

ZBORNIK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2003/2004

COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL

STUDENTS` ESSAYS
GENERATION 2003/2004

Izdavač

Beogradska otvorena škola
Beograd, Masarikova 5, Palata Beograd, XVI sprat
Tel: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Faks: +381 11 36 13 112
Elektronska pošta: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

Za izdavača

Vesna Đukić

Urednik

Vladimir Pavićević

Stručni odbor

Prof. dr Refik Šećibović (predsednik), Ekonomski fakultet u Beogradu
Dr Galjina Ognjanov, Ekonomski fakultet u Beogradu
Dr Slobodan Marković, Fakultet političkih nauka u Beogradu
Mr Jovan Protić, Beogradska otvorena škola
Mr Vladimir Pavićević, Beogradska otvorena škola
Marinko Vučinić, Beogradska otvorena škola

Lektor i korektor

Miroslav Maksimović

Tehnički urednik

Aleksandar Kostadinović

Slog i prelom

Beogradska otvorena škola

Štampa

DOSIJE

Tiraž

200

ISBN 86-83411-28-1

Ocene iznesene u radovima predstavljaju lični stav autora i ne izražavaju mišljenja
Beogradske otvorene škole niti Stručnog odbora Zbornika.

**ZBORNİK
BEOGRADSKE OTVORENE ŠKOLE**

RADOVI STUDENATA
GENERACIJA 2003/2004

**COLLECTION OF ESSAYS
OF THE BELGRADE OPEN SCHOOL**

STUDENTS' ESSAYS
GENERATION 2003/2004

Beograd
Belgrade
2005

SADRŽAJ ∞ CONTENTS

Predgovor	9
Foreword	10

KULTURA ∞ CULTURE

Nikola Damljanović

Funkcije religije u našem društvu danas (odnos pravoslavlja prema izazovima savremenog društva) Function of Religion in Our Society Today (Orthodoxy Facing the Challenges of Modern Society)	13
--	----

Radmila Joksimović

Muzeološki principi u umetničkim praksama Izložba IRWIN - Retroprincip (1983-2003) Museological Principles in Contemporary Art IRWIN - Retroprincip (1983-2003)	27
--	----

Jelena Maksimović

U potrazi za alternativom (alternativni kulturni centri na primerima Kulturnog centra REX, Beograd, i Kulturnog centra Metelkova Mesto, Ljubljana) In Search of Alternative (Analyses of the Alternative Cultural Centers on the Examples of Cultural Center REX, Belgrade and Cultural Center Metelkova Mesto, Ljubljana)	37
---	----

Anica Milenković

Film i mit: <i>Tri žene</i> Roberta Altmana Film and Myth: Robert Altman`s <i>Three Women</i>	51
--	----

Jovan Apostolović

Analiza diskursa mita o romantičnoj ljubavi na primeru filma <i>Titanik</i> The Concept of Romantic Love in a Movie <i>Titanic</i>	73
---	----

Marija Žarković

Viđenje Rusije u poeziji dva ruska pesnika u emigraciji Russia as Seen by the Russian Emigrants in Belgrade	85
--	----

Maša Šuković-Kraguljac

Fenomen popularnosti u savremenom društvu The Phenomenon of Popularity in Modern Society	95
---	----

DRUŠTVENA TEORIJA ∞ SOCIAL THEORY

<i>Jelena Vukotić</i>	
Matriks <i>versus</i> stvarnost	
Matrix Versus Reality	111
<i>David Pupovac</i>	
Granice liberalne kritike države blagostanja	
Limits of the Liberal Critic of the Welfare State	125
<i>Tijana Morača</i>	
Internet aktivizam	
Internet Activism	141
<i>Gordana Petković</i>	
Građani i obnova grada	
Citizens and Urban Renewal	155
<i>Ivana Petrović</i>	
Stranački podmladak i potkultura	
Party Youth and Subculture	175
<i>Stefan Aleksić</i>	
Konstrukcija identiteta četnika i partizana u političkom folkloru	
Construction of Identity of Chetnics and Partisans in Political Folklore	193
<i>Mirko Popović</i>	
Ni pravna ni narodna država	
The Development of Political Parties in Serbia as a Part of Modernization Process of Serbian Society	203

EKONOMIJA ∞ ECONOMY

<i>Marko Nikolić</i>	
Economic Aspects of Sovereignty	
Ekonomski aspekti suvereniteta	221
<i>Ana Kopren</i>	
Korupcija	
Corruption	233
<i>Danica Pavlović</i>	
Otpori tranziciji	
Transition	245

Vladimir Burgić

Džon F. Neš kao Adam Smit XX veka
John F. Nash as a Successor of Adam Smith 257

Nenad Petrović

Korporativno upravljanje u Srbiji - problemi i rešenja
The Corporative Management in Serbia - Problems and Solutions 269

Vesna Vesnić

Financial Leasing and its Role in the Financial Market Development
with Focus on Transitional Countries
Finansijski lizing i njegova uloga u razvoju finansijskih tržišta
sa fokusom na zemlje u tranziciji 283

PSIHOLOGIJA ∞ PSYCHOLOGY

Ivana Sinković

Narcizam i politika
Narcism and Politics 297

Jelena Pavlović

Diskurs kao nova tema u psihologiji
Discourse as Topic in Contemporary Psychology 313

Milena Vuković

Individualne i društvene funkcije polnih stereotipa
Individual and Social Functions of Sex Role Stereotypes 325

Jelena Protić

Princip poslušnosti i autoritarna ličnost u liku Konrada Rutovskog u delu
Kako upokojiti vampira Borislava Pekića
The Problem of Obedience and Authoritarian Personality through the Char-
acter of Konrad Rutkowski in the Nowel *How to Quiet a Vampire*
by Borislav Pekic 335

ARHITEKTURA ∞ ARCHITECTURE

Aleksandra Mijajlović

Anarhistička potka u urbanizaciji Srbije: divlja gradnja i legalizacija
nasleđenog u uslovima tranzicije
Anarchist Background of the Serbian Urbanism 349

Dobrivoje Erić Lale

Arhitektura na pepelu večne vatre Architecture in Belgrade During Milosevic Rule	365
---	-----

Milan Popadić

Nova arhitektura Novog Pazara: pazarenje arhitekture 1912 - 2003. New Architecture of Novi Pazar: Pazarization of Architecture	371
---	-----

PRAVO ∞ LAW

Ivana Palinkaš

Police Torture in Serbia: the Law and its Application Policijska tortura u Srbiji	389
--	-----

Jelena Radoman

Jedno moguće čitanje slučaja Lokerbi One Possible Reading of Lockerbie Case	405
--	-----

EVROPSKE INTEGRACIJE

EUROPEAN INTEGRATION

Marko Đurić

Transformacija EU i njena međunarodna uloga Transformation of EU and Its International Position	421
--	-----

Miloš Došen

Regionalna politika Evropske unije Regional Policy of the European Union	433
---	-----

Biografije

Biographies	451
-------------------	-----

Spisak tutora

List of Tutors	469
----------------------	-----

Donatori

Donors	475
--------------	-----

Predgovor

Zbornik radova Beogradske otvorene škole u kome se objavljuju studentski tutorski radovi postao je sastavni deo njene tradicije. U zbornicima je sadržana najpreglednija i najsadržajnije hronika tematskog razvoja BOŠ-a, a sadržaji objavljenih zbornika najbolje su svedočanstvo o tome u kom pravcu se odvijalo njeno programsko profilisanje i sazrevanje. Studentski tutorski radovi nam omogućavaju da steknemo pravi uvid u intelektualna i idejna kretanja našeg vremena.

Svaka generacija studenata donosi svoj senzibilitet i pogled na svet, što se najbolje može videti po tome kako se menjaju teme i oblasti koje studenti obrađuju. Tako se u svakom Zborniku javljaju nove teme i oblasti koje ranije nisu bile u fokusu interesovanja. I to je najveći kvalitet tutorskih radova: u njima se otvaraju savremena pitanja koja naša društvena nauka još dugo neće uzimati ozbiljno u razmatranje. Jedino tako se postiže da BOŠ uvek podstiče otvoreni i kritički duh, kvalitetnu i argumentovanu debatu, aktuelnost tema i iznad svega građenje slike sveta koja neće biti rutinska, ideološka i banalizujuća. Tim više su ovakve osobine rada i delovanja u BOŠ-u značajnije jer živimo u društvu u kome se u velikoj meri izgubila mogućnost za ozbiljne intelektualne rasprave i razmenu znanja i stvarnih uverenja.

Radovi studenata Beogradske otvorene škole jasno svedoče da se ipak dešavaju velike promene u novoj percepciji sveta i društva u kome mi danas živimo. Budućnost je otvorena i zavisi od nas, od svih nas. Ona zavisi od toga šta činite vi, ja i drugi ljudi. A šta mi činimo zavisi od naših ideja i želja, od naših nada i strahova. Ona zavisi od toga kako vidimo svet i kako procenjujemo otvorene mogućnosti budućnosti, kaže Karl Popper.

Ovaj Zbornik studentskih radova je naša zaloga za budućnost i predstavlja izraz težnje Beogradske otvorene škole da se mimo i izvan klasičnog političkog angažmana artikuliše moderno i savremeno shvatanje vremena u kome živimo.

Marinko Vučinić

Foreword

Collection of Essays of the students of the Belgrade Open School became an integral part of its tradition. The Collections of Essays contain the most descriptive and the most pregnant chronology of the theme development of the Belgrade Open School, and the contents of the published Collections in the best way witness in which direction its program profiling and maturing went. Students' essays give us the ability to get the real picture of the intellectual and the ideal flows of our time.

Every generation of students brings in its special sensibility and the outlook that can be seen in the way the themes and the fields students work in change. Therefore, in every Collection new themes and fields which haven't been in focus appear. That is the greatest quality of the essays because they open contemporary issues that will not be seriously considered by our social science for a long time. That's the only way the Belgrade Open School always manages to encourage an open and critical spirit, high-quality and argumented debate, theme currentness and above all building the attitude which won't be a routine, ideological and banalizing. Furthermore, the quality of work and operating on the Belgrade Open School is very important because we live in the society in which the possibility of the serious intellectual discussions, exchange of skills and real beliefs is mostly lost.

The essays of the students of the Belgrade Open School clearly show that great changes are happening in the new perception of the world and the society we live in today. The future is open and it depends on us, on all of us. It depends on what you and I and all the others do. Moreover, what we do depends, on the other hand, on our ideas and wishes, on our hopes and fears. It depends on the way we see the world and the way we estimate open possibilities of the future, says Karl Popper.

This Collection of Essays is our investment in the future and it represents the expression of the tendency of the Belgrade Open School to articulate modern and current apprehension of the time we live in without the classical political involvement.

Marinko Vucinic

KULTURA ∽ CULTURE

Никола Дамљановић

Турор: проф. др Ђуро Шушњић

Београдска отворена школа

ФУНКЦИЈЕ РЕЛИГИЈЕ У НАШЕМ ДРУШТВУ ДАНАС (ОДНОС ПРАВОСЛАВЉА ПРЕМА ИЗАЗОВИМА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА)

Увод

”Религија је духовна веза између човека и Бога”,¹ између човека и оног ”натприродног, оностраног и светог”² што се налази у човеку и око њега. Будући духовне природе, религија је првенствено један специфичан унутрашњи доживљај “који прожима све човечије духовне силе: разум, осећања, савест, вољу и машту”.³ Тек након тога, пошто је душевни живот тесно повезан са телесним, религија се испољава и у спољној тј. материјалној области живота појединца и групе.

Наш познати социолог религије Ђуро Шушњић каже: ”Религијом се може сматрати свако веровање у апсолутну и мистичну моћ, од које човек зависи, и која контролише његов живот и смрт, али на коју може утицати, ако се понаша на одређене начине. Своја искуства са том моћи може да изражава на когнитиван, емоционалан, практичан и мистичан начин тј. у облику учења, обреда, заједнице верника или харизматске личности; стицање и изражавање искуства са том моћи има за њега одређено значење, а за заједницу одређен значај, јер би без тога његов живот, и живот заједнице изгледао сасвим другачији”.⁴

У историји човечанства, религију уочавамо као саставни део најранијих, примитивних људских заједница. Она остаје присутна и касније, те са развојем друштва, кроз различите цивилизације, широм света, просторно, и временски, све до данашњих дана, можемо

¹ Лазар Милин, *Научно оправдање религије – Апологетика*, књига 1, Графосрем, Шид, 2002, стр.106.

² Лазар Милин, наведено дело, стр. 106.

³ Лазар Милин, наведено дело, стр. 114.

⁴ Ђуро Шушњић, *Религија 1*, Чигоја штампа, Београд 1998, стр. 50.

пратити њен ток и присуство у животу појединца и друштва.

Највећу израженост у људским друштвима религија достиже у средњем веку. Након тога, систем вредности и начин живота који је религија подржавала и проповедала, из бројних разлога пада у други план. У први план се пробија научна мисао. Долази до развоја науке и многих револуционарних сазнања и открића. Развија се индустрија, а тренд нових научних проналазака и даљег техничко-технолошког усавршавања се наставља. Индустријска револуција, заједно са бројним открићима и изумима у 20. веку, битно су променили изглед људских друштава и живот у њима.

Будући да географски припада Европи, која је жариште и полазна тачка ширења поменутих промена, српски је народ, у коегзистенцији са околним народима, доживео ове промене које прожимају целокупно светско друштво. Данас, општи процес секуларизације обухвата и ове просторе, док се истовремено уочавају недостаци, па чак и проблеми које је брзи развој науке и технологије донео човеку и човечанству. Стога се са правом намеће питање: има ли религија данас позитиван утицај на живот и развој друштва, и ако има, кроз које функције она тај утицај остварује?

1. Функције религије у нашем друштву данас

Функција сазнавања и идентитета

”Филозоф пита, научник претпоставља а верник верује”, гласи једна изрека. Осим што указује на јасне карактеристике три различита позива, она нас посредно упућује и на повезаност тих различитости унутар сваког човека. Наиме, сва питања и сви одговори из којих произилазе нова питања, без уверења у њихову смисленост и истинитост тј. без присуства вере, човеку би били бескорисни и ништавни. Вера је, дакле, неутуђива од човека и процеса сазнавања.

Професор Шушњић наводи да свака филозофска, научна и друга традиција потичу из мита јер је он на почетку развоја сваке традиције, док у данашњем облику оне представљају издвајање и удаљавање од првобитног митског јединства. У том јединству, као и у религији, разум, осећања, воља, морал и машта су нераздвојни.

Најпре мит, а затим у нешто организованијем и практичнијем облику и религија нудили су човеку одговоре на питања о себи, о свету око себе, о крајњем смислу. Пре појаве нације, религија је била та која је нудила не само лични него и колективни идентитет. Управо стога, данас и постоји опасност од помућеног преплитања националног и религиозног у нашем друштву.

Дошавши у 6. веку на Балканско полуострво, српски народ је донео и своју многобожачку религију, карактеристичну за словенске народе, са бројним божанствима, митовима, ритуалима и обичајима. Касније, пред општим налетима времена, тј. пред ширењем хришћанства нашао се и српски народ. Иако покрштен за релативно кратко време у 9. веку,⁵ прихватање нове монотеистичке религије текло је споро. Тек крајем 12. и почетком 13. века, доласком лозе Немањића на власт у уједињеним српским земљама, дешава се потпуни прелазак и усвајање хришћанске, православне вере.⁶ Међутим, управо захваљујући том спором преласку, и светом Сави као утемељивачу српског православља, новоприхваћена религија је у себи, не изгубивши веродостојност, а учврстивши идентитет, асимилувала неке елементе претходне традиције.⁷

Такву религију је и данас, кроз више векова бурних, ратних дешавања, задржао већи део српског народа. Иако су јој претиле и данас прете многе опасности, она и даље постоји. О једној од опасности, национализму, један наш мислилац 20. века каже да смо ми Срби, као и сви људи, будући свесни божанског порекла, најпре хришћани, наше је хришћанство православно, а наше православље српско. Пред нама је, као Србима, да осведочимо хришћанско православље и одбранимо ову тезу.

⁵ Званично покрштавање Срба – 867–874. године.

⁶ Најпре се Стефан Немања, оснивач владарске лозе, прекрстио, прешавши из римокатоличке у православно хришћанску вероисповест, да би 1219. год. у Nikeји његов син Растко био именован за архиепископа, а српска православна црква добила своју аутокефалност.

⁷ Најупечатљивији је пример Бадњака, тј. дрвета храста, који је представљао првобитни храм политеистичке религије Срба, био слављен и обожаван, а данас је симбол рођења Исуса Христа: ”Ој, Бадњаче, Бадњаче, ти наш стари рођаче..ти нам Христа објављујеш, њега славиш и казујеш” – део песме Бадњаче, која је саставни део обреда нагоревања Бадњака на Бадње вече, уочи Божића – рођења Христовог.

Функција адаптације и оријентације

”За разлику од револуционарних утописта свих времена, хришћани умеју да живе и у несавршеном свету”, каже Мејендорф.⁸ ”Религија олакшава емоционално и духовно прилагођавање на личне и заједничке промене, дајући им одређена значења и крајњи смисао, као последица чега се јавља ред и постојаност заједнице.”⁹ Обе ове констатације важе за српску православну цркву, но да би боље разумели како, морамо се ближе упознати са неким њеним схватањима.

Наша црква проповеда да је Бог, творац неба и земље, и свега видљивог и невидљивог, по свом лику а од праха земаљског, створио човека и својим дахом му подарио живот. Земаљски прах тј. тело симболише природну твар и везу човека са целокупном природом, док дах Божији симболише душу, оно божанско у човеку. Временом, отуђивши се од оног божанског, а препустивши се природним нагонима и овоземаљским страстима, човек је западао у све дубљи грех.

Након бројних покушаја да помогне човеку да сачува своју душу – оно непролазно, који су приказани у Старом завету, Бог је људима послао сина свога и спаситеља Исуса Христа. Он је својим животом на земљи служио као пример људима како се опходити према себи, ближњем свом и Богу – оцу свих људи. Његов живот, описан у Новом завету, био је испуњен најпре љубављу, а затим добрим делима, скромношћу, стрпљењем, мудрошћу и најзад саможртвовањем из човекољубља. Његова смрт и васкрсење доказ су вернима о победи живота над смрћу, победи Божијег, непролазног над овоземаљским, пролазним.

Руководећи се личношћу Исуса Христа, верници заиста лакше подносе сопствене, и проблеме света, доживљавајући их као искушење, позив сопствене душе ка врлини и непролазним вредностима. На том путу, неки од оријентира и ослонаца су им

⁸ И додаје да то не значи да се хришћанин мири са злом овог света. Наиме, православна црква је осудила повлачење из ове долине плача, правдано есхатолошки – учењем о животу после смрти. (Никола Милошевић, Православље и демократија, Прометеј, Нови Сад, и Терсит, Београд, 1994, стр. 67–68.)

⁹ Ђуро Шушњић, наведено дело, стр. 411.

божије заповести Старог и Новог завета, главне хришћанске врлине насупрот гресима,¹⁰ дела светих отаца цркве, литургијско искуство, свете тајне итд.

Функција комуникације и интеграције

”Религија, као целовит поглед на свет, задовољава битну верникову потребу: потребу за комуникацијом са Богом, са другим људима, народима и културама, са природом, са мртвима.”¹¹

Кроз читав средњи век, до данашњих дана, српски народ је одржао традицију подизања манастира. Они, као живи историјски споменици данас симболишу срце наше духовности. На тим местима се боље него игде може видети и осетити један сусрет, дијалог који се истовремено одиграва на више раније поменутих нивоа комуникације. Ту човек као појединац, кроз искрени дијалог који остварује са свештеним, и другим световним лицима, јача своју веру сведочећи љубав према ближњем свом. Врхунац таквог дијалога је света литургија, заједничка молитва верника и свештеника којом они као појединци и као заједница остварују дијалог и међусобно и са Богом.

Литургија, као вид овакве свеобухватне комуникације и данас се одвија у свим локалним парохијским црквама, али такав дијалог је сакривен масовним медијима и идеологијама где се више говори а мање разговара. Ту саговорник и није потребан, јер се дијалог и не жели, а појединац, уместо да је саговорник, постаје средство за употребу. Овакво отуђивање човека од сопствене личности, других људи, а тиме и од Бога, нарочито карактерише урбане средине, па је улога религије у градовима постала најзначајнија. Истовремено, градови су за хришћане постали право искушење, најтежи полигон за стицање хришћанских врлина и сведочење хришћанског идентитета, али и неодложиви позив из дубина човечије душе и висина људске свести. Позив на хришћанску љубав и разумевање, чему нас учи и отац Јустин Поповић: ”волите човека и у греху његовом; не изједначавајте грешника са грехом; трудите се да у сваком пронађете

¹⁰ Смерност насупрот гордости; дарежљивост насупрот среброљубљу; морална чистота насупрот разврату; милосрђе насупрот зависти; уздржљивост насупрот неумерености; кроткост насупрот гневу; и ревност у вери насупрот очајању.

¹¹ Ђуро Шушњић, наведено дело, стр. 371.

човека – лик Божији, а грешника волите као болесника кога треба лечити од греха као од болести”.¹²

Хришћанство је монотеистичка религија, која проповеда једног Бога – заједничког оца свих људи. Кроз отворен и равноправан дијалог прожет разумевањем, саосећањем и истинољубљем, православни показују свој хришћански карактер. Водећи такав дијалог и са неправославнима, нехришћанима и неверујућима они потврђују ту, духовну интегрисаност целокупног човечанства.

Функција стабилности и постојаности

Ова функција се логички и садржински надовезује на претходне три. Видели смо да религија пружа могућност појединцу и заједници за остваривање личног и колективног идентитета. Такође, она указује на један од могућих праваца развоја личности и друштва, притом сугеришући на који начин се такав развој може постићи појединачно, и кроз садејство са другим, истовремено се интегришући у ширу друштвену заједницу. Самим тим она омогућује својеврсну организацију и стабилност како појединца, тако и друштва.

Али постојаност и одолевање искушењима нов је изазов. Стога, нарочито данас, када разноврсни проблеми и кризе свакодневно погађају модерна друштва и човека у њима, вреди мисао Александра Солжењичина: ”једино ефикасно средство против отрова власти је вера у нешто више над свима нама”. Руски књижевник нам тако указује на проблем који егзистира и у нашем друштву, а то је превелика и неконтролисана жеља људи за стицањем материјалних блага и овоземаљских моћи, која веома брзо прелази у похлепу и егоцентризам. Запостављајући духовне вредности, такви људи заборављају Бога и човекољубље. У друштву где се оваква појава шири као зараза, религија има битну функцију подсетника за ослабљеног човека, а ослонца за духовног.” Духовног човека не могу покорити моћни ни придобити немоћни: јер шта моћни хоће него да задрже своју моћ и шта немоћни желе него да заузму њихово место и тиме ништа битно не промене. Само онај ко је с`ону страну односа моћи – немоћи, може да разобличи и раскринка овај однос а да сам

¹² “Светосавски принципи у схватањима аве Јустина”, Српски сион, број 2, 1993, стр. 20.

не упадне у њега.”¹³ Видимо, дакле, на примеру похлепе за влашћу и моћи, да религија може бити значајан чинилац уравнотежења и стабилности појединца и друштва.

Осим што се надовезује на претходне, функција стабилности и постојаности, својом суштином, уско је повезана и са следећом: функцијом критичности и самокритичности.

Функција критичности и самокритичности

Данашње светско, па и наше друштво препуно је дешавања која свакодневно прожимају јавни и приватни живот појединца. Она су често глобалних размера тако да је индивидуална личност немоћна пред таквом стихијом. Промене личности су тада неизбежне, биле оне свесне или несвесне, пожељне или непожељне. Због таквог стања, религија и црква данас у друштву имају битну функцију критичности.

Гледајући споља, Српска православна црква може изгледати трома и неефикасна организација. Но гледано изнутра, из духовне перспективе, види се темељитост доживљаја и анализе свега што се дешава српском народу. Заправо су друштвена дешавања убрзана до максимума, па одатле посматрано Црква изгледа спора. Ипак, до онога ко жели да чује, стиже савет и званична критика Цркве упућена световном животу и човеку, са вишег, духовног гледишта. Неке од тих критика, које се тичу демократије, капитализма и глобализације, биће приказане у следећем одељку овог рада. Осим од ових, Црква духовно чува и од многих других опасности.

Својим учењем, институцијама и тековинама, православље штити верника од унутрашњих искушења похлепе, лажи, разврата и осталих грехова, пружајући му стабилност и утеху. Са друге стране, Црква штити друштво критикујући и упозоравајући на неморалне појаве које му прете споља или изнутра, на ауторитарне личности које су могућа опасност по друштво, верске и остале идеологије и идеологе и сл. Такође, критика Цркве односи се и на опасности које су претња читавој планети и људском роду: еколошка криза, глад и нељудски услови живљења у неким крајевима света, кршење основних људских права, ратна дешавања широм света и сл.

¹³ Ђуро Шушњић, наведено дело, стр. 423.

Но, да би вршила функцију критичности у свим поменутим случајевима, и да би уопште вршила било коју од функција поменutih у овом раду, религија најпре мора бити ревносна у функцији самокритичности.

Многе су опасности које оптерећују религију и Цркву, као што је национализам, ксенофобија, секуларизација, екуменизам. Ту су и проблеми који прете Цркви, као институцији, изнутра: неусклађени правни односи са државом, недовољно стручног кадра, неадекватна контрола рада свештених лица, недовољно распрострањен мисионарски рад на едукацији српског али и других народа и сл.

Ипак, упркос тешким историјским и тренутним околностима, Црква је на овај или онај начин, започела борбу са сопственим, али и са проблемима човечанства. Ова борба још увек траје, али треба подсетити да смо сви ми који очекујемо нешто од Бога и Цркве, али и неверни, који живе у овом свету, део "Божије цркве на земљи", те стога позвани да учествујемо у решавању ових проблема.

2. Православље пред изазовима модерног друштва

Православље и демократија

У књизи *Библија и модерна друштвена мисао*, Андрија Гамс наводи три појаве које су својим идејама утицале на развој и обликовање модерне демократије. То су: римско право, са првобитним јавно-правним облицима демократије у Риму, грчка филозофија, као извор модерне научне, критичне и разложне мисли, и Библија, са идејом монотеизма и духовним изједначавањем свих људи по постанку, без обзира на припадност раси, сталежу или, у Новом завету, нацији. Ова веза Библије и демократије долази до изражаја у 18. веку када се многа друштва, у борби против апсолутистичке власти владара, позивају на Богом дата и неотуђива лична права и слободе.¹⁴

У даљем развоју демократије, Библија, и религија уопште, нису

¹⁴ У Декларацији независности 13 држава Северне Америке од британске Круне, из 1776. године, истиче се: "Ми сматрамо очигледним истинама да су сви људи створени једнаки и да их је њихов творац обдарио неотуђивим правима међу која спадају живот, слобода и тражење среће." Сличне идеје руководе и Француском револуцијом из 1789. – слобода, једнакост, братство.

имале битнију улогу. Данас, демократија се, као друштвени систем, првенствено бави уређењем друштва у световној области људске делатности, док религија уређује међуљудске односе у духовној сфери. Православље и демократија међусобно стоје у критичко надопуњујућем односу. Наиме, званичници православља прихватају демократске идеје и слободе којима се тежи у грађанском друштву, али истовремено критикују апсолутно потенцирање, такође обожавање најразличитијих права и слобода¹⁵ које се граниче са слободом од одговорности. Са друге стране, демократија као носилац световне власти, наводи као једно од неоспорних права човека и право на вероисповест, дакле на религијски живот упоредо са световним. Она признаје верске заједнице као грађанске установе кроз које појединац може да делује, али критикује сваки покушај тих појединаца или група да директно учествују у војно-политичкој и другим сферама унутар аутономије световне власти.¹⁶

Може се рећи да у модерним друштвима, па и у нашем, демократија и религија морају садејствовати, јер управо религија је данас показатељ истинске демократичности друштва, и управо је демократија тест праве религиозности и духовне јачине религије.

Православље и капитализам

Однос православља према материјалним добрима и њиховом умножавању најбоље илуструју мисли св. владике Николаја Велимировића: ”Све наше спољашње потребе слика су наших душевних потреба. Сва радиност и трговина што постоји међу људима јесте слика оног што се одиграва, или треба да се одиграва у царству душа људских.”¹⁷

Првобитни став је да су материјална добра човекова потреба. Ово се потврђује и речима из свете литургије: ”за обиље плодова земаљских и времена мирна, Господу се помолимо”.¹⁸

Следећи став је да свако умножавање материјалних добара треба да буде праћено стицањем и умножавањем духовних добара,

¹⁵ Право хомосексуалаца на брак и усвајање деце, право на абортус итд.

¹⁶ Номоканони – скуп државних и црквених закона којима се уређују границе аутономије државе и цркве и облици сарадње.

¹⁷ Николај Велимировић, *Омилије*, Линц – Аустрија, 2001, стр. 206.

¹⁸ Једна од молитви Велике јектеније, на почетку сваке литургије.

тј. врлина. Овакав став је уједно и критика капитализма, његове једностраности, јер он као свој једини циљ поставља умножавање материјалних добара и профит. Таква искључивост води само ка материјалном богаћењу запостављајући духовно богаћење, што временом прераста у похлепу, тј. среброљубље које Црква сматра једним од 7 великих грехова.

Православље и глобализација

Глобализација, у ширем смислу, је процес који захвата најразличитије видове човекове делатности, доносећи му позитивне и негативне промене. Православље, будући хришћанска религија, у основи свога учења садржи глобализацијске тежње. Износећи своје учење, и сопствену визију глобализације, православље посредно критикује савремена глобална дешавања.

Као централна категорија православне теологије и антропологије, налази се личност Исуса Христа. Ова личност је пример Божанске љубави и врлине, којима сви хришћани теже као најузвишенијој вредности. На том путу усавршавања сопствене личности кроз хришћанску љубав, православна црква промовише породицу као основну, најжалост данас обесмишљену људску заједницу.¹⁹

Породица, веза двоје људи на земљи, оснажена кроз свету тајну брака, је заједница у којој људи међусобну љубав надограђују љубављу према новом животу који из њих проистиче. Наиме, деца која су потпуно зависна од својих родитеља, захтевају доста љубави и велику жртву, а управо таква љубав која води ка саможртвовању најближа је идеалу хришћанске љубави. Таквој љубави, православни се уче и у широј друштвено-верској заједници – локалној парохији, учествовањем у литургији, на шта указује једна од молитви: ”љубимо једни друге да бисмо једнодушно исповедали Оца и Сина и Светога духа”. Друга литургијска молитва: ”за мир свега света и сједињење свих, Господу се помолимо” иде и корак даље.

У пракси, први и најлогичнији корак у овом правцу

¹⁹ По статистичким подацима, највећи проценат убистава у свету данас се догађа баш међу члановима породице. Ово се објашњава најдужим временским периодом који чланови породице проводе заједно, и најчешћим контактима између њих. То показује и велики недостатак стрпљења и љубави, чак и међу најближима.

јесте однос са другим неправославним хришћанима, који деле и разумеју идеју хришћанске љубави. Са ове позиције, православни су позвани да свој карактер сведоче и пред свим осталим људима. ”Показивање љубави према неистомишљеницима, неправославним, нехришћанима, па и непријатељима никако не подразумева да православни треба да напусте своје предање, догмате, каноне, учење. Напротив, то само значи све ово потврдити на делу”, обуздавањем оних импулса у људској природи који терају на егоизам, саможивост, самозатвореност и мржњу – образлаже Радован Биговић.²⁰

Из наведеног видимо да је духовна глобализација коју религија заговара добра критика и допуна постојећој глобализацији на световном плану, која се одиграва на економским, информатичким и другим темељима материјалности људског живота.

Закључак

Анализирајући религију, њене предности и функције којима може позитивно утицати на живот појединца или групе, могло би се закључити, да као цивилизацијска и општељудска тековина, религија ни данас не губи на значају. Штавише, управо данас када су људи ослабљени духом, а друштва окупирана политиком интереса, религија може бити чинилац уравнотежења. Њен значај за духовни живот могао би се поредити са значајем науке за световни живот.

Међутим, као и сва велика научна открића, и религија је била, а и данас је склона злоупотреби. Ипак осудити је и одбацити због тога, било би исто као одрећи се науке и научних достигнућа због катастрофа и злочина које је човек починио злоупотребљавајући те проналаске.

Са друге стране, за људе и друштва која не користе благодати развоја науке и техничко-технолошког доба важи мишљење да су неразвијени, чак конзервативни. Сходно томе, исто би се могло рећи и за оне који не желе или не умеју да уживају у благодатима које на духовном плану религија нуди. Православље, као духовна али и културно-историјска тековина српског народа и човечанства уопште, нераскидиво прожима наше друштво. Међусобни утицај био је, јесте и биће присутан. Прихватимо то.

²⁰ Радован Биговић, *Црква и друштво*, Војна штампарија, Београд, 2000, стр. 164.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ђуро Шушњић, *Религија*, Чигоја штампа, Београд, 1998.
2. Лазар Милин, *Научно оправдање религије – Апологетика*, књига 1, Графосрем, Шид, 2002.
3. Радован Биговић, *Црква и друштво*, Војна штампарија, Београд, 2000.
4. Андрија Гамс, *Библија и модерна друштвена мисао*, Марум, Београд, 1993.
5. Николај Велимировић, *Вера светих – катихизис Источне православне цркве*, Знамење, Пирот, 2001
6. Николај Велимировић, *Омилије*, Линц – Аустрија, 2001.
7. Никола Милошевић, *Православље и демократија*, Прометеј, Нови Сад, и Терсит, Београд, 1994.

Nikola Damljanovic

Function of Religion in Our Society Today (Orthodoxy Facing the Challenges of Modern Society)

Summary

During the last few centuries, the humankind was gradually abandoning religion, religious ideas and way of life. Today's society, based on science, is starting to show some of its defects. Is this the consequence of a general secularization? Does the religion have a positive effect on modern society?

With the function of: knowledge and identity; adaptation and orientation; communication and integration; stability and persistence; criticism and self-criticism, we can see enormous, positive potential that religion has on person and on global society of today, which applies specially on society of Serbs and its minority. This potential does not exclude modern achievements. It's only making them complete. We can see that through relations of orthodoxy and democracy, capitalism and globalization.

Orthodoxy had, has and will have influence on modern society. What is it going to be like depends also on everyone of us.

Key words: Religion, Christianity, Orthodoxy, Person, Modern Society, Spiritual, Secular, Secularization, Criticism, Function, Dialogue, Persistence, Democracy, Capitalism, Globalization.

Radmila Joksimović

Tutor: prof. dr Milena Dragičević-Šešić

Univerzitet umetnosti u Beogradu

MUZEOLOŠKI PRINCIPI U UMETNIČKIM PRAKSAMA.
IZLOŽBA IRWIN – Retroprincip (1983–2003)

Umetnici su, tokom dvadesetog veka, postepeno intenzivirali svoj kritički odnos prema sistemu umetnosti, pa samim tim i prema muzeju, kao jednom od segmenata tog sistema. Jednako kao što umetnik utiče na art sistem i menja ga proizvodnjom umetničkih dela, i art sistem utiče na umetnika. Umetnici počinju na različite načine da se odnose prema umetničkom sistemu, prvenstveno prema muzeju, koji unutar tog sistema zauzima centralno mesto.

Umetničke refleksije prema muzeju uzimaju različite forme i mogu se odnositi na različite segmente funkcionisanja muzeja. S jedne strane, umetnici proizvode dela u kojima se prepoznaje stav umetnika naspram muzeja, a sa druge strane, dela koja, osim poruke koju prenose, a koja može ili ne mora da bude u vezi sa umetničkim sistemom, ipak poseduju jedan momenat koji ih povezuje sa muzejem. U ovim delima, umetnik se pri izražavanju koristi rečnikom muzeja, tj. koristi se jednim ili sa više osnovnih muzeoloških principa.

U ovom eseju ću pokušati da se osvrnem na umetničke radove koji spadaju u pomenute kategorije. Osim toga, pokušaću da sagledam izložbu *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*¹ u okvirima tih kategorija. Mislim da određeni radovi na ovoj izložbi svesno barataju muzeološkim principima, ali i da grupa Irwin ide dalje, te da se u tim radovima odnos ne gradi samo prema muzeju, već šire, prema *istoriji umetnosti*, kojoj je muzej obitavalište.

Kritika. Često su umetnici bili ti koji su proklamovali kritiku institucija. U svojim radovima i manifestima bavili su se odnosom prema muzeju. Počevši od futurista i dadaista koji su uzviknuli da muzeje treba spaliti, preko Marsela Dišana (Marcel Duchamp), Marsela Brodtersa (Marcel Broodthaers), Klisa Oldenburga (Claes Oldenburg), Barbare Blum (Barbara Bloom), grupe Fluxus, Art and Language, Danijela Birena

¹ Izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, održana je u Muzeju savremene umenosti, Beograd, 17.04.2004–17.05.2004. Autor i kustos izložbe je Inke Arns, Berlin.

(Daniel Burena), do Luiz Loler (Louise Lawler) i drugih, dvadeseti vek je svedok niza antimuzejskih pokreta i umetničkih refleksija o muzeju.

Izložba *Museum as Muse – Artists Reflect*² u Njujorku predstavila je sve relevantne umetničke radove koji su nastali u odnosu ili sa obzirom na muzej. Na primeru te izložbe se vidi kako je muzej u stanju da se prilagođava savremenoj umetničkoj praksi, odnosno da svesno izlaže “kritiku muzeja”. To i jeste razlog zbog koga je muzej uspeo da nadživi sve promene u umetnosti koje su vodile ka tome da se delimično ili sasvim podriju osnovni muzejski principi (konceptualna umetnost, koja ne podrazumeva “izložljivi” artefakt; land art; body art i dr.).

Stoga se čini kao da kritika muzeja kao institucije uopšte ni nije moguća. Muzej se svesno koristi “kritikom muzeja” da bi osigurao sopstveni legitimitet u svetu savremene umetnosti. Muzej prihvata kritiku art sistema od strane umetnika kao legitimnu temu umetničke refleksije i tako donekle onemogućava njenu podrivačku delatnost. Ne bi nas iznenadilo kada bi ruski umetnik Aleksandar Brener bio pozvan od strane nekog muzeja da ponovi akciju u kojoj ispisuje znak dolara lakom preko Maljevičeve slike “Suprematizam” kao umetnički rad za taj muzej. Imajući u vidu da je restauratorskim radom Maljevičevoj slici u potpunosti vraćen prvobitni izgled, ovim činom se njena vrednost (simbolična, ali i tržišna) uvećava jer je njena istorija obogaćena novim “iskustvom”.

Jedan od umetnika koji se, na svojim fotografijama, eksplicitno bavi odnosom između muzeja i umetničkog dela, a koji je našao svoje mesto na ovoj izložbi je Kristijan Milovanov (Christian Milovanoff). Na fotografiji *Le Louvre Revisite (Leonard de Vinci, La Vierge, l'enfant Jesus, et Sainte Anne)*,³ prikazana je slika izložena u muzeju. Objektiv je spušten i prikazana slika nije centrirana na fotografiji, kao što je slučaj kod reprodukcija umetničkih dela, na koje smo naviknuti. Naime, vidi se samo donji deo slike, deo rama koji sliku uokviruje sa legendom i deo (muzejskog) zida. Za oko koje je naviklo da se susreće sa reprodukcijama, uključivanje muzejskog zida i rama pri fotografisanju slike je sasvim neobično. Zid je uključen kao simbol institucije u kojoj je slika izložena, čime se skreće pažnja na odnos između te institucije i samog umetničkog

² *The Museum as Muse – Artists Reflect*, The Museum of Modern Art, New York, 1999, kustos izložbe Kynaston Mc Shine.

³ *The Museum as Muse – Artists Reflect*, The Museum of Modern Art, New York, 1999: Christian Milovanoff, *Le Louvre Revisite (Leonard de Vinci, La Vierge, l'enfant Jesus, et Sainte Anne*, crno-bela fotografija, 1986; katalog izložbe, str. 130.

dela. Jedan muzej, kao bilo koja druga društvena institucija, nastaje, postoji i razvija se u određenom socio-političkom kontekstu i nužno sadrži karakteristike tog konteksta, te stoga umetničko delo, izloženo u njemu, ne može biti izuzeto iz odnosa koji postoje unutar muzeja i odnosa koji taj muzej tvori sa spoljašnjom sredinom. Naravno, osim ovoga, samo izlaganje određenog objekta u muzeju (bilo da je u pitanju muzej umetničkih dela, istorijski, etnografski ili muzej neke druge vrste), takođe učestvuje u kreiranju te iste sredine i ni u kom slučaju nije samo njena slika, a objekat – pasivni, mumificirani produkt.

Jednako kao što se muzej koristi kritikom muzeja ne bi li osigurao legitimitet, tako i umetnici koriste muzeološke mehanizme, da bi u svom radu analizirali i/ili kritikovali metode proizvodnje znanja u muzeju.

Muzeološki principi. Jedan (umetnički) objekat podvrgava se prilikom ulaska u muzej nizu muzeoloških postupaka. U muzeologiji se razlikuju četiri osnovna muzeološka principa: *selekcija, trezoriranje, klasifikacija i komunikacija* (izlaganje). Ovi procesi omogućavaju proizvodnju znanja u muzeju. Stoga, odnos između (umetničkog) objekta i muzeja nije jednoznačan niti nevin.

“Ne-nevinim” odnosom između muzeja i objekta (umetničkog dela, prirodnjačkog specimena ili predmeta/muzealije u nekoj drugoj vrsti muzeja), bavili su se mnogi teoretičari i umetnici. Jedan od ishoda proučavanja tog odnosa je i preuzimanje principa muzeološke obrade i procesa kroz koje umetničko delo pri toj obradi prolazi od strane umetnika i njihovo inkorporiranje u umetničke radove.

Na izložbi *Museum as Muse – Artists Reflect*, jedan od najupečatljivijih radova koji barataju muzeološkim principima je *Mouse Museum*,⁴ Klisa Oldenberga (Claes Oldenburg). Umetnik stvara sopstveni muzej, tj. sopstvenu kolekciju različitih predmeta i na taj način sebe stavlja u ulogu selektora/kustosa. Osim toga, unutar muzeja ili galerije, on ih izlaže iza stakla tj. u vitrini, dobro osvetljene, onako kako bi bili izloženi npr. arheološki nalazi. Na taj način se ovim predmetima (kupljenim ili nađenim na ulici, polu kič suvenirima, ali i predmetima koje je umetnik sam napravio i predmetima koji pretenduju sami po sebi da budu “umetnost”, kao što su, na primer, slike kupljene na ulici za nekoliko dolara i dr.) daje vrednost *selektovane muzealije*.

⁴ *The Museum as Muse – Artists Reflect*, The Museum of Modern Art, New York, 1999: Claes Oldenburg, *Mouse Museum*, instalacija 1965–1977; katalog izložbe, str. 70.

IRWIN – Retroprincip (1983–2003). Ova izložba održana je u periodu april – maj 2004. u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu. U semiotičkoj analizi, muzej, sa svojim sistemom odnosa, sistemima klasifikacije i interpretacije, zakonitostima i kolekcijom, funkcioniše kao jezik. U okviru toga, privremena izložba figurira kao “govor” muzeja. Kustos ili, kako se često naziva, autor izložbe je taj koji na osnovu svog iskustva, znanja i stava kreira tekst muzejske izložbe.

U tekstu “Exhibition Rhetorics – Material Speech and Utter Sense”⁵, Brus Ferguson kaže za izložbu da je “osnovni medijum komunikacije savremene umetnosti”, “strategijski sistem reprezentacije” i “govor muzeja”.

Susan Pirs⁶ smatra izložbu karakterističnom konstrukcijom određenog doba (kao što su pozorišna predstava ili štampana knjiga), a verovanje da znanje može da se izloži (demonstrira) u vremenu i prostoru – meta-narativom modernog doba.

Imajući ove stavove u vidu, postavlja se pitanje na koji način je ova izložba “govor” Muzeja savremene umetnosti, Beograd, i šta se njome, izvan prezentacije radova, prenosi.

Irwin je slovenačka umetnička grupa koja je osnovana 1983. godine. Devedesetih je postala zapažena na evropskoj umetničkoj sceni, baveći se (između ostalog) i pitanjima istočnoevropske savremene umetnosti i njenom umetničkom tradicijom. Nakon dvadeset godina, grupa doživljava veliku retrospektivnu izložbu u Nemačkoj. Nakon što je bila izložena u Berlinu i Hagenu, preuzima je i Muzej savremene umetnosti u Beogradu.

Iako je grupa Irwin izlagala i u istočnoevropskim zemljama, izložbu *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, van Zapadne Evrope, ugostio je samo MSU Beograd. Na ovaj način Muzej emituje dve poruke. Jedna se odnosi na pružanje legitimiteta Irwinovom opusu sa pozicije istočnoevropske institucije, koja na taj opus ne gleda kao na egzotičnu istočnoevropsku umetnost. Druga poruka se odnosi na ponovno uspostavljanje pozicije samog Muzeja, a koja je usmerena prvenstveno regionu. Ovom izložbom se istrajava na usvojenoj politici MSUB da je on centralni muzej “jugoslovenskog umetničkog prostora”.

⁵ Bruce W. Ferguson “Exhibition Rhetorics – Material Speech and Utter Sense”, u: Reesa Greenberg, Bruce W. Ferguson and Sandy Nairne (eds.) *Thinking about Exhibitions*, Routledge, London and New York, 1996, str. 177.

⁶ Susan M. Pearce, *Museum, Objects and Collections: Cultural Study*, Leicester University Press, Leicester, 1992, str. 38.

Irwin tokom devedesetih, na neki način, legitimišu status istočnoevropske umetnosti na Zapadu. No, to se događa u trenutku kada je Zapad to sam tražio, tj. kada je osećao potrebu za tim, te je stoga emancipatorski učinak njihovog rada doveden u pitanje. Kao što Boris Grojs⁷ naglašava u tekstu “Grupa Irwin: totalnije od totalitarizma” – istočni umetnici su stvarali za zapadne kulturne institucije.

Radovi. U ovom ću se eseju baviti samo jednim segmentom izložbe *IRWIN – Retroprincip*. To je onaj deo njihove umetničke prakse koji prevazilazi te okvire i zalazi u područje rezervisano za kunstistoričarsko delanje, a koje je shvaćeno kao *naknadno delanje*, ono koje se sprovodi nakon nastanka umetničkog dela. Naknadno delanje se odnosi na istoriju umetnosti i muzeološke principe, a u okviru njih selekciju, klasifikaciju i komuniciranje (izlaganje) umetnosti.

Grupa Irwin, a kako je to pokazano u Muzeju savremene umetnosti, recentan je primer umetničkog delovanja koje ne samo da nastaje s obzirom na muzej, već se direktno služi već pomenutim muzeološkim principima. Za nastanak *istorije umetnosti*, nisu zaslužni/odgovorni umetnici, već istoričari umetnosti (za umetnike je rezervisano kreiranje *umetnosti*). Grupa Irwin nastoji da izvrši rokadu u ovom odnosu, te da ustanovi (re-konstruiše) novu istoriju istočnoevropske umetnosti i ujedno, da mapira ključne tačke u šemi međusobnih uticaja na istočnoevropskoj umetničkoj sceni, kako vertikalno tj. vremenski, tako i horizontalno tj. prostorno.

U odnosu na pomenute eksponate sa izložbe *Musum as Muse – Artists Reflect*, grupa Irwin ide korak dalje. Ona koristi muzeološke principe (selekciju, klasifikaciju, komunikaciju) na jedan više suštinski način. Ona ne samo da se koristi ovim principima, već staje na mesto samog muzeja, ako shvatimo muzej kao instituciju koja nudi tumačenje umetnosti i učestvuje u velikoj meri u konstituisanju istorije umetnosti. Irwin zauzima položaj muzeja u smislu da na retrospektivnoj izložbi ne nudi samo puku prezentaciju svojih dosadašnjih radova, već nudi tumačenje svojih radova. Pruža posmatraču jasan stav o tome koja je pozicija Irwinove umetnosti u okviru međusobnih uticaja i veza unutar istočnoevropske umetnosti.

⁷“Grupa Irwin: totalnije od totalitarizma”, u: *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, katalog izložbe, održane u Muzeju savremene umetnosti 17.04–17.05.2004, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2004, str. 16.

Potrebno je napomenuti da se grupa Irwin još 1984. godine, dok je grupa nosila naziv R Irwin S, počela služiti rečnikom muzeja, kada je kompletno rekonstruisala izložbu *Back to the USA*, grupnu izložbu američkih umetnika, koja je tada bila na turneji po Zapadnoj Evropi. Osim radova prikazanih na izložbi u Beogradu, o kojima ću govoriti, Irwin direktno preuzima ulogu kustosa i kada stvara kolekcije istočnoevropske umetnosti. S obzirom da izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)* ne uključuje ovo angažovanje umetnika iz grupe Irwin, neću se ni ja time baviti u ovom eseju.

Na izložbi *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, predstavljena su četiri rada koja se bave problematikom uspostavljanja nove istorije umetnosti i u kojima se grupa Irwin služi muzeološkim metodama: *Retroprincip, 2001; Mapa umetnosti istoka, 2002; Retroavangarda, 2003 i Was ist Kunst, Jugoslavija?, 2004*. Osim njih, značajan je i segment izložbe koji sasvim eksplicitno pruža “znanje” posmatraču. Ovo se odnosi na deo postavke u kojem se posetiocima nude katalozi različitih izložbi na “konzumiranje”.

Retroprincip, 2001. Ovaj rad je klasifikacioni poredak u kome su radovi grupe Irwin razvrstani u tri grupe (Geopolitics, Politics of the Artificial Person i Instrumental Politics), a zatim u po četiri podgrupe. Irwin sam nudi klasifikaciju svojih radova, izložbi, uticaja, ali i promena koje su zahvatile principe grupe. Neka mesta u ovoj klasifikacijskoj šemi su upražnjena. Ostala su popunjena odgovarajućim *simbolima* koji se odnose na već pomenute fragmente njihovog rada. *Klasifikacija*, tj. podela na grupe objekata po određenim kriterijumima, je jedan od osnovnih mehanizama muzejske obrade (umetničkih) dela. Selektovano (umetničko) delo, unutar muzeja, podleže *klasifikaciji*, tj. pronalazi mu se mesto u okviru kolekcije. Po Mišelu Fukou, ovo je jedan od načina produkcije znanja u muzeju. Klasifikacija se ne može uzeti kao konačna, a još manje uvek vredna. Ona je društveni konstrukt, koji se u datom vremenskom i prostornom momentu uzima kao racionalan. Klasifikaciona šema određene muzejske kolekcije ili umetničkog opusa u velikoj meri diktira tok posmatračevog razumevanja date celine. Time barataju i Irwin i muzej. Zanimljivo je i to da su jedinice Irwinove klasifikacije (reprodukcije radova ili dokumentacije o radovima, naslovne strane izložbenih kataloga i dr.) izložene uramljene i zaštićene staklom. Ova “oprema”, takođe je preuzeta iz repertoara muzejskih “alatki”, koje čine da se eksponati u muzejima percipiraju ne samo kao fizički nedodirljivi, već i simbolično.

Mapa umetnosti istoka, 2002. U ovom radu Irwin pruža posmatraču istorijsko-umetničko znanje u vezi sa istočnoevropskom umetnošću. U kreiranju ove mape participirali su istoričari umetnosti i kritičari iz zemalja Jugoistočne Evrope, koji su imali zadatak da po svom sudu navedu određeni broj relevantnih savremenih umetnika i moguće sisteme uticaja koje su oni gradili međusobno ili sa umetnicima iz drugih perioda (XX v). Na taj način Irwin preuzima ulogu *kustosa* koji povezuje participirajuće *umetnike*, a njihove *radove* kombinuje, umrežava. Način na koji je ovaj rad postavljen na izložbi u Muzeju savremene umetnosti sadrži dva nivoa delovanja. S jedne strane *Mapa umetnosti istoka, 2002* izložena je na zidu, kao light box i ponuđena posmatraču da bude 'konzumirana' (kao reklamna poruka) i *memorisana*. S druge strane, ponuđena je i interaktivna mapa, koja posmatraču pruža *dodatno* znanje o velikom broju istočnoevropskih umetnika, a projektovana je na sto.

Retroavangarda 2003. Ovde Irwin uvodi jedan od najznačajnijih principa njegovog umetničkog delovanja, a to je citatnost. Ovaj rad je svojevrsna mapa istorije umetnosti, ali ne istoka već Irwina, tj. pruža mrežu odnosa između istorijske avangarde i umetničke scene nekadašnje SFRJ, a u okviru njih pozicionira i rad grupe Irwin. Ova mreža, u vidu šeme, sadrži fotografije (reprodukcije) ili originale radova koji čine okosnicu ovih međusobnih uticaja. Na taj način, Irwin kreira meta-tekst unutar izložbe kao teksta ili govora Muzeja (savremene umetnosti, Beograd). Osim toga, Irwin uvodi i svojevrsne Irwin-ramove koji uokviruju određene artefakte u okviru Retroavangarde. To je način da se radovi, koji sami za sebe sadrže simboličku vrednost, inkorporiraju u sistem Irwinove Retroavangarde i na taj način budu obogaćeni još jednim nivoom značenja.

Was ist Kunst, Jugoslavija?, 2004. poslednji je rad o kome sam želela da pišem, a koji je našao svoje mesto u okviru izložbe *Irwin – Retroprincip (1983–2003)*. Ovo je jedan u nizu radova iz *ciklusa Was ist kunst?* On je sada u potpunosti zasnovan na *preuzimanju* (aproprijaciji) originalnih radova, a koji zatim imaju ulogu da tumače kontekst iz kojeg izrasta sadašnja Irwinoa pozicija. Volela bih da se držim podalje od tumačenja samog rada i da pokušam da prokomentarišem muzejsku praksu koja je ovde evidentna, a to je selekcija. Umetnici su, unutar ovog rada, u poziciji *kustosa par excellence*, koji bira radove iz *sadržaja* (kolekcije) muzeja. Umetnici izmeštaju data umetnička dela iz konteksta muzejske kolekcije, ali ne (samo) u okviru muzejske izložbe, kao teksta ili govora muzeja, već unutar svog rada, meta-teksta. Iako izlagački,

način na koji je rad postavljen neodoljivo podseća na šesnaestovekovnu ili sedamnaestovekovnu tzv. Wunderkammer ili kabinet kurioziteta u kojem su eksponati, skoro bez reda, ali sigurno bez utvrđene klasifikacije, postavljani jedan iznad drugog, situacija je upravo obrnuta. Klasifikacija je sadržana u odnosu horizontala (poredak slika po horizontali) i vertikala. Ujedno se po ovim osama Irwinov rad i razvija. Stoga se čini da nijedna kombinacija iz serije *Was ist Kunst?* nije konačna, već sadrži prazna mesta na osama ovog razvoja koja je moguće dalje ispunjavati.

Po mom mišljenju, moguće je uspostaviti paralelu između ovakve celine koja *sadrži* upražnjena mesta i kolekcije muzeja umetničkih dela. S obzirom da je selektiranje osnov svake muzejske kolekcije i da ono nije haotično ili proizvoljno, čini se kao da je muzejska kolekcija na neki način programirana, tj. da postoji logičan obrazac po kome se ona popunjava. Boris Grojs, u tekstu *O novom*,⁸ ide dalje i tvrdi da umetničko delo, i pre nego što postane – nastaje u odnosu na muzej i njegovu kolekciju.

Ova, uslovno rečeno, matrica umetničke muzejske kolekcije, daje umetnicima mogućnost da stvaraju za upražnjeno mesto u njoj. On se bavi ispitivanjem mogućnosti i statusa “novog” u kolekciji umetničkog muzeja (jer je novo ili originalnost jedno od najznačajnijih kriterijuma pri vrednovanju umetničkog dela). Iako je ono što se nalazi u muzeju već mrtvo, želja umetnika da stvara “nešto novo” je upravo želja da bude kolekcioniran. Da bi delo bilo prepoznato kao novo, razlika između njega i onog već u muzeju, u stvari ni ne sme biti prepoznata, tj. ako može onda to delo nije “novo”. Ono mora sadržavati “razliku-izvan-razlike”.

U okviru *Was ist Kunst?* serijala, originalna dela su sistematski uramljena u tzv. Irwin-ramove, koji nude ovim radovima novi okvir u smislu njihovog inkorporiranja u novo umetničko delo. Unutar ovog novog poretka, značenje ima veću vrednost nego što je ima prosti zbir preuzetih citata, jer sadrži i nešto izvan njih samih, a ono je otelotvoreno u tzv. Irwinovim ramovima. U modernizmu, ram je odbačen kao sredstvo kojim institucija opterećuje sliku značenjima van sebe same. Ovde je on uveden s namerom da se pogled skrene, a pažnja usmeri na značenja koja Irwin pri-dodaje citatnim delima.

U već pomenutom tekstu Borisa Grojsa, on napominje da sve veći broj tzv. “putujućih izložbi”, koje u određenom periodu zamenjuju deo ili celu stalnu postavku u muzeju, dovode do uspostavljanja jasne razlike

⁸ Boris Grojs “O novom”, *Prelom*, časopis za savremenu umetnost i teoriju, broj 5, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2003, str. 121–139.

između modernističke tradicije i savremenih strategija. U modernističkoj tradiciji, kontekst je stabilan i u njega se unose inovacije. U savremenoj praksi kontekst je nestabilan tj. kreiraju se novi konteksti u kojoj ista stvar izgleda drugačije.

Na izložbi u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu, *Was ist Kunst, Jugoslavija?* sadrži većinom dela koja su u vlasništvu Muzeja savremene umetnosti. Stoga se uspostavlja direktna veza između konteksta i “putujuće izložbe” o kojima govori Boris Grojs. Izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)* bila je prvobitno izložena u Kunstlerhaus Bethanien, Berlin i Karl Ernst Osthaus, Hagen, a zatim u Muzeju savremene umetnosti u Beogradu. Kontekst je promenjen, ali “okviri”, tj. koncept dela je stabilan. Promenjeni su njegovi sastavni delovi u istom smislu u kom i kontekst. Ovako se direktno uspostavlja odnos između umetničkog dela i muzeja, a izloženi rad je plod samog konteksta.

S druge strane, na ovoj izložbi je i eksplicitno potvrđena teza Borisa Grojsa. Ova izložba je “uvezena” iz Nemačke. *Plakat za Dan mladosti* koji je grupa Irwin proizvela 1987. jasno podcrtava “nestabilan kontekst”. Njihov bazični cilj je bio da se poigraju odnosom prema vizuelnom predstavljanju u okvirima dva totalitarna poretka (komunizma i nacizma). I dok je u Nemačkoj akcenat na nacističkom plakatu, u Beogradu je na prepoznatljivoj štafeti i rođendanu Josipa Broza Tita. Osim toga, mesto gde je plakat izložen u Beogradu, hodnik/prolaz, simbolično se može dovesti u vezu sa distanciranjem koje u to doba počinje da se prepoznaje u odnosima između Slovenije i SFRJ, a koji kulminira poznatim istorijskim događajima.

Stoga, odnos između muzeja i izloženog objekta je višestruk i kompleksan. S jedne strane, muzej barata umetničkim delima u cilju da, između ostalog, prezentuje određeni stav i prenese određenu poruku. Sa druge strane, umetnici stvaraju svoje radove u odnosu prema muzeju, te nude kritiku muzeja, i inkorporiraju muzeološke principe u svoje radove i koriste ih za umetničko izražavanje.

Izložba *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)* je, jednim svojim delom, primer načina na koji muzeološke prakse ulaze u umetničke, koje opet nastoje da zauzmu mesto koje po prirodi pripada muzeju i istoriji umetnosti, u smislu da nude *znanje*, odnosno tumačenje umetničke prakse, osim samih umetničkih dela.

⁹ Ibid.

LITERATURA

1. Boris Grojs "O novom", *Prelom*, časopis za savremenu umetnost i teoriju, broj 5, Centar za savremenu umetnost, Beograd, 2003, str. 121–139.
2. Bruce W. Ferguson "Exhibition Rhetorics – Material Speech and Utter Sense", u: Reesa Greenberg, Bruce W. Ferguson and Sandy Nairne (eds.), *Thinking about Exhibitions*, Routledge, London and New York, 1996.
3. "Grupa Irwin: totalnije od totalitarizma", u: *IRWIN – Retroprincip (1983–2003)*, katalog izložbe, održane u Muzeju savremene umetnosti, 17.04–17.05.2004, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2004.
4. Susan M. Pearce, *Museum, Objects and Collections: Cultural Study*, Leicester University Press, Leicester, 1992.

Radmila Joksimovic

Museological Principles in Contemporary Art
IRWIN – Retroprincip (1983–2003)

Summary

The starting point of this essay is the fact that the significant number of artworks derive from artists' reflection on art system and, within it, a museum. These artworks could be divided into two broad groups: the artworks that are made in various media, but convey the analysis or a critique of the museum as an institution and artworks which use some of the most important museological principles (such as collecting, classification and exhibiting) as a way of artistic expression.

I tried to analyse the exhibition 'IRWIN – Retroprincip (1983 – 2003)' held in the Museum of Contemporary Art, Belgrade, in this manner, and to show how the artistic group IRWIN appropriated museological principles in order to re-construct East-European art history and to explain and position its own work within the East-European art history.

Key Words: Museum, Contemporary Art, Museological Principles.

Jelena Maksimović

Tutor: prof. dr Vesna Đukić-Dojčinović

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

U POTRAZI ZA ALTERNATIVOM
(Alternativni kulturni centri na primerima Kulturnog centra REX,
Beograd, i Kulturnog centra Metelkova Mesto, Ljubljana)

Alternativa – šta i za koga?
– pokušaj razumevanja pojma –

Da bismo se bavili postojanjem kulturnih centara koji funkcionišu kao čvorišta posebne vrste gradske kulture morali bismo definisati sam termin “alternativna kultura”.

Međutim pošto sam termin deluje neuhvatljivo i problematično pri preciznom određivanju, pokušaćemo da razumemo njegovo značenje pre nego da ga definišemo. Tokom dvadesetog veka, svedoci smo nastanka velikog broja umetničkih pokreta, pravaca i pojava koji su pokušavali da izvrše razne revolucije u kulturi. Ti pokušaji su delovali i na polju forme i sadržine, često sa jasnim političko/ideološkim predznakom. Time se formuliše prvi problem u definisanju – da li je alternativa posledica formalnih tj. estetičkih promena u kulturi ili je ona već određena samim svojim položajem opozicije prema njoj?¹

Da bi se demonstrirala sveobuhvatnost ovog termina, moramo se vratiti malo u prošlost. Savremena alternativna kultura može se posmatrati kao mlađi rođak onoga što je mladima šezdesetih godina prošlog veka predstavljala kontrakultura;² fenomen koji, krenuvši sa periferije, uspeva da se probije u “mainstream”, postavši deo opšte ikonografije popularne kulture. Zahvaljujući najkomunikativnijim umetnostima – muzici i filmu – tj. njihovoj reprezentaciji u mas-medijima, kontrakultura biva prenetu u dnevne sobe ljudi širom sveta. Ona takođe ilustruje dva pojavna obeležja kulture: aktivni (učestvovanje na umetničkoj/društvenoj sceni, politički aktivizam/radikalizam, istraživanje seksualnosti i granica sopstvene svesti) i pasivni (spoljašnja manifestacija kulture – hipi moda, duga kosa;

¹ Milena Dragičević Šešić, “Alternativni umetnički izraz(i) – umetnost i potkulture”, *Potkultura*, broj 2, Beograd.

² Kristijana Sen-Žan Polen, *Kontrakultura*, CLIO, Beograd, 1999.

eksperimentisanje sa drogom). Veza između umetnosti i životnog stila svesno se potencira. Ovakvu kulturu je nemoguće izmestiti iz njenog medijskog konteksta.

Popularna muzika, najrasprostanjeniji izraz kulture mladih, doživljava prividni preobražaj početkom devedestih godina. Nekomercijalni/alternativni zvuk će zavladatai do tada neprikosnovenom zašecerenom pop scenom. Zaključivši da će se mainstream novog informatičkog doba ogledati u sve većem broju mogućnosti koje se nude prosečnom konzumentu kulture, svetska muzička mreža MTV daje svoj odgovor na novonastalu situaciju. U pauzama video spotova koji su miks najrazličitijih muzičkih žanrova, ova tv stanica propagira ljudska/manjinska/ženska prava, borbu za očuvanje životne sredine i zaštitu životinja, pacifizam i druge oblike društvenog i političkog angažovanja. Ono što (naivno?) percipiramo kao posledicu političkih uverenja i aktivističkog delovanja, reklamira se kao i bilo koji svetski brand. U globalizovanom svetu i ono što bi moglo da bude suštinski drugačije postaje pitanje pravog izbora među ponuđenim opcijama, koje su precizno tržišno određene – kao i sva druga roba, i životni stil je ono što se kupuje. Pa, šta je onda alternativa? Ovo pitanje može se i preformulisati u tezu – postoji li prava alternativa ako je većina kulturnih produkata nastala ili u okviru globalnih korporacija ili je finansirana od strane najrazličitijih fondacija, koje su takođe izdanak svetskog kapitala? Ako postoje mesta što insistiraju na promociji alternativne kulture, koji je njihov značaj – politički, kulturni, društveni – počevši od lokalnog nivoa, pa do regionalog, državnog ili nekog višeg nivoa?

Očigledno postoji potreba za proliferacijom takve kulture. Sa sigurnošću se može tvrditi da kriterijum, danas, da li je nešto alternativno ili ne nije estetski već isključivo politički.³ Jedna interesantna teza o dugogodišnjem održavanju režima Slobodana Miloševića dolazi od Erika Gordija. On tvrdi da uzrok tome nisu ni ratovi, ni ekonomsko propadanje već “razaranje alternativa”⁴ u svakom mislu – političkih, ekonomskih, informativnih i kulturnih.

Shodno tome, alternativna kultura je jedan od načina suprotstavljanja represivnoj vlasti i istovremeno neophodni činilac razvijenog građanskog društva. Na putu ka tome bavimo se pitanjem

³ Dejan Kršić, “Alter-native”, REČ, broj 62/8, Beograd, 2001.

⁴ Erik Gordi, *Kultura vlasti u Srbiji: nacionalizam i razaranje alternativa*, Samizdat B 92, Beograd, 2001.

identiteta – ličnog i kolektivnog (nacionalnog), ispitujemo različite pozicije sa kojih nastupamo, ukratko: potrebno je promeniti mentalnu sliku naše stvarnosti. Dva kulturna centra koja su uzeta za primer – REX u Beogradu i Metelkova u Ljubljani – imaju isto ishodište, ali pozicije sa kojih deluju su različite. Nastaju u isto vreme, ali dok se jedno društvo konstituiše kao nacija (Slovenija), drugo doživljava nacionalističku euforiju ali i kulturni, čak i civilizacijski sunovrat (Srbija). Analizom njihovog rada pokušaću da ispitam njihovu ulogu u kulturnoj sredini, ali i u društvu uopšte i da dokažem malopredašnju tvrdnju.

Opšta mesta kulturne politike i kulturnog menadžmenta

U bivšoj Jugoslaviji, kulturne centre su činile najrazličitije institucije kulture, počevši od radničkih univerziteta pa do mesta okupljanja pripadnika određene (etničke) zajednice. Danas, u skladu sa modernim tendencijama u kulturi, oni su poznati kao “organizacije polivalentnog tipa”⁵ čiji je glavni cilj podsticanje stvaralaštva, difuzija (prikazivanje kulture) i animacija.⁶

Glavni instrumenti menadžmenta kulturnih centara kojima ću se baviti u ovom radu su: analiza strukture i organizacije rada samog centra, način odabira projekata i stvaranja programskog profila, cilj (misija) centra – publika kojoj se obraća i komunikacija sa njom i, naposljetku, finansiranje rada.

Ono na šta se posebno osvrćem je odnos ovih institucija sa zvaničnom tj. državnom kulturnom politikom.⁷ Najkraće rečeno, kulturna politika je strategija doneta na određenom nivou za sprovođenje određenih ciljeva u kulturi. Od izabranog modela kulturne politike zavisice uloga države u postavljanju tih ciljeva, procesu odlučivanja i njihovoj realizaciji.

Odsustvo kulturne politike na državnom nivou otežava bilo kakve promene u kulturi i položaj i rad kulturnih institucija (posebno onih koje ne deluju pod otkriljem države). Iako kulturna politika postaje važno pitanje, kao i u drugim zemljama bivšeg istočnog bloka, ni u Sloveniji nisu pruženi nikakvi dokazi o njenom istinskom sprovođenju. Naprotiv,

⁵ Milena Dragičević Šešić, Branimir Stojković, *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, CLIO, Beograd, 2003, str. 124–135.

⁶ Ibid., str. 128.

⁷ Ibid., str. 21–43.

na početku tranzicije bilo je naznaka da ni samo Ministarstvo, kao ni predstavnici kulturnih institucija nisu zainteresovani za novi pravac razvoja kulturne politike.⁸ Pristupanjem Savetu Evrope, deklarativno se podržava različitost u kulturi – prostor u koji se može smestiti delovanje alternativnog centra – mada nema suštinskog zaokreta u odnosima, jer se Vlada prvenstveno bavi državnim institucijama kulture, ostavljajući Metelkovu i slične institucije da se snalaze i traže sredstva za rad na drugim mestima.

Kao i u mnogim drugim aspektima, situacija je daleko gora u Srbiji. U periodu 1989–2000. na delu je implicitna kulturna politika⁹ u kojoj su dominante: jačanje uloge države, okrenutost nacionalizmu i izolacionizmu – iz te vizure, delovanje Kulturnog centra REX je subverzivno. Posle demokratskih promena iz 2000, prvu godinu tranzicije karakteriše formulisanje prioriteta, koji su doneti aposteriori, više kao deklarativni i načelni stavovi nego kao konkretna i primenjiva rešenja u praksi. Ipak, primetno je se da na javnim konkursima više sredstava izdvaja za korisnike koji su ranije bili isključivo finansirani putem stranih fondacija (među kojima je i Kulturni centar REX).

Vesele osamdesete – nastanak –

Plodno tlo za nastanak ova dva centra je postojalo zbog razvijene omladinske (sub)kulture osamdesetih. Urbana scena u bivšoj Jugoslaviji funkcionisala je duž transferzale Ljubljana–Zagreb–Beograd. Treba imati u vidu da prvo u Sloveniji dolazi do pojava novih tendencija u kulturi i umetnosti. U muzici, to je pank¹⁰ krajem sedamdesetih. Na intelektualnoj sceni, to je pojava Lakanovske psihoanalitičke škole, čiji predstavnik Slavoj Žižek doživljava kasnije svetsku afirmaciju. U isto vreme nastaje i umetnički kolektiv NSK, na izvestan način inspirisan novom intelektualnom klimom. Na drugoj strani, Beograd je imao jaku novotalasnu muzičku scenu, kao i umetničku koja ima korene u konceptualnoj tradiciji Studentskog

⁸ Kulturne politike i evropski razvoj, priredila Vesna Đukić Dojčinovic, u: *Info* br. 5, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd.

⁹ Vesna Đukić Dojčinović, *Tranzicione kulturne politike – konfuzije i dileme*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2003, str. 47.

¹⁰ Marjan Ogrinc, “Nismo za to da postanemo istorija”, *Potkultura*, broj 2, Beograd; Andreja Potokar “Pank u Ljubljani”, *Potkultura*, broj 2, Beograd.

kulturnog centra sedamdesetih. Opštu kulturnu atmosferu karakteriše mogućnost putovanja i razmene ideja sa svetom i između gradova u okviru same Jugoslavije, kao i nezainteresovanost za dnevnu partijsku politiku. Prividni začetak liberalizacije naglo prekidaju građanski rat i raspad SFRJ.

Pre početka rata, u Beogradu je nastao radio B 92, koji će u nastupajućem periodu biti jezgro scene koja reaguje otporom na aktuelni politički momenat.¹¹ “Kultura nepristajanja”¹² – kultura preživljavanja u traumatičnoj realnosti koju čine rat, inflacija i izolacija – postaje nužnost, samim i tim centri koji bi takvu kulturu artikulisali. Ne postoji zvanična kulturna politika, ali elita oličena u nacionalnim kulturnim i medijskim institucijama sprovodi, uz otvorenu podršku države, “agitprop treće Jugoslavije”.¹³ To je kvazipatriotska kultura koja je svojevrsan skup paraistorije, propagandne umetnosti i tradicionalizma. Ovakva situacija izaziva prisilnu alternativu – scenu koja je disperzivna i čine je akteri iz različitih oblasti kulturnog delovanja, neobuhvaćeni institucionalnim sistemom kulture. Gradski punktovi na kojima se dešavanja realizuju čine na izvestan način simulakrum slobodnih zona u “okupiranom gradu”.¹⁴

Slovenija doživljava transformaciju stvaranjem nacionalne države po prvi put u svojoj istoriji. Tranzicija i okretanje tržišnoj ekonomiji doprinose rastućem osećanju nesigurnosti. Zbog prećih poslova, i ovde su pitanja kulture na margini. Implicitna kulturna politika je centralizovana. Prednost je data kulturi pod okriljem državnih institucija radi snažnijeg promovisanja posebnosti slovenačke nacionalne kulture, što je usko povezano sa ciljevima tadašnje političke elite. Prema kritičkoj kulturi postoji odnos antagonizma.

¹¹ Metju Kolin, *This is Serbia calling – Rock n’roll radio i beogradski pokret otpora*, Samizdat B92, Beograd, 2001.

¹² Stevan Vuković, “Politika, umetnost i problemi sa stvarnošću”, *BALKAN UMBRELLA, magazin za dijalog kulturnih centara u regionu*, broj 01, Beograd/Zagreb, oktobar 2001.

¹³ Vesna Đukić Dojčinović, *Tranzicione kulturne politike – konfuzije i dileme*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2003, str. 33–47.

¹⁴ Danica Minić, “Gradski punktovi ili ostavi mi knjigu u Beopolisu”, *BALKAN UMBRELLA, magazin za dijalog kulturnih centara u regionu*, broj 01, Beograd/Zagreb, oktobar 2001.

“Izbrisani”¹⁵ – lokacija centra (moguće simboličko značenje u široj gradskoj zajednici, predistorija) –

Počevši od vremena Habsburga, u barakama u Metelkovoj je smeštena vojska, a kasnije JNA preuzima ovaj prostor i koristi ga u iste svrhe. Osnivači kulturnog centra će izvršiti tzv. “re-artikulaciju prostora”¹⁶ – nekadašnji zatvor i vojne barake koji predstavljaju simbol represije i uniformnosti pretvaraju u kulturni centar koji promovise kreativnost, slobodu i različitost. Kao i REX, Metelkova je član asocijacije TEH (Trans Europe Halles), mreže čije članice su kulturni centri koji su nastali na napuštenim (industrijskim) gradskim zonama¹⁷ – praveći tako “rupe” u prostoru modernog grada, kojih se gradske vlasti stide, gotovo obrisane sa mapa. Metelkova Mesto (‘mesto’/slov./ = grad), i samim imenom naznačuje da je u pitanju grad u okviru grada.¹⁸

Zgradu u kojoj se nalazi REX je podigla Jevrejska opština Beograda 1923. za potrebe društava “Oneg Sabat” i “Gemilut Hasadim”. Neko vreme je služio kao dom za starije osobe, a kasnije je bio mesto okupljanja beogradskih Jevreja na Dorćolu, jednom od najstarijih delova grada. Ime Bioskop je dodato za potrebe snimanja jednog filma početkom devedesetih. Ovaj deo scenografije ostaje i posle završetka snimanja i jedno vreme centar je poznat i pod imenom Cinema REX. S obzirom na svoju lokaciju, a to je sama granica centra grada i periferije, REX uspeva da izmesti kulturu iz uskog centra grada u kome se uglavnom sve dešava.

Fight(ing) the Power! – socio-političke okolnosti (nastanak, borba za rad, razrešenje problema) –

Nastanak i rad ovih centara prate problemi. Pozicija B 92 u društvu je tačka oko koje se okuplja sve što je “protiv” i gde se artikuliše ova kultura u opoziciji. Ovaj naziv se ne može uzeti u usko političkom smislu, odnosno to nije kultura u funkciji političkih opcija suprotstavljenih tadašnjoj vlasti,

¹⁵ Paralela je (namerno) napravljena sa imenom koje nose stanovnici Slovenije rođeni u bivšim jugoslovenskim republikama koji su 1992. izbrisani sa spiska državljana Slovenije, a taj status im je potvrđen na prošlomesečnom referendumu.

¹⁶ Marina Gržinić, “Metelkova” and Other Projects in Ljubljana: Actions in Zones of Indifference, 2001. http://www.artmargins.com/content/feature/grzinic_metelkova.html

¹⁷ Fabrice Raffin, “Popular Participation = Civic Commitment”, PASSAGES a Swiss cultural magazine *Different Strokes: Alternative Culture Today*, number 23, winter 2002.

¹⁸ Gržinić.

već preovlađujuća atmosfera tog vremena prosto determiniše svaku kulturu koja nije u službi (proklamovanih) nacionalnih interesa kao onu koja je njena opozicija.

Tokom svog postojanja, REX prolazi kroz tri perioda. Najaktivniji je od osnivanja 1994. do početka bombardovanja 1999. Kao polje svojih aktivnosti Cinema REX – kulturni centar B92 – uzima “savremenu umetnost, građanske inicijative i istraživanje novih polja na umetničkoj i široj kulturnoj sceni.” Dinamici dešavanja doprinosi energija učesnika, koji na svaki način pokušavaju da se održe na gotovo nepostojećoj sceni, istovremeno zadržavajući inovativni i kritički duh. Početkom bombardovanja 1999, Radio B 92 biva preuzet na nezakonit način od strane tadašnje vlasti. Program radija u tom periodu karakteriše zaokret ka komercijalizaciji i potpuno zanemarivanje profesionalne etike – između lakih i zabavnih melodija namenjenih širim narodnim masama i dalje se čuju stari radio džinglovi sa prepoznatljivim glasovima.¹⁹ O odnosu postavljenih čelnika prema kulturi svedoči činjenica da su prostorije kulturnog centra REX bile nekorišćene i zapuštene tokom tog perioda. Istovremeno, postavljen je web portal *CyberREX*, na kome se predstavljaju aktivnosti ovako formulisanog centra (mnoge od njih se i desavaju u *cyber* prostoru). Program se uređuje i održava u iznajmljenim privatnim stanovima, kafanama i drugim gradskim prostorima u saradnji sa prijateljskim institucijama. Svojevrnsni položaj “ilegale”, uvođenja javnog u privatni prostor, izvođenje programa na net-u (prostoru koji još uvek nije pod kontrolom države) predstavlja прибежиште od sve represivnije svakodnevice. Posle demokratskih promena, REX se novembra 2000. vraća u svoje prostorije u kojima je danas.

Oktoobra 1991, JNA napušta barake u Metelkovoju ulici u Ljubljani. I pre samog proglašenja nezavisnosti, u gradu sa snažnom tradicijom alternativne kulture formira se grupa koja pretenduje da zauzme ovaj prostor – Mreža za Metelkovu. Početkom 1992, gradska i republička vlada namenjuju ovaj prostor programu Mreže za Metelkovu čija misija je podsticanje produkcije “ne-institucionalne, omladinske kulture.” U trenutku kada počinje izrada programa i prve manifestacije, nenajavljeno gradska vlada objavljuje rušenje Metelkove. Korisnici ovog prostora pribegavaju strategiji “skvotovanja” – nenapuštanja fizičkog prostora centra u cilju njegovog očuvanja. Uprkos tome što su isključene voda i

¹⁹ Metju Kolin, *This is Serbia calling – Rock n’roll radio i beogradski pokret otpora*, Samizdat B92, Beograd, 2001.

struja, organizatori sve čine da se program nastavi istim intenzitetom. U ovom periodu snalaženja dolazi do sve češćih incidenata – krađa, centar se asocira sa mestom okupljanja narkomana. Bilo je potrebno stvoriti novu organizacionu strukturu koja će omogućiti ostanak u ovom prostoru i nastavak aktivnosti. Novosnovana organizacija, koja je istovremeno i pravni subjekt – Retina – pregovaraće 1994, umesto Mreže za Metelkovu, sa gradskom vladom. Rezultat tih dogovora je prepuštanje južnog dela centra gradu (tu su danas smeštena sedišta institucionalne kulture – tri muzeja i Rektorat). Grad jednim delom finansira renoviranje i uvodi ponovo vodu i struju. Neodustajanje grada od ovog prostora može se objasniti time da se Metelkova nalazi u samom centru grada, na lokaciji koja bi savršeno odgovarala komercijalnoj nameni. Da bi sprečili nove najave rušenja 1997, korisnici prostora u Metelkovoj (najrazličitija udruženja i umetnici) potpisali su petogodišnji ugovor sa gradskom vladom i Retinom.

ALT+CULT+...

- programski profil (odabir projekata, ciljne grupe, učesnici) -

Prihvatajući dijalektični odnos (poziciju “drugog” u odnosu na zvaničnu /etabliranu /konzervativnu kulturnu scenu), oba centra svoj program zasnivaju na istraživanju novih polja tehnologije, komunikacije i kulture, promovisanju učešća u procesu stvaranja umetnosti, pogotovu kod mladih.

U aspektu programa REX-a uslovno razlikujemo dva perioda – pre i posle demokratskih promena iz 2000. U periodu pre 2000, REX je vršio dve funkcije. Prva bi mogla biti prikazivanje kulture koja bi u drugim okolnostima bila deo zvaničnih kulturnih institucija. Kako je savremena umetnost izopštena u periodu devedesetih, dvogodišnje izložbe Centra za savremenu umetnost su organizovane u REX-u, a na njima su izlagali kako afirmisani, tako i mladi umetnici. Organzuju se tribine vezane za aktuelna pitanja društva, promocije knjiga i filmske produkcije na kojima učestvuju etablirana imena iz kulturnog i akademskog života. Sprovedeno je nekoliko projekata vezanih za lokalnu društvenu zajednicu: izložba o životu Jevreja na Dorćolu, fotografija uličnih protesta 96/97, časopisi na romskom jeziku.

Sa druge strane, podstiču se nove inicijative: radionice neverbalnih teatar, jeftina filmska produkcija (low-fi video), strip – tradicionalna underground umetnost, muzički program koji čine: techno matine zabave,

retki koncerti stranih muzičara, srpske alternativne muzičke scene i Ring Ring – festival nove muzike.

“Novo vreme” donosi i nove tendencije u aktivnostima REX-a koje su приметно ograničene na nekoliko precizno određenih projekata. Ispituje se uloga umetnosti u društvenim promenama, vrši se pregled dešavanja na alternativnim scenama regiona sa naglaskom na umrežavanje i saradnju, dolazi do pokušaja da se savremena umetnost prezentuje u prigradskim naseljima u kojima nema organizovanih kulturnih dešavanja (projekat FLUX). Projekat o Romima iz 2001. (izložbe, prezentacije, diskusije) održava se uz podršku države – koja želi da podrži različitost, što je nemoguće zamisliti pre 2000.

Projekti u Metelkovej pokrivaju širok dijapazon umetničkih i društvenih disciplina (vizuelne umetnosti, teatar, muzika, ples, različita udruženja). Bez sumnje, oni su okrenuti mladoj publici, jer zbog postojanja zvanične kulturne scene to je upražnjen prostor za alternativnu kulturu. Nekoliko klubova promovise zvuk eksperimenta i improvizacije (punk, HC, post rock, electronica, hip-hop), a neki su mesto okupljanja određenih društvenih grupa (Škratova anarhistička biblioteka, Društvo za zaštitu ateističkih osećanja, Klub Monokel – mesto okupljanja prve lezbijske organizacije u Istočnoj Evropi koja organizuje izložbe, koncerte, izdaje knjige sa gej-lezbijskom tematikom). Problemi sa kojima se suočava slovenačko društvo su daleko od “istine, odgovornosti i pomirenja” i sve su sličniji onima u zapadnom svetu – globalizacija, prava seksualnih manjina, pitanje granica u ujedinjenoj Evropi i njen odnos prema imigrantima. REX-u i Metelkovej je zajedničko da nisu samo jedna moguća opcija u velikoj ponudi, već je njihova uloga ponekad bila i pionirskog karaktera, obzirom na sadržaje koje su promovisali.

Organizaciona struktura

Oba centra imaju poprilično fleksibilnu strukturu. Mada postoje značajne razlike u samoj organizaciji rada.

REX je deo B 92, koristi istu pravnu i finansijsku službu i spada u nadležnost glavnog urednika. Pored direktora (kreatora programa), dva kordinatora (Resurs centar – rad sa mladima i PR), tehničkog osoblja, ostatak ljudi se angažuje po potrebi (savetnici za određene programe, prevodioci, organizatori). Odeljenja nisu čvrsto podeljena, ali se mogu uslovno podeliti na: direkciju, tehniku, cybeRex, Resurs centar, održavanje.

Situacija je komplikovanija u Metelkovoju. Ovaj centar naseljavaju različite organizacije, svaka sa svojom misijom i statutom, i umetnici koji su veoma labavo povezani u jedinstvenu struktru. Mreža za Metelkovu – inicijator projekta – tokom godina se transformisala u Retinu, organizaciju koja predstavlja ovaj centar i servis koji pruža pravno-savetodavne usluge korisnicima.

Način finansiranja

Po pravilu, kulturni centri ovog tipa nisu u stanju da prihodom koji ostvaruju finansiraju svoju produkciju. Programi su često otvorenog tipa – besplatni, a prodaja ulaznica i iznajmljivanje prostora pokrivaju troškove održavanja samog prostora. Nekadašnja socijalistička Jugoslavija je izdašno finansirala izgradnju i programe kulturnih centara, među njima i različite omladinske inicijative. To je bio svojevrzni “prosvetiteljski” projekat, a i način da partijska država kontroliše sve sfere društvenog života, samim tim i kulturu (vođeci disidenti su pisci, filozofi i umetnici). Znajući to, ne bi trebalo da nas začude činjenice da su i sami predvodnici alternativne kulture osamdesetih (među njima i Radio B 92) delovali pod okriljem raznih Saveta (socijalističke) omladine.

Nedostatak sredstava za kulturu u budžetu, nezainteresovanost za tu vrstu ulaganja ili podozriv, u nekim momentima i neprijateljski odnos prema ovakim institucijama –razlozi su da se sredstva traže najčešće od stranih fondacija ili nevladinih organizacija. Posle Berlinskog zida, u Istočnoj Evropi deluje Fond za otvoreno društvo (u različitim zemljama nosi drugačiji naziv), a on među projekte koje finansira uključuje i kulturu. Ova NVO, koja je organizovana kao i svaka moderna korporacija, u nekim oblastima preuzima ulogu vlade u tranzicionim zemljama. Neretko su se čule kritike na račun tzv. “Soroš kulture”²⁰ (nazvane po vlasniku fondacije Džordžu Sorošu, američkom biznismenu mađarsko-jevrejskog porekla) i izbora projekata koji se finansiraju. One su dolazile od strane države, umetnika koji nisu bili obuhvaćeni ovim programima, a i samih recepijenata sredstava. Razlog za to može biti da sve fondacije koje deluju na ovim prostorima imaju određene programske ciljeve i pomažu projekte koji se uklapaju u njih. Biti nezavisan je ogroman, ako ne i nedostižan izazov.

²⁰ Geert Lovink, “The Art of Being Independent: On NGOs and Soros Debate”, 1997.
<http://framework.v2.nl/archive/archive/node/text/default.xsl?nodenr-156843>

U upitniku koji je dostavljen direktoru REX-a, na pitanje da li donatori imaju nekakvog uticaja na programsku politiku kuće, dobijen je odgovor da to nije slučaj. REX retko ima direktne kontakte sa donatorima, već se javlja na javne konkurse sa svojim projektima. Što se tiče eksternih izvora finansiranja, njih čine Helsinški komitet za ljudska prava (koji plaća održavanje prostora), zatim ambasade i strani kulturni centri, strane fondacije (80–90%),²¹ Gradski sekretarijat za kulturu, Ministarstvo kulture i informacija (5–10%), prihod od usluga i ulaznica (5–10%). Komercijalni sponzori ulaze u ovaj zbir sa tek nekoliko procenata, što govori da oni ne vide da ta vrsta ulaganja može njima biti od koristi.

U Metelkovoj je udeo države u finansiranju daleko značajniji.²² Ministarstvo kulture i Ministarstvo prosvete i sporta učestvuju sa 39%, od stranih fondacija prisutne su Evropska kulturna fondacija, KulturKontakt iz Austrije i Soroš Fondacija sa 33%, a lokalni sponzori sa 5%.

Iako ovakve institucije instistiraju na modernoj i fleksibilnoj organizaciju, iskustvo u pripremi ovog rada je da se podaci u vezi sa njihovim poslovanjem i dalje prikazuju na netransparentan način.

“Treći put”
– tranzicioni period, budućnost
(transformacija, moguće programske promene) –

Ako smo nešto naučili tokom tranzicije, to je da svaki proizvod mora biti konkurentan da bi uspeo na tržištu, pa i kultura. Pojednostavljeno kvazi-liberalno viđenje je da ono što u kulturi nije prilagođeno masovnom ukusu nema razloga da postoji. Izbor se svodi ili na komercijalizaciju ili prestanak rada. Dodatna dilema je – ako su institucije alternativne kulture imale ulogu u političkim promenama, da li postoji razlog njihovog daljeg postojanja kada do promene dođe?²³

Na ulazu u kompleks Metelkove je bivši zatvor – danas moderan youth hostel new age enterijera, cena istih kao u zapadnoj Evropi. Država

²¹ U toku pripreme za pisanje ovog rada nije bilo moguće doći do samog godišnjeg izveštaja REX-a, pa se navedeni procenti moraju uzeti uslovno.

²² Podaci dobijeni sa sajta www.artfactories.co.uk, kontaktirane osobe u Metelkovoj takođe nisu želele da pošalju svoj godišnji izveštaj, kao ni da odgovore na direktna pitanja iz upitnika.

²³ Tribina “Nevladina organizacije kao činioци kulturne politike”, *Kultura*, broj 103/104, Beograd, 2002.

je uvidela da i lokalna alternativna scena može biti privlačna određenoj vrsti turista, pa je ulaganje bilo opravdano. Velika međunarodna izložba savremene umetnosti Manifesta je 2001. održana u ovom prostoru – uz podršku države, jer je to doprinosilo ugledu (u to vreme) buduće članice EU.

Mnogi danas vrše re-evaluaciju značaja B 92 u ovoj sredini, u svetlu njegove privatizacije (nepriznavanje zasluga kao deo lokalnog sentimenta). Pored neizbežnih promena (REX čeka transformacija, postaće Fond B 92, neprofitni deo ove institucije), duh aktivizma je i dalje živ – iako su primorani da izađu na tržište, ovi centri nastoje da se drže “trećeg puta”.

Vratila bih se pitanju da li nam je alternativa potrebna? Kada priča o odnosu postmodernizma (koga smatra zamkom u koju mnogi upadaju, podrazumevajući pod tim pojmom sve i svašta) i alternative, Rastko Močnik, jedno od najznačajnijih imena intelektualne scene Slovenije, preferira alternativu. Za razliku od postmodernizma koji obnavlja najrazličitije koncepte iz prošlosti (on mora biti “post” u odnosu na nešto drugo) da bi reflektovao pojave u savremenom društvu, alternativa se bavi sadašnjošću, ona je “materijalistička strana postmodernističkog gesta”.²⁴

LITERATURA

Knjige

Erik Gordi, *Kultura vlasti u Srbiji: nacionalizam i razaranje alternativa*, Samizdat B92, Beograd, 2001.

Kristijana Sen-Žan Polen, *Kontrakultura*, CLIO, Beograd, 1999.

Metju Kolin, *This is Serbia calling – Rock n'roll radio i beogradski pokret otpora*, Samizdat B92, Beograd, 2001.

Milena Dragičević Šešić, *Neofolk kultura*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad, 1994.

Milena Dragičević Šešić, Branimir Stojković, *Kultura, menadžment, animacija, marketing*, CLIO, Beograd, 2003.

Vesna Đukic Dojčinović, *Tranzicione kulturne politike – konfuzije i dileme*, Zadužbina Andrejević, Beograd, 2003.

²⁴ Rastko Močnik, *Alterkacije – alternativni govori i ekstravagantni članci*, Biblioteka XX vek, Beograd 1998.

Tekstovi, časopisi, zbornici

Andreja Potokar, "Pank u Ljubljani", *Potkultura*, broj 2, Beograd.

Danica Minić, "Gradski punktovi ili ostavi mi knjigu u Beopolisu", *Balkan umbrella, magazin za dijalog kulturnih centara u regionu*, broj 01, Beograd/Zagreb, oktobar 2001.

Dejan Kršić, "Alter-native", *Reč*, broj 62/8, 2001.

Fabrice Raffin, "Popular Participation = Civic Commitment", u: "Different Strokes: Alternative Culture Today", *PASSAGES a Swiss cultural magazine*, number 23, winter 2002.

"Kulturne politike i evropski razvoj", priredila Vesna Đukić Dojčinović, *Info br. 5*, Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, Beograd, 2000.

Marjan Ogrinc, "Nismo za to da postanemo istorija", *Potkultura*, broj 2, Beograd.

Milena Dragičević Šešić, "Alternativni umetnički izraz(i) – umetnost i potkulture", *Potkultura*, broj 2, Beograd.

Stevan Vuković "Politika, umetnost i problemi sa stvarnošću", *Balkan umbrella, magazin za dijalog kulturnih centara u regionu*, broj 01, Beograd/Zagreb, oktobar 2001.

Tezaurusključnih pojmova kulturne politike (predavanjana FDU profesorke Vesne Đukić Dojčinović).

Tribina "Nevladine organizacije kao činioci kulturne politike", *Kultura*, broj 103/104, Beograd, 2002.

Web sites

— www.artfactories.net

— Council of Europe/ERICarts, "Cultural Policies in Europe: a Compendium of Basic facts and trends", 2002

www.culturalpolicies.net

— Geert Lovink "The Art of Being Independent: On NGOs and Soros Debate", 1997

<http://framework.v2.nl/archive/archive/node/text/default.xslt/nodenr-156843>

— Marina Gržinić

http://www.artmargins.com/content/feature/grzinic_metelkova.html

Jelena Maksimovic

In Search of the Alternative

(Analyses of the alternative cultural centers on the examples of Cultural Center REX, Belgrade and Cultural Center Metelkova Mesto, Ljubljana)

Summary

This essay deals with the concept of alternative culture, both its theoretical implications and actual practice. In order to achieve that, two cultural centers are taken as examples for the case study. They originate from common cultural ground – the 80's urban subcultural milieu – but come about in two different states in very different circumstances. The paper looks closely at the socio-political factors, sights chosen for the location, organizational structure, profile and audience. A special attention is paid to their relationship with cultural policy. Even though the term 'alternative culture' proves as problematic, I try to illustrate that the existence of these cultural institutions has a far reaching significance not only as a tool against repressive state, but also as a vital element of contemporary civic society.

Key words: Alternative Culture, Cultural Centers, Cultural Policy, Transition.

Anica Milenković

Tutor: prof. Ljiljana Bogoeva-Sedlar

Fakultet dramskih umetnosti Univerziteta u Beogradu,

Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu

FILM I MIT: TRI ŽENE ROBERTA ALTMANA**Uvod**

Ovaj rad baviće se filmskim stvaralaštvom Roberta Altmana (1925), posebno njegovim filmom *Tri žene* (1977). Da bi shvatili značaj i specifičnost Altmanovog kritičkog viđenja Amerike, u radu će američka kultura (uzeta kao paradigma celokupnog društva) biti prikazana i kroz stvaralaštvo još dva američka umetnika, dramskog pisca Edvarda Olbija, posebno kroz njegove drame *Američki san* (1961) i *Tri visoke žene* (1991), i američke pesnikinje Silvije Plat (1932–1963), posebno kroz njen autobiografski roman *Stakleno zvono* (1962) i njenu poetsku radio dramu *Tri žene: poema za tri glasa* (1962).

Kao što se iz već navedenih naslova vidi, pokušavajući da u svojim umetničkim delima (filmovima, dramama, poeziji), ukažu na aktuelne probleme u savremenoj Americi (a indirektno i šire), ovi umetnici se koncentrišu na motiv tri žene. Rad na tom motivu im omogućava da realistički i prepoznatljivo prikažu sudbinu žene u savremenom društvu (faze „razvoja” kroz koji je ona primorana da prođe, unapred skrojen identitet koji mora da prihvati); i da u isto vreme, u paradigmi ženske sudbine, prikažu mnogo širi problem – poremećeni odnos prema prirodi i prirodnoj kreativnosti.

Mit o nekreativnoj ženi, čija se prirodna stvaralačka sposobnost poništava, prepoznaje se u Eshilovoj drami *Orestija*, koja beleži početak tog destruktivnog mita. U toku Orestovog suđenja, za dobrobit Atinjana koje želi da „civilizuje”, Apolon pravda Orestovo ubistvo majke poričući značaj žene time što je svodi na puki prostor u kome se odvija muška kreativnost.¹ Da se muška kreativnost može odvijati nezavisno od saradnje sa ženom svedoči postojanje boginje Atine, rođene iz Zevsove glave. Atina je nova žena koja se odriče udaje i biološke kreativnosti zato što internalizuje intelektualnu „kreativnost” dominantno logocentrične kulture, kojoj svesrdno želi da služi.

Poremećenom odnosu prema prirodnoj kreativnosti vraćaju se i mnogi savremeni umetnici. Jedan od njih je i Džon Kuci, dobitnik Nobelove nagrade za književnost 2003. godine. U svom prvom romanu, *Zemlje sumraka* (1974), razmišljajući o umu koji je mogao da isplanira i realizuje rat u Vijetnamu, Kuci kaže:

“Ali zar nije glavni mit istorije potisnuo fikciju o simbiozi neba i zemlje. Mi više ne živimo obrađujući, već proždirući zemlju i njene proizvode. Odbacili smo je i potpisali to odbacivanje letovima ka novim nebeskim ljubavima. Mi imamo sposobnost da rađamo iz sopstvene glave. Kad se zemlja uroti incestuozno sa svojim sinovima, zar ne treba da pribegnemo oružju boginje *techne*, čije je poreklo u našem umu? Zar nije vreme da majku zemlju zameni njena verna kći, koja je došla na svet bez udela žene? Ovo je osvit doba Atene. Na indokineskoj sceni mi igramo u drami o kraju telurskog i braku nebeskog boga i njegove partenogenezom rođene ćerke-kraljice. Ako je predstava bila loša, to je stoga što smo se spoticali na sceni u polusnu, nesvesni značenja svojih postupaka. Ja sada razotkrivam njihov smisao, u tom zaslepljujućem trenutku uspona meta-istorijske svesti u kome počinjemo da oblikujemo svoje sopstvene mitove.”²

¹ „I to ću reći. Čujte! Pravo kazaću,
Što zovu detetom, to mati ne stvori,
No mladi samo odnegova zametak.
A otac rađa; mati čuva mladicu
K'o prijatelj zalog, ne udi li bog.
A za te reći dokaz reći ću ti jak.
I bez majke se može otac postati:
Svedoči za to kćerka Diva Olimpijskog,
U mračnoj majčinoj ne dozri utrobi,
A pravi plod je, ne rodi ga boginja.”

Apolon, u *Orestiji*

„Kamičak ovaj za Oresta daću ja.
Ta majke nema što je mene rodila:
Svim srcem hvalim celo muško načelo,
Al' nisam za brak, u svom ocu živim sva.”

Atina, na suđenju Orestu, u *Eumenidama*

Možda se kraj procesa u kome je žena prostor za odvijanje muške kreativnosti vidi u istraživanjima genetskog inženjeringa i, ako hoćete, na kraju, potpunog poništavanja ženskog u vidu kloniranja. Videti u Adela Geti, *Goddess, Mother of Living Nature*, Thames and Hudson, London, 1990. p. 29.

² Prevod Lene Petrović iz njene knjige *Život i vremena Dž. Majkla Kucija*, Sven, Niš, 2004, str. 30.

Kao i Kuci, umetnici čija dela su predmet ovog rada, tragaju za uzrocima problema savremenog društva u neidentifikovanim destruktivnim "mitovima" koji pokreću našu stvarnost. Oni se ponašaju kao rašljari: hodajući po opustošenim površinama savremenog života otkrivaju u dubinama nedokučene izvore ljudske kreativnosti. To rade kako bi čoveka vratili neiskorišćenim potencijalima njegovog bića, i pomogli da pustinje ponovo postanu rajске bašte.³ Filmovi, drame i poeme kojima se ovaj rad bavi spuštaju se od površinskih slika savremene Amerike (*Amerika Roberta Altmana* je naslov najbolje studije koja je napisana o njegovom delu)⁴ do arhetipskih, mitskih dubina na kojima se jasno vidi prava priroda vrednosnih sistema po kojima se odvija život danas. Ti vrednosni sistemi predstavljaju, po mišljenju Altmana, Olbija i Silvije Plat, pogrešan mit. Sve racionalizacije pomoću kojih pravdamo stalnu zloupotrebu prirode i ljudske kreativnosti treba dekonstruisati i osloboditi ljudsku energiju za druge opcije i bolje vizije sveta.

Film i dva viđenja mita

Film je odavno prestao da bude samo sedma umetnost. Pre bi se moglo reći da je postao "prva" umetnost. Sudbina filma u savremenim društvima je, međutim dvojaka. Francuski sociolog Žan Bodrijar tvrdi da se granica između umetnosti i stvarnosti danas izbrisala, odnosno da živimo u svetu univerzalnih simulacija i simulakruma.⁵ Čoveku se preko raznih medijskih kanala neprestano nude gotove slike koje će zameniti njegovu potrebu da sam stvara svoj identitet i sam traga za smislom sopstvenog života. Film se danas najčešće koristi kao medij za prenošenje upravo takvih unapred skrojenih slika o identitetu i smislu, služi za vođenje i proizvodnju lažnih, politički motivisanih mitova. Konzumirajući slike

³ Da je zemlja, pre nego što je čovek opustošio, bila rajska bašta veruje i Majkl Ondači, pisac romana *Engleski pacijent*. U svom romanu upotrebio je i stihove Stivena Krejna da to ilustruje: „Hodao sam pustinjom/ I uzviknuo sam/O Bože, izbavi me iz ovog mesta/Glas je rekao: 'Ovo nije pustinja./ Uzviknuo sam: 'Da, ali pesak, vrućina, prazan horizont./ Glas je rekao: 'Ovo nije pustinja.'“ Glavni junak romana u afričkoj pustinji pronalazi pećinu čiji oslikani zidovi svedoče da je tu nekada bila bašta i more. Andači i Stiven Krejn smatraju da prave pustoši i pustinje za sobom ostavljaju samo ljudski ratovi.

⁴ Helene Keyssar, *Robert Altman's America*, New York, Oxford University Press, 1991.

⁵ Ričard Apinjanjezi i Kris Garet, *Postmoderna za početnike*, Hinaki, Beograd, 2002, str.54–55.

sveta kojima su preplavljeni, gledaoci najčešće nekritički internalizuju i tumačenja koja su u tim slikama skrivena.⁶

Neophodno je, na početku, naglasiti razliku između dve važeće teorije o mitu. Jedna teorija se bavi mitom kao lažnom pričom koju treba demistifikovati i osloboditi je se. Druga teorija tumači mit kao svetu priču o smislu života i postojanja koja i pojedincu i ljudskim zajednicama predstavlja putokaz i obezbeđuje moralnu orijentaciju u životnom hodočašću. Lažni mitovi su razne političke dogme koje se nameću kao istinite⁷ i u koje se ne sme sumnjati, iako je „kultura“⁸ koju stvaraju izvor brojnih nelagodnosti sa kojima čovek teško uspeva da se izbori. Ipak istina koju važeći mitovi destruktivnih društava pokušavaju da nadomeste svojim pričama, jeste čovekova potreba za sećanjem na početak koji je bio raj, što mu se otkriva tek kada razgrne lažnu zavesu iza koje se krije mogućnost za drugačiji život. Kako je opazio Džim Morison, američki pesnik i popularni pevač grupe *The Doors*, u periodu kada je u Kaliforniji studirao film i intenzivno razmišljao o upotrebi i zloupotrebi tog medija, većina ljudi i ne primećuje šta im se događa.⁹ Kada je pokušao

⁷ Između ostalih, na lažnu mitologiju, odnosno medijsko fabrikovanje lažnih priča ukazuje i Rolan Bart. Mitovi kojima se Bart bavi su neka vrsta Dirkemovih „kolektivnih predstava“ masovne kulture (magazini, filmovi, reklame). U zbirci eseja *Mitologije*, Bart navodi primer naslovne strane Pari-Mača na kojoj se nalazi fotografija mladog crnca obočenog u francusku uniformu kako pozdravlja francusku zastavu. To je primarna poruka. Drugi, dublji plan značenja je poruka o veličini francuske imperije u kojoj nema rasne diskriminacije kao i odgovor napadima na kolonijalizam jer, kako slika sugerše, ovaj crnac revnosno služi svoje tobožnje ugnjetače (J. Janičijević, *Kultura i komunikacija*, str. 266–267). Stvarna istorija, koju slika pokušava da prikrije, jeste francuska kolonijalna vladavina nad Alžirom. Početkom 20. veka kolonizovani Alžirci nisu imali gotovo nikakva prava. Specijalno privilegovani Arapi su 1919. godine naturalizovani kao francuski državljani i dobili su pravo da glasaju, ali samo ako se pre toga odreknu svoje muslimanske vere i tradicije. Alžir je dobio nezavisnost 1962. godine, posle rata koji je trajao 8 godina (1954–1962).

⁸ Lionel Trilling, čuveni profesor književnosti na Kolumbija univerzitetu, u predgovoru svoje knjige *Beyond Culture – Izvan kulture* kaže: „primarna funkcija umetnosti i kritičkog mišljenja je da oslobode pojedinca od tiranije njegove kulture...i da mu omoguće da iskarači iz nje braneći autonomiju lične percepcije i ličnog kritičkog suda“ (prevod je moj, original se može naći u: Lionel Trilling, *Beyond Culture*, Secker & Warburg, London, 1966).

⁹ „Više nema 'plesaća', onih obuzetih. Podela ljudi na glumce i posmatrače je glavni fenomen našeg vremena. Opsednuti smo herojima koji žive za nas i koje mi kažnjavamo. (Šta bi bilo) kad bi sve radio stanice i televizije bile lišene svojih izvora moći, sve knjige i slike sutra zapaljene, sve predstave i bioskopi zatvoreni, sve umetnosti indirektnog postojanja, doživljenog kroz druge... Mi smo zadovoljni onim što nam je 'dato' u potrazi za senzacijom. Mi smo doživeli metamorfozu, iz ludog tela koje pleše po obroncima pretvorili smo se u dva oka koja bulje u mraku“ (prevod je moj, a original se može naći u: *Poezje*, James Douglas Morrison, Wzdawnictwo „Rock-Serwis“, Krakow, 1993, str. 24).

da definiše ko i kako nas zavodi slikama na velikom platnu, kako svi postajemo zaraženi psihologijom voajera, i kada pokušamo da razbijemo tu opnu pasivnosti to uradimo nezgrapno poput invalida koji je zaboravio da hoda, Morison je došao do sledećeg zaključka: „Gospodari (*života*) nas smiruju slikama. Daju nam knjige, koncerte, galerije, predstave, bioskope. Naročito bioskope. Kroz umetnost nas zbunjuju i zaslepljuju sve dok nas ne porobe. Umetnost ukrašava zidove našeg zatvora, drži nas u tišini, zabavlja nas i čini ravnodušnim.”¹⁰

Na svu sreću, film se još uvek koristi i u druge svrhe i na drugačiji način. Režiseri kao što su Altman, Bergman, Tarkovski, Venders, Lars von Trir i drugi, svojim nekonvencionalnim filmovima podrivaju lažne mitove i lažne interpretacije istorije i podstiču gledaoce na aktivnije razmišljanje o životu. U praksi Roberta Altmana, rušenje lažnih mitova se vrši preko rušenja žanrovskih šablona i stereotipova, pomoću kojih lažna mitologija zapravo prodire u svest gledaoca i polako se pretvara u “istinu”.

Njegov put u potrazi za alternativnim počeo je 1970. antiratnom komedijom *M«A«S«H*, i u nizu od preko trideset ostvarenja beleži i filmove kao što su *Kratki rezovi* iz 1993. i *Gosford Park* iz 2001, poslednji kojim će se ovaj rad baviti. Altman je uspeo da svaki filmski žanr – kaubojsku priču, gangstersku priču, detektivsku priču, mjuzikl, psihološku dramu, itd. – oslobodi puke ilustrativne funkcije. Umesto da nude uobičajena tumačenja istorije i društva, njegovi filmovi problematizuju sva tradicionalna i konvencionalna čitanja. Primera radi, posle antiratne priče, na red je došao vestern Mek Kejb i gđa Miler iz 1971. Ako je vestern priča o osvajanju Zapada, onda je Altmanov junak, u odnosu na klasične heroje vesterna, atipičan: on je istinski pesnik u duši, i njegova borba i “dvoboj”

¹⁰ „The Lords appease us with images. They give us books, concerts, galleries, shows, cinemas. Especially the cinemas. Through art they confuse us and blind us to our enslavement. Art adorns our prison walls, keeps us silent and diverted and indifferent.” Ibid., str. 74.

¹¹ I sam naslov, u kome je spomenuto partnerstvo muškarca i žene, iznenađuje nas, jer se žene nisu zabeležene kao ravnopravni “osvajaci” divljeg Zapada. Spominju se uglavnom kada se muškarci, u podne, oko njih bore. U Altmanovom filmu, Mek Kejb (Voren Biti), kockar i vlasnik javne kuće, sklapa ugovor sa gđom Miler (Džuli Kristi) da organizuje i vodi njegov posao. Gđa Miler, sa šarmantnim Kokni naglaskom, je i sama prostitutka. Da bi podnela život (posao koji joj donosi profit ali zahteva žrtvovanje najdragocenijih odlika privatnog bića), gđa Miler se odaje pijumu. Iako je spolja gledano uspešna, u suštini njeno pravo mesto je među žrtvama, kineskim robovima na čijem radu je počivalo osvajanje Zapada. Altmanov film ruši mit o pojedincu koji se u Americi realizuje i oslobađa: Mek Kejb gine u dvoboju sa korporacijom, a žena u gđi Miler “gine” postajući profitabilna roba na tržištu. Izuzetno efektna muzika Lenarda Koena naglašava sve Altmanove tematske preokupacije, a posebno je nezaboravna pesma o odnosu muškarca i žene koju Altman koristi kao lajt-motiv: “Ja sam samo stranac u tvom životu, a ne ljubavnik.”

u koji se upušta, sasvim su drugačiji.¹¹ Sledi psihološki triler *Slike* iz 1972. (kako reditelj sam priznaje, rezultat njegove opčinjenosti Bergmanovim filmom *Persona*). *Dugi rastanak* iz 1973. je Altmanova verzija detektivske priče, posle koje su usledili gangsterski film *Lopovi poput nas* iz 1974, *Nešvil* iz 1975. i još jedan vestern, *Bufalo Bil i Indijanci, ili istorijska lekcija Bika koji Sedi*, iz 1976. (film o prodavanju istorije u kome „Istina je sve ono što dobije najglasniji aplauz“). Kao vrhunac izuzetne kreativnosti koju je pokazao u ovoj deceniji, Altman je 1977. napisao i režirao film *Tri žene*. U svim anti-žanrovskim ostvarenjima, kao što su prethodno spomenuta, odnos prema ženi i “ženskom principu” za Altmana je merilo stanja u koje je dospela ova civilizacija. To vidimo u nervnom rastrojstvu žene u *Slikama*, ubistvu žene u *Nešvilu* i filmu *Dug rastanak*, prostituisanju i drogiranju žene u *Mek Kejb* i gđa Miler, i zloupotrebi materinstva u filmu *Gosford Park*.

„Sanjala sam jedan divan san...”: Altmanove tri žene¹²

Zašto si od oklevanja zanemeo?
 Zašto kukavičluk cveta u tvojim grudima?
 Zašto nisi odvažan i smeo
 kada o tebi na nebesima
 tri blažene žene brinu da te brane,
 a ja ti toliko obećavam rečima?“

Dante Aligijeri, *Pakao*, pevanje drugo¹³

Kako je u većini svojih intervjuja i sam naglašavao,¹⁴ Altman je motive po kojima je snimio film *Tri žene* sanjao. Za režisera koji teži dubinskim uvidima, snovi su kao i mitologija, dobar početni materijal za stvaranje filma. Tri žene u Altmanovom filmu žive u Kaliforniji, ali

¹² Altmanova junakinja Vili na kraju filma, oslobođena, progovara i kaže kako je upravo sanjala divan san ali ne može da ga se seti. Na svu sreću, Altman se setio svog sna i pretočio ga u film.

¹³ Tri žene bile su od presudnog značaja i za Dantea. Kada je obeshrabreni i uplašeni a pre svega dezorijentisani Dante stajao pred vratima pakla, smatrajući sebe nedostojnim da ponovi Enejin ulazak u Had, pojavio se Vergilije, koji ga hrabri, rekavši mu da su se tri blagoslovene žene zauzele za njegovo spasenje: Bogorodica, Beatriče i sveta Lucija, protivnica nasilja i zaštitnica vida, kako fizičkog tako (moguće je) i metafizičkog.

¹⁴ Videti intervju Grejema Fulera sa Altmanom u *Projections issue No 2. A forum for Film Makers*, Faber, 1993.

ne na kalifornijskim plantažama pomorandži niti na kalifornijskoj obali, već u kalifornijskoj pustinji. Dve žene koje upoznajemo u ovom filmu su autsajderi iz Teksasa, a treća, koju prvu vidimo, deo je te pustinje: trudna slikarka Vili (Dženis Rul) koja u praznom bazenu slika groteskne simbolične prikaze odnosa između muškaraca i žena. Originalno zamišljen kao krađa identiteta, film je prerastao u sociološko-kulturološku studiju o ženskom identitetu i sudbini autentičnog življenja u američkom društvu uopšte. Ako se to društvo uzme kao paradigma naše celokupne patrijarhalne civilizacije, onda značenje filma postaje univerzalno, upravo onakvo kakvom prava umetnost, ne zaobilazeći već prevazilazeći lokalne okvire, teži.

Carstvu sna i podsvesti pripadaju i antropomorfne figure koje slika Vili u prvoj sceni filma. U praznom bazenu, pod bleštećim svetlom pustinjskog sunca, Vili završava svoj mural koji prikazuje tri pognute ženske figure i jednu dominantnu mušku koja stoji, sa izraženim falusom i korbačem u ruci. Posle praznog bazena koji Vili ispunjava svojim slikama, vidimo bazen pun tople vode u gerijatrijskoj klinici u kojoj radi Mili (Šeli Duval).¹⁵ Vidimo je kako, sa više razumevanja od ostalih, pomaže pacijentima, obogaljenim staricama i starcima, opsednutim američkom trkom za izgubljenom mladošću i lepotom. U starosti koja je prikazana u filmu, nema dostojanstva već samo patetike. Dok pratimo prodavanje pažnje imućnim starcima, uočavamo u isto vreme aroganciju i cinizam zaposlenih prema Mili, došljakinji iz Teksasa. U potrazi za identitetom koji bi je učinio prihvatljivom, jedna Mili se pavela za instant rešenjima koje nude mediji i oblikovala sebe po virtuelnoj ženi iz časopisa. Ona se trudi da savršeno igra ulogu uspešnih i postane deo njihovog sveta, ali je njena urođena dobrotu diskvalifikuje, budući da ona oponaša društvenu formu ali joj ne daje i ne podređuje svoju suštinu.

Milini isfabrikovani imidž postaje predmet težnje i obožavanja mlade Pinki Rouz (Sisi Spejsek), iz Teksasa,¹⁶ u ulozu tek pristiglog autsajdera. Pinki gleda žene u svojoj okolini tražeći model koji može da oponaša, u želji da na što uspešniji način odraste. Prvi uzor joj je pristupačna Mili. Njena težnja da stvori identitet prikazana je kroz scene u kojima je vidimo kako sama kroji i šije svoje haljinice, odnosno sebe, sopstvenu ličnost.

¹⁵ Šeli Duval, muza mnogih Altmanovih filmova, potiče iz Teksasa, isto kao i njen lik u ovom filmu.

¹⁶ I Sisi Spejsek je iz Teksasa.

U svim Altmanovim filmovima postoji jak akcenat na formiranju sestrinstva između njegovih junakinja. Scena prepoznavanja sličnosti je Milin komentar na to kako će Pinki odgovarati isti kupaći kostim kao i njoj: "Ti si pomalo kao ja, zar ne?". To lako asocira na drugi ženski par iz Altmanovih filmova, gđu Miler i Ajdu (Šeli Duval), nevestu naručenu preko pošte, koja se, pošto postane udovica, pridružuje prostitutkama u kući gđe Miler. U gradiću Prezbiterijska Crkva, nema velike razlike između žena u ulozu supruge ili prostitutke.

Pinki postaje Milina cimerka. U daljem zavođenju, ona sa nekritičkim obožavanjem ulazi u Milin svet koji ne prepoznaje kao veštački. Žuta boje Miline haljine, auta, stana ima kulturnu dimenziju: Mili je sva u žutom jer to je boja koju magazini koriste da naglase srećni svet blagostanja zaposlene američke devojkice.

Reditelj se prema svojim junakinjama odnosi sa saosećanjem. Tokom čitavog filma, on se podsmeva ne njima već institucijama, institucionalizovanim ljudima i njihovim fetišističkim opsesijama: čim Milino i Pinkino ponašanje postane parodija medijskih fantazija neudate, zaposlene mlade žene, on u njihovom ponašanju prepoznaje istinski očaj i strah. Slični ženski očaj vidimo i u *Nešvilu*. Kada Sjuljin Gej, konobarica bez sluha i talenta (koja očajnički želi da postane pevačica), izvodi striptiz za novog političkog kandidata i njegove prijatelje, kamera je snima tako da jasno vidimo njen izraz bola i poniženja, a ne njene gole grudi i butine.

Altmanov *Dodž Siti*, ili kako je Rajska bašta pretvorena u pustinju

U filmu postoje tri lokacije. Banja u pustinji je starački dom, Milin iznajmljeni stan i lažni kaubojski ranč Dodž Siti. Ti prividno različiti prostori predstavljaju jedan isti otuđeni, duhovno sterilni svet. Dodž Siti (očigledno korišćen za snimanje vesterna) je sastajalište lokalnih momaka koji tu dolaze da voze motorcikle, vežbaju pucanje i na svaki drugi način održavaju svoj lažni mačo identitet. I u njihovom slučaju se radi o krađi identiteta: ništa u njima nije autentično, sve je imitacija. Čak i kamenje i zmije su lažni pa je i "snaga" Herkula koji dižu kartonske stene i ubijaju gumene zmije samo simulacija. Ranč je nekada predstavljao tačku susreta civilizacije i prirode Divljeg zapada. Mili i Pinki tu sreću Edgara, lažnog kauboja (Roberta Fortiera) koji je zapravo Vilin muž i jedini mlađi muškarac seksualno aktivan u ovom filmu. Za vreme prvog susreta, Mili čini sve da mu se dopadne i da ga zavede: uzima Edgarov pištolj i puca, dok on u šali komentariše kako bi se radije nosio sa hiljadu naoružanih

divljaka nego jednom ženom koja zna da koristi pištolj. Pinki uzmiče jer ne voli pištolje. U ovom filmu, kao i u mnogim drugim, Altman pucanje i pištolj koristi kao sastavni deo mita o muškom identitetu koji on pokušava da dekonstruiše.¹⁷ Mili, željna pažnje i podrške i na poslu i u privatnom životu, prihvata se pištolja da bi pokazala svoju spremnost da beskritički i po svaku cenu uđe u svet muškaraca i bude "voljena".

Milino kuvanje: "zdrav" obrok u žutoj kuhinji

Mili je negde pročitala da put do muškarčevog srca vodi preko stomaka, tako da je postala i "dobra" kuvarica. Kuvanje je alhemijски proces kojim ljudska kreativnost pretvara darove prirode u umetničko delo, ali Mili ume samo da ode do supermarketa, kupi gotovu hranu i otvori konzervu. Sva Milina kreativnost je u oponašanju, a Pinki svojom dečijom nespretnošću remeti njenu koncepciju "hrane sa slike" i tako u već napet odnos unosi još tenzije. Svađa između njih i crveni sos koji Pinki prosipa po svojoj bluzi anticipira kasnije konflikte. Altman često koristi "detalje" koji efektno povezuju na prvi pogled nezavisne događaje. To je upotrebio i u *Nešvilu* kada, tokom gužve na autoputu, hladnjak u automobilu jednog od junaka eksplodira, a na kraju filma on puca iz pištolja koji nosi skrivenog u kutiji za gitaru i ubija glavnu kantri pevačicu Barbaru Džin.¹⁸

Očajna Pinki, pošto je odbačena od jedine osobe koja je prema njoj pokazala malo dobrote, skače u bazen. U bazenu vidimo jednu od Vilinih groteskniх figura sa izraženim falusom koja nas podseća na

¹⁷ U filmu *Mek Kejb i gđa Miler*, Klinac (The Kid), plaćeni ubica koji radi za korporaciju, prolazi kroz ritual prelaska u svet odraslih muškarca time što ubija Kauboja, dobroćudnog mladića koji odrasta sasvim drugačije – koristeći svoj falus za vođenje ljubavi sa ženama koje ga obožavaju, a ne pištolj koji je alat za uništavanje života.

¹⁸ Vim Venders u knjizi *Emotion pictures* smatra *Nešvil* "enciklopedijskim filmom o Americi". Kroz genijalan spoj politike i muzike, taj film uistinu uspeva da kaže mnoge važne stvari o američkoj demokratiji. Kartonski Dodž Siti koji smo videli u filmu *Tri žene* postaje kartonski Partenon u *Nešvilu*, Atini američkog Juga. I demokratija je u njemu kartonska, lažna koliko i robovlasnička demokratija kolevke čiju tradiciju nastavlja. Promena kroz vekove iste lažne demokratije vidi se u *Nešvilu* preko prikaza predsedničke kampanje "Partija zamene". O kakvoj zameni je reč vidi se i iz sudbine jedne starice koja u filmu umire. Sa njom nestaju ideali generacije koja je htela da izgradi pravedniji svet, a uspela samo da u Novi svet prenese destruktivni mit Starog. Smisao njene smrti pojačan je i ubistvom Barbare Džin, kantri pevačice koja nestaje zato što poziva na sećanje, pevajući o idealima kojih više nema. Mase koje su došle na koncert pretvoren u politički promotivni skup, posle njenog ubistva, prihvataju refren pesme sa kojom se film završava „Mogu za mene reći da nisam slobodan, ali ja se zbog toga ne sekiram.“

Edgara. Vili, koja progovara po prvi put tokom filma, spasava Pinki iz vode. Poput Elizabete u Bergmanovoj *Personi*, Vilino odbijanje da govori je očigledno ali ne i objašnjeno. Vili progovara samo u momentima krize ili nakon transformacije svoje uloge. Možemo samo da pretpostavimo da Vili ćuti jer je zgrožena užasom koji je doživela sa Edgarom. U njihovoj vezi oličan je odnos patrijarhalne civilizacije prema ženama. I same žene su nevidljivim ucenama i pritiscima često primorane da prihvate predodređene uloge, čak i kada osećaju da su te uloge izdaja prave ženske prirode. Vili slika užas koji je doživela i koji samo ona vidi, tako da murali govore umesto nje. Možemo porediti Milino konstantno brbljanje i Vilino odbijanje da učestvuje u verbalnom društvu kao vrednosti "muškog" i "ženskog". Pored *Personi*, sličan postupak nalazimo i u filmu *Klavir* (1993) rediteljke Džejn Kempion. Glavna junakinja pruža svoj lični otpor patrijarhalnom društvu time što odbija da govori. Dok Altmanova Vili slika, junakinja Džejn Kempion komunicira kroz muziku jer tako može da iskaže i osećanja koja savremenom svetu više izgleda nisu potrebna.

Pinkin pad u bazen je posledica njene očajničke težnje da bude prihvaćena. Njen pad u bazen i pad u komu možda simbolično predstavljaju njenu želju da "umre" kao neuspešno biće i ponovo izroni kao uspešna i prihvaćena osoba. Pinki tek čezne za promenom, a Mili koja je posećuje u bolnici već je promenjena, vrlo potresena i zabrinuta žena. Ona prevazilazi pustoš svog neposrednog okruženja kada stupi u kontakt sa svojim pravim identitetom koji je ležao uspavan u podsvesti. Nezabrinuta za spoljašnji izgled, nova Mili odbija ponudu mladog lekara da je odvede na doručak, što stara Mili nikada ne bi uradila. Ona preuzima svu brigu o Pinki i pokušava da pronađe njene roditelje. Rouzovi dolaze sa farme iz Teksasa i ne znaju mnogo o svetu. Dok se voze do bolnice, gđa Rouz gleda pustinju Kalifornije i kaže da je zaista ne podseća na Teksas, što nas čudi obzirom da znamo da je i Teksas pustinja. Ovi starci su nesposobni da sagledaju stvari svojim očima i da uoče sličnost. U Milinom stanu, u jedinoj erotskoj sceni u filmu, vidimo ih u ljubavnom zagrljaju ali bez istinskih emocija. Oni su kao i mnogi pre njih jednostavno proizveli dete, Pinki, koja ih ne prepoznaje kada se probudi jer je nikakva osećanja ne vezuju za njih. Ona mora na nekoga da se ugleda a to neće biti njena mama koja joj je donela ukras za kuhinju na kome piše „Kuvarice manje zbori, da ti ručak ne zagori”, kao simbol tradicije po kojoj ona živi i u koju želi da uputi svoju kćer. Pinki bira da se ugleda na Mili, zvezdu iz modnih časopisa.

Posle pada u bazen ona se transformisala, tj. kao da je ponovo rođena. Mitski obrazac o uranjanju u vodu zarad ponovog rođenja je očigledan, međutim ono što je neočekivano posle tog preobražaja jeste Pinkina negativna metamorfoza. Umesto romantičarske vizije osobe koja postaje mudrija nakon preživljenog iskustva, Pinki postaje uspešna verzija žene kakva je Mili želela da bude. Ona živi lagodno i neodgovorno kao da je padom u bazen ubila svaki mogući obzir i solidarnost prema jedinoj osobi koja joj je pružila utočište i gostoprimstvo. Ljudi nesigurni u sebe i bez sopstvenog identiteta krađu tuđi, pa tako Pinki uzima Milin privatni dnevnik, zaposeda njen krevet, preuzima njeno ime i mnogo uspešnije radi sve što se Mili neuspešno trudila da postigne. Kao što je Mili "ukrala" Vilinog muža, tako sada Pinki od Mili krade tog jednog univerzalnog muškarca, koji im je na raspolaganju. U realnom životu ove dve žene obistinjuje se odnos naslikan na zidu bazena koji vidimo u prvom kadru filma. Primorane na rivalstvo i očajničku borbu za mušku pažnju, one se okreću jedna protiv druge. Kako je Mili ukori, Pinki dobije izliv besa, i kad padne noć, one odlaze na spavanje a nas kamera uvodi u san.

Besvest/podsvest: Pinkin san

Iako podsvest nije tako lako dostupna nikome, pa ni filmskoj kameri, ova scena se može posmatrati kao dopuna onome što već znamo o tri junakinje. Većina kritičara ovu scenu tumači pozivanjem na Jungovu teoriju o kolektivnom nesvesnom. Pinki sanja Vilino venčanje sa Edgarom, Mili kako plače u bolničkoj čekaonici, sebe kako leži na podu sa nožem u grudima. Sve ono što realno i svesno nije shvatila i povezala u snu postaje osmišljena priča.

U Jungovoj teoriji, sve simboličke aktivnosti, uključujući i snove, potiču ne samo iz individualne već iz kolektivne podsvesti čitave kulture. Bilo bi možda previše lako, i loše po čitanje ovog filma, protumačiti likove ove tri žene u funkciji Jungove senke, anime i animusa. Ako se već traži mitološka pozadina tri žene, to se može naći i u liku velike Trojne boginje, o kojoj govori Robert Grejvs.¹⁹ Tri žene bi igrale ulogu Device, Majke i Starice. To su tri faze u ostvarivanju ženskog potencijala, s tim što ove tri žene nemaju na koga konkretno da se ugledaju jer starice u bazenima ne predstavljaju ostvarenu žensku kreativnost. Film uz pomoć sna pokušava

¹⁹ Robert Grejvs, *Grčki mitovi*, predgovor, Familet, Beograd, 2002.

da ujedini tip i arhetip, tj. da predstavi svet koji je u istom trenutku i istorijski i mitološki.

Posle buđenja iz kome i negativne metamorfoze, Pinki sanja san u kome se manifestuje celokupna krhkost njenog novostečenog imidža: zvezda-Pinki u stvari je groteska do kraja ostvarene "uspešnosti". U njenom slučaju, pad u komu je pad u besvest. Tek posle sna i kontakta sa podsvešću, koja predstavlja dublju, arhetipsku svest, njena transformacija može biti pozitivna. Mili i Pinki, koje su sada već dovoljno odvojene od sterilne uloge po kojoj su živеле, ni ne pogledaju pijanog Edgara koji je došao da ih "poseti" i požrtvovano odlaze da pomognu Vili koja se porađa. U Dodž Sitiju, Vili rađa mrtvu bebu dečaka i nežno je privija uz grudi dok Mili, sada već sposobna da pokaže prave emocije, ošamari Pinki svojim krvavim dlanom, izgrdivši je što nije otišla po lekara.

U okvirima patrijarhalne civilizacije koja počiva na načelima dominacije i sile, odnos između muškarca i žene ne može mnogo da odskoči od opšteg životnog obrasca i najčešće se svodi na silovanje, zavođenje ili neki drugi oblik iskorišćavanja. Vilin neuspeli brak sa Edgarom, nije mogao da "izrodi" dete ljubavi. Beba je rođena mrtva, jer muškarac kao što je Edgar ne zaslužuje da ima naslednika, i zaista nije potrebno da civilizacija nastavi da neguje vrstu ličnosti koju on predstavlja. Da bi drugačije mogućnosti mogle da se ostvare, potrebno je da se žene promene, što se u toku Altmanovog filma i dešava. Pre nego što Vili ili bilo koja žena može da rodi istinski željeno i samim tim potrebno dete, neophodno je da se i sama Vili "rodi", konstituišući drugačiju, samouverenu, zaceljenu i aktivnu ženu.

Rekonstrukcija kakvu nam predlaže Altman u filmu čiji kraj predstavlja početak

Tri žene koje su prestale da budu rivalke svojom sada jedinstvenom ženskom energijom "vraćaju se na početak" i svojim radom transformišu Dodž Siti. U njemu više nema muškaraca koji su ga opustošili pretvarajući prirodu u zabavni park za svoje egzibicionističko nasilno ponašanje. Edgar je poginuo u nesreći, u kojoj je usmrćen iz pištolja. Okolnosti se nejasne, ali se iz prethodnih indikacija u filmu nameće zaključak da su ga žene ubile. Pinki se u završnici filma odaziva na ime Mili (ranije u filmu je priznala da je to njeno pravo ime ali nije želela da ga koristi), dok se Mili sada zove "mama". Majčinstvo Mili i pristaje, jer njen život u društvu i sve lažne uloge kroz koje je prošla nisu uspeli da unište njenu dobrotu i osećaj

odgovornosti prema drugom ljudskom biću. Ona zato i može da bude pokretač novog ciklusa, majka i tvorac jedne drugačije žene, koja više ne ide u supermarket, već sama obrađuje svoju baštu. Ona ranije nije mogla da zamisli svoj život bez mode, a sada nosi kostim prvih doseljenika, i tako Ameriku vraća na prvobitni američki san o Raju na zemlji koji će biti bolji od kompromitovanog Starog sveta.

Poslednji kadar filma prikazuje gomilu razbacanih automobilskih guma, što frojddovski orijentisana kritičarka Kaja Silverman²⁰ vidi kao srušeni falocentrički režim, koji se sada svodi samo na gomilu smeća. Filmski kritičar Robert Kolker u analizi Altmanovih filmova u studiji *Bioskop usamljenosti*,²¹ smatra da se na kraju filma promenio samo polni identitet nosioca moći, a da su ostali suštinski odnosi dominacije i pasivnosti. Sa tim se ne možemo složiti jer tri žene, čije živote su ranije povezivali muškarci, slučajnost, imitacija i takmičenje, sada žive zajedno u jasnom odnosu jedna prema drugoj. Tri žene, ranije zarobljene sterilnim mitom svoje zajednice, sada žive po drugom mitu, koji im omogućava da dožive osećanje međusobne povezanosti i obnovljene veze sa prirodom. One sada pomažu jedna drugoj da prevaziđu probleme sa identitetom koje su imale. Na tim oslobođenim i preporođenim ženama leži odgovornost izgradnje drugačije zajednice.

Kako Altmanove tri žene postaju Olbijeve *Tri visoke žene*

Istraživanje motiva o “tri žene” u Altmanovim filmovima nesumnjivo koincidira sa sličnom dijagnozom koju daje Edvard Olbi u svojoj drami *Tri visoke žene*.²² U drami, preko interakcija tri žene, mi zapravo prisustvujemo putovanju jedne žene kroz etape sopstvene prošlosti dok traži razlog zašto je postala surogat, zamena autentične kreativne osobe kakva je u mladosti bila. Edvard Olbi je udelio najveći kompliment ženama tako što je svoje razočarenje u njih postavio kao centralnu temu proučavanja u svojim dramama.²³

Olbi na scenu izvodi tri žene koje nemaju imena i zovu se prosto A, B, C. Najstarija bolesna bogatašica ima 81 godinu, njena sredovečna negovateljica 52, i mlada sekretarica 26 godina. On u šetnji od C do A na karti ženske sudbine opaža postepeno uništavanje i zamenu prave žene

²⁰ Kaja Silverman, *The Acoustic Mirror*, Bloomington, 1988. str. 126–129.

²¹ Robert Kolker, *A Cinema of Loneliness*, OUP, 2000, str. 394–395.

²² Drama je objavljena u magazinu *American Theatre* u septembru 1994.

²³ Citirano prema knjizi: Ljiljana Bogoeva-Sedlar, *O promeni*, Prosveta, Niš, str. 125.

njenim simulakrumom i surogatom. Tri žene istražuju kako su se i kada tako negativno promenile. C pita svoje starije verzije kako do toga dolazi. B joj odgovara da se to događa zato što „oni“ lažu, zato što izbegavaju da daju prave odgovore, što nikada ne govore o drugoj strani „medalje“, a da pak to urade, ulice bi bile preplavljene leševima adolescenata koji bi se radije ubili nego prihvatili razvojne obrasce i „uspehe“ koji im se nude. Na pitanje ko su to „oni“ B kaže da su to roditelji, učitelji, svi ostali. U drami, tri žene putujući kroz svoje iskustvo i prisećajući se, otkrivaju kako su bile zavedene, kako su provele svoj život „izvan“ sebe umesto da ga prožive punim plućima kao autentično ljudsko biće. B i C svesno odbijaju da postanu A ali jedna pogrešna odluka bila je dovoljna da sve krene pogrešnim tokom. Posle promašenog života koji se ne može ispraviti, za njih će najsrećniji trenutak biti smrt, koja će okončati taj njihov život-u-smrti.

Ipak najbolniji tačka ove drame jeste odnos između majke i sina. Mladić se pojavljuje na sceni, ali poput Altmanove Vili, ne govori i upravo ta tišina naglašava dubinu otuđenosti između njih. U Bergmanovoj *Personi* (ovaj film imao je ogromnog uticaja na Altmana i njegovo razumevanje ženskog), glumica Elizabeta (Liv Ulman) igrajući Elektru, Agamemnonu odanu ćerku, instinktivno shvata da je i u životu igrala samo ulogu submisivne žene. Ona pokušava da izađe iz takvog lažnog identiteta i lažne istorije odbijajući da govori. U filmu, čin ćutanja zapravo označava čin njenog osvešćivanja.²⁴ Kao i Elizabet, žena iz Olbijeve predstave nikada u životu nije učestvovala autentično, svojim pravim bićem. Ona je jednostavno rodila dete, naslednika porodičnog imena, ali je u suštini samo saučesnik u uništavanju njegovog života. Žena koja je izdala sebe izdaje i svog sina.²⁵

²⁴Altman je iz ovog filma intuitivno preuzeo ideju o krađi identiteta, koju je obradio u *Tri žene*. Kod Bergmana se „krađom“ zove razlika između bolesne glumice Elizabete i bolničarke Alme, zato što se pokazuje da je razlika lažna. Različite žene zapravo imaju isti negativan odnos prema deci. Najstrašnija scena u filmu je kada Elizabetin mali sin, koji leži u prostoru nalik na mrtvačnicu, čežnjivo miluje ekran na kome vidi lik svoje majke. Majčino lice postaje lice neke druge žene, a svet u kojem je ovaj dečak odvojen od majke postaje svet u kojem „oni“ decu transportuju u koncentracione logore. Glumica Elizabeta nije postala majka iz unutrašnje potrebe za ostvarivanjem biološke kreativnosti, već je samo odigrala još jednu ulogu koja se od nje u društvu očekuju. Gledajući televiziju ona shvata svoju odgovornost za svet u kome živi: ako majke radaju decu bez ljubavi, decu koju ne vole, zašto bi ih voleli ili se nad njima sažalili neki komandanti iz Aušvica.

²⁵Pre Bergmana i Altmana, sličnu situaciju opisao je Henrik Ibzen u drami *Nora* ili *Kuća lutaka*. Glavna junakinja prepoznaje sebe kao lutku, sličnu Elizabeti koja sebe prepoznaje kao Elektru: ona napušta svoj dom i ulogu koja joj je u njemu predoređena zato što ne želi da gaji decu

Tri Olbijeve žene uspeavaju da prepoznaju šta im se u životu desilo zato što uspeavaju da se sete iskustva iz kojeg je drugačiji život bio moguć. Sećaju se zapravo “mladića iste visine” koga su srele na plesnom podijumu, i sa kojim su doživele prepoznavanje na prvi pogled. Udale su se međutim za bogatog pingvina, zato što su se u instiktivni odnos sa mladićem umešala “učenja”: “mama ga nije volela” i nije bio dovoljno bogat. Žena A zna da je mogla instiktivno da sledi ljubav, međutim “tu je život” i pravila po kojima se uloge ostvaruju. Pingvin joj poklanja dijamante a onaj najveći, koji čuva kao simbol svog uspešno ostvarenog života, zamagljen je, lažan i zapravo ne vredi ništa.

Ova žena shvata, iako prekasno, da je postojalo nešto vredno u njenom životu, da su njena autentična osećanja prema mladiću koga je iz konvencionalnih obzira morala da napusti bila taj pravi dragulj, koji nije uspela da odbrani i sačuva.

U ranijoj Olbijevoj studiji bezizlazne situacije u kojoj se društvo nalazi, drami Američki san (1961), jedina osoba koja se seća šta se dogodilo sa usvojenom bebom je baka, koja simbolično predstavlja onaj deo društva koji pamti zlodela koje je istrpela priroda i prirodna kreativnost, dok “mamica” i “tatica” simbolišu nekreativni, potrošački način života.

Prva generacija koja je prešla Atlantik seća se američkog sna kao iskonske želje za stvaranjem *Novog sveta*, a nova generacija pojam novog vezuje samo za novu modu.²⁶

Prirodno žensko biće je nasilno promenjeno ulogama koje društvo očekuje od nje. Odnos između polova u koji se umešala ova civilizacija mogao je postati samo bedna kopija originalne kreativne veze. Olbi se iznova vraća tome da bi razotkrio mehanizme izdaje i razumeo zašto. A neophodno je zaći duboko u civilizacijsku prošlost i detektovati prvo

pod patronatom sveštenika, očeva, supruga. Kada je shvatila da ih ne može spasti od sudbine “lutaka”, ona odlazi, zalupivši vrata, jer ne želi da saučestvuje u tom zločinu.

²⁶ “Mamicina” glavna preokupacija je kupovina novog šešira. Olbi u drami govori o dva brata blizanca koji su razdvojeni. Nezadovoljni jednim od ta dva deteta koja su kupili, “mamica” i “tatica” su ga u procesu “odgoja” zapravo obogaljili i ubili jer se nije ponašalo kao lutka, odnosno kako su od njega očekivali. Preostalo dete je izraslo u mladića koji se zove Američki san. On je tipični zgodni mladi Amerikanac. Objašnjavajući baki ko on zapravo jeste i kakav je, on joj saopštava, a da toga nije svesan, kakve su posledice na njega ostavili stradanje i uništenje njegovog brata, njegove dopune. Dobar spoljni izgled je ostao ali iznutra nema ničega. On nije sposoban da bilo šta vidi sa saosećanjem ili ljubavlju već samo sa hladnom nezainteresovanošću i da bilo koga voli svojim telom jer je samo prazna ljuštura.

nasilje nad harmoničnim odnosom muškarca i žene. Jer taj odnos iz kog nastaje novi život, „predstavlja arhetip stanja ka kojem ljudska vrsta treba da teži, pod pretpostavkom da se život prihvata kao dar i svetinja.”²⁷

U porodilištu: *Tri žene* Silvije Plat

Koliko je primarna veza između majke i deteta važna shvatila je i američka pesnikinja Silvija Plat, kreativna žena, koja je ostvarila svoj puni potencijal kao pesnikinja, postala majka, i ostavila jednu od najlepših poema koje slave rođenje u svom delu *Tri žene: poema za tri glasa*.²⁸ Silvija se i posle slavljenja života u svom delu ubila, ukazujući tim činom koliko je teško predvideti teret negativnog nasleđa. Sve njene pesme i njen jedini roman su autobiografski. Poema *Tri žene* izvođena je na BBC-iju 1962.

Sva tri umetnička dela o kojima je ovde bilo reči nekako prirodno slivaju se u poemu Silvije Plat. Posmatranje žene i “ženskog principa” završava se u porodilištu, gde se pesnikinja na najdirektniji način bavi odnosom prema ženskoj kreativnosti. Vidimo kako se društvo prema toj kreativnosti odnosi i kako su žene internalizovale te društvene norme i tek kada ih se oslobode otkrivaju svoj drugačiji i dublji odnos prema svetu. U vezi sa tim, u romanu *Stakleno zvono* (1962), Silvija Plat prepoznaje žene kao abortirane fetuse, ljudska bića kojima je uskraćen kreativan razvoj i mogućnost za autentičan život. Oko njih postoji nevidljivo stakleno zvono očekivanja i predrasuda koje ih sprečava da slobodno dišu i nadržastu kalupe, da istupe iz nametnutih uloga. Prvi pokušaj samoubistva ove talentovane pesnikinje izazvan je „uspehom” koji se pokazao poražavajućim jer je njen talenat u pisanju trebalo da posluži uređivanju ženskih časopisa koji prenose kulinarske recepte i modne detalje za edukaciju i „pravo” usmerenje žena.

U poemu čujemo tri ženska glasa. Sva tri, u suštini, predstavljaju faze u Silvijinoj inicijaciji u materinstvo. Koliko je rađanje sveto i bitno, govori nam prvi glas ostvarene majke, koja kaže da je “spora kao svet” i “veoma strpljiva”. Ona je mirna, govori o svom sinu, koji miriše na mleko, čiji kapci su ljubičasti poput ljiljana, kako hoda po vazduhu zajedno sa svim dušama rođenim tog dana. Želi da je voli kao što ona voli njega i da se oženi kako želi i sa kime želi.

²⁷ Ljiljana Bogoeva-Sedlar, *O promeni*, Prosveta, Niš, str. 281.

²⁸ Svi stihovi koji se navode su moj prevod. Original se može naći u: *The Collected Poems of Sylvia Plath*, Edited by Ted Hughes, New York, Harper&Row Publishers, Perennial Library, 1981, p. 176.

Drugi glas pripada ženi koja je doživela pobačaj. Ona vidi crvenu reku krvi i života koja izlazi iz nje i oseća hladnoću snega u sebi i oko sebe. Vidi "ravne" muškarce, kako zavide svemu što je oblo, punoći naših duša, i zamišlja razgovor Oca i Sina o tome kako žele da izravnaju ceo svet.²⁹ Ona sama stvara leševe i oseća prazninu jer, kako kaže, "ne uspeva da zadrži svoj život između prstiju". Oseća sav strah i jezu neproaktivne žene. Govori o velikoj zemlji (sveukupnoj prirodi) koja jede sve koji umiru. Kaže da su se muškarci loše ophodili prema njoj, ali ona će ih pojesti. Pesnikinja govori o božanstvu velike Majke boginje (koja oličava prirodu), u čiju matericu odlaze svi posle smrti i iz čije materice dolazi sav život, u večnom ciklusu rađanja i umiranja.³⁰ Žena kojoj pripada drugi glas na kraju krpi svilenu tašnicu i tako pokušava da zakrpi i svoju ličnost da bi izbile "vlati trave, kroz kamen, zelene od života".

Treći glas pripada neurotičnoj studentkinji koja rađa ćerku i ostavlja je u bolnici na usvajanje. Ona "nije spremna" jer je pod pritiskom uspešnog ostvarivanja akademske karijere i ta kreativnost joj je bitnija od prirodne koja joj se neplanirano desila. Plaši se da ugleda svoj lik u vodi i ogledalu, plašeći se susreta sa samom sobom. Ona sanja ostrvo, crveno od plača. Baš kao i Ledi, njoj je došao labud hladnog krila i zaveo je. Posle izlaska iz bolnice njoj nešto nedostaje, ali ona ne uspeva da to pronađe.

Silvijina poema, kao i svaka prava velika umetnost, prevazilazi okvire ličnog iskustva iz kojeg je začeta i postaje univerzalna, jer govori o svetoj vezi između majke i deteta, koju su "oni",³¹ kako Olbi to lepo primećuje, prvo uzurpirali i zamenili originalnu kreativnost njenim surogatom. Još od *Orestije*, društvo omalovažava i osporava žensku, biološku kreativnost onemogućavajući na razne načine ženama da ispune svoj potencijal do kraja i stvarajući razna nevidljiva "staklena zvana", u kojima žene žive kao "mrtve bebe", nasilno otrgnute od života.

²⁹ Robert Altman se pozabavio i fenomenom mode i glorifikacijom mršavosti, odnosno željom muškaraca da "izravnaju" svet i učine ga sebi sličnom, u filmu *Pret-a-porte* iz 1994. Dekonstrukcija mode je izvršena tako što se na modnoj pisti, kao primer prave lepote, pojavljuje naga trudna žena, buduća majka.

³⁰ Tu se Silvija Plat vraća antropološkim uvidima kakvi se mogu naći u studijama kao što su *The Goddess Adele Getty* i studijama Marije Gimbutas. Posle samoubistva Silvije Plat, i njen muž Ted Hjuž je o njenom životu i delu razmišljao na sličan način i napisao studiju *Šekspir i Boginja celovitog bića*. U originalu: Ted Hughes, *Shakespeare and the Goddess of Complete Being* (London: Faber, 1992).

³¹ U interpretaciji Džima Morisona, "gospodari života".

Žensko oslobađanje

Povratak žena sebi može se videti u probuđenoj samosvesti, usled koje raste uverenje da su one (kao i muškarci) podjednako sposobne da istraju u samom činu stvaranja.

Žene poput Mili vrlo lako pristaju na svoje uloge, iz uverenja da ženska kreativnost ne postoji. Da bi sprečila dalje ponižavanje i omalovažavanje žene i “ženskog principa”, Džudi Čikago (uz pomoć drugih umetnica) rešila je da ispravi istorijsko lukavstvo muškaraca i otkrije istinu o kreativnosti mnogih žena koje smo zaboravili ili za njih uopšte i ne znamo. *The Dinner Party*³² je monumentalna instalacija i svojevrsna enciklopedija posvećena ženskoj kreativnosti.

Ovo umetničko delo osvanulo je kao opozit istoriji koja veliča muškarca-pobednika i njegovu kreativnost. Umetnička dela³³ su koraci napravljeni ka cilju da se negativni mit o ženi, zabeležen u *Orestiji*, sruši i da se ženska kreativnost reafirmiše, prepozna i prizna i tako za nju stvori delotvorni prostor u društvu. Samo ona žena koja ostvaruje svoje osporene potencijale, zbacivši stakleno zvono civilizacije, može da živi u harmoniji sa sobom, drugim ljudskim bićem – muškarcem i samom prirodom. Nedostatak te harmonije kao i druge posledice, među kojima je i otuđenje između majke i deteta (o kome govore Bergman, Olbi i Silvija Plat) vuče korene iz *Orestije* i ideološkog stava da žena nije tvorac deteta koje rađa. Biološki materijal koji daje žena ideološki formira patrijarhalni svet i zato je Margaret Mid u pravu kada kaže da muški identitet počiva na krađi ženske kreativnosti i ritualu kojim se ta krađa briše i prikriva.³⁴

Transformacija svesti koju nameće novi milenijum zahteva jasan i odlučan stav prema tom procesu obmane. Stari model moći svodi se na dominaciju i kontrolu, a stvara strah i otuđenje i prečesto je potpomognut nasiljem. Harmonija novog doba bi bila moguća, uz poštovanje “ženskog

³² Judy Chicago, *The Dinner Party: A Symbol of Our Heritage* (New York: Anchor Press, 1979); igra reči u engleskom jeziku pretvara “heritage” u “her age”, tj. “nasledstvo” u “njeno doba” a isto tako “his story”, tj. “history” u “her story”.

³³ I mnogi antropolozi su sačuvali podatke o prvobitnim društvima harmonije koja su duboko poštovala “ženski princip”. Neophodno je samo zauzeti drugačiji stav, i istorija bi se mogla promeniti. Još jedan doprinos dala je i Adela Geti u knjizi posvećenoj ženskim božanstvima i “ženskom principu” u celini. Videti: Adele Getty, *Goddess, Mother of Living Nature*, Thames and Hudson, London, 1990.

³⁴ Margaret Mead, *Male and female*, A Mentor Book, New York, 1962, pp. 84–85.

principa” i njegove regenerativne moći da se kako to kaže Silvija Plat u svojoj poemi “zaleći poput morske zvezde” koja reintegriše svoj izgubljeni krak. U tome leži snaga neophodne promene.³⁵

LITERATURA

1. Ričard Apinjanezi i Kris Garet, *Postmoderna za početnike*, Hinaki, Beograd, 2002.
2. Edvard Albee, “The American Dream”, u: *New American Drama*, Penguin Plays, 1966.
3. Edvard Albee, “Three Tall Women”, *American Theatre magazine*, September 1994.
4. Dante Aligijeri, *Pakao*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
5. Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
6. Ljiljana Bogoeva-Sedlar, *O promeni: kulturološki eseji 1992–2002*. Prosveta, Niš, 2003.
7. J. Baird Callicott, *Earth’s Insights, A Survey of Ecological Ethics from the Mediterranean Basin to the Australian Outback*, University of California Press, Berkeley, California, 1994.
8. Judy Chicago, *The Dinner Party: A Symbol of Our Heritage*, Anchor Press, New York, 1979.
9. J. M. Coetzee, *Dusklands*, Penguin Books, 1974, 1982.
10. *Feminist literary theory: A Reader*, edited by Mary Eagleton, Blackwell, 1996.
11. *Film Theory and Criticism, introductory readings*, edited by Gerald Mast and Marshal Cohen, Oxford University Press, Oxford, 1985.
12. Erich Fromm, *Zaboravljeni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb, 1970.
13. Adele Getty, *Goddess, Mother of Living Nature*, Thames and Hudson, London, 1990.
14. Robert Grejvs, *Grčki mitovi*. Familet, Beograd, 2002.
15. Grčke tragedije. Dereta, Beograd, 2001.
16. Jolanda Jakobi, *Psihologija K.G. Junga, Uvod u celokupno delo*. Dereta, Beograd, 2000.

³⁵ Herbert Markuze je u feminističkom pokretu sedamdesetih video neophodnu snagu za promenu društva. Videti u: *Merila vremena*, Grafos, Beograd, 1978. str. 11–19.

17. Jasna Janićijević, *Komunikacija i kultura, sa uvodom u semiotička istraživanja*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2000.
 18. Alan Karp, *The Films of Robert Altman*, Scarecrow Press, Methuen, N.J., 1981.
 19. Helene Keyssar, *Robert Altman's America*, Oxford University Press, Oxford, 1991.
 20. Robert Kolker, *A Cinema of Loneliness*, Oxford University Press, Oxford, 2000.
 21. Northrop Frye, *The archetypes of literature, from 20th Century Literary Criticism, a reader*, edited by David Lodge, Longman, London, 1972.
 22. Janet Malcom, *The Silent Woman, Sylvia Plath and Ted Hughes*, Papermack, New York, 1993.
 23. Herbert Markuze, *Merila vremena*, Grafos, Beograd, 1978.
 24. Margaret Mead, *Male and Female*, A Mentor Book, New York, 1962.
 25. James Douglas Morrison, *Poezje*, Wzdwawnictwo „Rock-Serwis”, Krakow, 1993.
 26. Michael Ondaatje, *The English Patient*, Vintage Books, 1992.
 27. Sylvia Plath, *The Bell Jar*, Bantam books, Harper&Row, New York, 1971.
 28. Sylvia Plath, *The Collected Poems*, edited by Ted Hughes, Harper&Row. Publishers, Perennial Library, New York, 1981.
 29. Elaine Pagels, *The Gnostic Gospels*. Penguin Books, 1979.
 30. Lena Petrović, *Život i vremena Dž. Majkla Kucija*, Sven, Niš, 2004.
 31. Winter Pollen, *Occasional Prose Ted Hughes*, Faber and Faber, London-Boston, 1994.
 32. *Projections issue No.2*, A Forum for Film Makers, Faber, London, 1993.
 33. Richard Rubenstein, *The Cunning of History: The Holocaust an the American Future*, Harper Colophon Books, 1978, with an Introduction by William Styron.
 34. Dian G. Smith, *American Filmmakers Today*, Julian Messner, New York, 1983.
 35. Kaja Silverman, *The Acoustic Mirror*, Bloomington, 1988.
 36. Zorica Tomić, *Muški svet*, Zepter Book World, Beograd, 2001.
 37. Barbara G. Walker, *Women's rituals: a sourcebook*, Harper, San Francisco, 1990.
-

38. Wim Wenders, *On Film, Essays and Conversations*. Faber and Faber, London, 2001.
39. Robin Wood, *Hollywood from Vietnam to Reagan*, Columbia University Press, New York, 1986.

Anica Milenkovic

Film and Myth: Robert Altman's *Three Women*

Summary

In the aim of pointing out the problems of modern men and women in contemporary society, this work is concerned with the film work of Robert Altman (1925), especially his film *Three Women* (1977). Since the filmmaking process is nothing more than creating a myth, this work particularly stresses the difference between the two dominant theories concerning myth. In order to understand better the meaning and specific reference of Altman's critical view of America, the American culture (which I understand as a paradigm of the modern society) is portrayed in the work of Edward Albee, especially his plays *The American Dream* (1961) and *Three Tall Women* (1991), and American poet Sylvia Plath (1932-1963), especially her autobiographical novel *The Bell Jar* (1962) and her poetic radio-play *Three Women: A Poem for Three Voices* (1962). The disturbed relation towards the feminine creativity is diagnosed in the disturbed relation towards nature and natural creativity. The feminine creativity is reaffirmed through the efforts of particular artists, and among them is Judy Chicago and her monumental installation *The Dinner Party*.

Key words: Myth, Film, Women, Feminine Principle, Identity, Society, Creativity, Altman.

Jovan Apostolović

Tutor: prof. dr Snježana Milivojević

Fakultet političkih nauka u Beogradu

ANALIZA DISKURSA MITA O ROMANTIČNOJ LJUBAVI NA PRIMERU FILMA *TITANIK*

Mit u popularnoj kulturi

“Kada su dvoje ljudi pod uticajem najsilnije, najnerazumnije, najvarljivije i najkratkotrajnije od svih strasti od njih se zahteva da se zakunu da će ostati u tom uzbudljivom, nenormalnom i iscrpljujućem stanju neprekidno dok ih smrt ne rastavi.”

(Džordž Bernard Šo)

Ljudi osmišljavaju svet u kome žive mitovima. Tokom vremenski dužeg dela svog postojanja čovečanstvo je objašnjavalo realnost mitovima i legendama. Uzrok pojava u prirodi tražio se u sukobima natprirodnih bića i njihovom odnosu prema ljudima. U modernom dobu, mitovi su ostali značajan deo nacionalnog i naročito etničkog identiteta. Fenomen tzv. “urbanih mitova” ima ulogu upozoravanja namoguće opasnosti i oslobađanja od napetosti savremenog života. Pod mitom ovde podrazumevamo objašnjavajuću priču kojom jedna kultura tumači stvarnost, za razliku od modernističkog shvatanja koje mit tretira kao iskrivljenu svest.

Za **Levi Strosa** (Lévi-Strauss, 1983), kulturni mitovi su varijacije ograničenog broja osnovnih tema izgrađenih na suprotnosti društva i prirode. Bilo koji mit se može apstrahovanjem svesti na neki od malog broja tipova. Reč je o poimanjima koja su široko prihvaćena unutar određene kulture i istorijskog doba. Ona se prenose sa generacije na generaciju sa ciljem njihovog povezivanja i prevashodno društveno stabilizujućom ulogom. Mitovi predstavljaju proizvoljna tumačenja istorije i stvarnosti kao prirodna i podrazumevajuća. Kao doživljaji sveta, objašnjavaju ga više u skladu sa verovanjima i željama ljudi nego sa stvarnim događajima i stanjima. Postajući deo vrednosnih sistema, ljudi služe interesima vladajućih klasa, potvrđujući postojeću hijerarhiju moći. Preduslovi ideologizacije stvarnosti su konstrukcija i strukturiranje njene predstave koja postupke odnosa vladanja čini nevidljivim. Kao posledica, priče i pouke mita se doživljavaju kao očigledne i neizbežne.

Po nekim autorima, mitovi su, metaforički rečeno, naočari kroz koje posmatramo okruženje, po drugima, procesi kojima stvaramo svet, a za

neke je sam svet mit. U svakom slučaju, naše iskustvo romantične ljubavi je oblikovano mitologijom u koju smo "zagnjuren". Popularnu kulturu čine delovi kulture koji su poznati skoro svima unutar kulture jer im većina ima pristup. Ona obuhvata masovnu zabavu u različitim vidovima, od umetnosti (muzika, literatura, film itd.) preko medija (novine, časopisi, TV, internet) do sporta. Njen uticaj na način života ne treba zanemarivati iako nije direktan kao u formalnoj socijalizaciji. Sa sve većim pojeftinjenjem proizvoda masovne kulture, ona se može smatrati bitnim agensom političke socijalizacije i oblikovanja političkih izbora. Svaki njen deo prikazuje romantičnu ljubav kao stvarnost i pozitivno je predstavlja kao ideal koji treba dostići (filmovi, TV, sapunske serije, reklame, poezija itd.). Tako se učimo konceptu tog mita i ugrađujemo ga u naše poimanje sveta. Mediji ga obilno koriste pri reklamiranju proizvoda, daju mu pozitivan publicitet i u isto vreme revitalizuju njegovu koncepciju.

Metoda analize diskursa

Polazna pretpostavka postmodernizma je da nema stvarnosti po sebi, već samo za sebe. Pošto se realnost nije uspela "sabiti" u okvire apsolutnosti nema spoljašnje referentne tačke kojom bismo razlikovali istinu od neistine. Mi postojimo u kontinuumu beskonačnih realnosti individua i njihovih tumačenja. Raspoložemo jedino svojim kontekstualnim i kulturnim predrasudama kojima dekonstruišemo svet oko nas. U skladu sa ovim polazištem cilj analize diskursa nije otkrivanje konačne istine unutar tekstova već njihovo tumačenje u odnosu prema kulturnim i društvenim kontekstima u okviru kojih se tekstovi proizvode.

Socijalni konstrukcionizam u prvi plan izdvaja odnos entiteta. Npr. svaki međuljudski odnos ima karakterističnu strukturu u kojoj dolazi do razmene određenih vrsta informacija na konvencionalan način (poslovni sastanci, pregledi kod lekara itd.). Učesnici u razgovoru prepoznaju u kom se tipu veze nalaze pa se ponašaju u skladu sa tim. Samo se u odnosu stvaraju značenje, mišljenje i identitet. Oni su objedinjeni zajedničkom diskurzivnom prirodom i zahtevaju okvire tumačenja da bi imali smisla. Tekstovi su istovremeno refleksija i konstituent društvenih odnosa.

Po **Fukou** (Foucault, 1971), diskurs je grupa tvrdnji koja obezbeđuje način predstavljanja saznanja o određenoj temi u nekom istorijskom trenutku; diskurs stvara saznanje i daje mu okvir. On je način uviđanja veze između saznanja, moći i jezika. Npr. moć se ne sastoji u hapšenju

kriminalca, već u proizvođenju predstave kriminalca, tj. definisanju “pravila igre” u društvu. Društvene grupe, identiteti i pozicije kao što su klase, rodovi, rase i seksualna opredeljenja stvaraju se unutar diskursa.

Ber daje definicije pojmova: “*Termin diskurs se koristi u dva smisla: da označi sistematičan, koherentan skup slika, metafora itd. koji konstruišu objekt na određen način i da označi postojeću govornu razmenu među ljudima. Analiza diskursa je analiza teksta koja treba da otkrije bilo diskurse koji deluju u njemu bilo jezička i retorička sredstva koja se koriste pri njegovoj konstrukciji*” (Burr, 2001, 234).

Metoda analize diskursa je subjektivna i interpretativna. Specifičnost je što nije konstituisana kao sistem ideja, koncepcija, radnji i sredstava pa se može uočiti raznolikost postupaka koje istraživači primenjuju. Ona se različito određuje unutar brojnih humanističkih disciplina koje su je počele koristiti. Mi ćemo pomenuti tri: sociolingvistika, psihoanaliza i kulturne studije.

Sociolingvistika izučava stukturu društvene interakcije koja se ispoljava u razgovoru. Po ovom pravcu, termin koji se koristi da označi pojam je potpuno proizvoljan, tj. proizvod društvene konvencije, i može dobiti bezbrojna značenja u različitim kontekstima njegove upotrebe. Ovde se analiza diskursa primenjuje u otkrivanju kako se odnosi u društvu održavaju i ispoljavaju kroz svakodnevnu upotrebu objekata i simbola. Odnosi ljudi u dijalogu se “čitaju” iz termina koje koriste, njihove učestalosti i sklopa rečenice.

Teza psihoanalize o animi i animusu je bitna za tematiku ovog rada. Reč je o pretpostavci da je predstava u koju se zaljubljujemo projekcija naše ličnosti. Ipak, **Frojdov** (Freud, 1988) stav da je narcizam jedina mogućnost za ljubav koju većina ljudi ima dopušta izuzetak koji **Lakan** (Lacan, 1998) naziva “aktivnim poklonom ljubavi”. On podrazumeva sposobnost percipiranja bića i partikularnosti objekta ljubavi koji se počinje doživljavati kao subjekt. Ova teza može biti polazna osnova dekonstrukcije zdravorazumskog poimanja ljubavnih odnosa.

S obzirom da analizu diskursa u ovom tekstu vršimo sa pozicije kulturnih studija, reći ćemo nešto više o toj disciplini. To stanovište je multidisciplinarna neomarksistička¹ kritika masovnih medija za koje se tvrdi da proizvode pristanak na vladajuću ideologiju. Sredstva

¹ Ovde odrednicu *neomarksistička* treba shvatiti samo uslovno, pošto se subverzivnost težnje za alternativnim objašnjenjima društvenih odnosa uvek pokušavala diskreditovati pridodavanjem pežorativnog značenja koje danas termin marksizam svakako ima.

informisanja ograničeni spektar izbora prikazuju kao jedine mogućnosti. Centralni pojam je hegemonija, već prihvaćena tumačenja stvarnosti koja održavaju postojeću raspodelu moći. Krajnje pitanje nije kakva je informacija plasirana, već u čijem je ona interesu.

Reči i znaci nemaju intrinzička značenja po sebi, već se ona uče kroz diskurs, tj. komunikaciju i kulturu. Dok se denotacija (označavanje prvog stepena) ispoljava u direktnoj vezi znaka i označenog i obično uključuje opis onoga što možemo videti ili pročitati u tekstu, konotacija (označavanje drugog stepena) uključuje latentne vrednosti kulture i verovanja iskazanih znakom ili sistemom znakova. Ovo može poprimiti oblik asocijacija ili celovitih narativa² nazvanih mitom. **Bart** razlikuje konotaciju kao drugi stepen značenja znaka (proističe iz oblika drugostepenog označavanja) i mit kao drugi stepen značenja označenog (proističe iz sadržaja drugostepenog označavanja). On navodi primer: ako je denotacija fotografija ulice, konotacija je način njenog predstavljanja (npr. deo ulice, doba dana, vremenske prilike, crno-beli ili film u koloru...), a mit o ulici može biti verovanje da je u njoj centar političkog ili finansijskog odlučivanja – npr. Dauning strit (Barth, u: Fiske 1982, 93). Da bi se uvideo uticaj narativa, treba razlikovati priču kao sled događaja nazavisan od njihovog izražavanja kroz diskurs i diskursa kao predstave tih događaja. Događaji mogu biti nezavisni od diskursa u smislu da imaju hronološki sled ili stvarnog sleda uopšte nema, već samo onog koji se doživljava kroz diskurs. Oni su proizvod diskursa, pošto jedino njemu imamo direktan pristup, tj. on je posrednik pri doživljavanju.

Svi narativi su selektivni u prikazivanju stvarnosti i ograničavaju je na najznačajnije događaje kao delove priče koju nude primaocu/teljki poruke. Npr. u romantičnom filmu, u prvoj sceni vidimo par koji se upoznaje, u nekoj od narednih scena između njih se rađa ljubav, a u poslednjoj oni su zajedno u vezi ili braku. Ne vidimo ih u tipičnim svakodnevnim situacijama kako vrše nuždu ili bacaju đubre.

Narativi uvek reprezentuju određeni ugao posmatranja stvari. Sveznajući narator bira i organizuje detalje zapleta i tako konstruiše svoju verziju priče i njeno značenje.

Postoji mogućnost da čitalac/teljka ili gledalac/teljka protumači narativ na drugačiji način od onog koji komunikator/ka ističe u prvi plan. Borba za šire prihvatanje određenih značenja kao polazne

² Narativ je hronološki i najčešće linearni sled događaja, tj. tok priče.

“default tačke” tumačenja će uvek biti uzrok sukoba i pregovaranja u društvu. Prema tome, značenja ne moraju biti uniformna i svodljiva na većinsku ideologiju. Prihvatanje ideoloških dimenzija većinskog diskursa podrazumeva interiorizaciju prihvatljivog tumačenja društvenih odnosa koji se među članovima društva uspostavljaju u zavisnosti od njihove pripadnosti klasi, rasi, od starosti, roda i ostalih obeležja.

O mitu o romantičnoj ljubavi

Mit o romantičnoj ljubavi je često variran u elitnoj kulturi: tragedije antičke Grčke, arapska erotska poezija, dela Petrarke, Dantea, Šekspira i Getea.³ Nakon odumiranja institucije ugovorenog braka u industrijskim kapitalističkim zemljama dolazi do hiperprodukcije dela popularne kulture koja kao siže imaju taj mit. Po **Holu** (Hall, 1994), popularna kultura je bila sredstvo kapitalista kojom su zamenili tradicionalne vrednosti nekompatibilne sa industrijskim kapitalizmom, u cilju stvaranja pristanka na novi oblik društvenog poretka.

U dosadašnjim istraživanjima mita o romantičnoj ljubavi mogu se uočiti dva⁴ stanovišta, biologističko i socijalno-konstrukcionističko. Prvo podrazumeva da je pomenuti mit neka vrsta “nadogradnje” i racionalizacije seksualnog nagona. Romantična ljubav je biohemijski proces izlučivanja adrenalina i endorfina koji izazivaju zadovoljstvo i zavisnost od osobe-stimulusa koja je uzrok hormonske reakcije. Osećanje ljubavi je direktno proporcionalno količini izlučenih hormona. Drugo stanovište mit proglašava za socijalnu tvorevinu koja, prenošenjem kulture na jedinku i njenim usvajanjem jezika, postaje deo iskustva i saznanja jedinke. Prema tome, romantična ljubav je naučena reakcija koja je “upisana” u pojedinca i potiče iz sredine izvan njega. Mi ćemo zauzeti stav koji pomiruje dve koncepcije, ali je u većoj meri usmeren ka drugoj. Romantika je kulturna invencija, ali njen osnov jeste seksualni nagon. Nakon usvajanja vrednosti popularne kulture, mi reagujemo na naučen način kada se pojavi osoba koja je približna našoj predstavi o idealnom partneru. Počinje projektovanje unutrašnjih fantazija na nju, pojačano požudom i mitovima grupisanim oko značenja romantične ljubavi.

³ Ovde je završetak radnje po pravilu tragičan ili nesrećan za razliku od dela u popularnoj kulturi (sa izuzetkom pop muzike, čija je tematika prevashodno negativna strana ljubavnih odnosa).

⁴ Ima ih više, ova su odabrana da markiraju interpretativne krajnosti.

Osnovna obeležja mita o romantičnoj ljubavi su:

- Patrijarhalnost – odnos likova je uvek heteroseksualan, monogaman i uglavnom institucionalno ozvaničen u obliku braka. Zahteva se doživotna i potpuna vernost, a podrazumeva da je muškarac upravljač i opskrbljivač vezan za javnu sferu van domaćinstva, dok je žena zavisni partner unutar granica privatne sfere.
- Predodređenost – verovanje da za svakoga/ku postoji osoba koja bi mu/joj savršeno odgovarala i da su “dve polovine istog bića-duše” sudbinski predodređene da se sretnu.
- Prepreke i prevazilaženje razlika – akteri su uglavnom različiti po bitnim socijalnim obeležjima (rasa, klasa, nacija, veroispovest...) zbog čega sredina osuđuje njihov odnos, pa se stvara polarizacija par – društvo. Ako ta suprotnost izostane, teškoće su izazvane okolnostima (rat, bolest, nemaština).
- Žrtvovanje – da bi se ostvarenje ljubavnog odnosa predstavilo kao najviša vrednost, likovi su spremni da zanemare sve ostale vrednosti (život, novac, čast...).
- Osećanja i seksualnost – odnos ljubavnika uvek obuhvata seksualnost, ali se nikada ne svodi isključivo na nju. Njihov spoj u celinu je vrhunska duhovna vrednost sa telesnom osnovom. Glavni lajtmotiv nije seks već poljubac.
- Srećan završetak – nakon ostvarenja cilja u vidu ljubavne veze, akteri postižu potpunu idilu neizmerne i kontinuirane sreće “do kraja života”. Dobro pobeđuje zlo, a negativni likovi bivaju kažnjeni.

Dve radikalne vrednosne kritike mita su feminističko i marksističko usmerenje.

Većina feminističkih teoretičara/ki smatra da pomenuti mit postavlja osobe ženskog pola u položaj bez moći, promovišući ideju da one treba da steknu identitet žrtvujući se za ljubav svojih partnera. Ovo tumačenje upućuje i na stav da su ispunjenje i zadovoljstvo za ženu mogući samo kroz vezu sa muškarcem.

Marksistička kritika ukazuje kako se neplaćeni rad žena opravdava romantičnom ljubavlju. Poredak teži stabilizovanju ključnih aktivnosti društvene reprodukcije, seksa i rada koji kao posledice imaju decu i vlasništvo. “*Kad se žene ne bi udavale...rađale decu i besplatno brinule o*

porodici...i pružale muškarcu seksualne usluge...kuvanje, pranje veša, brigu o deci itd. morao bi platiti poslodavac kroz platu” (Burr, 2001, 111).

Burdje smatra da su žene “*naklonjene romantičnoj ljubavi jer im obećava da će ih osloboditi muške vladavine i nudi im brak kao često jedini put društvenog uspona*” (Bourdieu, 2001, 93). On navodi dilemu za koju ne daje konačan odgovor: “*da li je ljubav jedini izuzetak zakona muške vladavine, ili njen najnevidljiviji oblik?*” (ibid., 149).

Glavni nosioci mita o romantičnoj ljubavi u popularnoj kulturi su ljubavni romani, sapunske serije i filmovi.

Najpoznatija studija o ljubavnim romanima **Redvejeve** (Radway, u: Zoonen, 1994, 108) je sprovedena upitnicima i intervjuima sa čitateljicama. Utvrđeno je da je glavna junakinja predstavljena tako da publika može saosećati sa njom kako bi se stvorio prostor za identifikaciju. Opšte mesto je transformacija maskuliniteta muškarca u brižnu osobu kao posledica ljubavi prema junakinji i pobeda ženskih vrednosti. On jeste predstavljen kao muževan, ali ne i nezavisan, za razliku od nje koja se ne uklapa u tradicionalne ideale ženstvenosti. Po tumačenju autorke, roman pokazuje kompatibilnost nove predstave o ženi i neizmenjenog stanja u društvu. Redvej objašnjava potrebu žena za ljubavnim romanima njihovom kompenzacijskom ulogom kao bekstvo u egzotični i ispunjavajući svet. U njemu su izložene pažnji, brizi i ljubavlju, što im nedostaje u stvarnom životu. Autorka zaključuje da je krajnji ideološki efekat čitanja romana pomirenje čitateljki sa svojom sudbinom.

Eng (Ang, 1985) primećuje da je razlog za završetak romana u trenutku ostvarenja veze likova izbegavanje suočavanja sa negativnim stranama romantičnog odnosa. Čitateljka napušta srećni par i iznova ulazi u novu priču sa izmenjenim okruženjem i okolnostima. Ona je autorka istraživanja publike sapunske serije *Dalas* putem pismenih odgovora gledalaca na oglas koji je Eng objavila u novinama. Holandske ljubiteljke serije su je doživele kao realističnu dramu uprkos složenim porodičnim odnosima i egzotičnosti okruženja.

Hobson (Hobson, u: Zoonen, 1994, 118) je utvrdila da gledateljke imaju dvojaki pristup, delom serije posmatraju kritički, ali se i emocionalno investiraju u njih. Serije su im referentna tačka za sopstvene živote i često predmet diskusija o ličnim problemima i osećanjima.

Modleski (Modleski, ibid., 120) uočava cirkularnost narativa sapunskih serija tako da se zaplet neprekidno ponavlja i prekida što objašnjava prirodom ženskih poslova u kući koji su nepovezane repetitivne aktivnosti.

Filmovi pokazuju socijalno-istorijsku, političku i kulturnu klimu čiji su deo i tvorevina. Npr. lako se može uočiti sve veći broj erotskih scena u ljubavnim filmovima koje su proporcionalne seksualnim slobodama u društvu. Pred kraj prošlog veka njihova tematika počinje da obuhvata marginalne, do tada "nevidljive" slojeve u smislu klase, rase i seksualnog opredeljenja. Romantična ljubav je istovremeno pojedinačno spasenje i korektiv socijalnih nepravdi. Ona simbolički razrešava socijalne suprotnosti savremenog društva i povezuje romansu sa emancipacijom društva i progresom. Postmoderni filmovi naglašavaju da se istina ne može dostići razumom već treba slediti unutrašnje porive, naročito emocije. Obično se kao glavni akteri uparuju rigidna i kontrolisana osoba sa nepredvidljivim partnerom slobodnog duha koji se ne obazire na tradicionalni moral čime se postižu efekti dramskog sukoba i humora (npr. *Don Huan de Marko*, *Mostovi okruga Medison*). Upadljivo je da svaki holivudski film, bez obzira na žanr, uključuje ljubavnu priču između likova. Benigni završetak motivom romantične ljubavi neutrališe i trivijalizuje bilo kakva potencijalno subverzivna politička pitanja koja blede u pozadini hepienda.

De Ružmon svodi sve romane evropske književnosti sa ljubavnom tematikom na dva mita: o Tristanu i Izoldi i Don Žuanu. Ako bilo koji od mitova prevlada u odnosu ljudi, on je osuđen na propast. Prvi teži dosezanju nadzemaljskog ideala dok se drugi zadovoljava kratkotrajnim erotskim susretima. Oni su "dva načina da se ljubi ne ljubeći bližnjeg" (De Rougemont, 1985, 127). U svakom slučaju, donose prokletstvo ljudima koji ih interiorizuju: "*Tristan je mučenik* (aseksualnog i neuzvraćenog) *zanosa* (ljubav prema animi) *koji se smrću pretvara u radost; Don Žuan je uvek voljen, ali ne može uzvratno voleti*" (ibid., 114).

Diskurzivna analiza filma *Titanik*

Primenom **Propove** (Propp, 1982)⁵ analize možemo identifikovati

⁵ **Prop** je analizirao preko stotinu ruskih narodnih priča i otkrio 31 funkciju koje se ponavljaju u zanemarljivo različitim kombinacijama. Uobičajni početak svake od njih se sastoji u vidu povrede koja se nanosi žrtvi ili nedostatku nekog objekta. Time je nagovešten kraj kao nadoknada povrede ili dostizanje objekta. Siže se svodi na heroja kojeg pre borbe sa negativnim likom pomoćnik oprema predmetom koji utiče na ishod sukoba. Druga mogućnost je niz teških zadataka koje junak mora rešiti. Epilog čine bekstvo heroja od potere negativaca, nametanje i raskrinkavanje lažnog junaka ili krunisanje i ženidba glavnog pozitivnog heroja. Analogno ovoj analizi, i sadržaji proizvoda masovne kulture mogu se posmatrati kao kombinacije istovetnih elemenata.

funkcije glavnih aktera: pomagačica Džeka kao glavnog heroja je Moli (pozajmljuje mu frak, uči ga bontonu); negativni likovi, koji su se iskupili na kraju, su kapetan von Trap i zapovednici mornara Mrdok i Lajtauler; glavni zločinac je Kal, sa svojim štitonošom Lavdžojem, koji obavlja funkciju zarobljavanja heroja, a sporedni Ismaj čija je nezajažljivost direktni uzrok potonuća broda i Rut kao Kalova pomagačica; brodograditelj Endrujz je pozitivan lik i žrtva negativaca, a Rouz princeza i objekt ljubavi.

Prepoznali smo tri osnovna elementa sižea *Titanika*: žrtvovanje, društvena stratifikacija (prevashodno po klasi, polu i starosti) i međunarodni odnosi.

Središnji motiv filma⁶ je mit o ljubavi kao spasenju. On podrazumeva postupak ili niz postupaka koji uključuju rizik i žrtvovanje odricanjem života jedne osobe da bi druga mogla da živi. Ideal žrtvovanja ljubavnika je naglašen kontrastnom scenom u kojoj putnici na spasilačkim čamcima ne žele da se vrate po svoje najbliže iz straha da će ih davljenici potopiti. Džek spašava Rouzin život četiri puta: sprečava je da se ubije, otključava vrata dok bujica vode nadire ka njima, oslobađa je neplivača koji davi Rouz hvatajući se za nju i stavlja je na plutajući ormar. Ona spašava Džekov život jedanput oslobađajući ga lisica kojima je bio privezan za cev broda. Veći deo filma je Rouzino sećanje. Ona je u ulozi onnipotentnog naratora, jer je jedina živa svedokinja potonuća broda. Na kraju pripovedanja, Rouz kaže: “*Ali, sada znate da je postojao čovek koji se zvao Džek Doston i da me je spasao. Na svaki način na koji osoba može biti spašena.*” Spasenje zahteva odbacivanje obaveza i normi koje proističu iz njenog socijalnog položaja.

U svakoj sceni filma naglašena je klasna podela putnika, od scene u kojoj psi bogataša vrše nuždu na delu palube treće klase pa do nepuštanja treće klase na palubu dok se prva ne ukrca na čamce za spasavanje. Ta suprotnost je naglašena i tehničkim, a ne samo narativnim elementima, npr. smena kadrova kapetana dok pije čaj i radnika u ložionici.

Rouz kao mlada osoba ženskog pola je neprestano diskriminisana (ejdžizam i seksizam). Njeno zanimanje za umetnost je od verenika protumačeno kao ženska iracionalnost. On je sprečava da puši, gaseci joj cigaretu, i naručuje jelo umesto nje. Nakon što je Džek sprečio Rouzino samoubistvo, obraća mu se: “*Kako se usuđuješ da staviš ruke na moju verenicu?*”, čime je tretira kao predmet svojine. Kada je Rouz pad objasnila

⁶ *Titanik* je jedan od pokazatelja da mlađa populacija ženskog pola danas raspolaže sa dovoljno novca da bi se producenti usmerili ka njima kao ciljnoj grupi i svoje proizvode prilagođavali njihovom ukusu.

željom da vidi propelere, jedan od prisutnih komentariše: “Žene i mašine ne idu zajedno.” Njena majka u razgovoru sa prijateljicama kaže: “Cilj odlaska na univerzitet je nalaženje odgovarajućeg muža. Rouz je već to uradila.” Zahteva od Rouz da se uda za Kala, da bi ih ekonomski obezbedila, a njeno nezadovoljstvo komentariše: “Naravno da nije (fer). Mi smo žene. Naši izbori nisu laki.” Posle večere sa bogatašima, Džeka pitaju: “Ne želite valjda da ostanete sa ženama?”

Rouzina pobuna je dvostruka, usmerena protiv klasne podele i patrijarhata. Ljutito reaguje na Džekov pokušaj da je odvrti od samoubistva: “Ne pomišljaj da mi govoriš šta da radim.” Na žurci treće klase kaže: “Misliš da devojka iz prve klase ne može da pije?” Odgovara na verenikove optužbe ovako: “Ja nisam predradnik kome možeš da komanduješ.” Ona inicira prvi poljubac sa Džekom, traži od njega da naslika njen akt i konačno ga uvlači u kola i stavlja njegovu ruku na svoje grudi govoreći: “Dodirni me Džek.”

Glavni likovi se vode iracionalnom prepuštenošću osećanjima. U najprepoznatljivijoj sceni filma, Džek odvodi Rouz na pramac broda i prestaje da je pridržava da bi osetila slobodu izlaska iz utvrđenih okvira. Kada je poziva da igraju, na njenu primedbu da ne zna korake kaže: “Ni ja (ih ne znam). Samo prati. Ne misli.” Svoje neslaganje sa verenikom u vezi sa Pikasovim slikama Rouz objašnjava: “Ima istine, ali nema logike.” Istu rečenicu ponavlja nakon odluke da se uda za Džeka: “Nema logike. Zato i verujem u to.” Uprkos dokazima, odbija da poveruje da je Džek ukrao Kalov dijamant: “Kako si saznala da nisam ja? (Džek) Nisam. Shvatila sam da to već znam.”

Jedno od mogućih čitanja filma je projekcija sa glavnih likova na međunarodne odnose. Titanik je porinut par godina pre početka Prvog svetskog rata, nakon kojeg su SAD preuzele od Evrope politički i ekonomski primat u svetskim okvirima. Brod je sagrađen u Irskoj i putuje ka SAD. On je vrhunac evropske tehnologije, ali ipak tone jer je Evropa nefleksibilna, sa svojim rigidnim klasnim sistemom koji jasno razgraničava putnike na određene delove palube.⁷ Nasuprot Evropi, po američkom mitu besklasnog društva, pojedinci nisu ograničeni klasom svojih roditelja jer ih mogu prevazići talentom i radom. Kultura SAD ohrabruje ljude da budu nezavisni pa se direktno suprotstavlja ugovorenom braku kao instituciji. Džek uči Rouz američkom načinu života, otvorenosti za nove

⁷ U SAD nikada nije postojao feudalizam.

ideje i iskustva i napuštanju snobizma (npr. u jednoj sceni joj pokazuje kako se pljuje). Njih dvoje vode ljubav na zadnjem sedištu automobila (opšte mesto svih holivudskih klasika koji slave slobodu u SAD). Vrhunac potpunog preuzimanja američkog identiteta je trenutak kada Rouz odgovara cariniku u njujorškoj luci da se preziva Dason (kao Džek). Ona, uz prezime, odbacuje svoje aristokratsko poreklo.

Zaključak

Ekstravagantno i nekontrolisano osećanje erotske ljubavi je prijatna iluzija dok traje, ali postavlja se pitanje da li bi trebalo graditi međuljudski odnos na fantazmu? Možemo voleti na osnovu sopstvenog izbora umesto pokušaja da reprodukujemo mit o romantičnoj ljubavi. Napuštanjem zabluda kulture, počinjemo uspostavljanje veza sa stvarnim informacijama o sebi i drugima i iskrenom međusobnom posvećenošću. Tada se projektovanje unapred formiranih fantazija zamenjuje upoznavanjem osobe kakva jeste i kakva postaje.

Od koncepcije muškosti i ženskosti kao jedinih "prirodnih" rodova treba odustati u korist seksualne raznolikosti. Društvo nema pravo da narušava privatni prostor jedinke zbog njenog neuklapanja u postojeće okvire. Možda bi redefinisavanje mita o romantičnoj ljubavi pomoglo prestanku ugnjetavanja seksualnih manjina.

LITERATURA

1. Ang, I. (1985). *Dallas and the ideology of mass culture*.
2. Ber, V. (2001). *Socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
3. Burdje, P. (2001). *Vladavina muškaraca*. Podgorica: CID, Univerzitet Crne Gore.
4. De Ružmon, D. (1985). *Mitovi o ljubavi*. Beograd: NIRO Književne novine.
5. Fiske, J. (1982). *Introduction to communication studies*. London: Methuen & Co. Ltd.
6. Frojd, S. (1988). *Nelagodnost u kulturi*. Beograd: Rad.
7. Fuko, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
8. Hall, S. (1994). Notes on deconstructing the popular. *U: Cultural theory and popular culture*. (Edit. Storey J.). New York, London: Harvester Wheatsheaf.

9. Hall, S. (1974). The television discourse – encoding and decoding. *U: Education and culture*, no. 25, (UNESCO).
10. Hansen, A., Cottle, S., Negrine, R., Newbold, C. (1998). *Mass Communication*
11. *Research Methods*. London: Macmillan Press Ltd.
12. Jeffords, S. (1997). Masculinity as excess in Vietnam films. U: *Feminisms*. (Eds. Wathol, Robyn, Price). New Jersey.
13. Lacan, J. (1988). *Seminar I, Freud's Papers on Technique*, C.U.P.
14. Levi-Stros, K. (1983). *Mitologike*. Beograd: BIGZ.
15. Parker, I. (1999). *Critical textwork*. Buckingham: Open University Press.
16. Prop, V. (1982). *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta.
17. Van Dijk, T. (1997). *Discourse as social interaction*. London: Sage Publications.
18. Van Zoonen, L. (1994). *Feminist Media Studies*. London: Sage publications.

Jovan Apostolovic

The Concept of Romantic Love in a Movie *Titanic*

Summary

The main focus of this text is the concept of romantic love and its mythology shaped and broadcasted through the products of popular culture. I identified its characteristics and primary transmitters. The work also includes basic explanations of analysis of discourse, narrative, denotation, connotation and their connection with postmodern tradition. At the end the discursive analysis of blockbuster *Titanic* was given as an example.

Key words: Analysis of Discourse, Romantic Love, Myth, Popular Culture, Narrative.

Марија Жарковић

Турор: проф. др Мирослав Јовановић

Филозофски факултет у Београду

ВИЂЕЊЕ РУСИЈЕ У ПОЕЗИЈИ ДВА РУСКА ПЕСНИКА У ЕМИГРАЦИЈИ

Увод

Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била је једна од европских држава која је отворила границе за избеглице из Русије, па чак и за комплетне јединице руске царске војске. Од пролећа 1919. године, руске избеглице почињу масовно да се досељавају, од тада је њихов живот на овим просторима пун сјајних момената, али и посртања. Кроз Краљевину је тих година прошло или остало 40.000 Руса. Велики део, 75%, је имао високо или средње образовање. Талас емиграције из Русије у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца донео је претежно образоване слојеве. Требало би имати у виду да је неписменост у Русији у то доба била велика. Научници и уметници високог ранга дали су снажан импулс и одиграли велику улогу у развоју српске и укупне југословенске културе.

О кадровском потенцијалу, активности и снази људског састава руских избеглица у Краљевини, као уверљиво сведочанство може нам послужити попис њихових званичних друштвених и стручних организација (удружења: правника, научника, инжењера, агронома, ветеринара, и шумара; савези: педагога, трговачких, индустријских и финансијских делатника, стваралаца у области уметности; друштва: лекарско, књижевно-уметничко, словенске узајамне помоћи). Велики број Руса је радио на универзитетима (чинили су 30–40% предавачког кадра а на појединим факултетима, нпр. Пољопривредном, и више). Под покровитељством Владе и Двора, стварани су услови за рад многих цивилних, црквених и војних институција (чисто руских или мешовитих руско-српских). Управо су уметници из Русије утемељили српску оперу и балет, били су међу зачетницима српске филмске уметности, сценографије, уметности графичке комуникације-стрипа. Руске архитекте оставиле су велики печат на архитектури Београда. Имали су велики број својих школа, интитута, књижевних часописа, издаваштво

је такође било развијено. Траг који је руска емиграција оставила историји научног, културног и свакодневног живота у нашој земљи је огroman.

О јавном животу и раду руске емиграције се доста зна и пуно је писано. Ипак, интимни свет, унутрашње преживљавање, прихватање новонастале ситуације, прилагођавање новој средини, борба и осећања ових људи, које је историја довела на наше просторе, мало нам је познато. Покушала сам да уђем у њихов унутрашњи свет емоција, да сазнам шта су осећали, шта их је болело, за чиме су жудели, шта су желели. Да бих се приближила том циљу, изабрала сам два аутора који сами представљају потпуне супротности. Јекатерина Леонидовна Таубер¹ за књижевност постаје значајна касније, док је Сергеј Сергејевич Бехтејев² био изузетно

¹ Јекатерина Леонидовна Таубер (Харков, 1903 – Музен, 1987), песникиња, професорка француског и руског језика. Као школско дете избегла је са родитељима у Београд. Отац, Леонид Јаковљевич, бивши је доцент Харковског Универзитета. Завршила је Харковски девојачки институт у Турском (Новом) Бечеју. Завршила је светску књижевност и француски језик на Универзитету у Београду. Радила је као професор у Трговачкој академији у Панчеву и као секретарица у канцеларији.

Удала се 1937. за Константина Ивановича Старова, царског официра, преселили су се на француску ривијеру у Музен, где је остала до смрти. У Београду је наступала на вечерима неколико руских кружока, а после је почела да штампа у Београду и у другим руским емигрантским средиштима; песме је штампала у зборницима и књижевним гласилима: Зодчий (Белград, 1927), Ступени (Белград, 1927), Сборник стихов Союза молодых поэтов и писателей в Париже (1929, 1930, 1931), Перекресток (Париж, 1930), Современные записки (Париж, 1932, 1938), Мисао (на српскохрватском, Београд, 1932), Журнал содружества (Выборг, 1935–1036), Литературная среда (Белград, 1935), Якорь (Берлин, 1936), Новоселъе (Берлин, 1946), Новый журнал (Нью-Йорк, 1947–1953), Грани (Мюнхен, 1951–1966), На западе (Нью-Йорк, 1953), Возрождение (Париж, 1953–1960), Мосты (Мюнхен, 1969). Објавила је и пет књига поезије: *Одиночество* (1935), *Под сенью оливы* (1948), *Плечо с плечом* (1955), *Нездейшний дом* (1973) и *Верность* (1985). Писала је приповетке, књижевну критику, и преводила са француског и српскохрватског језика.

² Сергеј Сергејевич Бехтејев (Орловска губернија 1879 – Ница, Француска 1954), официр-корнет, песник и друштвени посленик. Завршио је Александријски лицеј, који је некада похађао и сам А. С. Пушкин. Служио је у кавалеријском пуку чија је покровитељица била царица Александра Фјодоровна. У борбама рањан два пута. Учесник је грађанског рата; октобра 1920. упутио се у изгнанство и доспео је у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Најдуже је живео у Старом и Новом Футогу,

популаран у време док је стварао. Интимни свет Јекатерине Таубер је суптилан, пун чежње и сећања, носталгије за Русијом, пун наде за бољу будућност. Унутрашњи свет Сергеја Бехтејева тиња немиром, снагом војничког духа, пун је снаге и верности Круни и Русији. За њега Русија није жива ако није Царевина, таква каква је у датом тренутку она не постоји, постоји само мрак у који је она потонула.

Оба аутора су провела одређено време у избеглиштву у Београду. Њихови животни путеви се потпуно разликују, исто тако стихови ова два аутора су потпуни антиподи. Већи део поезије оба аутора инспирисан је Русијом, отаџбином коју су били принуђени да напусте услед револуције и грађанског рата. Русија им је заједничка тема, али представљена са две различите стране. Јекатерина Леонидовна Таубер пати за својом родном земљом, кроз сетно сећање, плач, али и кроз срећу јер је породица ипак на окупу. Док Сергеј Сергејевич Бехтејев, царски официр, одан круни и отаџбини, своју патњу исказује снажним, па и запаљивим стиховима, од којих је неке посвећивао и члановима царске породице Романових. Иако на потпуно другачији начин исказују своју љубав и патњу према родној Русији, емоције су код оба аутора снажне и искрене. Њихова поезија настајала је у бурним и тешким историјским тренуцима за руски народ, и као таква носи јак печат тог времена.

Екатерина Таубер Русију напушта као школско дете и сећа је се као земље свог детињства. Присећа се како је падао снег у Русији. Кроз одшкринут прозор види пролазнике, и бескрајне даљине, прекривене белином, које ће они прећи када буду напуштали Русију.

недалеко од Новог Сада, крајем двадесетих се иселио у Ницу. Пре револуционарног метежа и насиља, писао је лирске песме без већег одјека код читалаца. После догађаја у којима нестаје царска Русија, он се као интелектуалац све више одаје врсти патриотске песме која изражава царску ноту. Своје песме шаље самом цару у Тоболск, а касније претенденту на царски престо, Кирилу Владимировичу. Најпознатије стихове штампао је у руској белој штампи: Доброволец (Кисловодск, 1919) и Царь Колокол (Севастополь, 1920). Због своје актуелности, песме се шире и читају, нарочито међу припадницима Добровољачке армије и младим светом. Песму "Молитва" преписала је у изгнанству у Тоболску Велика кнегиња Олга, царева ћерка, на лист папира за писма и ставила у једну књигу, коју је добила на поклон од царице. Збирке песама је објављивао у емиграцији, у разним градовима: *Песни русской скорби и слез* (Выпуск 1–2, Мюнхен, 1923), *Два писма* (Роман в стихах, Ницца, 1925), *Песни сердца* (Белград, 1927), *Царский гусляр* (Сборник православно-патриотических стихотворений. Ницца, "Святая Русь", том 1–4, 1949–1952). Због запаљивог садржаја, песме су му преписиване, учене напамет и говорене.

Живот је у Русији у то време био тежак, али то што сте у домовини чини га лепшим, колико год да је тежак, даје вам снагу да опстанете и успете. На Русију зими, Русију њеног детињства подсећа је снег који у датом тренутку пада. Песникиња га доживљава као случајан, онај који пада само да би је подсетио на снег њеног детињства. Ипак, овај снег јој није потпуно стран, али није руски, и то је довољно да јој не буде близак, не онако како је близак снег који је падао на дан њеног рођења.

У песми “1950. година” песникиња пореди своју генерацију и генерацију својих родитеља, који после тридесетогодишњег игнанства из домовине умиру у туђини. И тек се у својој смрти приближавају родним обалама. А то су мислили да учине на другачији начин. Умрли су. Смрт им је вечити ледени одмор, и награда и срећа. Умирући, сачували су све најбоље из своје земље, али на то неће никада бити одговора. У изгнанству су се осећали као да су досељеници са друге планете. Нестаје сећање на старе генерације које полако умиру, скупе су и болне старачке сузе. Страшно је бити последњи у јату. А они, њихова деца? Они су свуда код куће, где год да се налазе, јер је за њих свуда Сибир, њима су свуда отаџбина и туђина, за њих је све тамница и паучина, њима је остала будућност. За њих постоји и живот и будућност, јер мора постојати. Велики ослонац им је заједништво, и породица на окупу. Управо у песми “Рођена сам за време првог снега”, песникиња казује да је породица, иако је из отаџбине отерана због буна, још увек на окупу, још увек се заједно прослављају рођендани, припремају невесте за свадбу. Отац, кога је изгнанство учинило мудријим и строжим, још увек цитира Пушкинове стихове. И прве љубавне ране и сиромаштва доживљавају у туђој земљи али заједно, исто тако славе и дан Свете Татјане.

Волела је изворе, летњу спарину пијаног, родног југа Русије. За њу је прошлост расута мисао. Као стаклени бисер, сија у пожару догађаја.

Та прошлост је Стара Русија. Она која им је дала као награду жиг, жиг који носе дубоко у себи. Они који су морали да је напусте нису суве, већ дивље гране у земљама прекоморским, у чијој прабини расту, носећи у сваком пупољку своју домовину. Макар их остала само шачица биће загонетка за све друге, али ће их вечност наградити за верност и упорност.

Док је за Екатерину Таубер прошлост њене отаџбине оваплоћена у жигу који сви носе у себи, где ће заувек живети и снова се рађати, за Бехтејева је прошлост оно што се у Русији збило – крај. Крај најстарије државе, орла словенске маште, части и славе, Свете Хришћанске Вере, “Крај руске биљине”.³ Страшни звуци јаука и плача који се чују нису ветар и невреме, то се у даљини чују опела, то су бескрајни руски јауци пуни патње и увреде, то се сам народ сахрањује док зло слави. Врата цркава у Стамболу поново су затворена за Русију. Застава царске Русије је згажена у благу, опело је одржано на бојишту, а Руси опет чекају нове Варјаге,⁴ напаћена отаџбина их хоће. Биљина је за русе снага, нада, вера, слобода, мудрост и све то се руши и нестаје у тренутку.

Песник своје снажне емоције исказује јасно, не кријући своју немоћ у датом тренутку. Једино што му је остало у неправедној борби је “Молитва”.⁵ Песма је посвећена Њиховим височанствима Великим кнегињама Олги Николајевној и Татјани Николајевној. У дивљим часовима мрачних дана које су донели тирани и крвници, песник моли Господа за стрпљење да би могли да опросте злочине ближњих, и за снагу да понесу свој тешки и крвави крст, моли божји благослов, мир за душе у тешком смртном часу. Тражи да пред самим гробом Бог удахне у душе својих робиња надљудску снагу да би могле да се моле за опрост греха својих непријатеља. Ако је уопште могуће опростити издају своје отаџбине, отаџбине која се зове Русија.⁶ За

³ Биљине су руске народне епске песме-предања, настале као израз историјске свести руског народа од 9. до 13. века. Претежно говоре о богатирима-заштитницима отаџбине, одражавају моралне и социјалне идеале народа.

⁴ У руским изворима (летопис “Приче о давним временима”), Скандинавци, полулегендарни кнежеви (Рјурик, Синеус, Трувор). Према летопису, Словени су до 862. године успели да отерају Варјаге преко мора, али је ускоро између њих избила неслога, и почели су да ратују међусобно. У тим условима, не желећи да дају првенство било коме од својих кнежева, обратили су се суседима Варјазима, који су се називали Рус (Русь), и њиховом кнезу Рјурику (Рјурик) речима: “Земља наша је велика и пуна обиља али поретка у њој нема, дођите да кнезујете и владате нама.” Позив је прихваћен. Варјашки кнежеви су дошли. Историјски извори казују другачије.

⁵ Песму “Молитва” песник је послао октобра 1917. године, посредством грофице А. В. Герникове, Њиховим императорским височанствима у Тоболск, где су били заточени.

⁶ Песму “Русија” аутор је такође послао у Тоболск, у јесен 1917. године, Њиховим императорским височанствима.

Бехтејева, царска Русија је велика земља, са народом моћним као стихија, непобедивим попут таласа. Воља народа је малаксала под револуцијом – под угњетавањем руље, које се одиграло под лажним идолом слободе. Све државе света гледале су њен тужни крај, када је погажена царска круна. Некада беше царица, претња и страх за своје непријатеље а сада је робиња, слушкиња робова.

Сада је та некадашња царица у ритама, нага. На углу молећи за хлеб, пред гомилом стоји рођена мајчица са испруженом руком. У данима народне деспотије нико ту Русију није препознао, нико јој није помогао. Нека потомство проклиње синове који су се дрзнули да тако злочиначки издају своју Мајку.

У граду Орел, 24. децембра, цитирајући Јеванђеље по Луки, Бехтејев пише “Свету ноћ”. У Тоболску за време чудесне, прелепе, сребрнасте, хладене руске зиме заточена је царска породица. Све што може цар да уради је само да се покори судбини. Песник нуди цару и његовој породици утеху, подсећајући их да има пуно оних који, као и сам песник, горе у венцу над царем, царем побеђене државе, говори им да су за њима проливени потоци анђеоских суза. На ту Свету ноћ, на тихо Бадње вече жели Цару чудесне светле снове без страха и обећава да ће га лично Младенац Христос чувати.

Јекатерина Таубер не заборавља да у својој поезији искаже захвалност граду и људима који су примили њу, њену породицу и сународнике у тешком тренутку. Београд се уздиже старом тврђавом над прстеном двеју мирних и великих река, озарен је наранцастим заласком Сунца и пун кривих источњачких уличица. Искрен је, град који не крије своје лоше стране, рупе на путу, опоре песме у кафанама. Београд који их је примио не штеећи своје обиље. То како ју је примио, шта је у њему проживела чине га драгим као што су драга крила младости, толико да ће га пустити да уђе у њено срце у часу смрти.

“Кафе у Земуну” је место (песма) растанка. Та давна јесења недеља је тиха, топла, и кафе, из кога последњи пут иде кући док су очи пуне суза, је празан.

Једну од својих песама Јекатерина Таубер посветила је великом руском песнику Валерију Брјусову, подсећајући нас да је сваки редак његових стихова заувек незабораван. Прошлост је пуна страшних тренутака, то наслеђе које јој се нуди као веренички прстен не може да прихвати већ ће књиге закопати у земљу и са лицем прекривеним рукама тераће га. Неће му се обратити са

“brate” при сусрету, јер је то благо злих духова. Позива га да почива, иако је заборављен и од Бога и од светаца. Жели да живи и да буде са живима, макар тај живот провела као “мала и слепа”, макар била обична и небитна, срећна је што је жива.

У поезији Јекатерине Леонидовне Таубер наилазимо на религиозне мотиве. Њу чува свети Јован, и само је он може исцелити, васкрснути. Она је за њега искушење које Господ ставља пред свеце.

У стиховима које је посветила Јурију Терапијану, дели са нама своје размишљање о непостојаности свега на свету, о пролазности и брзом завршетку свега. Човек нема право да мисли, може само да ћути. Али је све још увек лепо, и такав живот који нестаје у магновењу, и живот ван отаџбине, и баште и катедрале Париза, и песници живе и стварају под оловним небом. Врата Сорбоне су као штит сигурна.

У својој љубавној поезији, без претварања, искрено Јекатерина Таубер показује како и колико је у стању да воли. Довољно је да вољени у једном тренутку изговори њено име па да се она од цара претвори у слугу. Прихвата такву љубав и пристаје да буде дрво крста свог вољеног, пристаје да буде жртва. У љубавној поезији Бехтејева централна тема је, наравно, жена. Градацијом нам показује свој доживљај почетка и краја љубави према жени. Док се заљубљује, жена је за њега заносан, нежан сан који се претвара у бајку, поему, машту. Она је анђео. Када се занесеност стиша и осећања постану реална, жена постаје снежнобели цвет, њена лепота очарава као да је сишла људима са неба. Она постаје бокал шумеће пене, чаробни отров у страсној крви. А када крв пуна отрова узаври, изазива љубомору и лукавство, што доводи до преваре. Тада жена постаје осветољубиви демон безумне љубави.

Закључак

У поезији аутора који су стварали ван граница своје отаџбине присутна је јака линија жала због живота у другој средини. Тешкоће живота у туђој земљи, у новим душтвеним околностима, носталгија коју су осећали, за руске избеглице су стално биле компликоване низом нових детаља.

Живели су ван граница своје Русије. Без обзира да ли су својим стиховима будили на ватрену оданост према царској круни

или подсећали на лепоту напуштене домовине, без обзира да ли су се сећали лепих или ружних ствари, у њима је остало снаге и жеље да искажу своја осећања, чежњу, немире, жеље, наду, срећу. У њима је остало снаге да стварају, снаге да допринесу срединама у којима су живели. Неки су пројектовали здања, неки предавали, лечили људе, стварали уметничка дела, оснивали позоришта, писали. Шта год да су радили, оставили су за собом јак траг. Траг вредан пажње и помена.

ЛИТЕРАТУРА

1. Остоја Ђурић, *Антологија поезије руског Београда*, Zepher Book World, Београд.
2. *Руска емиграција у српској култури XX века* (зборник радова), том I, приредили Миодраг Сибиновић, Марија Межински и Алексеј Арсењев, Београд, 1994.
3. *Большой энциклопедический словарь*, главный редактор А. М. Прохоров, Москва, Научное издательство "Большая Российская Энциклопедия", Санкт-Петербург "Норинт", 2002.
4. *История России*, Учебный минимум для абитуриента, под редакцией В.В.Керова, Москва, "Высшая школа", 2001.

Marija Zarkovic

Russia as Seen by the Russian Emigrants in Belgrade

Summary

We know a lot about public life and work of Russian emigration in Belgrade. Still, their inside world, emotions, surviving, struggles and feelings of these people, who were made to leave their home county, is something we don't know about. I tried to get inside their world of emotions, to find out about their feelings, pains, what their wishes were. I chose two poets, Ekaterina Leonidovna Tauber and Sergey Sergeyevic Behteyev, whose lives and poetry are presenting antipodes. Inside world of Ekaterina Tauber is subtle, full of gently feelings and nostalgia, full of hope for better future. Sergey Behteyev is showing us strong solders spirit, his strake, and loyalty to the Crown and Russia. For him Russia is not alive if she hasn't got her Czar. For him Russia doesn't exist, exists only the dark she has go into.

Key words: Russia, Emigration, Poetry.

Maša Šuković-Kraguljac

Tutor: prof. dr Milena Dragičević-Šešić

Univerzitet umetnosti u Beogradu

FENOMEN POPULARNOSTI U SAVREMENOM DRUŠTVU

Our age has produced a new kind of eminence... This new kind of eminence is "celebrity"... He has been fabricated... to satisfy our exaggerated expectations of human greatness. He is morally neutral... The hero was distinguished by his achievement; the celebrity by his image or trademark. The hero created himself; the celebrity is created by the media... The celebrity is always a contemporary. The hero is made by folklore, sacred texts and history books but the celebrity is the creature of gossip... of magazines, newspapers and the ephemeral images of movie and television screen... Anyone can become a celebrity if only he can get into the news and stay there.

Daniel Boorstin¹**Fenomen popularnosti**

Fenomen popularnosti hrani se uvećanim, demokratskim individualizmom našeg vremena. Sve veći broj ljudi veruje da imaju pravo na slavu, bogatstvo, moć i poseban tretman od strane ostalih. Ljudi žele da postanu slavni, što im se zaista i omogućava, i to često na razne čudne, sumnjive ili apsurdne načine, uključujući i bizarna ili neuobičajena krivična dela, kao u slučaju nemačkog kanibala Armina Majvesa, koji je, pre nešto više od godinu dana, u nemačkom gradu Rotenburgu pojeo Bernda Jurgena Brandesa, doduše uz punu saglasnost žrtve.²

Ličnosti iz sveta zabave ili mode okupiraju većinu rubrika o poznatima, delom i zbog toga što im na raspolaganju stoji dobro podmazana medijska mašina koja obezbeđuje dovoljne količine publiciteta po potrebi. Postoje jasne i očigledne finansijske pobude za stvaranje poznatih ličnosti: filmovi, TV program, popularna muzika – sve se to vrti oko poznatih, a reklamna industrija se često koristi njihovim uslugama i podrškom kada je u pitanju prodaja širokog spektra proizvoda na tržištu.

¹ Daniel Boorstin, *From Hero to Celebrity: The Human Pseudo-Event, The Image*, Harper and Row, Colophon Books, 1961, str. 45–76.

² Kanibalizam uz pomoć interneta: smrt pred kamerama, *Danas*, 3. decembar 2003.

Obožavanje poznatih i moralno-estetsko-intelektualni relativizam koji ova vrsta opsesije brižljivo gaji, kako neki autori smatraju, predstavlja simptom svojevrstne kulturne propasti i konfuzije, a samo vreme može pokazati koliko ozbiljne posledice mogu uslediti.

Šta je to, onda, "zvezda" i ko su uopšte "poznate ličnosti"? Postoji mnogo mogućih odgovora na ovo pitanje, ali ovo je svakako najjednostavniji, najfundamentalniji odgovor: "poznata ličnost" je osoba koju prepoznaje više ljudi nego što ta osoba sama poznaje. Konkretnije, može se reći da je poznata ličnost neko čije je lice poznato velikom broju ljudi. Naravno, bilo je još od antičkih vremena osoba poznatih po svom pisanju, govorništvo, vladarskim sposobnostima, snazi, izvođenju ili komponovanju muzičkih dela. Ipak, tek kada je fizička predstava ovakvih individua došla u fazu javnog prikazivanja i/ili reprodukcije, što ih je učinilo poznatim javnosti široj od kruga njihovih poznanika, oni su mogli da postanu "poznate ličnosti" u onom smislu koji mi danas poznajemo. Šezdesetih godina prošlog veka u Velikoj Britaniji pripadnici "mods" pokreta koristili su izraz "faca" (*face*)³ za svaku osobu poznatu javnosti, što je jedan od najboljih primera ovog opšteg principa.

Strategija održavanja popularnosti

Svaka zvezda je upoznata sa surovošću nepredvidivih skokova i padova popularnosti. U tim pojavama u kojima je osnovno pravilo: "danas jesi sutra nisi", zvezde kreiraju sopstvenu strategiju "samoodržanja". Uz visoke nadoknade, danas se o tom delu posla brinu menadžeri koji angažmanima i projektima potenciraju aktuelnost i održavaju "sjaj" zvezde. U tom teškom procesu održanja na visokoj lestvici popularnosti brzo se dolazi do zaključka da je teže ostati, nego postati popularan. Nastupi današnjih zvezdi u javnosti su veoma pažljivo pripremani i čitav njihov javni život postaje dobro uigrana predstava u kojoj se svaka greška skupo plaća. Kada kod publike dođe do zasićenja, najčešće se primenjuje tehnika svesnog doziranja popularnosti, kako bi se stvari u javnosti popravile i kako bi se odsustvom zvezde stvorila "sveža" intriga kod obožavalaca. Nakon tog perioda "povlačenja sa scene" novo pojavljivanje zvezde se gotovo uvek sa oduševljenjem pozdravlja. Poznata ličnost predstavlja produkt želja i fantazija njenih obožavalaca. U skladu sa ovim scenarijom, skrivena istina iza kulta poznatih ličnosti leži u činjenici da se kompletna

³ Izraz "faca" ima slično (iako šire) značenje i u srpskom slengu.

moć slave krije upravo u anonimnoj publici čije želje i potrebe nalaze ostvarenje u karijeri poznate ličnosti. Sasvim je jasno da se u izvesnom smislu uspeh i karijera svake zvezde bazira na dobroj volji njenih fanova. Borba za priznavanje, koja karakteriše odnos između slavne ličnosti i njene publike, uvek je razdirana dvosmislenostima i tenzijama. Ovaj odnos nikako ne može biti shvaćen kao jednostrano ogledalo, gde je publika ta koja posmatra zvezdu, a zvezda nije u stanju da vidi ništa sem odraza sopstvene slave. Slavna ličnost uvek promatra publiku barem isto toliko pažljivo kao što publika posmatra nju samu, iako se priroda “posmatranja” razlikuje (proveravanje TV rejtinga, pozicija na listama slavних, reakcije prolaznika na ulici itd.). Ili kako to Kris Rodžek kaže: “Uprkos spoljnom izgledu, slavne ličnosti su možda najnesigurnije od svih ljudi.”⁴

Dovodeći u vezu bujanje kulture slavnih ličnosti sa značajnim opadanjem intenziteta religijskih ubeđenja (što je osnovni simptom i karakteristika zapadnog modernizma), Rodžek kaže da je “želja da se bude priznat kao posebna ili jedinstvena osoba možda neizbežna karakteristika kultura koje su izgrađene na etici individualizma”.⁵ Jedna od navedenih karakteristika modernog života, koja se svakako razlikuje od života u tradicionalnim društvima, jeste stalno prisustvo stranaca (nepoznatih osoba) i nedostatak intimne spoznaje o onima sa kojima delimo životni prostor. U ovom smislu, postojanje javnih figura o kojima se dosta zna i koje poseduju izvesnu vizuelnu prepoznatljivost, može se posmatrati kao odgovor na ljudsku potrebu za prepoznavanjem, pronalaženjem neke vrste oslonca u moru anonimnih stranaca. Takođe, ova pojava je simptomatična za kulturu u kojoj je poznavanje drugih individua u sve većem porastu i sve popularnije (nije li to ono za šta su marketinške agencije, agencije za sklapanje poznastava i čitav niz drugih institucija plaćene?). Predstave slavnih predstavljaju “bazične semiotičke i simboličke sirovine” međuljudske komunikacije. Slavne ličnosti u javnom životu funkcionišu kao predmeti mašte, predstave neopisivog savršenstva koje nude mamac u vidu potpuno ostvarenih ličnosti subjektima sazdanim upravo od sopstvene večite potrage za baš takvom nemogućom/izostalom ‘ispunjenošću’.⁶ U svemu tome slavne ličnosti predstavljaju jezičke na imaginarnoj skali postignuća, uvek smišljeno dvodimenzionalne, polovične predstave uspeha.

⁴ Chris Rojek, *Celebrity*, Reaktion Books, London 2001, str. 95.

⁵ *Ibid.*, str. 97.

⁶ Ernesto Laclau, “Identity and Hegemony” in Butler, Laclau, Zizek *Contingency, Hegemony, Universality*, Verso, London, 2000, str. 57.

Fenomen slave – istorijski pregled

Lako je zaboraviti da masovna reprodukcija vizuelnih predstava ljudi nije počela otkrićem fotografije, litografije ili štamparske prese. Zapravo, najraniji primer masovne produkcije lika je proizvodnja kovanica u antičkom svetu. Egipatski vladar Ptolomej iskovao je 300. godine pre n.e. prvi novčić koji je nosio lik živog vladara, a nedugo zatim nastao je i prvi makedonski novčić sa likom obogotvorenog Aleksandra Velikog.⁷ Bio je to prvi novčić u istoriji na kome je prikazan lik smrtnika i može se smatrati prvim primerom masovne vizuelne prestave poznate ličnosti koja je ikada proizvedena. Bilo bi nepromišljeno potceniti razlike između funkcije harizmatičnog autoriteta u primitivnoj imperijalističkoj teokratiji i u savremenim kulturama koje neguju kult slave. Međutim, bilo bi podjednako nepromišljeno ignorisati značaj ove opservacije – da je masovna produkcija likova poznatih počela u trenutku kada je antički despotizam institucionalizovao najfundamentalniji mehanizam razmene robe široke potrošnje: valutu. Pa ipak, sve do XVII veka samo su pripadnici aristokratije i heroji bili ti koji su uživali slavu. Njihova slava, međutim, nije bila slična onoj kakvu mi danas poznajemo i nije bila rezultat medijske pažnje, već je, naprotiv, kreirana tokom dužeg vremenskog perioda, putem usmene reči. Slava je u prošlim vekovima bila fokusirana na izveštaje o junačkim delima i vrline slavnih. Kako profesor Leo Brodi, u delu *The Frenzy of Renown*, naglašava, koncept individualne slave nastao je sa pobedom Olivera Kromvela nad Čarlsom I u Engleskoj i njegovom potonjom vladavinom nad Engleskom XVII veka. Vladavina “običnog smrtnika” koji je došao na mesto potomka kraljevske loze otvorila je oči Evrope za veliki potencijal koji leži u individualnoj veličini i sposobnosti. Kao posledica toga, kraljevi su, umesto bogova, postali ljudi.⁸ Štaviše, do kraja XVII veka, nove tehnologije štampanja i bakroreza omogućile su veću rasprostranjenost vizuelnih predstava, a “potraga za slavom očigledno je dobila demokratičniji prizvuk” jer je

⁷ Vidi Robert S. Cathcart, “From Hero to Celebrity: The Media Connection”, in *American Heroes in a Media Age*, str. 36–37 (Susan J. Drucker & Robert S. Cathcart eds., 1994).

⁸ Slava kao takva bila je relativno nevažna u vremenu neprikosnovene vladavine religioznih ubeđenja kada su svi, od kralja do seljaka, verovali u besmrtnost duše. Običnim smrtnicima u Francuskoj bilo je dozvoljeno da šetaju Versajskim dvorom i lično posmatraju kako kralj obeduje za svojim stolom. Kralj je obedovao u javnosti, tako da svi mogu da vide, ali ne samo u svojstvu kralja, već i “Božjeg predstavnika na zemlji”. Florence King, *House of Fame*, *Nat'l Rev.*, str. 64 (8. jun 1992).

sve veći broj ljudi počeo da zauzima pozicije na javnoj sceni.⁹ Sve veća zastupljenost pitanja individualnih, političkih i ekonomskih sloboda u XVII veku, koja je omogućila rađanje Francuske i Američke revolucije, stvorila je moćno slobodno tržište slave, u kome je korišćenje medija – tj. pisanje, slikanje i bakrorez postalo “poluga koja vodi do vlasti”.¹⁰ Ova nova tržišna kultura potpomogla je stvaranje “novog, teatralnog osećaja sopstva, usmerenog na druge”, jednog manipulativnog fronta koji se izlaže javnosti i prodaje na tržištu.¹¹ Pokušaji da se tržište zadovolji, doveli su do povećane individualnosti vizuelnih predstava.

Američka opsesija slavom

Amerika je svakako zemlja u kojoj je fenomen slave naišao na najpotpunije prihvatanje i gde je najdublje ukorenjen, jer je američka nacija, kao “najnovija ... zasnovana na slavi.”¹² Relativna mladost Amerike dovela je do razvoja osobina koje su doprinele američkoj opsednutosti slavom. Kanadski TV voditelj Piter Dženings primetio je svojevremeno da potreba za obožavanjem slave i slavnih u Americi potiče iz činjenice da je američka nacija isuviše mlada da bi bila skeptična ili cinična.¹³ Kako Amerikanci raspolažu veoma kratkom istorijom koju bi mogli da slave, oni slave sadašnjost. Stoga, za naciju bez gotovo ikakve istorije biti zapamćen skoro da nema značenja, dok biti *poznat* ne samo da ima značenje, već donosi i veoma praktične beneficije. Uprkos rastućem interesovanju za poznate ličnosti tokom XX veka, “zvezdana epidemija” nije započela sve do ranih šezdesetih godina prošlog veka. Jedna studija otkriva da je korišćenje termina “slavna ličnost”¹⁴ u naslovima novinskih članaka dostiglo očiglednu eskalaciju ranih šezdesetih godina XX veka.

Nema sumnje da je interesovanje za slavne ličnosti “duboko utkano u tkivo američke socijalne strukture kao i američki nacionalni karakter.”¹⁵ U američkom društvu, slava je očigledno nešto što se visoko vrednuje. Oni koji su dobro poznati u određenim društvenim

⁹ Vidi Joshua Gamson, *Claims to Fame: Celebrity in Contemporary America*, str. 17–18.

¹⁰ Vidi Leo Braudy, *The Frenzy of Renown: Fame and Its History*, str. 393.

¹¹ Vidi Gamson, str. 18.

¹² Vidi Braudy, str. 393.

¹³ Vidi David Shaw, *Hunger for Heroes, Villains Rooted in American Psyche*, L. A. Times, A1. (17 Feb.1994).

¹⁴ *Celebrity*.

¹⁵ Vidi Braudy, *supra* note 10, at 596–97.

krugovima, posebno na polju zabave ili sporta, poseduju magični šarm koji pridobija srca većine Amerikanaca. Nema sumnje da poznati u američkom društvu poseduju veliku moć. Postoji neslaganje oko toga da li intenzivna fascinacija američkog društva slavom predstavlja pozitivnu sociološku silu. Mnogi naučnici s podsmehom posmatraju američku opsesiju slavom. Na primer, istoričar Danijel Burstin cinično jadikuje nad propašću istinskih heroja u američkom društvu i surogat divljenju koje stanovnici “novog sveta” iskazuju prema onima koji su poznati po svojoj “poznatosti”. Nasuport ovom viđenju, profesor Džib Fauls veruje da američka opsednutost “zvezdama” ispunjava značajnu socijalnu funkciju koja pomaže Amerikancima da očuvaju vitalnost sopstvene nacije.¹⁶ Američka publika uživa u identifikaciji sa svojim “zvezdama”. Ljudi vole da posmatraju slavne kao sopstvene slike u ogledalu. Studije su pokazale da su “omiljene slavne ličnosti kojima se ljudi najviše dive istog pola kao i njihovi najvaterniji obožavaoci.” Baš kao što vole da čitaju o likovima koji otelovljuju njihove lične fantazije, ljudi često vole da gledaju TV i filmske ličnosti koje odražavaju njihove sopstvene karakteristike, čak i ako one imaju izvesnu negativnu društvenu konotaciju. Na primer, TV serije koje prikazuju simpatične “luzere” često doživljavaju masovnu popularnost. Glumac Dejvid Švimer, jedna od zvezda popularne TV serije *Prijatelji*, koja je i kod nas više puta prikazivana i reprizirana i koja se bavi životima šestoro pripadnika “Generacije X” koji žive u Njujorku, objašnjava uspeh serije na sledeći način: “Ono što vas odmah privuče kad je ova serija u pitanju je to što se u njoj radi o šest gubitnika. Što više publika stiče utisak da su ovi glumci zapravo uspešne, mlade, zgodne filmske zvezde – to njihovi likovi postaju manje privlačni.”¹⁷ Još jedan značajan razlog koji objašnjava američku fascinaciju poznatim ličnostima je njihova uloga u konzumentskoj kulturi. Američka kapitalistička tradicija i pojam američkog sna podsticali su i još uvek podstiču razvoj velike srednje klase koja poseduje više finansijskih sredstava i slobodnog vremena nego što je ikada i bilo zamislivo u prošlim vremenima.¹⁸ Vezu između kapitalizma i potrošnje zabeležili su mnogi renomirani ekonomisti koji veruju da je američko kapitalističko društvo XX veka prešlo sa “ekonomije bazirane na proizvodnji na ekonomiju baziranu na potrošnji”.¹⁹ Kako primećuje

¹⁶ Shaw, *str.* A19.

¹⁷ Vidi Fowles, *str.* 262–63.

¹⁸ Bruce Fretts & Dan Snierson, *Geek Love*, Ent. Wkly., apr. 26, 1996, str. 20, 22 (quoting actor David Schwimmer).

profesor Fauls: “Brzi razvoj potrošačke kulture izazvao je potrebu za prototipom konzumenta koji može da oblikuje adekvatne potrošačke odluke.” Jedan od autora takođe je primetio da se “za veliku većinu ljudi u razvijenim kapitalističkim društvima”, sindrom obožavatelja poznate ličnosti uglavnom događa “na planu komercijalne popularne kulture.”²⁰ U skladu s tim, poznatim ličnostima nije teško da utiču na odluke vezane za kupovinu određenih proizvoda. To što dobijaju sjajnu finansijsku nadoknadu za reklamiranje tih istih proizvoda nimalo ne umanjuje efektivnost njihovog delovanja na tom polju. Shodno tome, “podrška” slavne ličnosti funkcioniše na veoma sličan način kao i robna marka – služi da saopšti informaciju o proizvodu.

Poznate ličnosti i mediji

Naravno, sve kulturološke poruke koje poznate ličnosti prenose bilo bi nemoguće preneti bez tehnoloških kanala komunikacije. Industrija komunikacija izvlači ogromnu ekonomsku dobit iz fenomena poznatih ličnosti. Moć medija u naše vreme ne može nikako biti zanemarena. Neki autori idu čak i toliko daleko da smatraju da moderno društvo, iako naizgled idealizuje individue koje mediji personifikuju, zapravo idole pravi od samih medija. Medijske mogućnosti danas su praktično neograničene, počevši od štampanih medija, preko fotografije, filmova, radija i televizije do interneta. Ultimativni medij danjašnice je, van svake sumnje, njeno veličanstvo televizija, koja je umnogome redukovala prvobitnu mističnost izvođača koje oblikuje. Za razliku od bioskopskih sala, tih “dvorana mračne očaranosti”, dnevne i spavaće sobe gledalaca su udobne i dobro poznate; televizijsko obličje izvođača manjih je dimenzija i više nalik na ljudski lik u stvarnom životu; publika koja gleda televiziju posmatra izvođače u visini očiju, umesto iz žablje perspektive, kao u bioskopima;²¹ i, dok filmski glumci retko gledaoce gledaju direktno u oči, televizijski izvođači to čine zaista često, odajući utisak da se direktno obraćaju gledaocu. Ova specifična bliskost “stvora neposredan ‘osećaj realnosti’ koji gledaocima omogućava da steknu utisak da ličnosti sa televizije

¹⁹ Vidi Fowles, *str.* 168–69; Gamson, *str.* 23; vidi takođe Fiske, *str.* 47–48 (noting the relationship between capitalism and popular culture).

²⁰ Vidi Stuart Ewen, *All Consuming Images: The Politics of Style in Contemporary Culture*, *supra* note, *str.* 98; vidi takođe Fowles, *str.* 168.

²¹ Dyer, *str.* 17.

poznaju bolje i od sopstvenih prijatelja i suseda". Među televizijske zvezde spadaju ne samo glumci i glumice, već i komičari, rok zvezde i drugi muzičari,²² kao i profesionalni sportisti. Štaviše, okupiranost televizije slavnim ličnostima povećala se tokom poslednjih dvadeset pet godina razvojem tzv. "tabloidske televizije", što predstavlja izrazito američki fenomen.²³ Razvoj ovakve "infozabave" takođe je doprineo fenomenu stvaranja zvezda od "običnih ljudi",²⁴ posebno putem tzv. *reality show*-ova koji postaju sve popularniji i kod nas. Sve je to potpomoglo ostvarenje slavnog predskazanja još slavnijeg Endija Vorhola, koji je još 1968. godine predvideo da će "u budućnosti svako imati svojih petnaest minuta slave".²⁵

Medijska 'ambalaža' slavnih ličnosti

Jedan od integralnih faktora koji napajaju opsesiju slavom u modernom društvu jeste višestrani, složeni proces predstavljanja slavnih ličnosti publici. Ovo kompleksno "pakovanje" slavnih uključuje praktično sve kategorije modernih masovnih medija, a njegov akumulativni efekat je upravo ono što statusu slavne ličnosti daje njegov trenutni snažan uticaj na društvo. Danas "građenje imidža" nije samo društveni proces, već i veoma unosan posao. "Što je veći uspeh nekog pevača ili, uopšte, proizvođača industrije kulture, to je veći broj oblika kroz koje se ovaploćava, popularišući time samoga sebe i stvarajući dohodak kroz veću potrošnju sve novih i novih proizvoda – inkarnacija istog fenomena."²⁶ Sve veća popularnost interneta kao relativno novog medija, nesumnjivo će doneti još više načina za kreiranje medijske "ambalaže" slavnih ličnosti i eksploataciju fenomena slave.²⁷ "Nova kultura, preuzevši ideju ostvarenja sreće sada i ovde, kao jedini imperativ, koristi se bljeskom, sjajem, pozivima na maštanje, iluzijama bogastva, lepote i zdravlja koji su dostupni svima bez razlike, i bez mnogo muke – samo uz poštovanje marketinški vešto plasiranih poruka o raspoloživim robama – shvaćenim kao preporuke i uputstva za *bolji život*."²⁸

²² Vidi Fowles, *str.* 34–35; vidi takođe Gamson, *str.* 43–44.

²³ Vidi Fowles, *supra* note 2, *str.* 37.

²⁴ Vidi Shaw, *supra* note 18, A19; Shaw, *supra* note 142, A1.

²⁵ Vidi Shaw, *supra* note 142, A1.

²⁶ Milena Dragičević-Šešić, *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, *str.* 150.

²⁷ Vidi Gamson, *supra* note 9, 25–26.

²⁸ Milena Dragičević-Šešić, *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, *str.* 180.

Epilog popularnosti

Koji je epilog popularnosti? Najčešće njen pad ili popularno rečeno, pad u zaborav. Noćna mora svih zvezda jeste zaborav javnosti, a ako i kada do toga dođe, ishod je samo jedan – kapitulacija njihove ličnosti a potom i njihovog dela.

Iako popularnost vremenom omogućuje sve globalniju korespondenciju popularnog pojedinca sa javnošću, on lično postaje sve usamljeniji. Većina zvezda žudi za normalnim životom i malim stvarima koje uglavnom čine život “običnih ljudi”. Iz toga proizilazi da zvezda i njeni obožavaoci mentalno razmenjuju žudnje u oba pravca želeći da jedni od drugih preuzmu barem deo onoga što nemaju, jedni popularnost, a drugi slobodu. Tako se stvara neprelazna linija između jednih i drugih, tzv. fama. Upravo fama stvara kult slavne ličnosti, a svaka konstatacija njene slabosti doprinosi uzdizanju celog auditorijuma u odnosu na slavnu ličnost. Tada se auditorijum, ma koliko bio lojalan svojoj zvezdi, oseća barem delimično superiornije u odnosu na raniji status potpune inferiornosti prema svom idolu. Da li ćemo to nazvati ljudskom pakošću ili nepravdom gotovo da nije ni važno, jer sudbina popularnosti nije samo u rukama popularnog već i onih koji ga popularnim čine.

Pad popularnosti je neizbežan period kroz koji prolazi svaka popularna ličnost i on je sastavni deo procesa popularnosti.

Odnos slavna ličnost – obožavalac

Još 1956. godine autori su okarakterisali vezu između slavnih ličnosti i obožavalaca kao oblik “para-socijalne interakcije.” Ova terminologija odnosi se na zamenu prijateljske veze između slavne ličnosti i obožavaoca za normalnije interpersonalne odnose. Zasnivajući svoja istraživanja na ovoj teoriji, profesor Fauls je osmislio koncept “Zvezdanog sela,” mitske zajednice zvezda najprepoznatljivijih u određenom vremenskom periodu, kao objašnjenje naše potrebe za ponovnim kreiranjem intimnosti koju pruža život u seoskoj zajednici. Fauls objašnjava da samo oko stotinu zvezda nastanjuje Zvezdano selo u bilo kom trenutku jer je to odgovarajući broj za oživljavanje seoskog života koji najveći broj nas gubi u modernom, urbanizovanom društvu. Stoga, stvaranje Zvezdanog sela i oni koji ga nastanjuju obezbeđuju osećaj stabilnosti koji trenutno nedostaje modernom društvu, a “Amerikanci

su počeli da se odnose prema slavnim ličnostima kao što su se nekad odnosili prema svojim seoskim susedima”.

Ova vrsta intimnosti, koju proizvodi spona između slavne ličnosti i obožavatelja, može imati blagotvoran uticaj na živote obožavatelja. Naša fascinacija životima slavni može poslužiti kao vid psihološkog bega, koji, ukoliko nije preteran, može osloboditi od stresa i stvoriti osećaj reaktivacije. Ova potreba za nekom vrstom izbjavljenja može delimično nastati kao posledica činjenice da u modernoj kulturi (posebno američkoj), mnoge individue poseduju dovoljno ekonomskih sredstava i slobodnog vremena da dublje preispitaju sopstveno postojanje, nego u drugim kulturama gde sam fizički opstanak zahteva mnogo truda. Slavne ličnosti takođe obezbeđuju preko potreban osećaj zajedništva, koji ublažava osećaj usamljenosti, što je, kako mnogi istraživači tvrde, osnovni problem modernog društva. Slavne ličnosti takođe omogućavaju ljudima da podele svoje živote sa obožavaocima, bez nametanja odgovarajućih zahteva, čime obožavateljima pružaju uzbuđujući osećaj interpersonalne slobode. Odnos između slavne ličnosti i obožavaoca ne mora obavezno biti baziran na stepenu slave koji je slavna ličnost dostigla, već pre predstavlja emfatičnu, jasnu vezu, osećaj ličnog, veoma bliskog poznavanja. Mnogi ljudi često veruju da poznaju svog “slavnog prijatelja” mnogo bolje nego što poznaju svoje prijatelje i susede u stvarnom životu, imaju osećaj umišljene intimnosti koju uglavnom podstiču moderni mediji. Iako slavne ličnosti ispunjavaju ove značajne psihološke funkcije za svoje obožavaoce, takođe moramo imati u vidu da ponekad negativne posledice mogu proizići iz ovakvih odnosa, baš kao što je slučaj sa svim ljudskim međusobnim odnosima. Izveštačenost i jednostranost odnosa slavna ličnost – obožavalac može prouzrokovati ne samo nelagodnost kod slavne ličnosti kada se lični kontakti sa obožavaocem (obožavaocima) ne mogu izbeći, već i razočarenje obožavaoca kada bilo ličan susret, bilo određena vrsta medijskog izveštaja otkrije drugačiju sliku o poznatoj ličnosti. Povremeno, konfrontacije između obožavalaca i slavni ličnosti mogu imati i katastrofalne, odnosno fatalne posledice.²⁹

U okviru istraživanja koje je autorka ovoga teksta sprovela na uzorku od 270 stanovnika na širem području Beograda³⁰ starosti od 16 do 62 godine života, ispitivan je odnos građana prema poznatim ličnostima.

²⁹ Kao, na primer, u slučaju ubistva legendarnog člana grupe *Beatles*, Džona Lenona.

³⁰ U istraživanju su učestvovali stanovnici beogradskih opština Vračar, Savski venac, Stari grad, Čukarica i Grocka.

Rezultati uglavnom nisu bili neočekivani – građani Beograda očigledno imaju isuviše životnih problema i dilema, da bi se uklopili u sliku “idealnih obožavalaca” koji žive za svoje omiljene zvezde. Izuzetno mali procenat ispitanika (0,74%) je potvrdno odgovorio na pitanje: “Ako bi Vam neko poklonio nekoliko hiljada eura koje možete da potrošite na način koji *sami odaberete, vi biste razmotrili mogućnost da ih potrošite na neki predmet koji je pripadao Vašoj omiljenoj poznatoj ličnosti.*” Ovakav odgovor sasvim je prirodan u zemlji u tranziciji, kakva je i Srbija – ispitanici nesumnjivo vide niz neuporedivo boljih načina za trošenje novca. Na pitanje: “Da li biste rado dali svoj život da biste spasili život Vaše omiljene poznate ličnosti?” samo tri ispitanika (1,11%) odgovorilo je potvrdno, i to u slučaju sledećih poznatih ličnosti: svetog Nikolaja Velimirovića, Isusa Hrista i rok muzičara Džon Bon Žovija. Zanimljivo je da je znatno veći broj ispitanika – njih 65 (24%) na pitanje da li bi voleli da sa svojom omiljenom poznatom ličnošću provedu nekoliko dana zaključani u istoj sobi, odgovorilo potvrdno.

Zanimljiv je i spisak poznatih ličnosti koje Beograđani najviše vole. Na ovoj listi “najvoljenijih”, pored prethodno navedenih ličnosti, našli su se i: Zoran Đinđić, Bred Pit, Patrijarh Pavle, Vlade Divac, Madona, Zdravko Čolić, Marko Jarić, Goran Bregović, Džoni Dep, Majka Tereza, Danilo Bata Stojković, Sergej Jesenjin, Peđa Stojaković, Željko Joksimović, Milorad Ulemek-Legija i drugi. Među učesnicima u ovom istraživanju svakako su najpopularniji domaći sportisti, zatim domaći, a potom i strani muzičari, dok su na trećem mestu poznati iz sveta filma i pozorišta. Ubedljivo najpopularnija ličnost među ispitanicima je košarkaš Vlade Divac, za koga se odlučilo čak 36 (13,33%) od ukupnog broja ispitanika.³¹

Slično istraživanje, doduše neuporedivo ozbiljnije i bazirano na mnogo većem uzorku, sprovedeno je među 2.500 mladih u Velikoj Britaniji, na sajtu www.celebritystudy.com. Prema ovom istraživanju, Dejvid Bekam je prototip heroja među mladim Britancima. Sa 132 osvojena glasa, plavokosi fudbalski šampion zauzeo je prvo mesto, ostavljajući daleko iza sebe engleskog premijera Tonija Blera (na 69. mestu), Breda Pita (60. mesto), Džastina Timberlejka (58. mesto), ali

³¹ Ispitanici nisu odabirali ličnosti sa ponuđenog spiska sa ograničenim brojem imena, već su se opredeljivali po sopstvenom izboru za svoju omiljenu poznatu ličnost, bez ikakvih ograničenja, izuzev što su bili zamoljeni da odaberu poznatu ličnost koja je živa u trenutku ispitivanja, odnosno onu ličnost koja je umrla tokom života ispitanika.

i pop ikone poput Majkla Džeksona (46. mesto), Dženifer Lopez (45. mesto), Robija Vilijamsa (44. mesto) i "Lolitu" pop muzike Britni Spirs, koja se nalazi na 36. mestu. Najmanje popularnosti među mladim Britancima uživaju Isus Hrist i američki predsednik Džordž Buš. Adrijen Nort, profesor na Univerzitetu u Lesteru, koji je organizovao pomenuto istraživanje, izjavio je da je ovakav rezultat prilično deprimirajući: "Prvih deset ličnosti odabrane su samo na osnovu spoljašnjeg izgleda."³²

Odnos obožavalac – obožavalac

Slavne ličnosti takođe mogu stvoriti zajedničku sponu koja povezuje obožavaoce u stvarnom životu i utiče na formiranje veza i prijateljstava između obožavalaca. Postoji veliki broj istraživanja koja se bave međusobnim odnosima između samih obožavalaca. Postojanje klubova obožavalaca je još jedan poznat primer ovog zajedničkog duha koji egzistira među obožavaocima. Isto važi za koncerte i sportske događaje. Putem klubova obožavalaca, aktivnosti posmatranja slavni, kao i imitiranja stila ili odeće koju slavna ličnost nosi, prikupljanja predmeta vezanih za određenu slavnu ličnost, pa čak i upuštanja u tračarenje vezano za slavne ličnosti sa ostalim obožavaocima, obožavalac može postati deo određene zajednice obožavalaca, na taj način stvarajući snažnu sponu između sebe i drugih obožavalaca, što nastaje kao posledica zajedničkih interesovanja koja ih povezuju.³³

Umesto zaključka

Televizijska i internet revolucija značajno su potpomogle povećanu potrebu čovečanstva za poznatim ličnostima i ova potreba svakoga trenutka sve više raste. Bez obzira na to da li su nam poznate ličnosti neophodne da bismo lečili sopstvene komplekse, dokazali svojoj okolini da smo drugačiji, superiorniji i bolji od ostalih ili pak iz čiste dosade u koju nas uvlači samotnjački moderni način života ispunjen raznovrsnim poslovnim i drugim obavezama, jedno je sigurno – poznate ličnosti su nam svakako potrebne i kada ih ne bi bilo, bilo bi ih neophodno što pre izmisliti.

³² Bekam popularniji od Boga, *Blic*, CDC/IB (27. februar 2004).

³³ Vidi Shaw, *supra* note 142, A1s.

LITERATURA

1. Daniel Boorstin, *From Hero to Celebrity: The Human Pseudo-Event, The Image*, Harper and Row, Colophon Books, 1961.
2. Leo Braudy, *The Frenzy of Renown: Fame and Its History*, Oxford University Press Inc, USA, 1987.
3. Jib Fowles, *Starstruck: Celebrity Performers and the American Public*, Prentice Hall & IBD, 1992.
4. Robert S. Cathcart, *From Hero to Celebrity: The Media Connection*, in: *American Heroes in a Media Age* (Susan J. Drucker & Robert S. Cathcart eds., 1994).
5. Leo Lowenthal, *Literature, Popular Culture, and Society*, Pacific Books, 1968.
6. Joshua Gamson, *Claims to Fame: Celebrity in Contemporary America*, University of California Press, 1994.
7. Lawrence Grossberg, *Is There a Fan in the House?: The Affective Sensibility of Fandom*, in *The Adoring Audience*, 1992.
8. Stuart Ewen, *All Consuming Images: The Politics of Style in Contemporary Culture*, Basic Books, 1990.
9. Chris Rojek, *Celebrity*, Reaktion Books, 2001.
10. Ulrich Beck and Elisabeth Beck-Gernsheim, *Individualization*, Sage, 2002.
11. Zygmunt Bauman, *The Individualized Society*, Polity, 2001.
12. Fredric Jameson, *Postmodernism or The Cultural Logic of Late Capitalism*, Verso, 2001.
13. Butler, Laclau, Žižek *Contingency, Hegemony, Universality*, Verso, 2000.
14. Milena Dragičević-Šešić, *Neofolk kultura: publika i njene zvezde*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1994.
15. Džon Fisk, *Popularna kultura*, Clio, 2001.
16. Florence King, *House of Fame*, *Nat'l Rev.* (8 June 1992).
17. Bruce Fretts & Dan Snierson, *Geek Love*, *Ent. Wkly.* (26 April 1996).
18. David Shaw, *Hunger for Heroes, Villains Rooted in American Psyche*, *L. A. Times*, A1. (17 February 1994).
19. Kanibalizam uz pomoć interneta: smrt pred kamerama, *Danas*, 3. decembar 2003.

20. Marijana Milosavljević, Ideologija kiča, *NIN*, 2492 (1. oktobar 1998).
21. Bekam popularniji od Boga, *Blic*, CDC/IB (27. februar 2004).

Masa Sukovic Kraguljac

The Phenomenon of Popularity in Modern Society

Summary

This paper analyses the phenomenon of popularity and creation of celebrities in the scope of the modern society where they fill in the different spheres of social life. One of the cornerstones of their phenomenon are the media, with the television as a guide, helped by the commercial industry, tabloids and the more frequent reality show programs. The popularity is based on a special type of culture and tradition, e.g. American, and on the ethics of the individualism of the modern age that is dominated by the human need for support in the estranged world and realization of personal unfulfilled desires and yearnings in the life of another person. This phenomenon dates from the antique age and the mass reproduction of the visual representations of the people that holds an important place today in the philosophy of the consuming culture. Finally, the popularity is ephemeral, and it is bred both by the human need for the true community and the personal relationship between the celebrity and his/her fan in which one of them always yearns for something the another possesses.

Key words: Popularity, Modern Society, Consuming Culture

DRUŠTVENA TEORIJA

SOCIAL THEORY

Jelena Vukotić

Tutor: dr Divna Vuksanović

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

MATRIKS versus STVARNOST

Bilo je i ranije zanimljivih naučno fantastičnih filmova sa očiglednim filozofskim ambicijama. Kjubrikova *Odiseja 2001.* ili *Solaris* Andreja Tarkovskog tipični su primeri ovih filmskih eksperimenata koji su za prosečnog gledaoca uglavnom ostajali previše hermetični. Na drugoj strani žanrovske podele stajala je zato uspešna spejs opera – Lukasovi *Ratovi zvezda* – koja je pre svega nudila tehnički savršene i glomazne scene borbe, nafilovane sa nešto uobičajene pop filozofije o borbi dobra i zla, *Sili* i mitskim okvirom koji potiče iz epske fantastike. Korišćenje ozbiljnih filozofskih problema kao generator zapleta nije obećavalo staru, dobru filmsku zabavu.

Zato se čini da je uspešno ujedinjenje najfinije filozofske spekulacije i sf spektakla originalni proizvod braće Vačovski. Rezultat toga je da je *Matriks* trilogija mobilisala krajnje čudnu publiku: od akademskih tipova koji su samozadovoljno klimali glavama na svaku od obilja filozofskih referenci, pa do čitave armije grickača semenki, odraslih na karate klasicima. Da li će Neo, junak *Matriksa*, biti percipiran kao *sajber Mesija* ili holivudski Brus Li stvar je ukusa i samoprojekcije samih gledalaca. Slovenački filozof Slavoj Žižek čak upoređuje *Matriks* sa Roršahovim testom koji pokreće unverzalne procese prepoznavanja. Zato nema jedinstvene interpretacije *Matriksa*. Sve je legitimno i sve je u igri. Jer ako odstranimo težak nanos svih namernih, slučajnih i nasilno učitanih asocijacija na postmodernu filozofiju, Dekarta, jevanđelje, Alisu u zemlji čuda, budizam, mange, sajber pank i kbalu, jedno je sigurno: bazični zaplet *Matriksa* svi *su savršeno razumeli*. I ono oko čega nisu imali dileme jeste da je *Matriks* sam *po sebi loš*. Na čemu počiva ova horski složna intuicija o negativnoj priodi *Matriksa* i šta je u njemu toliko neprihvatljivo?

Stvarnost kao privid

U savremenom, sve digitalizovanijem svetu, ideja o veštački kreiranom, virtuelnom univerzumu *Matriksa* nam je možda i previše

bliska i korespondira sa postmodernom idejom Stvarnosti kao nizu privida. Ovu matricu možemo uočiti u vladavini masmedija koji filtriraju Stvarnost ili je čak sintetišu. Mediji više ne prenose događaje, oni ih stvaraju, što vidimo na primerima velikih tv kuća kao što je CNN ili Sky News. Ovakva vizija stvarnosti prevazilazi zdravorazumno shvatanje po kome je stvarnost nešto što naprosto jeste, što je prosto tu u vlastitoj, unutrašnjoj zakonitosti. Stvarnost je uvek interpretirana i doživljaj stvarnosti našim vlastitim čulima nema različit ontološki status od onog viđenog na tv ekranima, čak mu se pridaje i manji značaj. Ono što nije bilo na televiziji gotovo da ne postoji.

Sa hipertrofijom masmedija ide i manipulacija značenjem reči koje referišu na delove stvarnosti. Savremeni filozof Čarls Stivenson je, u svojoj analizi ubeđivačkih definicija, ukazao na mehanizme nevidljive promene značenja reči kao suptilnu tehniku manipulacije i preusmeravanja interesa ljudi. Kod ubeđivačkih definicija, značenje jednog pojma koji referiše na neku pozitivnu ili negativnu vrednost biva promenjeno, dok emotivno značenje ostaje isto ili čak produbljeno. Na šta onda zaista referišu ključni pojmovi jezika masmedija kao što je CNN? Drugim rečima, šta je to na šta upućuju termini sa jakom negativnom ili pozitivnom konotacijom kao što su *sloboda*, *demokratija*, *patriotizam* ili *terorizam*, vrlo frekventni u svakom govoru Džordža Buša juniora?

Ako su te reči referisale na neke delove stvarnosti, njihova denotacija je pomerena za nekoliko stepeni levo ili desno a da prosečan konzument informacije toga nije ni svestan. Ova degeneracija značenja bila je predmet analize i francuskog filozofa Žana Bodrijara koji je takodje ispitivao promenljiv odnos znaka i onoga što on označava. Po Bodrijaru, u prvoj etapi razvoja civilizacije, kada su nastali govor i pismo, znakovi su izmišljeni da bi označili *stvarnost*. U drugoj etapi civilizacije, koja je nastupila u prošlom veku, ustoličile su se oglašavanje, propaganda i kodifikacija, a znakovi su sada počeli da *skrivaju stvarnost*. Treća faza uključuje naše zakoračenje u hiper realno, sada smo u dobu kada znakovi počinju da *skrivaju odsustvo stvarnosti*.

Način na koji se ovo odigralo ima veze sa sistemom znakova koji u reklamama koristi duvanska industrija povezujući ime cigareta sa divnim fotografijama prašuma, kao u reklami za *Kamel* od pre nekoliko godina. Ceo mehanizam stvaranja brenda donekle podrazumeva promenu onog na šta se znak odnosi. Brend se više ne identifikuje sa samim proizvodom već mu se menja značenje koje se vezuje za neku pozitivnu ideju, vrednost ili stil života. Ili, kako Naomi Klajn u svojoj

knjizi *Ne logo* citira poznatog marketinškog stručnjaka Pitera Švajcera, “razlika između proizvoda i brenda je fundamentalna: proizvod je nešto što se pravi u fabrici, a brend je ono što kupac kupuje”.¹ Važeći sistemi znakova koje diktiraju korporacije skrivaju ili čak proizvode Stvarnost. Takva simulacija nije puko pretvaranje, ona zamagljuje granicu između autentičnog i proizvedenog.

Antiglobalizacijski pokreti su, onda, posledica paranoičkih reakcija na stvaranje ekonomskih centara moći koji manipulišu informacijom, kodom i znakom. Da li su anarhističke organizacije koje jurišaju na agent-smitovski-hladne predstavnike Međunarodnog monetarnog fonda u stvari neka vrsta gerilskih formacija nalik Morfeusovoj družini. Da li možda i mi treba da se probudimo iz potrošačkog sna?

Holivudizacija paranoje

Ideja o junaku nastanjenom u potpuno izmanipulisanom i kontrolisanom univerzumu teško da je nova. Matriks je samo najfiniji predstavnik žanra *ontološkog trilera*² koji se postepeno formulisao tokom devedesetih preko filmova *eXistanZ*, *Trinaesti sprat*, *Plezentvil*, *Otvori oči*, *Trumanov šou*. Variranje Dekartovog skeptičkog scenarija po kome je savršeno moguće da spoljašnji svet ne postoji uprkos mojim čulnim osetima čini njihov bazični zaplet. Dekartov Zloduh mutira u zle neuronaučnike ili još gore – mašine. S druge strane, paranoični junak filma nije ništa drugo nego dekartovski usamljeni sazajni subjekt: jedino apsolutno izvesno znanje kojim raspolaže je ono koje se odnosi na njegovu svest. Ukratko, čak i ako zamislim da su sva moja čulna iskustva prosto simulacija ili posledica veštačkih stimulansa moždanog korteksa, ne može biti iluzija da *ja* imam ta iskustva. Postoji neko *ja* koje *postoji* makar bilo predmet obmane. To je samosvest ili Dekartova misleća tvar ili, ako baš hoćete, to je perspektiva sumnjičavog Trumana u filmu *Trumanov šou*. *Cogito ergo sum*³ je sve u šta je Truman siguran.

Ipak, prećutna je pretpostavka ontoloških trilera da multiplikacija stvarnosti ne može biti beskonačna. Koncept hepienda u njima podrazumeva da je glavni junak na kraju konačno zakoračio u Stvarnost.

¹ Naomi Klajn, *Ne logo*, Samizdat B92, Beograd, 2003, str. 154.

² *Ontološki triler* nije zvaničan filmski termin ali se pokazuje kao prilično zgodan s obzirom na osnovne dramaturške karakteristike navedenih filmova.

³ *Mislim, dakle postojim*.

Filozofski gledano, ovo finalno razgrtanje stvarnosti ostaje pod velikim znakom pitanja. Univerzalizacija skeptičke sumnje u originalnom filozofskom argumentu je toliko moćna da nam nikakvo empirijsko svedočanstvo ne nudi apsolutnu izvesnost u pogledu saznanja spoljašnjeg sveta. Već pomenuti Truman, kao filmska paradigma Dekarta, na kraju filma zaista ne može biti siguran da nije samo pristigao na sledeći nivo virtualne stvarnosti.

U završnoj sceni filma o Trumanu, Slavoj Žižek uočava variranje pre-moderne predstave o "stizanju na kraj univerzuma": na poznatim gravurama, iznenađeni putnici primiču se pregradi/zavesi neba, nekakvoj ravnoj površini prekrivenoj naslikanim zvezdama, probijaju je i dospevaju na drugu stranu.⁴ Filmska paralela u *Matriksu* je trenutak kada Neo odluči da proveri "koliko je zečija rupa zaista duboka".⁵ Prošavši kroz pukotinu digitalnog univerzuma Matriksa, Neo konačno otkriva *Pustinju realnog*.⁶

Karakter iluzorne stvarnosti u filmu *Trumanov šou* počiva na ultimativnoj američko-paranoičkoj fantaziji o pojedincu koji živi u idiličnom kalifornijskom gradiću, potrošačkom raju i koji iznenada počinje da podozreva kako je svet u kojem on živi zapravo prevara, spektakl uprizoren da bi se ubedio u to da živi u stvarnom svetu, dok su svi ljudi oko njega zapravo glumci i statisti u grandioznoj predstavi.

Književni pandan ove ideje može se naći u romanima Filipa K. Dika, američkog pisca naučne fantastike.⁷ U njegovom *Vremenskom iskliznuću*, jedan od junaka, živeći skromnim svakodnevnim životom u idiličnom kalifornijskom gradiću kasnih pedesetih, postepeno otkriva kako je čitav grad neka vrsta prevare uprizorene zarad toga da bi on ostao zadovoljan. Fundamentalno iskustvo ovog romana sastoji se u tome da poznokapitalistički potrošački kalifornijski raj jeste u samoj svojoj hiperstvarnosti, na neki način nestvaran i oskudan. Njegova konačna istina

⁴ Slavoj Žižek, "Matriks ili dve strane perversije", *Reč*, broj 59, septembar 2000, str. 518.

⁵ Replika iz filma i ujedno aluzija na Luis Kerolovu *Alisu u zemlji čuda*.

⁶ Kada Neu po prvi put pokazuje svet izvan Matriksa, Morfeus kaže: "Welcome to the desert of the real". U pitanju je parafraza iz Bodrijarove knjige *Simulakrumi i simulacija*.

⁷ Filip K. Dik je u svojim romanima tematizirao dva osnovna pitanja koja su činila predložak velikom broju sf filmova, a koji originalno pripadaju domenu filozofije. Kako možemo znati da li roboti imaju ili nemaju svest, tema je ne samo *Blejdranera* Ridlija Skota (dramatizacija Dikovog romana Sanjaju li androidi električne ovce?), već i niza ozbiljnih tekstova iz *filozofije duha*. Drugo pitanje je *epistemološko*: kako možemo verovati vlastitoj memoriji i čulnim utiscima u pogledu spoljašnjeg sveta, što je okosnica *ontoloških trilera*.

jeste dematerijalizacija samog "stvarnog" života, njegovo preokretanje u avetinjski šou.

Paranoja inherentno ugrađena u ovakvu viziju američkog društva obitava u još jednom žanrovskom talasu koji je sličan ontološkom trileru (*Daleko od raja, Sreća, Američka lepota, Ledena oluja*). Ovi filmovi bez radikalnih skeptičkih zahvata ali na kritički suptilan način podrivaju koncept *američkog sna* kao lažan, nategnut ili čak represivan. Što i nije tako neočekivano: savršenost Barbi i Ken univerzuma je najlakše okrnjiva upravo zbog svoje uglancane plastičnosti. Toliko je savršen da je gotovo nestvaran. Ovu ideju *Matriks* je samo radikalizovao transponovanjem u virtualnu stvarnost. Jedna od Sajferovih replika – *I think the Matrix can be more real than this world* – počiva na sličnoj ideji. *Matriks* je gotovo *stvarniji* od same stvarnosti, u savršenstvu matrice počiva njena iluzornost.

Neizbežna posledica uvođenja ove ideje u modernu dramaturgiju je i njeno rastakanje i recikliranje u komercijalnoj filmskoj i televizijskoj mašineriji. Nije li topos *zavere vlade* postao opšte mesto mejnstrima i serija kao što su *X files* ili *Dark skies*? Razvodnjavanje ove ideje vodi slabljenju njenog subverzivnog ili kritičkog potencijala. Scenario filtrirane ili pogrešno predstavljene istorije koji kreiraju politički centri moći je toliko rabljen da je postao blizak gotovo do prihvatljivosti. Od vlade se očekuje da manipuliše informacijama, zvaničnim izveštajima, važećom istorijom. Ali zašto bi postojanje svetskih centara moći koje uzimamo zdravo za gotovo bilo prihvatljivije od ontološke zavere zlih mašina? Zašto je *Matriks* koji skriva ratom devastiranu *Pustinju stvarnog* inherentno loš? Ili:

Da li je Sajfer nerazuman momak?

CYPHER:

You know, I know that this steak doesn't exist. I know when I put it in my mouth, the Matrix is telling my brain that it is juicy and delicious.

After nine years, do you know what I've realized?

CYPHER:

Ignorance is bliss.

AGENT SMITH:

Then we have a deal?

CYPHER:

I don't want to remember nothing. Nothing! You understand? And I want to be rich. Someone important. Like an actor. You can do that, right?

AGENT SMITH:

Whatever you want, Mr. Reagan.

U osnovi Sajferovog *neznanje-je-blagoslov* rezona, leži shvatanje da su prijatna čulna iskustva vrednost po sebi. Ako se stvari tako postave, ugodan život filmskog stara u veštački generisanoj stvarnosti Matriksa je daleko razumniji izbor od stresnog posla Morfeusovog gerilca koji jede splaćine i bori se protiv mašina u opustošenoj stvarnosti. Ipak, da li je ugodan čulni doživljaj zaista primarna vrednost?

Ovaj problem je zakupljao ne mali broj filozofa a jedan od savremenih pokušaja da se on razmotri vezuje se za Roberta Nozika koji je još sedamdesetih godina prošlog veka formulisao neku vrstu Matriks misaonog eksperimenta, poznatog kao primer *iskustvene mašine*.

“Pretpostavimo da postoji iskustvena mašina koja bi vam obezbedila koji god čulni doživljaj poželite. Vrsni neuropsiholozi bi stimulisali vaš mozak tako da biste mislili i osećali da pišete izuzetan roman, stičete prijatelje ili čitate zanimljivu knjigu. Istovremeno, vi biste plutali u posudi sa elektrodama prikačenim za vaš mozak. ... Da li biste se priključili? Šta nas se drugo može ticati, osim toga kako vlastiti život osećamo iznutra?”⁸

Nozik dalje u tekstu ipak intuitivno zaključuje da niko zaista ne bi pristao na veštački generisane doživljaje, niti bi nam mašina programirana da simulira ostvarenje svih životnih snova zvučala dovoljno privlačno. Zašto? Po Noziku, to nam naprosto nije dovoljno. Mi primarno vrednujemo ono što je *stvarno po sebi* nezavisno od toga da li je prijatno ili ne. Mi želimo da doživljavamo ne samo prijatne, već prave stvari.

Jedan drugi savremeni filozof, Piter Anger, pokušao je da Nozikovo intuitivno uverenje da prijatno čulno iskustvo nije vrednost po sebi potkrepi konkretnim primerima. Iako nam na prvi pogled može biti teško da uočimo kako nešto što se ne tiče naše svesti može da nam se čini realno važnim, neki iznenadjujući primeri iz svakodnevnog života mogu da nam pokažu da *sajferovska* argumentacija ipak škripi.

⁸ Rober Nozik, *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, 1971, str. 43.

“Razmotrimo životno osiguranje. Svakako, među osiguranicima ima onih koji možda duboko veruju da ako umru pre korisnika svoje polise, da će i dalje posmatrati svoje voljene, moguće sa neba. Ali ostali osiguranici nemaju značajnija verovanja tog tipa... I dalje, mi svi plaćamo svoje polise. U mom slučaju, to je zato što čak i da nikad ne doživim ništa što će im se dogoditi, ja i dalje želim da stvari budu bolje, a ne gore za korisnike moje polise. Nesumnjivo, ja sam razborit u ovoj mojoj nameri.”⁹

Očiglednost primera u kome smo veoma zainteresovani za nešto što je nezavisno od prijatnih svesnih čulnih doživljaja vodi nas tome da se zapitamo da li je Sajfer možda suviše olako odbacio neke alternativne, verovatno fundamentalnije vrednosti. Ako se uplaćivanje polise životnog osiguranja čini kao razborit postupak, zašto se onda potreba da doživljavamo stvarnost, pre nego virtuelnu simulaciju ne bi činila podjednako racionalnom?

Stvarnost Matriksa

Glavni problem sa Matriksom čini se da je u tome što on čitav korpus naših verovanja čini prosto neistinitim.¹⁰ Prosečan stanovnik Matriks univerzuma misli da živi u Čikagu 1999. godine, da ide na posao ili da jede biftek. Nijedno od njegovih navedenih verovanja nije istinito jer

⁹ Peter Unger, *Identity, Consciousness and Value*, Oxford, 1990, str. 301.

¹⁰ Zato je u savremenoj epistemologiji problem *mozga u posudi* uticao na stvaranje gotovo čitave filozofske discipline koja se bavi njime. Scenario *mozga u posudi* je u stvari izuzetno moćna skeptička hipoteza koja čitav naš korpus verovanja čini neutemeljenim ako nismo u stanju da je diskvalifikujemo. Dakle, nije neophodno da mi zaista budemo mozgovi u posudi da bi naše celokupno znanje bilo dovedeno u pitanje. Jer, uobičajena epistemološka definicija znanja jeste da je ono *opravdano* istinito verovanje. Samo istinito verovanje nije dovoljno za znanje jer ono može biti posledica pukog slučaja, što je jedno od ključnih zapažanja u Platonovom dijalogu *Teetet*. Mi naravno možemo biti dovoljno srećni da zaista nismo mozgovi u posudi. Ali da bismo to i *znali*, potreban nam je dokaz. I to ne bilo kakav dokaz. Potrebno nam je čvrsto svedočanstvo da scenario mozga u posudi nije aktuelan ili moguć. Ako ne možemo valjano da odbacimo njegovu mogućnost onda ni jedno verovanje o spoljašnjem svetu ne možemo da postuliramo kao znanje. Ostaje samo da se nadamo da je naše verovanje da nismo deo nekog zlonamernog eksperimenta barem istinito. To je za većinu nas sasvim prihvatljivo, ali epistemološkom dogmatiku koji čvrsto veruje u mogućnost saznanja i to želi i da dokaže ovaj skeptički scenario predstavlja veliki problem. Zato su u savremenoj epistemologiji mnogi filozofi pokušavali da ga reše ali gotovo niko dovoljno ubedljivo.

je on u stvarnosti potopljen u hranljivu tečnost i priključen na kompjuter koji softverski generiše njegova čulna iskustva. Nema ni Čikaga, ni bifteka. On živi u iluziji. Iako je ova teza o skeptičkom karakteru Matriksa gotovo očigledna, postoje i drugačije interpretacije. Savremeni filozof Dejvid Čalmers, u svom tekstu *Matriks kao metafizika*, nalazi da Matriks ne treba da se posmatra kao skeptička već pre kao metafizička hipoteza. Čalmersov konačni zaključak je da je Matriks kao takav *stvaran* i da bi neko ko je u Matriksu i dalje imao istinita verovanja u pogledu spoljašnjeg sveta.

Po Čalmersu, Matriks kao metafizička hipoteza nam u stvari saopštava nešto u pogledu procesa koji leže u osnovi naše svakodnevne stvarnosti. Iz toga ne sledi da ta stvarnost ne postoji. Sve i da smo u Matriksu, mi i dalje imamo tela, i dalje postoje stvari kao što je stolica ili biftek. Samo je njihova fundamentalna priroda malo drugačija od onog kako smo je mi inače zamišljali. «U tom smislu, metafizička hipoteza je analogna fizičkoj hipotezi, na primer onoj koja se odnosi na kvantnu fiziku. Obe hipoteze nam govore nešto o procesima koji leže u osnovi stolice. One ne impliciraju da stolice ne postoje. One nam pre saopštavaju kakve su stolice zaista.»¹¹

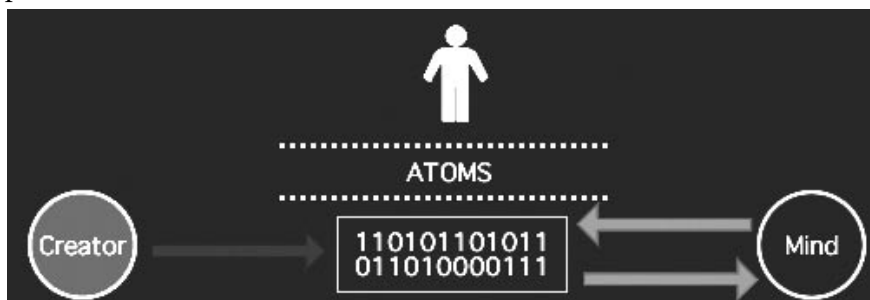
Ovu krajnje protivintuitivnu tezu Čalmers objašnjava time što Matriks kao metafizička hipoteza pretpostavlja tri osnovne tvrdnje. Prvo, fizički procesi su u osnovi kompjuterizovani. Drugo, naš kognitivni sistem je odvojen od naših telesnih procesa ali je sa njima u interakciji. I treće, fizičku stvarnost su stvorila bića koja su izvan našeg prostorno-vremenskog okvira. Nijedna od ove tri elementarne pretpostavke Matriks hipoteze ne dovodi u pitanje istinitost većine naših verovanja. Pretpostavka da su našu fizičku stvarnost stvorila bića izvan našeg prostorno-vremenskog okvira nam je, civilizacijski gledano, prilično bliska. Sličnost sa teološkom tezom božanske kreacije je očigledna. Možemo misliti o Matriks hipotezi kao mitu stvaranja informatičkog doba. Ako je ona tačna, fizička stvarnost je i dalje stvorena, ali ne nužno od božanske ruke. Ulogu kosmičkog kreatora bi mogla imati i neka super inteligentna vrsta iz druge galaksije ili u krajnjoj liniji i zle mašine koje su se otele kontroli. Ali ni ova teza nije skeptička: osim ako sam ateista ili čvrsto verujem u *Big Bang*, većina mojih verovanja bi ostala istinita.¹²

¹¹ David Chalmers, *The Matrix as Metaphysics*, www.consc.net, str. 21.

¹² Uostalom, postoji velika razlika između slike olimpijskih božanstava i judeo-hrišćansko-islamskog Boga. Za razliku od bogova homerovog sveta, koji su često bili bez interesa za ljude ili su čak sa njima bili u sukobu, Bog monoteističkih religija je po definiciji dobar. On je stvari uredio na način na koji one jesu iz mudre i benevolentne namere. Zato mi

Teza da fizika nije fundamentalni nivo stvarnosti se takođe ne čini nimalo nekoherentnom. Kao što hemijski procesi leže u osnovi bioloških, a mikrofizički procesi u osnovi hemijskih, zašto ispod mikrofizičkih procesa ne bi stajalo nešto još fundamentalnije? Ispod nivoa kvarkova, elektrona i fotona, postoji još niži nivo: nivo bitova. Sličnu hipotezu je izneo Stefan Wolfram (Stephen Wolfram) u svojoj knjizi *A new Kind of Science*. Ni teza o digitalizovanoj osnovi stvarnosti nije skeptička. Makroskopska stvarnost bi i dalje bila stvarna, kao što su stvarni i protoni i elektroni. Jedino verovanje koje ne bi bilo istinito je ono po kome ti isti elektroni i protoni čine poslednji nivo stvarnosti. Mogućnost pogreške je vezana samo za domen visoko specijalizovanog naučnog znanja i prosto je neverovatno da bi neznanje o fundamentalnoj stvarnosti stolice izazvalo egzistencijalnu mučninu kod običnih ljudi.

Treća hipoteza sugerise da je naša svest nezavisna od fizičkih procesa ali da ostvaruje interakciju sa njima. Dekart je verovao nešto slično postulirajući misleću supstancu nezavisno od protežne supstance. U savremenoj filozofiji duha takođe postoje mišljenja da je svest nezavisna od telesnih ili biohemijskih procesa. Ova teza takođe ne otvara vrata skepticizmu: većina verovanja ostaje istinita, sem možda onog koje se tiče prirode naše svesti.

Konačno, složena slika Matriksa podrazumeva sledeće: fizički svet je zasnovan na kompjuterskim procesima koji leže ispod mikrofizičkog nivoa. I dalje postoje stolice, stolovi i tela, ali su one u svojoj osnovi izgrađene od bitova. Ovaj svet su stvorila druga bića, ali je on i dalje savršeno stvaran. Moju svest možda nisu stvorila ova bića i ona nije sastavljena od bitova ali je sa njima u interakciji.

moramo da prihvatimo poziciju u koju nas je stavio (našu realnost ili naš Matriks) i tek onda, ako se budemo ponašali u skladu sa određenim načelima, on će nas osloboditi ove fizičke stvarnosti i pokazati nam istinu u raju (stvarnost izvan Matriksa).

Rezultat je složena slika o fundamentalnoj prirodi stvarnosti. Slika pomalo kontroverzna, ali ako smo zaista u Matriksu onda je to prosto način na koji stvarnost jeste. Mi nismo apsolutno obmanuti. Sve i da smo u Matriksu, naš svet nije ništa manje stvaran nego da nismo. Samo je njegova fundamentalna priroda pomalo iznenadjujuća.

Zašto je Matriks loš?

Ako Matriks nije prevashodno epistemološki problem i ne osujećuje nas u želji da posedujemo istinita verovanja o spoljašnjem svetu, da li to znači da je Matriks prihvatljiv ili čak dobar? Nije teško, na primer, konstruisati misaoni eksperiment jednog benevolentnog Matriksa. Zamislimo apokaliptičnu viziju budućnosti, gde bi prirodni svet na Zemlji bio uništen ne usled rata sa mašinama, kao u filmu, već zbog efekta staklene bašte i uništenja ozonskog omotača. Pretpostavimo da u takvoj budućnosti, naučnici projektuju mašinu koja bi ljude održavala u životu narednih 100.000 godina, koliko je potrebno da se ozonski omotač obnovi i planeta ponovo postane normalna za život. Istovremeno, naučnici bi kreirali i neku vrstu Matriksa koji bi ljudima omogućio da vode život u virtuelnoj stvarnosti umesto da ga provode svesno plutajući u posudama koje ih štite od užasnih posledica delovanja Sunca. Nakon što bi uslovi za život na Zemlji opet postali normalni, mašine bi nas probudile.

Za nekog ko je u Matriksu, način života u ovakvom benevolentno kreiranom Matriksu ne bi se mnogo razlikovao od onog koji su u filmu projektovale zle mašine. Samo gledaoci koji imaju božansku perspektivu mogu da uoče razliku. U takvom Matriks univerzumu, Morfeus koji bi budio odabrane i vraćao ih u opustošenu stvarnost, u najmanju ruku bio bi lud i neracionalan. Na kraju krajeva, u benevolentno kreiranom Matriksu ništa se ne bi dešavalo izvan njega, u stvarnom svetu što bi zanimalo obične ljude. To bi bilo područje zanimanja određenih naučnika, kao što je, uostalom, površina Meseca ili morsko dno.

Treba napomenuti i da se svet Matriksa u bitnom smislu razlikuje od Nozikove *iskustvene mašine*, koja je često služila kao primer intuitivnog neslaganja sa konceptom Matriks realnosti. Naime, u Matriksu ljudi zaista ostvaruju odnose i komuniciraju sa drugim svestima. Svi su prikazani na isti virtuelni univerzum. Zato Matriks nije analogan snovima koji su lična i usamljena iskustva. U Matriksu se ljudi možda ne rukuju u uobičajenom smislu te reči, ali dve svesti svakako ostvaruju nekakav kontakt kroz ono što možemo, ali i ne moramo nazvati rukovanjem. Ako

se dve osobe zaljube u Matriksu, u kom smislu njihova ljubav ne bi bila stvarna? Oni u krajnjoj liniji, imaju zajednička iskustva. Zar to nije slučaj i u stvarnom svetu? Izgleda da bazična koncepcija Matriksa (bez obzira na njegovu benevolentnu ili zlonamernu svrhu) nije ni epistemski (većina naših verovanja je istinita) ni metafizički problem (mi nismo preterano vezani za određeni fizički sklop stvari). S druge strane, nismo ni socijalno izolovani, mi *de facto* komuniciramo sa drugim svestima. U čemu je onda problem sa Matriksom? Zamišljanje benevolentno kreiranog Matriksa u stvari nam pomaže da uočimo značaj moralne pozadine u originalnom Matriksu. Stvarnost Matriksa, sama po sebi nije loša. U nekim okolnostima, život u Matriksu bi se činio kao prihvatljiv i racionalan izbor. Ali u filmu Matriks eksplicitno nije benevolentan. Iako nesvesni svog položaja, ljudi su u Matriksu robovi, instrumenti, energetske forme za mašine.¹³ Ono što nam smeta u Matriksu, dakle, nisu impresivne binarne osnove prirodnih zakona, niti to što je fizički svet stvoren. Matriks scenario je pre svega *moralno* i politički neprihvatljiv. Ako ne bi podrazumevao takvu vrstu ropstva, Matriks možda i ne bi bio tako loš.

Uočavanje moralne pozadine Matriksa je ipak rezervisano za nezavisnu perspektivu spoljašnjeg, božanskog posmatrača koji ima uvid u pravu prirodu Matriksa. Prosečan stanovnik Matriksa nema nikakvu svest da je neka vrsta biološke baterije za mašine. Na delu je prosto nametnut ugovor: u zamenu za vlastitu energiju, ljudi dobijaju hranu i žive u relativno organizovanom i komfornom svetu Matriksa. Ali, u čemu se to razlikuje od radnog odnosa u savremenom svetu? Razlika je samo u tome što u Matriks scenariju ljudi nisu svesno prihvatili ovaj biznis plan. S druge strane, da li smo mi u realnom svetu voljno prihvatili bilo koji od neupitnih ekonomskih mehanizama tržišta, ponude, potražnje, rada?

Moralne kontroverze Matriksa nisu ništa radikalnije od onih koje su na delu u pravoj stvarnosti čija osnova nije izgrađena od nula i jedinica. Matriks nije savršen svet ali to što nije gori od realnog čini ga – gotovo prihvatljivim. Vrednovanje Stvarnosti nije rezultat neposredovane moralne intuicije već toga što datu realnost percipiramo prosto – kao *svoju*. U izboru se rukovodimo bliskoću i aktualnim stanjem a ne realnim epistemskim, ontološkim ili etičkim prednostima jednog ili drugog sveta. Stvarnost je kao fudbalski klub za koji navijamo. Sentimentalno smo vezani za njega čak i ako je u Drugoj ligi.

¹³ Morfeus u filmu kaže: *What is the Matrix? Control. The Matrix is computer-generated dream world, built to keep us under control...*

LITERATURA

1. Iakovos Vasiliou, *Reality, What Matters, and The Matrix*.
2. David Chalmers, *The Matrix as Metaphysics*.
3. James Pryor, *What's so Bad about Living in The Matrix?*
4. Kevin Warwick, *The Matrix – Our Future?*
5. Christopher Grau, *The Value of Reality: Cypher & Experience Machine*.
6. Michael McKenna, *Neo's Freedom... Whoa!*
7. Hilari Patnam, "Mozgovi u posudi", *Theoria*, jun 97.
8. Rene Dekart, *Meditacije o prvoj filozofiji*, Plato, Beograd, 1998.
9. Slavoj Žižek, "Matriks ili dve strane perverzije", *Reč*, br. 59/5, septembar 2000.
10. Andrej Zarević, "Skeptik u Holivudu", *3+4*, br. 5, 2000.
11. Čarls Stivenson, "Ubeđivačke definicije", *Treći program*, zima 1977.
12. Žan Bodrijar, *Simulakrumi i simulacija*, Svetovi, Novi Sad, 1991.
13. Peter Unger, *Identity, Consciousness and Value*, Oxford, 1990.
14. Rober Nozik, *Anarchy, State and Utopia*, Basic Books, 1971.

Šest prvih gorenavedenih tekstova dostupni su na web adresi:

www.whatisthematrix.warnerbros.com/mainframe/philosophy

Jelena Vukotic

Matrix versus Reality

Summary

This essay analyses the content of a “Matrix” movie, its philosophical and psychological perspectives as well as the question of parallel existence of two worlds – real, but invisible and pseudo real, but perceptible.

Key words: Reality, Senses, Philosophy

David Pupovac

Tutor: dr Đorđe Vukadinović

Filozofski fakultet u Beogradu

GRANICE LIBERALNE KRITIKE BLAGOSTANJA

Pojmovi liberalizma i države blagostanja, iako predmet dugotrajne diskusije, u sam centar društvenog diskursa dolaze tek negde tokom sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka. Njihova sudbina i danas ostaje u centru pitanja političke teorije. Istini za volju, u poslednje vreme ti pojmovi su skrajnuti usled novih akcenata u političkoj teoriji, ali i usled dramtičnih zbivanja u realnoj politici. To znači da sami pojmovi nisu prevaziđeni i da aktualnost problema ostaje, međutim to znači i da je sam problem ocrtan idejama države blagostanja i liberalizma odgurnut u stranu usled većih i zahtevnijih problema savremene politike.

* * *

Da bismo definisali pojam države blagostanja,¹ prvo moramo naglasiti da govorimo o jednom realnom modelu države koji je bio karakterističan za drugu polovinu dvadesetog veka i to prvenstveno za države zapadne Evrope. Klasični reprezentivi takvog sistema bili su modeli država ostvarenih u Nemačkoj, Švedskoj, Danskoj, državama Beneluksa, Norveškoj... Takođe, koncept nije stran ni anglosaksonskim zemljama. Velika Britanija je bila jedan od klasičnih reprezentivata države blagostanja, a u SAD Ruzveltov *New Deal* i Trumanov *Fair Deal* smatraju se politikom koja korespondira sa tom idejom.

Treba naglasiti da ni sam model nije u svakoj od država bio jednoznačno ostvaren, te tako nije postojala unitarna legislativa pomoću koje bi se mogla pokazati jedinstvenost tog modela. Recimo, u Švedskoj država blagostanja je branjena sa pozicije koja tvrdi da u Švedskoj, za razliku od drugih država, socijalni sistemem nije vođen i finansiran od strane centralne vlade, već od strane lokalnih zajednica.² Sa druge strane i sama primena modela zahtevala je promene od slučaja do slučaja, shodno

¹ Pojam države blagostanja odgovara engleskom pojmu *welfare state*.

² Ovaj činjenica služi ujedno i kao argument za tvrdnju da država blagostanja nije indikator (pre)jake države već jakog društva.

specifičnim karakteristikama države koja model primenjuje, i otud bila je realno različita. Samo u Evropi mogu se razlikovati Skandinavski model, Britanski model, Demohrišćanski model, Bizmarkov model socijalnog osiguranja ili Mediteranski model.³

Osnovni pokretač ove koncepcije bila je ideja socijalne pravde, dakle, u osnovi ideja jednakosti. U ovom smislu, ideja jednakosti je specifikovana, ona se tiče pojmova kao što su puna zaposlenost, zdravstveno i socijalno osiguranje, visina prihoda... Dakle, može se reći da kao nosilac ove ideje stoji ideja distributivne pravde, ili tačnije ideja redistributivne pravde, ponovne preraspodele prihoda usled delimičnog mešanja države u spontani poredak tržišta. Očigledno, ova ideja trebalo je da bude korelat marksističkom pojmu ekonomske slobode, ili drugim rečima odgovor država sputanog kapitalizma na ideju ekonomske slobode "ostvarenu" u državama realnog socijalizma.⁴

Radi objašnjenja, ukazaćemo na dva nivoa u kojima možemo naći osnovne karakteristike države blagostanja. Na nivou načela države blagostanja, mogli bismo tvrditi da postoje barem tri osnovna principa oko kojih bismo se mogli složiti. To su jednakost mogućnosti,⁵ pravična distribucija bogatstva, odgovornost za one koji nemaju mogućnosti da sebi obezbede minimalne prihode za dobar život. Ukratko, to su principi protekcije i socijalnog blagostanja građana. Na drugom nivou, nivou institucija, osnovna institucija države blagostanja bila bi institucija socijalnog osiguranja.⁶ Šire shvaćen, taj pojam bi podrazumevao osiguranje za stare, za veterane, za invalide i zdravstveno osiguranje. U nekim državama, pod tim pojmom bi se mislilo i na obezbeđivanje osnovnog obrazovanja, obezbeđivanje pomoći samohranim roditeljima, a u državama bliže socijalizmu pojam bi pokrивao i pitanje zaposlenja.

³ Piter Baldwin, State and citizenship in the age of globalisation, u: *Restructuring the welfare state*, Springer, 1997.

⁴ Pojam ekonomske slobode ovde shvatamo i pomoću Hajekove distinkcije slobode kao prinude i slobode kao moći. Pogledati dalje u tekstu.

⁵ Ovaj princip u suštini je princip liberalizma, dakle nije ekskluzivno pojam vezan za državu blagostanja.

⁶ Neki teoretičari, kao Peter Koslovski (Kosłowski), razlikuju *social state* i *welfare state*. Kosłowski, naime, razmatrajući da li se Bizmarkov *Sozialstaat* iz 1888. može smatrati pretečom države blagostanja, ističe da Bizmarkov cilj nije socijalno blagostanje, već *socijalno osiguranje*, dakle da ne cilja na redistribuciju, već na solidarnost u vremenima nužde. Dakle, on postavlja pitanje da li možemo smatrati da je glomazna, državom rukovođena institucija socijalnog osiguranja ekskluzivna karakteristika države blagostanja.

Ipak, ako je potrebno naći zajednički činilac koji bi trebalo da teoretski sjedini države blagostanja, onda je on sigurno mnogo manje u političkoj teoriji, a mnogo više u ekonomiji. Objedinjujuća ideja tog pojma je pojam kejnzijanske ekonomije. U suštini, pod ovim pojmom se misli na ekonomsku teoriju ograničenog mešanja države u tokove tržišta, ograničeni intervecionizam koji za cilj ima ispravljanje nepravichnosti prouzrokovanih tržištem. Nosilac ove teorije bio je kembridžski profesor Džon Mejnard Kejnz (Keynes).⁷ Već 1929, u izbornom pamfletu koji je napisao sa Hjubertom Hendersonom (Hubert Henderson), zastupao je korišćenje javnih radova radi smanjenja nezaposlenosti, da bi 1930. izdao *Raspravu o novcu*, a onda 1935–36 dolazi njegovo najvažnije delo, *Opšta teorija zaposlenja, interesa i novca*, u kojem je ta koncepcija u potpunosti izvedena. Koncept, koji je tada smatran revolucionarnim, podrazumevao je da nezaposlenost kao uzrok ima deficit u potrebi za dobrima i uslugama, i da je fleksibilnost cena neefikasna kao lek protiv nezaposlenosti. Zato je on zastupao ponudom determinisani ekvilibrijum, ali ipak sa mogućnošću nezaposlenosti. Kao lek protiv nezaposlenosti trebalo je koristiti gorespomenute javne radove. Vlada bi trebalo da podešava svoju potrošnju, i da kontroliše snabdevanje novcem i interesne stope koje utiču na investiranje. Dakle, otvorio je mogućnost da se vlada koristi fiskalnom i monetarnom politikom radi eliminisanja recesije i kontrole ekonomskih bumova. Otuda je jasno da je napadao *laissez faire* sitem. Takođe, zastupao je jedinstvenu teoriju novca zasnovanu na prvenstvu likvidnosti i borio se protiv povratka zlatnog standarda.⁸

* * *

Uticao Kejnzove teorije bio je toliko velik da se period 1945–1975. nazivao kejnzijanskom erom. Međutim, još u samim počecima Kejnzovog rada postojao je i suprotan koncept ekonomije. Već 1930, kada je Kejnz izdao svoju *Raspravu o novcu*, njemu se suprotstavio Fridrih Avgust fon Hajek (Hayek). U to vreme, to je samo bio sukob između Kembridža i

⁷ Džon Mejnard Kejnz (1883–1946) bio je sin profesora ekonomije, završio Iton i Kembridž, učestvovao je na Versajskoj konferenciji (gde je uklonjen, jer je smarao da je sporazum nepravedan prema Nemačkoj), vodio je britansku delegaciju na konferenciji u Breton Vudsu, i bio visoki funkcioner britanskog Trezora. Smatra se da je konstruisao ideju makroekonomije, agregatne ekonomije.

⁸ Velika Britanija je bila jedna od prvih zemalja koja je ukinula zlatni standard (protivvrednost novca u zlatu) i uvela fiducijalni novac.

L.S.F-a,⁹ ali kasnije, kako je Kejnsova ekonomija uzimala sve više maha, postaće nesto mnogo značajnije. Sa formiranjem Čikaške škole, sukob kulminira.¹⁰

Stavove koje zastupa Čikaška škola smatraćemo u ovom radu liberalnim stavovima uopšte. U stvari, ova stajališta se mogu smatrati liberalnim tek u užem smislu, jednim osobenim stajalištem liberalizma. Ipak, u okviru ovoga mišljenja nalazimo tvrdnju da je baš ovaj tip liberalizma jedini legitiman naslednik stare liberalne tradicije i jedini liberalizam u pravom smislu. Za to je paradigmatično ono stajalište koje je razvio Hajek.¹¹ On je smatrao da se od prvobitne jedinstvene struje liberalizma razvijaju dva različita toka od kojih je svaki pretendovao na autentičnost. Prvi potiče iz antike i svoje osnove ima u vigovcima i revoluciji iz 1688, a za princip ima individualnu slobodu.¹² Ta koncepcija preovlađuje u Britaniji i Hajek je naziva evolutivnom. Druga koncepcija je ona koja je proistekla iz racionalističke filozofije i koju je Hajek okarakterisao kao zahtev za emancipaciju od iracionalnog i kao beg od vladavine "popova i kraljeva".¹³ Ova koncepcija nazvana je kontinentalnom i konstruktivističkom. Po Hajekovom tumačenju, ona je različita od prve koncepcije po tome što nije celovito političko učenje, ali kao prava razlika javlja se to da je prva koncepcija akcenat stavila na slobodu pojedinaca u smislu pravne zaštite od arbitrarne prinude, dok u drugoj koncepciji glavno mesto zauzima zahtev za samoodređenjem grupe.¹⁴ Hajek sebe i svoje saradnike smatra zastupnicima prve koncepcije.

Poredak kakav je zastupljen ovom koncepcijom ima kao centralni pojam vladavinu prava, gde pravo jesu formalna, univerzalna pravila individualnog ponašanja primenjiva jednako na sve u neznanom broju slučajeva, kojima se određuje zaštićeno područje pojedinca. Time je ujedno definisan i pojam slobode i pojam jednakosti koji oni zastupaju.

⁹ London School of Economics and Political Science.

¹⁰ Pod Čikaškom školom misli se na grupu profesora, uglavnom ekonomista, koji su postali glavni nosioci onoga što se danas naziva neoliberalizmom. Škola je kao glavne predstavnike imala Fridriha Hajeka, Milтона Fridmana, Frenka Najta, Henri Sajmonsa, Džordža Štiglera i ostale. U startu, školu karakterše shvatanje da je ekonomija neutralna nauka, ali kasnije ona će se deliti u različite frakcije.

¹¹ Fridrih Avgust fon Hajek, Liberalizam, u: *Nova srpska politička misao* 1-2, 3-4, 1997.

¹² F. A. Hajek, Liberalizam, str. 173, u: *Nova srpska politička misao* 1-2, 3-4, 1997.

¹³ Ibidem, str 174

¹⁴ Ibidem, str 174. Reč je o dobro poznatoj razlici koja ističe prvenstvo odgovora na pitanje koliko neko vlasti ima naspram pitanja ko ima vlast.

Dakle, tu nalazimo koncept neponištvih ljudskih prava uz koji još ide i ideja podele vlasti, a takođe i savremena koncepcija demokratije koja ide po gorenavedenoj liniji podele evolutivnog i konstruktivističkog liberalizma, a gde se izborni proces prvenstveno shvata kao instrument kontrole.

Uopšteno uzeto, ova osnovna stajališta nisu krucijalne razlike koje odvajaju državu blagostanja od liberalne koncepcije države.¹⁵ U izvesnoj meri, zastupnici oba poretka bi se mogli čak složiti oko većine gorenavedenih principa. Iako se na ovom teoretskom nivou mogu povući konsekvence koje će odvesti ka značajnijem teoretskom sukobu, strategija koju Hajek i primenjuje, glavno neslaganje nije smešteno na nivou principa političkog uređenja. Ono se nalazi u domenu principa ekonomije.

Najkraće rečeno, ono što distancira liberale od zastupnika države blagostanja jeste izuzetan značaj koji liberali daju slobodnom tržištu. Ono što Hajek i njegovi saborci zastupaju jeste minimalno regulisano tržište, jedan spontani poredak determinisan ponudom i potražnjom, u kome centralnu ulogu igra pojedinac, njegova aktivnost i lična sposobnost. Centralna ideja je ideja slobodne utakmice u kojoj nema povlašćenih igrača, a gde je glavni cilj potrošač, odnosno njegove želje i potrebe. Ideja se dakle sastoji u tome da se omogući što nesputanija borba, bez suvišnih pravila koja bi onemogućila pravilan tok igre i gde bi glavni ciljevi bili kvalitet, što niža cena, što efikasnija i jeftinija proizvodnja. Kao posledicu na nacionalnom nivou, to bi trebalo da ima ubrzan progres, povećanje društvenog proizvoda, poboljšanje standarda građana, suficit u spoljnotrgovinskom poslovanju i uopšte jednu povoljnu ekonomsku klimu.

Naravno, treba naglasiti da kad ovde govorimo o liberalizmu ne govorimo o nesputanom kapitalizmu 19. veka, dakle nije reč o *laissez faire* sistemu, u kome je primat u društvu dodeljen kapitalisti. Možemo reći da se liberali ovde vode idejom da je apsolutna sloboda negacija slobode. Cilj nije da slobodna utakmica bude toliko slobodna da ne postoji fer šansa za druge takmičare. Zato jedno od opštih mesta ove koncepcije, naročito istaknuto kod Hajeka, jeste oštro i nedvosmisleno suprotstavljanje monopolu.

Odlično mesto za ilustrovanje generalne teze liberalizma jeste teza kojom je Milton Fridman otvorio svoje delo *Kapitalizam i sloboda*.

¹⁵ Liberalne u onoj specifičnom smislu koji smo naveli.

Tu on citira Kenedija: "Ne pitajte šta vaša zemlju može da uradi za vas – upitajte šta vi možete uraditi za svoju zemlju." Po Fridmanu, ne treba pitati ni jedno ni drugo. Prvo znači da je država pokrovitelj, a građanin štitićenik, što je suprotno verovanju slobodnog čoveka u vlastitu odgovornost za sopstvenu sudbinu. Drugo podrazumeva da je vladar gospodar, a građanin sluga.¹⁶ Ako ništa drugo, ovo mesto potvrđuje da je liberalizam nastao iz nedvosmislenog nepoverenja građana u državu. Međutim, ono i ujedno na najjednostavniji način izriče zahteve liberalizma: zahtev da država u najvećoj mogućoj meri ostavi građanina na miru, i zauzvrat zahtev građaninu da u najvećoj mogućoj meri preuzme odgovornost za sve svoje izbore.

Otuda je jasno da je Kejnzova promocija državnog intervencionizma, zavisnost fiskalne i monetarne politike od političke odluke, suprotstavljena osnovnom načelu liberalizma, slobodnom tržištu. Jedna od omiljenih metafora liberala – "nevidljiva ruka" tržišta – jasno ukazuje na centar koncepcijskog sukoba. To, u jednoj hrabrijoj karakterizaciji, možemo izraziti u tezi da liberali vide u ekonomiji prirodnu nauku, a kejnzijanci društvenu. Drugim rečima, za liberale ekonomija je nauka koja proučava, manje-više, nepromenljive zakone, dok za kejnzijance ona bi pripadala korpusu istorijskih nauka, dakle nauka podložnih ljudskoj slobodi, ljudskim vrednostima, i stoga bez fiksnih i nepromenljivih zakona. Istorija se ne ponavlja zato što nije neizbežna.¹⁷ Ipak, Hajek, za razliku od nekih pripadnika Čikaške škole, nije smatrao da ekonomija može biti tretirana kao prirodna nauka i protivi se metodu prirodnih nauka u ekonomiji. Ali, iako misli da je planiranje načelno moguće, on tvrdi da ono praktično nije moguće. Njegova teza je sažeta u tvrdnji da spontane sile u društvu treba najbolje iskoristiti, a da ne treba težiti svesnom upravljanju društvenim silama.¹⁸

* * *

Analogno razlici političke teorije i ekonomije, istu razliku možemo napraviti i u liberalnoj kritici države blagostanja. To bi značilo da imamo nivo kritike koji bi se kretao na teorijskom nivou, dakle na nivou pitanja vrednosti, a sa druge strane, nivo ekonomije koji nastupa

¹⁶ Fridman, Milton, *Kapitaliza i sloboda*, str. 17–18.

¹⁷ F. A. Hajek, *Put u ropstvo*, Uvod.

¹⁸ F.A.Hajek, *Put u ropstvo*, Uvod.

sa aspekta stvarnog stanja tržišta i održivosti privrednog sistema koji je zastupljen u državi blagostanja. Prvo ćemo se posvetiti ovom drugom aspektu.

Čini se da po ovom pitanju liberalna kritika apsolutno stoji. Ona se zasniva na realnim ekonomskim pokazateljima. Ti pokazatelji su doveli do naglog preokreta u realnoj politici, doveli su do tačerizma i reganizma. Najkraće rečeno, ta kritika bi mogla biti svedena na tvrdnju da država blagostanja svojim institucijama ometa normalno funkcionisanje tržišta te tako isuviše opterećuje ekonomiju jedne države, čini je neefikasnom, štaviše, na duge staze neodrživom.

Velika Britanija je dobar primer za to. U toj državi, u periodu od 1890. do 1976. udeo javne potrošnje porastao je od 10 % do skoro 50% bruto društvenog proizvoda.¹⁹ Ta potrošnja, koja je dostigla vrhunac 1976, morala je biti naglo presečena. Laburistička vlada je bila prinuđena da pod sramnim uslovima uzme pozajmicu od Međunarodnog monetarnog fonda, a onda i da znatno smanji prethodno planiranu javnu potrošnju. U vreme kada Margaret Tatčer (Thatcher) dolazi na vlast, rast udela javne potrošnje kao dela bruto društvenog proizvoda bio je već zaustavljen.

Kada je 1942. Vilijam Beveridž predstavio svoju Belu knjigu, u njoj je zastupao koncepciju obaveznog socijalnog osiguranja, koje bi putem doprinosa plaćali zaposleni, a ti isti bi ga i uživali u slučaju da su bolesni, nezaposleni ili kada se penzionišu. Ta koncepcija je trebalo da zameni sistem koji se zasnivao na proceni imovinskog stanja pojedinaca (*means-tested benefits*). Onaj deo koji ne bi bio pokriven obaveznim osiguranjem trebalo je nadomestiti mrežom koja bi se vodila tim principom procene (*means-tested safety-net*). Ta mreža postala je normalan deo sistema pomoći.²⁰ Ali glavna razlika je u tome na koji je način finansiran svaki od ova dva sistema. Sistem obaveznog osiguranja je finansiran dodatnim sredstvima koja plaćaju sami osiguranici, sredstvima koja ne dolaze iz poreza, carina i sličnog. Za razliku od toga, drugi sistem uglavnom nije finansiran iz doprinosa, već je finansiran direktno iz državnih prihoda, dakle iz budžeta.

Posledica ove razlike jeste da je, i pored dolaska Margaret Tatčer i njenog proklamovanog “povlačenja granica države”, javna potrošnja i dalje rasla. Krajem osamdesetih taj porast postaje očigledan. Socijalna

¹⁹ Naravno, smatra se da je udeo porastao zbog povećane potrošnje u sferi blagostanja građana.

²⁰ Benefit.

potrošnja je od 4,7% u fiskalnoj godini 1949/50. (godini rođenja države blagostanja) porasla 1992/93. na 12,3% bruto društvenog proizvoda. To bi značilo da je od sume oko 10 milijardi funti iz 1949/50. socijalna potrošnja 1992/93. došla do sume preko 75 milijardi funti. Drugim rečima, zaposlena osoba u Velikoj Britaniji izdvajala je svakog dana 15 funti za sistem socijalnog osiguranja i druge srodne sisteme. Glavna odgovornost za ovaj porast ležala je u porastu onih socijalnih usluga koje nisu finansirane pomoću doprinosa zaposlenih. Udeo te potrošnje porastao je od otprilike 15 milijardi funti iz fiskalne godine 1978/79. do skoro 40 milijardi funti 1992/93. Tri najveća sektora koja ta potrošnja pokriva su davanja za invalide, davanja na ime plaćanja stanarine za siromašne, davanja na ime podrške samohranim roditeljima.²¹

Naravno, najveći korisnici sistema države blagostanja su penzioneri. U ovom trenutku, penzije zauzimaju 25 milijardi funti od 75 milijardi koje čine britanski budžet socijalnog osiguranja. Kada govorimo o penzionerima, iako se smatra da udeo korisnika socijalnog osiguranja neće rasti neko vreme, sistem koji je konstruisan u vreme *baby boom*-a ne korespondira sa sadašnjim trenutkom kada se ti isti *baby boom*-ersi penzionišu. Takođe, broj samohranih roditelja u Britaniji je porastao sa 320.000 u 1978. na preko 1.000.000. Odgovor kenzijanske ekonomije na ovo bi mogao biti ili podizanje granice u kojoj se odlazi u penziju ili spuštanje granice kada se mladi zapošljavaju. Treći odgovor bi bio smanjenje izdvajanja na ime socijalne potrošnje, a to bi značilo da su liberali sve vreme bili u pravu.

* * *

Da će treći odgovor biti onaj pravi ukazuju još neki aspekti problema države blagostanja. Naime, mi smo do sada interpretirali ovaj problem kao striktno unutardržavni problem, dakle kao problem porasta troškova na ime blagostanja usled same promene u strukturama države. Međutim, problem se može tumačiti i u smislu međunarodnih odnosa. U ovom slučaju centralni problem je problem globalizacije.

Rekli smo da su se oblici države blagostanja u najpregnantijem vidu razvili u državama zapadne i severozapadne Evrope. Tokom sedamdesetih, zemlje OECD-a pokrivala su tri četvrtine svetske

²¹ Svi podaci su preuzeti iz: Frances Cairncross, *Is the British Welfare System Sustainable*, u: *Restructuring the welfare state*, Springer, 1997.

proizvodnje i četiri petine trgovine industrijskim proizvodima.²² A između pedesetih i sedamdesetih, trgovina industrijskim proizvodima je desetostruko povećana. Dakle, imamo relativno visoku stopu rasta, ekspanziju privrede u tim zemljama. Taj trend traje sve do osamdesetih kada je produktivnost počela da se smanjuje, međutim to opadanje produktivnosti nije bilo opadanje na globalnom nivou. Primećuje se rast međudržavne trgovine industrijskim dobrima; rast transnacionalnih preduzeća i direktnih investicija u inostranstvu; ubrzavanje finansijskih tokova i osamostaljivanje njihove dinamike od realne privrede. Drugim rečima, dolazi do ubrzanja mobilnosti kapitala, a industrijski sistem masovne proizvodnje preuređuje se prema zahtevima "postfordovske fleksibilnosti".²³ Naime, preduzeća su se našla pod uslovima globalne utakmice, te su bila prinuđena da povećaju produktivnost i racionalizuju celokupni proces rada. Time je tehnološki trend osobađanja od radne snage samo ubrzan. U Velikoj Britaniji i SAD taj trend je kompenzovan otvaranjem sektora jednostavnih usluga koje karakterišu niske zarade, a sa druge strane pomeranje radnog stanovništva od primarnog sve do kvartnog sektora.²⁴ Dakle, u uslovima globalizovane privrede, nacionalne države prinuđene su da, radi poboljšanja svoje međunarodne takmičarske pozicije, ograniče intervencionističke moći, dakle da se odreknu dela svojih ingerencija. Sa druge strane, ubrzana mobilnost kapitala otežava kontrolu i zadiranje države u ta sredstva. Zato se i poreske stope moraju obarati. Pooštrena međunarodna konkurencija postavlja zahtev za smanjenje nacionalnih poreskih prihoda, pri čemu se javlja neobičan strah od mogućnosti bekstva kapitala. Tako da sada imamo da su u državama OECD-a porezi na najviše zarade, kapital i transakcije umanjeni, što podstiče sve veće razlike između siromašnih i bogatih unutar same države, a sa druge strane umanjuje mogućnosti socijalne države.

Specifičan slučaj je problem sa Evropskom unijom. Pored jakih integracionih procesa i čitavog niza legislative, van tih principa ostaju sfere obrazovanja,²⁵ finansiranja i raspodele. Međutim, jedan od najvažnijih ekonomskih instrumenata, monetarna politika, ostaje na

²² Od svih članica OCED-a, samo Japan, Kanada i SAD nisu države Zapadne Evrope.

²³ Pogledati u Jirgen Habermas, *Postnacionalna konstelacija*.

²⁴ Koristimo podelu na sektore koju daje Habermas: prvi sektor – poljoprivreda; drugi sektor – industrijska proizvodnja; treći sektor – trgovina, transport, usluge; četvrti sektor – hy-tech industrije, zdravstvo, banke, javna uprava.

²⁵ Obrazovanje je delimično rešeno Bolonjskom deklaracijom.

nadnacionalom nivou. Praktično Evropska unija je za sada samo nešto više nego integrisano tržište.²⁶

Sa liberalnog stanovišta, ovakav razvoj situacije značio bi samo to da ono što je bilo neizbežno zaista se i moralo desiti. Koristeći se Habermasovim rečnikom, to možemo izraziti tvrdnjom da konstelacija koja je bila karakteristična za nacionalnu državu više ne važi i da sada imamo postnacionalnu konstelaciju čiji glavni principi su principi savremenog liberalizma. Naravno, Habermas ne smatra da to znači kraj države blagostanja, već samo kraj teorije kejnzijanizma u jednoj državi, i računa da bi se na nadnacionalnom nivou mogla opet ostvariti država blagostanja. S obzirom na rast stanovništva u zemljama Trećeg sveta i sve veće razlike između bogatih i siromašnih, pitanje je koliko je to zaista realna perspektiva. Sa liberalne pozicije, to bi predstavljalo utopiju koju je istorija već demantovala. Međutim, pitanje je da li taj demanti zaista korespondira sa kritikom liberala.

* * *

Hajekov centralni motiv u kritici planske privrede jeste njegova teorija znanja i spontanog poretka. Glavna teza te teorije jeste tvrdnja da postoji prećutno znanje, znanje idiosinkratične prirode, ali koje na tržištu funkcioniše kao totalitet. Dakle, reč je individualnom znanju koje predstavlja raspršenu informaciju o "okolnostima vremena i mesta". Ovo prećutno znanje često nije svesno i nikad ne može biti saopšteno centralnom autoritetu. Samo tržište koristi ovo znanje kroz jednu "proceduru otkrivanja", kojom se ova informacija nesvesno prenosi kroz ekonomiju kao nenameravana konsekvencija pojedinaca koji slede svoje ciljeve. To bi značilo da svaka planska privreda falsifikuje takvu informaciju, te bi to povlačilo da se model države blagostanja mora urušiti sam od sebe. Međutim, koliko god ova analiza bila tačna što se tiče Sovjetskog Saveza, čija se implozija može ovako objašnjavati, argument ne stoji kada je u pitanju država blagostanja. Ona naprosto nikad nije izgubila takvu vrstu legitimiteta. Paradoksalno, ali kao potvrda toga javlja se kriza društva blagostanja usled njegovog redefinisanja kao potrošačkog društva.

²⁶ Habermas ovo naziva negativnom integracijom, suprostavljajući je pozitivnoj integraciji koja bi trebalo da obuhvati i korigovanje tržišta i redistribuciju.

* * *

Druga linija kritike je kritika na striktno političkom nivou. Najvažnija Hajekova argumentacija jeste na nivou pojma slobode. Mi ćemo razlikovati dve osnovne tendencije njegove kritike. Prva je kritika koja govori o značaju ekonomske slobode kao osnove slobode čitavog društva. Druga kritika potiče iz njegovog shvatanja slobode i njenog odnosa spram pojma opšteg blagostanja.

Prva kritika ide linijom koja tvrdi da bez ekonomske slobode nema ni političke slobode.²⁷ Ekonomska sloboda je preduslov svake slobode, a “novac je jedan od najefikasnijih instrumenata slobode koje je čovek smislio.”²⁸ U delu *Put u ropstvo*, Hajek je eksplicitno izložio argumente protiv svakog oblika kolektivismu i planiranja. Po Hajeku, ko god kontroliše ekonomsku aktivnost kontroliše i sredstva za naše ciljeve, a samim tim i odlučuje koji od njih mogu biti ostvareni, a koji ne. Da bi postigli blagostanje, potrebno je različite ljude različito tretirati. Međutim, osim što to direktno krši načelo formalne jednakosti pred zakonom, to zahteva i korekciju rezultata proizvedenih tržištem, što nužno znači mešanje u funkcionisanje tržišta.²⁹ Samim tim naša je sloboda ograničena.

Još bolju ilustraciju teze o važnosti ekonomske nezavisnosti daje Milton Fridman.³⁰ On pokazuje mehanizam tržišta u funkciji slobode i to kroz prikaz makartizma. Osnova tih prikaza je ukazivanje da slobodno tržište funkcioniše van političkih diktata i da se vodi isključivo tržišnim interesom. Tako su oni koje su prokazale Makartijeve komisije bili slobodni da nađu nova zaposlenja ili da u okviru svog posla izmaknu tom pritisku i pored paranoičnog antikomunističkog raspoloženja. Kako Fridman kaže, njima nije mnogo pomogao Peti amandman, ali im je zato značila alternativa državnom zaposlenju i sloboda da zainteresovani za njihove usluge, ne osvrćući se ili zapostavljajući zahteve države, prate svoje ekonomske interese.

²⁷ F. A. Hajek, *Put u ropstvo*, str. 23.

²⁸ F.A.Hajek, *Put u ropstvo*, str. 137.

²⁹ Treba naglasiti da Hajek nije protiv institucije socijalnog osiguranja. Kako kaže u *Principima liberalnog društvenog poretka*, nema razloga zašto društvo ne bi izvan tržišta obezbedilo minimum sigurnosti za one koji padnu ispod izvesnog standarda. Međutim, pitanje je da li uopšte postoji nešto izvan tržišta, a ako i postoji jasno je da ta sredstva u svakom slučaju ne odgovaraju potrebama socijalno ugroženih.

³⁰ Fridman, Milton, *Kapitalizam i sloboda*.

Drugi Hajekov argument iz korpusa ekonomsko-političkih argumenata ide linijom koja tvrdi da je i sam termin opšte blagostanje samo iluzija. Za taj pojam nama bi bio potreban etički kodeks koji bi nam postavio skalu takvih vrednosti. Mi to ne posedujemo, jer nam naše individualne moći ne omogućavaju da razvijemo takav pojam.³¹ Glavna teza je da po pitanju ekonomske aktivnosti pravi dogovor nije moguće postići. Otuda demokratija nije onaj oblik vladavine koji odgovora koncepciji opšteg blagostanja jer ta koncepcija zapravo traži nekog ko bi divergentne ekonomske ciljeve ujedinio. Otud zahtev za "čvrstom rukom". Takvu "ruku" nude partije bez demokratskih potencijala, i onda se dobijaju režimi kakav je bio nemački tokom Drugog svetskog rata ili režim fašističke Italije, ili Sovjetskog Saveza. Ukratko, argument pokazuje da svako zalaganje za blagostanjem u smislu jednakosti vodi nasilju. Ili, kako Hajek kaže: "Zahtev za jednakošću po pitanju materijalne pozicije može biti zadovoljen samo od vlade sa totalitarnim moćima."³²

Čini se da je moderna država blagostanja veoma ozbiljno shvatila ovu kritiku. Sigurno da je jako antitotalitarničko raspoloženje, koje je nastupilo posle Drugog svetskog rata, presudno delovalo na usvajanje ovog stanovišta. Međutim, i pored jakog antitotalitarničkog raspoloženja, postojao je i jak zahtev za materijalnom jednakošću, promovisan ne samo od strane socijalističkih, socijaldemokratskih stranaka, već i od stranaka republikanske opcije. Otuda je država blagostanja bila nategnuta skoro do njene neodrživosti, ali opet i sa značajnim poljem u kojem su vladali zakoni slobodnog tržišta.

* * *

Hajek je razvio još jednu kritiku koja je postavljena, slobodnije rečeno, na meta nivou. To je kritika zasnovana na pojmu slobode. U delu *Poredak slobode*, Hajek razlikuje više pojmova slobode. Ti pojmovi su: pojam slobode kao odsustva prinude, pojam političke slobode, pojam unutrašnje slobode, sloboda u smislu moći. Centralna razlika koja se nas tiče je razlika između pojma *slobode kao odsustvo prinude* i *slobode kao moći*. Pod *prinudom* Hajek podrazumeva: "tuđu kontrolu okruženja ili okolnosti u kojima neka osoba živi" i situaciju "da je ona prisiljena, ne

³¹ Ovo tvrđenje je u direktnoj sprezi sa gorepomenutom teorijom saznanja koju Hajek zastupa.

³² Peter G. Klein, *Biography F. A. Hayek (1899–1992)*.

bi li izbegla veće zlo, da deluje ne prema nekom sopstvenom utvrđenom planu, već da služi onoga drugog koji kontroliše njegovo okruženje i prilike.”³³ Negacija prinude je onaj pojam slobode koji Hajek zastupa. Pod pojmom slobode u smislu moći Hajek misli na slobodu koja prvenstveno ima za cilj što širu mogućnost izbora. Najkraće rečeno, to je, po Hajeku, sloboda kao zahtev za bogatstvom. Po Hajeku, ovaj pojam je u potpunosti himeričan i on ga poredi sa fizičkom sposobnošću da se uradi šta god se želi.

Nama se čini da je ova distinkcija između slobode kao odsustva prinude i slobode kao moći krajnje nategnuta i u velikoj meri veštačka. Naime, domeni koje bi ova distinkcija trebalo da razluči u stvari su nerazdvojno povezani. Hajekov cilj, u stvari, jeste da razdvoji prinudu u smislu koji bi obuhvatao fizičku i njoj srodne oblike prinude, od prinude koja bi bila izazvana ekonomskim “neminovnostima”. Međutim, koliko god se ta razlika činila zdravorazumskom, ona i samog Hajeka dovodi do paradoksa. Na makro nivou, nivou države, liberalizam ističe značaj ekonomske nezavisnosti tržišta od države, koja bi trebalo da i pojedincu obezbedi istu takvu nezavisnost. Kako sam kaže, ako je mišljenje ono koje bira ciljeve ljudskog delovanja i ako njihovo ostvarenje zavisi od dostižnosti potrebnih sredstava, onda kontrola nad sredstvima je kontrola nad ciljevima.³⁴ Međutim, na mikro nivou ta nezavisnost ne postoji, na tom nivou ekonomsku prisilu Hajek ne shvata kao nasilje. Hajekova vizija bazira se na tezama egološkog racionalizma, odakle on izvodi svoje uverenje da će se na mikro nivou pojedinac voditi isključivo svojim interesom, tačnije da će se voditi prema tržištu. Međutim, to ipak ne isključuje niti kapricioznost niti bilo koju vrstu arbitrarnosti kojoj pojedinci mogu biti izloženi.³⁵ To znači da i u okviru tržišnog sistema pojedinac može biti pod prinudom u *Hajekovom smislu*.³⁶

Ali, ako i isključimo kapricioznost, ostaje činjenica da ne možemo smatrati slobodnim onoga čoveka koji nema drugog izbora osim da služi svrhama drugog lica, pa makar te svrhe i bile vođene zakonima tržišta. Pitanje izbora, ili moći, kod Hajeka je banalizovano. To jeste jedno teško pitanje, jer stoji Hajekova tvrdnja da mnogi zahtevi koji su usmereni

³³ F. A. Hajek, *Poredak slobode*, str. 27.

³⁴ F. A. Hajek, *Liberalizam*, str. 220, u: *Nova srpska politička misao* 1–2, 3–4, 1997.

³⁶ Poseban problem je što na mikro nivou glavna karakteristika jeste subjektivnost, drugim rečima mi ne možemo znati da li se pojedinac u svojim akcijama vodi diktatom tržišta ili nekim drugim motivom.

protiv rezultata tržišta jesu zahtevi za očuvanjem statusa. Međutim, u jednoj situaciji, promena statusa nije više samo promena finansijskog stanja, već i realna pretnja slobodi. U tom slučaju, Hajekova razlika između *prinude* i *zakona tržišta* postaje tek razlika između neposredne i posredne prinude. Istini za volju, mnogi domeni takve prinude sankcionisani su pravom; recimo, seksualno uznemiravanje se može nekad tumačiti u tom ključu, ali značajan deo tog područja nije moguće zaštititi drugačije osim institucijama koje su ograničavale slobodu ekonomske aktivnosti. Jedna od takvih institucija je sindikat. Sindikat Hajek shvata kao monopol organizovanog rada³⁷ i to naručito zbog oblika prinude koje primenjuje, kao što su štrajk, zauzimanje fabričkog kruga, demonstracije... Ali pored tih, ponekad veoma diskutabilnih metoda, ostaje pitanje da li uopšte ima mesta za neko drugačije delovanje koje bi štitilo slobode ugroženih. Dakle, ako uklonimo metode uticaja na stranu, ono što vidimo jeste da ideja slobode zahteva izvesnu meru ometanja sistema slobodnog tržišta. Kao krajnji rezultat, mora biti jasno da distinkcija pojma slobode kao odsustva prinude i pojma slobode u smislu moći nije realno utemeljena.

Sa druge strane, i sam pojam egološkog racionalizma, kao osnov na kojem bi trebalo da se bazira liberalno društvo, je diskutabilan. U ekonomiji koja favorizuje tržišni sistem privrede jedan od omiljenih načina demonstracije uspešnosti društva zasnovanog na egološkom racionalizmu je priča o kraljevstvu Zig i kraljevstvu Zag. Priča govori o tome da i u dobrom kraljevstvu i u lošem kraljevstvu zavlada suša i glad. U lošem kraljevstvu, usled veće potražnje, kralj diže cene žita. U dobrom kraljevstvu kralj brine o svom narodu, tako da cene žita ostaju iste. Međutim, kako se suša produžava i u narednim godinama u dobrom kraljevstvu nestaju sve zalihe, dok u lošem, usled sve veće i veće cene žita, narod je sve siromašniji, ali zaliha i dalje ima. Krajnji bilans je da u dobrom kraljevstvu svi poumiru od gladi, dok u loše kraljevstvo, usled velike cene žita, počinju da dolaze trgovci iz najudaljenijih krajeva, raste uvoz i obara se cena žita.

Protivargument ovoj demonstraciji jeste takozvana dilema zatvorenika. Ona se takodje bazira na egološkom racionalizmu, ali pokazuje drugačiju stvar. Zatvorenici su stavljeni pred dilemu, ili da jedan izda drugog i tako spase sebe, ili da obojica čute. Za njih obojicu, zajedno, bilo bi najracionalnije da čute, međutim, ako se vode egoizmom, onda je najracionalnije da neko od njih dvojice prvi progovori. Dakle, dilema

³⁷F. A. Hajek, *Liberalizam*, str. 218.

pokazuje da egološki racionalizam uopšte nije racionalan kada se sa nivoa pojedinca prenese na nivo zajednice.

Dobre primere, koji nam mogu ilustrovati gore opisane negativne karakteristike egološkog racionalizma, daje nam berza. Kraha berze kojim je počela Velika depresija možda je najbolji primer. Iako postoje različita objašnjenja za slom američke privrede u tom periodu, ono što se dešavalo na berzi može se posmatrati nezavisno od tih teorija. Jednostavno, slom berze je usledio usled višestruko precenjene cene akcija. Tačnije, ako slom interpretiramo u smislu egološkog racionalizma, cene akcija su bila napumpane usled neralnih očekivanja da će cena i dalje rasti, a udružena potražnja samo je falsifikovala informaciju o realno stanju privrede, te je tako u suštini neracionalnim potezima davala privid opravdanosti. Iako su već 1928. dolazila upozorenja da su cene akcija prenapumpane, niko se nije na to obazirao. Kraha berze je sve to prekinuo.

* * *

Ako sada uporedimo ekstreme, sa jedne strane spontano tržište, zasnovano na principima egoizma, a sa druge komandnu privredu, zasnovanu na ideji planiranja, videćemo da nijedan sistem nije dobar po sebi i da se moramo opredeliti za srednji put. U odluci da li ćemo biti naklonjeniji jednoj ili drugoj strani leži i sudbina države blagostanja.

U osnovi, sistem slobodnog tržišta, kako ga vide liberali, pokazuje se nužan u ovom trenutku. Prvo, čini se da je potrošnja na ime blagostanja prerasla mogućnosti i veoma bogatih država. Drugo, zbog kretanja na svetskom tržištu sada ne postoji alternativa liberalizovanom tržištu, i to, koliko iz potrebe da se održi dostignuto blagostanje na nacionalnom nivou (mereno BDP-om), toliko i zbog rasta blagostanja na globalnom nivou. Pored već spomenute razlike između bogatih i siromašnih koja se uvećava, ne treba zaboraviti da se ujedno beleži i rast bruto društvenog proizvoda na globalnom nivou (negde oko 4% godišnje). Otuda, možemo pretpostaviti da će u jednom trenutku, u ime slobode, doći do restauracije države blagostanja, ali sada na nadnacionalom nivou. Međutim, za to je potrebna prethodna rekonstrukcija političkih nadnacionalnih institucija, a verovatno i stvaranje novih. Kako za to u ovom momentu nema nikakvih izgleda, i same perspektive države blagostanja ostaju nepoznanica.

David Pupovac

Limits of the Liberal Critic of the Welfare State

Summary

This paper explores the end of liberal critics on welfare state. The main object is to show that there are two different areas of liberal critics, and two different perspective of it. The first is strictly economic and it argues the necessity of free market. The second is based on political theory and, as we found, that critics are not legitimate when it comes to the concept of freedom. Main reference for a liberal position is work of F.A.Hayek.

Key words: Liberalism, Welfare State, Economics, Political Theory.

Tijana Morača

Tutor: dr Divna Vuksanović

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

INTERNET AKTIVIZAM

Bavljenje internet aktivizmom zahteva njegovo razmatranje u širem kontekstu fenomena na koje se nadovezuje i naslanja. U pitanju je delovanje nastalo u procesu inoviranja i kombinovanja starijih društveno-aktivističkih ideja sa novim tehnološkim okruženjem. Kompleksna struktura u koju je integrisan sačinjena je, između ostalog, od radikalne/alternativne upotrebe medija, političke akcije, demokratske kulture, medijske tehnologije, javne sfere i društvenih pokreta.

Međutim, čvrsta vezanost internet aktivizma za namere, zahteva, pored konceptualnog nivoa, sagledavanje realnosti prakse, tj. njegovih praktičnih ispoljavanja.

Oblici internet aktivizma kojima se bavi ovaj rad pre svega podrazumevaju korišćenje elektronskog prostora nezavisno od korporativne, državne, političke ili religiozne kontrole i njegovo dalje osvajanje za društvenu kritiku, refleksiju, izazove i dijalog; afirmaciju društveno konstruktivnih projekata i snaga i povećanje ličnih i kolektivnih sloboda. Nasuprot tome stoji upotreba interneta kao medija u cilju održanja društvenog *statusa quo*, kao i njegova radikalno represivna upotreba, koja društvenu heterogenost pretvara u statičnu i reakcionarnu snagu.

Internet aktivizam podrazumeva korišćenje tehnologije, infrastrukture interneta kao sredstva/oruđa/kanala komunikacije i kao samog mesta za delovanje, čije je krajnje ishodište političko. On je sazrevao i doživljavao ekspanziju paralelno sa sveobuhvatnim uticajem globalnog tržišta u domenu oblikovanja i upotrebe elektronskog prostora. Delovanje internet aktivista, sa one strane "digitalnih barikada", može upravo da se shvati i kao odgovor na politički vakuum u elektronskom prostoru, nastao usled pokušaja njegovog korporativnog i političkog prisvajanja.

Internet aktivizam je korisno posmatrati kao deo istorijskog kontinuuma radikalnih/ alternativnih medija. Međutim, iako u nekim svojim ispoljavanjima podrazumeva radikalno korišćenje tehnologije, internet aktivizam ne čini zaseban rezervat zajedno sa ostalim radikalnim medijskim upotrebama. On je usmeren protiv šireg spektra izvora i oblika

ispoljavanja dominacije, ne samo ekonomske, već i društvene i kulturne, pa u tom smislu on pre predstavlja kompleksan društveni fenomen koji, koristeći niz heterogenih, taktičkih i strateških pristupa, deluje i u domenu popularne kulture.

Uvođenje interneta u polje društvenog i medijskog angažmana otvara brojne dileme. One se prevashodno dotiču mogućnosti interaktivnog globalnog delovanja i novih oblika umreženog organizovanja, tj. suštinske promene u odnosu na dosadašnji aktivizam kao posledice prelaska od jednosmerne na dvosmernu komunikaciju i komunikaciju "od mnogih ka mnogima".

Jedna od karakteristika alternativnog pristupa internetu je upravo korišćenje njegove interaktivne prirode u ostvarivanju šire participacije, koja deluje kao protivteža jednosmernosti svojstvenoj tradicionalnim mas medijima. Taj proces rezultuje prebacivanjem težišta sa pasivne publike, shvaćene kao grupe konzumenata, na heterogenu grupu korisnika; samim tim granica između proizvođača medijskog sadržaja i aktivnog medijskog korisnika postaje manje oštra. Aktivna publika postaje važan treći činilac komunikacione mreže između medijskih aktivista i društvenih pokreta. Ovi međusobno povezani komunikacioni krugovi predstavljaju suštinsku dimenziju kako pokreta, tako i angažovanog medijskog delovanja.

Društveni pokreti i radikalni mediji su tradicionalno u odnosu međuzavisnosti, uzajamnog nadopunjavanja i podsticanja. Mediji su deo tradicije pokreta koji sami obezbeđuju neophodna sredstva za komunikaciju; sa druge strane, obično su mediji bili prvi u artikulaciji dilema i izazova pokreta. Korišćenje medija, tj. efikasnost komunikacije unutar i van pokreta je ključna za njihovu samo-mobilizaciju.

Upotrebom interneta, preispituje se nekadašnja uloga alternativnih medija u medijaciji između društvenih grupa i javnosti. Otvara se dilema o neposredovanoj komunikaciji, tj. eventualnom prelasku: "...sa strategija davanja glasa onima bez glasa na strategije po kojima ljudi govore u svoje ime".¹ Jedan od ključnih aspekata interneta – mogućnost komunikacije "od mnogih ka mnogima", često menja i komunikacionu strategiju unutar tzv. novih društvenih pokreta, heterogenih grupa različitih orijentacija (mirovne, ekološke, anti-korporativne, anti-konzumerističke...), koje deluju van političkih partija i zvaničnih institucija demokratije. Naspram tradicionalne, uglavnom jednosmerne komunikacije unutar ranijih

¹ Ford, T. V., Gil, G. (2001). Radical Internet Use. In: Downing, J., Ford, T. V., Gil, G., Stein, L. *Radical media*. Thousand Oaks: Sage Publications, p. 206.

pokreta, stoji pokušaj trans-nacionalnog umrežavanja na principu autonomije i generisanja organizacije iz samog procesa komunikacije. Internet aktivizam je, u nekim oblicima i na različite načine, vezan za nove društvene pokrete. Pored toga što obezbeđuju oruđe – komunikacioni kanal za delovanje pokreta, pojedini internet kolektivi ujedno predstavljaju i projekat demokratske unutrašnje organizacije, koji pokreti i pokušavaju da sprovedu. Eksperimentisanje sa formama političkog organizovanja nosi rizik smanjenja trenutne efikasnosti delovanja, ali ostvaruje dugoročnu vezu sa idealom stalne realizacije slobode. Opšta tradicija radikalnih medija zagovara demokratsko samo-upravljanje (self managed media), suštinski važan pokušaj prefigurativne politike. Dakle, ovi mali medijski prostori veće unutrašnje slobode kontinuirano praktikuju spajanje vizije drugačijeg društva sa procesom borbe za njegovo ostvarenje.

Korišćenje interneta u suprotstavljanju hegemoniji svoju afirmaciju može da postigne u situacijama jasne cenzure i represije, kada deluje kontra-informativno. Međutim, u uslovima u kojima se hegemonija ispoljava na suptilniji način (npr. kao samo-cenzura medijskih profesionalaca), internet aktivizam ne služi samo informisanju. On se tada potvrđuje kao način preispitivanja hegemonskih procesa, animacije javnosti, uključivanja isključenih, artikulisanja nezadovoljstva i javne debate. Treba uzeti u obzir i da internet aktivistički kolektivi ne podležu interesima medijskih korporacija i da je njihova unutrašnja organizacija bazirana na demokratiji pre nego na hijerarhiji. U takvom, širem sagledavanju, internet aktivizam može da postane nosilac razvojne moći demokratije i demokratskih komunikacionih struktura. Dakle, odstupanje od kontra-informacionog, čisto racionalističkog modela redefiniše internet aktivizam (uz ostale oblike medijskog aktivizma) – on nije samo kontinuiran svestan proces ka jasnom cilju, već projekat koji vodi povećanju individualnih i društvenih pozitivnih mogućnosti.

Upravo se pri razmatranju potencijalno šire društvene uloge interneta često naglašavaju njegove implikacije po javnu sferu, shvaćenu u smislu otvorenosti i javne debate.² Tehnički posmatrano, mogućnosti interneta kao javne sfere su gotovo neograničene, štaviše, on je: “naša potencijalno prva globalna javna sfera, medij uz pomoć koga politika može postati istinski participatorna”.³ Spoj društvenih pokreta (koje neki autori

² Moguće je govoriti i o postojanju više javnih sfera i praviti distinkciju između npr. zvanične i alternativne/kontra javne sfere.

³ Ibid, p. 202.

smatraju konstitutivnim elementima javne sfere) i Internet medijskog delovanja pomaže u daljem formiranju alternativnih zona za radikalnu debatu, refleksiju i komunikaciju, tj. u ostvarivanju javne sfere kao prostora radikalnog uključivanja i arene „...za produkciju i cirkulaciju diskursa koji u principu mogu biti kritični prema državi“.⁴

Praktična ispoljavanja internet aktivizma potvrđuju i proširuju navedene koncepte. Od sredine osamdesetih godina do danas društveni aktivisti nove generacije koriste dostupnu infrastrukturu u elektronskom prostoru za kontra-informisanje, praktikovanje građanske neposlušnosti i direktno suprotstavljanje dominaciji, ali i za eksperimentisanje sa formama udruživanja i otpora. Zahvaljujući ubrzanom tehnološkoj ekspanziji, usložnjava se okruženje u kome oni deluju, kao i kompleksnost oruđa koja su im na raspolaganju.⁵

Obimnije korišćenje interneta od strane aktivističkih grupa počinje u drugoj polovini osamdesetih godina. Tadašnji, *kompjuterizovani aktivizam* (computerized activism) predstavlja spoj društvenog aktivizma i komunikacije posredovane kompjuterom. Institut za globalne komunikacije iz San Franciska je jedna od prvih i najvećih udruženih aktivističkih inicijativa na Internetu, nastao spajanjem mreža Peacenet i EcoNet. U to vreme, Institut je predstavljao jedini kompjutersko-komunikacioni sistem posvećen društveno angažovanim pitanjima. On je pružao infrastrukturu za kompjutersko umrežavanje u cilju internacionalne komunikacije i razmene informacija među aktivistima.

Međutim, može se reći da je e-mail komunikacija (na kojoj se kompjuterizovani aktivizam uglavnom zasnivao) postala relevantna za društvene pokrete tek nakon ekspanzije interneta u prvoj polovini devedesetih. Kompjuterizovani aktivizam je bezopasniji od savremenih oblika internet aktivizma, gde se infrastruktura interneta od sredstva za komunikaciju preobraćuje u objekat ili mesto same akcije.

Početak devedesetih godina, američki establišment uvodi novu vojnu doktrinu – u pitanju je tzv. Informacioni rat (Information Warfare) i pretnja od info-terorizma. Pod okriljem američkog istraživačkog centra RAND, 1993. godine se pojavljuje izveštaj „Cyberwar is Coming!“,

⁴ Ibid, p. 219.

⁵ Aktivista i autor Stefan Vrej hronološki razvoj i usložnjavanje internet aktivizma posmatra u 5 faza – portala. On koristi termin Vanparlamentarna net politika direktne akcije – ona naglašava dinamiku političkog procesa koja se razvija van tradicionalnih političkih struktura.

koji popularizuje pojam Informacionog rata i postaje jako uticajan na njegova kasnija razmatranja. Zaključak je da će se budući konflikti voditi uglavnom kroz elektronske mreže, tj. napadom na vitalne kompjuterske sisteme. Ovaj rad, između ostalog, razgraničava net-rat (netwar), koji je rat reči, propagandni rat, koji postoji na samom internetu i sajber-rat (cyberwar), koji se odnosi na kibernetički rat, koji zavisi od kompjutera i komunikacionih sistema (the war of C4I – Command, Control, Communication, Computers, and Infomation).

Jedna od najvažnijih bitaka u Informacionom ratu se vodi upravo na konceptualnom nivou, na polju definisanja. Nekoliko hakerskih akcija tokom devedesetih godina je otkrilo ranjivost sajber prostora, lociralo i izložilo aparat moći smešten u njemu. Od tada se progresivno širi paranoja (prvenstveno podstaknuta od strane američkih vlasti) o virtuelnoj katastrofi, i stvara se negativna slika *on-line* političkog aktivizma i drugih kontra-korporativnih i kontra-kulturnih pokreta. Zamagljivanjem granica društveno-politički motivisanog *on-line* aktivizma i sajber terorizma, tj. nerazlikovanjem akcija u sajber prostoru na osnovu namere (sticanje profita napadanjem pojedinaca ili elektronski otpor isključivo napadom na institucije), otvara se polje za restriktivne zakonske regulative, kojima se politički establišment štiti od disidenata, a korporativni sektor od finansijskih gubitaka koji prete od „copyleft” i „open source” inicijativa.

Jedan od vidova informacionog rata je *grasruts info-rat* (grassroots infowar). U kontekstu evolucije internet aktivizma, on označava intenziviranje kompjuterizovanog aktivizma, prelazak sa reči na dela, insistiranje na neposrednosti, neposredovanju i povezanosti na globalnom nivou. Dakle, nije više u pitanju samo izveštavanje i razmena informacija, već internet postaje sredstvo za podsticanje konkretnih akcija i njihovog širenja na globalni nivo.

Jedan od najproslavljenijih primera *grasruts info-rata* je počeo 1994. godine, pobunom Zapatista u južnom Meksiku, usmerenom protiv meksičke vlade i primene Severno-američkog sporazuma o slobodnoj trgovini. Komunikaciona strategija Zapatista je podrazumevala obezbeđivanje momentalne nacionalne i internacionalne pažnje i prenošenje zahteva bez filtriranja od strane mejnstrim medija. Od samog početka, tj. donošenja prve zapatističke javne deklaracije (u kojoj su, između ostalog, bili izneti zahtevi za autonomijom, slobodom i pravdom za lokalnu zajednicu), koja zahvaljujući internetu obilazi svet, razvija se globalna mreža podrške i solidarnosti, tj. dolazi do propagandnog rata u korist Zapatista. Deo ovog globalnog rata rečima se odvijao preko

tradicionalnih kanala medijske komunikacije, ali internet je bio suštinsko mesto borbe. Jedna od dve ključne funkcije koje je internet imao tokom dešavanja u Meksiku je alarmiranje javnosti i podsticanje protesta širom sveta u cilju sprečavanja meksičke vojske da krene u ofanzivu. Druga je iniciranje novih formi participatorne politike. Kao što je internet aktivnost bila nezamenljiva u mobilisanju podrške u kriznim trenucima, tako je bila i korisna u uspostavljanju internacionalnog dijaloga, bez koga ne bi bilo solidarnosti. Upotreba interneta je imala ključno mesto u raznovrsnoj komunikacionoj mreži radikalnih medija, koju su Zapatisti inspirisali i podstakli. Pored direktne komunikacije, ta mreža je omogućila široko učešće građana u njihovom projektu. Opstanak njihove pobune je zavisio upravo od mreže međupovezanih autonomnih medija.

Tokom višegodišnjih dešavanja u Meksiku otkrivaju se prednosti „net novinarstva” – principa da svako sa pristupom internetu može da objavljuje, bez cenzurisanja informacija i ograničavanja njihove distribucije. Javljaju se brojni izveštaji sa lica mesta u kojima se, između ostalog, govori o vezama Sjedinjenih Država i meksičke Vlade, kao i ciljevima neoliberalnih inicijativa u Meksiku.

Slučaj Zapatista u Čiapasu može da se shvati kao polazište za dalje istraživanje grsruts info-rata i kao praktični pokušaj radikalnog preoblikovanja zvaničnih teorija o Informacionom ratu.

Osnovna promena koju uvodi upotreba interneta u slučaju Zapatista u odnosu na raniji, kompjuterizovani aktivizam je uspešno proširenje lokalnih pitanja na globalni nivo, uz intenziviranje tradicionalnog aktivizma, čime i učesnici u ovom ratu postaju priznati kao nosioci nezaneamljive kolektivne moći.

Dalju potvrdu tvrdnji da će se sukobi i otpori budućnosti dešavati u elektronskom prostoru, donosi pojava tzv. *elektronske građanske neposlušnosti* (electronic civil disobedience), koja nastavlja tradiciju nenasilne direktne akcije i građanske neposlušnosti, preoblikuje taktike ranijih društvenih pokreta i eksperimentalno ih primenjuje na internet.⁶

Pošto je kapital postao decentralizovan, a moć dislocirana i nomadska, raniji oblici remećenja institucija akcijama u fizičkom prostoru su sada neadekvatni, jer ne obustavljaju protok informacionog kapitala.

⁶ Pojam elektronske građanske neposlušnosti prvi koristi umetnički kolektiv Critical Art Ensemble. Oni 1994. objavljuju svoju prvu knjigu *The Electronic Disturbance*, a zatim, 1997. godine, *Electronic Civil Disobedience and Other Unpopular Ideas*. Obe knjige se bave teorijskim razmatranjem prebacivanja građanskih protesta sa ulica na internet.

Dakle, novi koncept građanske neposlušnosti podrazumeva uskraćivanje pristupa informacijama, i u tu svrhu se najviše upražnjavaju virtuelne blokade (ove aktivnosti odgovaraju tradicionalnim – upadu na posed i blokadi). Izazivanjem elektronske blokade, tj. sprečavanjem pristupa elektronskim komunikacijskim mrežama: „...organizaciona svojstva institucije kojoj se uskraćuje pristup postaju nestabilna i – ukoliko se ovo stanje održi predugo– institucija će se na kraju urušiti zbog nedostatka komunikacije.”⁷

Pošto su strategija i taktika elektronske građanske neposlušnosti iste kao i u tradicionalnoj građanskoj neposlušnosti (u pitanju je nanasilno remećenje aktivnosti), aktivističko umetnički kolektiv Critical Art Ensemble⁸ predlaže neku vrstu moralnog kodeksa za digitalne aktiviste. Tako su, na primer, za izbegavanje blokada institucija sa humanitarnom funkcijom (čak i ako su korporacije u pitanju) ili elektronski napadi na pojedince (čak i ako su oni predstavnici korporacija); umesto toga, treba se odlučiti za korporacijske banke podataka o istraživanju potrošnje, marketingu i sl., i kao metu napada uzimati samo institucije.

Na koji način treba praktikovati elektronsku građansku neposlušnost, kao taktiku „...za izlaganje prirode nomadske moći“⁹ da bi ona bila najefikasnija u svojim antiautoritarnim ciljevima? CAE su 1997. godine izneli neke predloge u vezi sa udruživanjem hakera i političkih organizacija, koji za sada ostaju razdvojeni. U osnovi njihovog razmimoilaženja je, sa jedne strane, pretežno hakersko viđenje sebe samih kao tehnokratske avangarde koja pruža otpor, i sa druge strane, uverenja levičarskih aktivista o demokratskim principima organizovanja i izražavanju kolektivne volje. CAE razmišljaju o nekoj vrsti kombinovanja ideja tehnokratske avangarde i pluralizma osnivanjem malih aktivističkih grupa – ćelija. One bi okupljale praktičare, ali i teoretičare, i delovale (ne nužno dugotrajno) na mikro nivou, nomadski (kao i sam aparat političke i finansijske elite), sa puno različitih tačaka, u cilju izvođenja masovnih decentralizovanih elektronskih direktnih akcija. Po ovoj zamisli, centralizovani projekti bi radili kao kontra (državna) birokratija, preuzevši na sebe zadatke distribucije alternativnih informacija i obuke i regrutovanja tehnološki pismenih.

⁷ Critical Art Ensemble (2000). *Digitalni partizani*. Beograd: Centar za savremenu umetnost, str. 22.

⁸ U daljem tekstu: CAE.

⁹ Ibid, str. 37.

Realizaciju svojih predloga o elektronskoj građanskoj neposlušnosti, CAE smatraju teško ostvarljivom. Međutim, oni se zalažu za dalje ekperimentisanje sa modelima elektronskog otpora; upravo zato što je revolucija nemoguća: „negacija negacije je jedini realan pristup”¹⁰.

Jedno od najuspešnijih sprovođenja elektronske građanske neposlušnosti je takođe bilo inspirisano zapatističkom pobunom u Meksiku. Aktivistička grupa Electronic Disturbance Theatre je napravila softver pod nazivom FloodNet i u brojnim prilikama pozivala na masovno učešće u tzv. virtuelnim sedenjkima (virtual sit-ins), koja su bila uperena protiv suparničkih veb sajtova. Ukoliko bi kritična masa istovremeno koristila FloodNet, ulaz na odabrane sajtove bi bio blokiran; kako je ovo retko kada postignuto, pre je u pitanju bio simbolični gest. Masovna akcija korišćenja FloodNet-a se dogodila 1998. godine, kada je grupa pokrenula ometanja 3 veb sajta – meksičke vlade, frankfurtske berze i Pentagona. Zahvaljujući masovnom odzivu (oko 20.000 priključenja na FloodNet pretraživač), akcija je dobila veliki prostor u mejnstrim medijima.

Elektronska građanska neposlušnost, u kontekstu evolucije internet aktivizma, označava promenu pravca. Kompjuterizovani aktivizam, grasruts info-rat, pa i elektronska građanska neposlušnost su deo digitalne paradigme koja je okrenuta dijalogu, diskusiji i otvorenom i slobodnom pristupu. Međutim, paralelno se javljaju inicijative koje se udaljavaju, u korišćenju infrastrukture interneta, od modela javne sfere, približavaju konfiktnoj zoni i deluju na opasnijim linijama.

Pored elektronske građanske neposlušnosti, pojam haktivizma takođe postaje veoma frekventan 1998. godine. *Haktivizam* (hactivism) je hakerisanje u političke svrhe, *on-line* politički aktivizam. Dok su grupe koje su praktikovale elektronsku građansku neposlušnost napadale površinu, tj. ulaze na veb sajtove, haktivisti bez ovlašćenja pristupaju na same sajtove i menjaju ih. Upravo je linija zakonske regulative ona koja razdvaja elektronsku građansku neposlušnost i haktivizam. Akteri u elektronskoj građanskoj neposlušnosti deluju uglavnom slobodno, često su grupisani i još uvek se nalaze u nedefinisanom zakonskom prostoru. Sa druge strane, politički hakeri su anonimni, uglavnom rade individualno i njihove aktivnosti su nedvosmisleno protivzakonite. U skladu sa tim, ove dve vrste delovanja imaju i drugačije političke implikacije. Haktivizam ima privatnu, tajnu i anonimnu osnovu, pa samim tim nema potencijal ni ambiciju masovnog učešća i mobilizacije. Međutim, političnost u samom

¹⁰ Ibid, str. 31.

haktivizmu je neosporna; može se reći da ona postoji još od vizije prvih generacija hakera o slobodnoj informaciji, pogotovo ako se uzme u obzir paralelni razvoj ranog hakerisanja sa kompjuterizovanim aktivizmom osamdesetih godina.

Ako se navedeni oblici aktivizma na internetu nadovezuju na tradiciju ranijeg medijskog i društvenog aktivizma, oni su takoreći u svom začetku i pretpostavlja se njihov razvoj u skladu sa globalnom političko-ekonomskom situacijom. Pored toga, sve ove raznovrsne forme aktivnosti ne uključuju konsenzus oko načina i pravca delovanja.

Paralelno sa njihovim razvojem, javlja se i kritika, koja se uglavnom odnosi na adekvatnost, domete i efektivnost u političkom, taktičkom, strateškom ili tehničkom smislu. Razmatranje dilema o društvenoj relevantnosti internet aktivizma zahteva određivanje pozicije sa koje aktivisti nove generacije deluju.

Njihov angažman se može svrstati u kategorije strateškog i/ili taktičkog delovanja. Jedna od razlika ova dva pojma je pitanje puta do društvene promene. Strateški, radikalni i strukturni pristupi treba da rezultuju (revolucionarnom) preraspodelom moći. Sa druge strane, taktički, progresivni, praktični i svakodnevni procesi kontinuirano deluju na povećanje sile odozdo. U tom smislu, strategija je domen moćnih, nasuprot promenljivoj taktici kao domenu slabih: „Gerilska taktika je veština slabih: oni (...) održavaju svoje suprotstavljanje unutar i nasuprot društvenog poretka kojim vladaju moćni.“¹¹

Konstatacija o taktici kao potencijalno beskonačnom delovanju pogotovo se potvrđuje u domenu medija, gde se, zahvaljujući tehnološkom napretku i zaostajanju zakonske regulative, stalno otvaraju novi prostori za angažman. Termin taktički mediji je relativno nov¹² i podrazumeva opšte karakteristike taktičkog delovanja. Jedan od opisa glasi: „Taktički mediji su ono što se desi kada grupe i pojedinci koji se osećaju oštećeno ili isključeno iz šire kulture, počnu da eksploatišu jevtine 'uradi sam' medije...“¹³

Dakle, korišćenje interneta kao taktičkog medija podrazumeva delovanje po potrebi, pragmatičnost, mobilnost, fleksibilnost, prepade na

¹¹ Fisk, Dž. (2001). *Popularna kultura*. Beograd: Clio, str. 28.

¹² Prvi put je upotrebljen u Holandiji, prilikom kombinovanja medijske teorije i prakse u opsežnim eksperimentima sa javnom televizijom.

¹³ Garcia, D., Lovink, G., *The ABC of Tactical Media*

<http://amsterdam.nettime.org/Lists-Archives/nettime-1-9705/msg00096.html>

određene, pojedinačne pojave, a svoju punu afirmaciju postiže u kriznim trenucima. Međutim, snaga taktičkog medijskog delovanja istovremeno je i polje njegove potencijalne slabosti. Iako su neposrednost, a često i učešće u događajima (ne samo izveštavanje) neke od osnovnih razlika taktičkih i mejnstrim medija, može se reći da taktički metod nema proaktivni angažman, on odgovara na potrebe, ali ih ne anticipira; njega često prati odsustvo strategije sopstvenog delovanja.

Aktivisti i teoretičari G. Lovink i D. Garcia podsećaju da taktički mediji: "...nikada nisu savršeni, uvek su u nastajanju, performativni i pragmatični, u stalnom preispitivanju premisa kanala sa kojima rade".¹⁴ Ova činjenica međutim ne sme da ugrozi kredibilitet hibridnog medijskog eksperimentisanja, koje, uprkos nedostacima, stoji nasuprot totalizujućih mejnstrim medija.

Ideja o strateškom promišljanju aktivističkog korišćenja interneta dostiže svoju afirmaciju projektom Indymedia, pokrenutim tokom protesta protiv Svetske trgovinske organizacije u Sijetlu 1999. godine. U pitanju je decentralizovana globalna mreža medijskih kolektiva koje sačinjavaju novinari i aktivisti kojima je internet glavni komunikacioni kanal. Indymedia sajtovi služe kao otvoreno sredstvo komunikacije i mobilizacije javnosti. Osnovni princip je informisanje bez posredovanja, tzv. otvoreno izdavaštvo (open publishing), što podrazumeva da svako može da objavljuje vesti, izveštaje, analize i komentare. Do sada je širom sveta razvijeno preko 100 lokalnih Indymedia centara, koji su autonomni i finansijski i organizaciono nezavisni. Internacionalne veb strane (indymedia.org) vodi indymedia.org grupa, koja se bavi tehničkim i uređivačkim osnovama funkcionisanja celokupne platforme, koje su opšte za svaki kolektiv. Indymedia na eksperimentalan i ujedno strateški način koristi infrastrukturu interneta, što na dugoročnom nivou podrazumeva potpunu eksploataciju sredstava ponuđenih revolucijom u komunikacijama i informatičkoj tehnologiji za stvaranje autonomnih medijskih prostora.¹⁵ Pored poštovanja principa direktne akcije u komunikaciji, kao osnova unutrašnje organizacije Indymedia kolektiva su postavljeni demokratski, transparentni i dvosmerni procesi komunikacije i odlučivanja. Indymedia označava novu dimenziju aktivizma – delovanje unutar same internet infrastrukture i afirmativno i konstruktivno korišćenje njenih mogućnosti.

¹⁴ Ibid

¹⁵ Popularni Indymedia slogan glasi: „Ne mrzi medije, postani medij!“.

Budućnost internet aktivizma je moguće sagledavati upravo kroz pretpostavku razvoja strateških i taktičkih snaga u pravcu međusobne konvergencije. Dakle, pored stateškog osmišljavanja taktičkog medijskog delovanja, potencijalni otpor budućnosti pretpostavlja i povezivanje strateških i taktičkih pristupa u zajedničkoj težnji ka društvenoj promeni, tj: “stvaranje produktivnih veza svakodnevnih taktika otpora i delovanja na strateškom nivou”.¹⁶

Bertold Breht je, na početku ekspanzije radija dvadesetih godina 20. veka, govorio o “neograničenim” mogućnostima novog medija i njegovim sramotnim rezultatima. Osamdesetak godina kasnije, otkriva se i preispituje utopijska slika “neograničenih” mogućnosti na novootvorenim “elektronskim granicama”. Transformacija mogućnosti u rezultate i konstruktivan prelazak od negacije negacije do afirmacije mogućeg su ostvarljivi uz promišljanje implicitnih potencijala i ograničenja nove generacije aktivizma i stalni nastavak eksperimentisanja.

LITERATURA

1. Critical Art Ensemble (2000). *Digitalni partizani*. Beograd: Centar za savremenu umetnost.
 2. Downing, J., Ford, T. V., Gil, G., Stein, L. (2001). *Radical media*. Thousand Oaks: Sage.
 3. Fisk, Dž. (2001). *Popularna kultura*. Beograd: Clio.
 4. Koolhaas, R. (ed.) (2004). *Content*. New York: Taschen.
 5. Džouns, S. (ur.) (2001). *Virtuelna kultura*. Beograd: XX vek.
-
1. Garcia, D., Lovink G., *The ABC of Tactical Media*
 2. <http://amsterdam.nettime.org/Lists-Archives/nettime-l-9705/msg00096.html>
 3. Lukić, K., *Next 5 Minutes – International Festival of Tactical Media*,
http://kuda.org/txt_n5m.htm
 4. Milovanović, G. (2003). *Internet i globalizacija*. CD ROM *Aspekti globalizacije*. Beograd: BOŠ/CePIT.

¹⁶ Fisk, Dž. 2001. *Popularna kultura*. Beograd: Clio, str. 186.

5. Mckenzie, W., *On the tactic of tactics*
6. http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors2/warktext2.html
7. Mckenzie, W., *A hacker manifesto (version 4.0)* http://subsol.c3.hu/subsol_2/contributors0/warktext.html
8. *ReadMe! ASCII Culture and the Revenge of Knowledge* <http://www.medialounge.net/lounge/workspace/nettime/DOCS/zkp5/intro1.html>
9. Vegh, S., *Hactivists or Cyberterrorists? The Changing Media Discourse on Hacking* http://www.firstmonday.dk/issues/issue7_10/vegh/
10. Wray, S., *Electronic Civil Disobedience and the World Wide Web of Hactivism: A Mapping of Extraparliamentarian Direct Action Net Politics* <http://switch.sjsu.edu/web/v4n2/stefan/index.html>
11. <http://www.critical-art.net/>
12. <http://www.next5minutes.org/n5m/index.jsp>
13. <http://www.hactivist.com/>
14. www.indymedia.org

Tijana Moraca

Internet Activism

Summary

Since the expansion of the Internet in the 90s, common view point says it is a space of distributed power, decentralized and open medium, with great potential for social change. Nevertheless, alongside with liberating possibilities, various forms of cyber segmentation emerge, mostly from corporate sector.

This paper examines the growing importance of on-line activism, which represents realization of some of the possibilities behind the “digital barricades”. Use of Internet infrastructure as a democratic tool for change and political mobilization and participation is observed in relation to new social movements, radical media use, strategic and tactical engagement, notion of public sphere...

Topics addressed include practise of the Zapatista movement’s use of the web, hacktivists’s disruption of mainly commercial websites, notion of electronic civil disobedience, Indymedia’s global network of autonomous collectives.

Key words: Internet, Power, Expansion, Website.

Gordana Petković

Tutor: prof. dr Ksenija Petovar

Arhitektonski fakultet i

Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu

GRAĐANI I OBNOVA GRADA***Kvalitet življenja u gradu: o potrebi neprekidne obnove grada***

Estetika, mada je možemo nazvati i kvaziestetikom, srpske prestonice danas, posledica je političkog, socijalnog i kulturnog stanja društva, i iznad svega je paradigma dominantnog sistema vrednosti i preovlađujućeg nemarnog ponašanja prema javnom dobru i javnom interesu. Ruinirane fasade govore o tome koliko je oštra granica u našem poimanju prostora: onde gde prestaje jasno prepoznatljiv privatni interes – nestaje briga o prostoru.¹ Upravo na mestu ukrštanja privatnog i javnog postoji mogućnost za neprestano unapređivanje kvaliteta življenja, jer se kvalitet življenja pojedinca ne može odvojiti od ukupnog kvaliteta življenja zajednice (svakodnevno korišćenje prostora podrazumeva ne samo korišćenje sopstvenog stambenog prostora, već i korišćenje javnog prostora: parkova, dečijih igrališta, rečnih obala, pešačkih i biciklističkih zona).² Svaka uzurpacija prostora, i kada direktno ne ugrožava privatnu svojinu pojedinca, može ugroziti neki od aspekata komfora na koji pojedinac i kao vlasnik privatne svojine i kao korisnik javnog prostora ima prava. Izgradnja kioska i “privremenih objekata” na trotoarima, zelenim i parkovskim površinama ometa kretanje pešaka i urušava ambijentalni duh³ prostora, izgradnja objekata na udaljenosti od postojećih objekata manjoj

¹ Liht, Sonja (2003). To nije evropski: fasade. U: *Evropski forum*, br. 10 (str. 13). Beograd: Vreme.

² <http://www.projekatrsp.org/main.html>: Kvalitet življenja u gradu ne određuju samo materijalni uslovi života, već i uslovi socijalnog života. Ovo znači da se pod uslovima za život podrazumevaju takve socijalne prilike koje omogućavaju život i napredovanje članova društvene zajednice, s tim što one mogu biti na nivou porodice (mikro socijalnog miljea), užeg socijalnog okruženja (srodničke porodice, naselja i sl.), ili lokalne zajednice (opštine, grada).

³ Ambijentalni duh grada nastaje kao sinteza vremenske i prostorne dimenzije razvoja grada. Čine ga nematerijalne vrednosti koje nastaju usled različitih političkih, društvenih, socioloških, kulturoloških dešavanja u raznim istorijskim kontekstima.

od propisane umanjuje privatnost korisnika i narušava projektovane uslove korišćenja prostora (osunčanost, provetravanje, vizure...), čime se nelegalno ograničava pravo svakog građanina na uživanje privatne svojine⁴ i istovremeno smanjuje njena tržišna vrednost (Petovar, 2003).

No, o potrebi obnove svakako ne treba razmišljati samo u situaciji u kojoj gradupreti potpunogubljenjeidentitetazbogurušavanjaprepoznatljivih "mentalnih slika"⁵ i "obrazaca ponašanja"⁶ lokalnog stanovništva i doživljaja posetilaca. Obnova grada je zapravo proces koji sprečava mogućnost postepene devalorizacije gradskog prostora kao javnog dobra i inicirana je težnjom za neprekidnim poboljšanjem uslova življenja. Tako shvaćena, obnova grada je ideja savremenog urbanizma, koji svoju logiku zasniva na pluralističkom civilnom društvu, u kome je građanska inicijativa jedna od okosnica ključnih društvenih procesa

Obnova grada bazira se na principu održivosti, koji podrazumeva kontinuirane promene grada radi prilagođavanja korisnicima u vremenu sadašnjem, uz racionalno korišćenje sopstvenih resursa u cilju opstanka za buduće generacije korisnika. Zbog ograničenosti resursa (zemljišta, zelenila, vazduha...), što se neminovno nameće kao egzistencijalni problem sa kojim se susreće moderna civilizacija, obnova grada primenjuje metode urboreciklaže⁷ koje joj omogućavaju efikasnije korišćenje potencijala gradskog prostora.

⁴ Propisi kojima se na prvi pogled ograničava korišćenje svojine (urbanistički i građevinski propisi, propisi o kućnom redu i održavanju stanova i stambenih zgrada) imaju višestruke razloge. Njima se obezbeđuje odgovarajući nivo kvaliteta življenja, štiti privatna svojina od eventualnog ugrožavanja od strane nesavesnih vlasnika, ali se istovremeno štite i javna dobra i javni interes (Petovar, 2003).

⁵ O mentalnim slikama grada govori se u knjizi Linč, Kevin (1974). *Slika jednog grada*. Beograd: Građevinska knjiga.

⁶ Obrasci ponašanja su različiti oblici ustaljenog ponašanja ljudi koji svakodnevno koriste određeni prostor (najčešće se odnosi na njihovo neposredno stambeno okruženje ili već neki drugi prostor kome svakodnevno gravitiraju).

⁷ Urboreciklaža je pojam novijeg datuma, odnosi se na sintezu rekonstrukcije kao metode aktivne zaštite fizičke strukture i revitalizacije kao metode integracije nove namene u fizičku strukturu, sa osnovnom idejom korišćenja postojećeg graditeljskog fonda u cilju održivog razvoja.

Legitimni interesi aktera u gradskom prostoru

Grad je složena prostorno-fizička, socio-ekonomska, kulturna i politička celina u kojoj se prožimaju interesi mnogobrojnih aktera.⁸ Naime, grad se ne može odrediti kao isključivo fizičko-funkcionalna tvorevina, jer čitav njegov urbanitet zapravo izvire iz susreta i interakcija aktera, razmene doživljaja prostora i kumulacije energije. Bez zainteresovanosti korisnika prostora za život u zajednici, grad ne bi postojao. Prema Hegelu, moderno društvo je prostor koji liči na bojište gde se sreću, sudaraju, ukrštaju i spajaju različiti interesi. Zahvaljujući suprotstavljenosti (napregnutoj sprezi) interesa korisnika, grad opstaje i neprekidno se razvija, što najbolje dokazuje uspešno prevazilaženje degradacije zrele faze industrijskog grada, kada se činilo da će svaka naredna promena biti devalorizacija postignutog prosperiteta (tj. da će se industrijski grad u sebe urušiti) ili savremena tekovina održivog grada kao izlaska iz stagnacije postindustrijskog grada, koji je dosegao granice tehnološkog napretka.

Suprotstavljenost interesa pojedinih aktera i njihova moguća međusobna isključivost ne znači neminovno da su neki od tih interesa nelegitimni. Nelegitimni interesi uključuju pre svega nelegalne interese, to jest interese koji su u suprotnosti sa važećim zakonima, uredbama i pravilima, u ovom slučaju, konkretno, sprovedenim u praksu kroz urbanističke planove. Ipak, ne treba zaboraviti činjenicu da nelegitimni interes ne mora nužno da se javi kroz nepoštovanje zakonskih normi, već može biti direktno ugrožavanje interesa većine zarad postizanja koristi u kojoj će "uživati" manjina, pa prema tome zaključujemo da je interes nelegitiman i ako krši civilizacijske standarde i norme ponašanja i korišćenja prostora.

Ako sinhronijski posmatramo obe osnovne teze, kojima smo definisali nelegitimni interes, u kontekstu Beograda kao milionskog grada možemo se osloniti na primer odnosa bespravne izgradnje i uzurpacije kao reprezenata pomenutih teza, pri čemu moramo definisati

⁸ Park (1967) definiše grad (navedeno prema: Mihaljević, Gavriilo, 1992: 140–141) "... Grad je pre svega stanje duha, zbir običaja i tradicija i utvrđenih stavova i osećanja koji su nerazlučivo povezani sa ovim običajima i prenose se tradicijom. Drugim rečima, grad nije samo fizički mehanizam i neka veštačka konstrukcija. On je uključen u bitna zbivanja koja se dešavaju ljudima koji u njemu žive, on je proizvod prirode i to ponajviše ljudske prirode."

prirodu ovih "akcija" u prostoru da bi, na osnovu njih, razumeli dualitet nelegitimnog interesa, koji smo postavili kao pretpostavku. Bespravnom izgradnjom smatra se izgradnja novog ili nadogradnja postojećeg objekta na vlastitoj građevinskoj parceli ili preparcelisanom zemljištu kupljenom od bivšeg vlasnika, bez pribavljanja urbanističke i/ili građevinske dozvole, pri čemu se ne radi o uzurpaciji javnog prostora ili zauzimanju tuđeg vlasništva. Uzurpacija označava protivpravno i samovlasno prisvajanje, ali i pribavljanje koristi na štetu drugog i ugrožavanje legitimnih interesa i prava drugog građanina. Prema prethodnom, bespravna izgradnja ne mora direktno da ugrozi javno dobro ili javni interes, iako je reč o nepoštovanju urbanističkih propisa koje dovodi u pitanje legitimnost takve intervencije u prostoru, dok uzurpacija uvek ugrožava/zuzima tuđe dobro, bez obzira da li se ostvaruje sa ili bez dozvole (u našoj praksi poslednjih desetak godina povezana je sa korupcijom – formalno je legalizovana dozvolama i saglasnostima lokalnih i republičkih vlasti).⁹ Tako, nelegitimnim interesima možemo označiti one interese koji ugrožavaju, sa jedne strane druge privatne interese, a sa druge strane javno dobro i javni interes koji se generiše kao sinteza privatnih legitimnih interesa i iskazuje, sa jedne strane, zakonskim okvirom, a sa druge – civilizacijskim standardima života u zajednici.

U društvenim sistemima koji poznaju ograničeni broj društvenih grupa sa artikulisanim interesima (kao što su u socijalizmu bili radnička klasa, radni narod ili komunistička partija) uvećavanje broja interesa nije prihvaćena pojava u društvu, i zarad toga legitimnost interesa se priznaje samo ako interes pripada nekoj od društveno utemeljenih grupa. Savremeno pluralističko društvo, u složenoj situaciji prožimanja velikog broja aktivnosti, doživljava eksploziju interesa različitih pojedinačnih aktera i grupa aktera sa srodnim interesima.

Stoga, da bi interes bio legitiman, u demokratskom sistemu neophodno je i dovoljno da ispuni prethodno navedene uslove: utemeljenost u zakonu, uključujući urbanističke norme i standarde (ograničavamo se na oblasti kojom se u ovom radu bavimo) i usklađenost sa odgovarajućim civilizacijskim standardima, koji su definisani u različitim međunarodnim dokumentima i konvencijama ili se kao kulturni obrasci podrazumevaju. Vodeći se načelima demokratičnosti, nijedan akter ne sme biti diskriminisan, ukoliko je njegov interes legitiman. Zbog brojnosti

⁹ Petovar, 2003: 29–36.

interesa u multifunkcionalnom gradskom prostoru, koji po svojoj prirodi podrazumeva interakcije velikog broja aktera, stvara se složeni problem određivanja prioritnog interesa. Da bismo odredili koji akteri sa svojim interesima mogu imati prioritet, krenućemo od činjenice da je za to veoma bitno sa kog aspekta vršimo analizu, tj. koju vrednost savremenog života smatramo najvišom:¹⁰ da li je u pitanju profit kao pokretač tržišnog sistema u urbanizmu ili estetika kao težnja profesionalaca ili kvalitet življenja (koji objedinjuje zaštitu privatne svojine, bezbednost, ugodnost, komfor...) koji je cilj građanina kao pojedinca i kao dela zajednice. S obzirom da se, oslanjajući se na teoriju civilnog društva, opredeljujemo za kvalitet življenja kao vrhovnu vrednost urbane sredine, građanina koji pripada lokalnoj zajednici označićemo kao primarnog aktera u naseljsko-prostornom kontekstu.

Razmatranje vrhovne vrednosti savremenog društva nije od značaja za definisanje legitimnog interesa građana, jer se nelegitimni interes građanina precizno može definisati nezavisno od prethodnog razmatranja, kao interes koji ugrožava legitime interese ostalih korisnika istog prostora.

Problem u pogledu definisanja legitimnosti nastaje kada su u pitanju interesi investitora, koji su neizbežni akteri urbanih dešavanja. Tu se javlja razlika u kategorisanju istog interesa sa različitih tačaka gledišta: ako bi nam profit bio označen kao vrhunska vrednost (što se u savremenom kapitalističkom društvu, bez obzira na stepen njegove liberalnosti, ipak ne dešava, što naravno ne osporava veoma važno mesto koje profit na lestvici vrednosti ima), interes investitora da na parkovskoj površini u centru grada izgradi višespratni poslovni objekat ne bi bio nelegitiman, jer bi ekonomska renta (jednokratna dobit odnosno zarada) bila prihvaćena kao osnovni kriterijum u definisanju urbanističkih planova. Ali, ako kvalitet života u gradu smatramo primarnim ciljem (što je *de facto* situacija od koje u ovom razmatranju polazimo i koja je nužna da bi obnova grada tekla prema principima participativne demokratije), javni interes će učiniti da se takav interes investitora smatra nelegitimnim.

¹⁰ Definisanje vrhovne vrednosti je problem od čijeg rešavanja se odustalo u savremenim istraživanjima ljudskog društva. U ovom slučaju, pokušaj postavljanja neke vrednosti savremenog društva na najvišu poziciju koristi se samo kao privremena pozicija radi lakšeg objašnjenja složenih (fluidnih) odnosa među akterima u gradskom prostoru.

Javni interes kao sinteza privatnih legitimnih interesa protiv privatnih nelegitimnih interesa – uloga udruženja građana u obnovi grada

Javni interes je opšti pojam i stoga prilično neuhvatljiv za konkretno određenje. Upotrebljava se u moralnoj i političkoj filozofiji, ekonomiji, sociologiji, a veoma često u svakodnevnim situacijama služi kao “neoboriv” argument, u čije značenje se ne zalazi.¹¹ U stručnim raspravama o ovom pojmu, izdvajaju se dva pristupa: teorija socijalizma i teorija demokratije, a analogno tome ovaj pojam ima različito značenje u praksi socijalističkog i u praksi demokratskog društvenog sistema. Iako se Marksova teorija zalaže za ukidanje građanskog (po Marks,u, pejorativno nazvanog, “buržoaskog”) društva, ipak pojam javnog interesa posredno vezuje za pojam građanskog, odnosno civilnog društva. Iz negiranja važnosti principa civilnog društva u procesu konstituisanja moderne države,¹² Marks razvija svoju komponentu objašnjenja suštine javnog interesa. Ne priznajući individualizam, koji se ogleda u ostvarivanju punog prava korišćenja privatne svojine, kao vrednost savremenog društva, Marks daje definiciju javnog interesa, isključujući uticaj “individualnih strasti” na njegovo formiranje, kao odnosa između prava na eksploataciju i efekata eksploatacije privatnih i javnih dobara u jedinstvenom kontekstu. Dok civilno društvo ima za okosnicu interes pojedinca, Marksova ideja pravednog društva zasniva se na interesu kolektiviteta. On kritikuje Hegelov stav da je istina da je supstancija javnog interesa održanje posebnih interesa i obrnuto, da individue koje žive kao privatne osobe za svoje privatne interese imaju “htijenje u općem i za opće”.¹³ Javni interes, po Marks, ne definiše se kroz zajedničke potrebe pojedinaca, već se o njemu odlučuje na državnom nivou sa tendencijom da svi jednako uživaju u javnim dobrima, pri čemu se to pravo uživanja proširuje i na elemente privatne svojine individue tj. ograničava se individualno pravo.

Na drugoj strani, koncept civilnog društva je baza razvoja demokratije i pluralizma, pa pojam javnog interesa većina autora ovog usmerenja definiše u kontekstu civilnog društva. Zato se pre pokušaja

¹¹ Petovar, 2003: 127.

¹² Marks osporava neke od supstancijalnih principa civilnog društva kao što je autonomija individue u odnosu na politiku i državu iz koje se oblikuje privatni interes, koji je pokretač svih procesa u domenu javnog delovanja u demokratskim državama. (videti *Potisnuto civilno društvo*, 1995: 28–30).

¹³ *Potisnuto civilno društvo*, 1995: 22–28.

definisanja javnog interesa, treba osvrnuti na objašnjenje civilnog društva, čija se u manjoj ili većoj meri različita tumačenja ne odražavaju značajno na primenu u praksi..

Pojam civilno društvo je deo dihotomne teorijske paradigme civilno društvo – politička država, koja je ustanovljena u evropskoj i anglo-saksonskoj političkoj filozofiji i teoriji od polovine XVIII i XIX veka, pre koje su u staroj evropskoj tradiciji civilno društvo i država bili međusobno isprepletani i zamenjivi pojmovi.¹⁴ Savremena demokratija je praktično proizvod druge demokratske transformacije u političkoj istoriji čovečanstva, koja je dovela do transformacije grada-države u državu-naciju i odvajanja civilnog društva u zasebnu društvenu strukturu. Drugi veliki zamah demokratske ideje i prakse promenio je način na koji se demokratski proces ostvaruje. Izvorište demokratije pomeren je od grada-države ka nacionalnoj državi. Najočiglednija promena se ogleda u tome što je skupštinu građana, kakva je bila karakteristična za grčke polise, zamenio predstavnički parlament. Pošto je pravo svakog građanina da učestvuje u vlasti svedeno na izbor predstavnika koji će zastupati njihove interese, javila se potreba za stvaranjem civilnog društva kao odvojene društvene strukture, koja može da deluje nezavisno, vršeci kontrolu vlasti i organizujući se za akciju u konkretnim situacijama. Time je težište participacije građana pomeren sa državnog nivoa na nivo lokalne zajednice, čime je postignut najefikasniji način zaštite potreba i dobara koja ljudi poseduju i međusobno dele.¹⁵

Privatni građanin je polazna tačka, ključna poluga i oslonac civilnog društva. Otuda slobode pojedinca i njegova/njena svojinska prava predstavljaju značajan faktor u definisanju pojma civilnog društva. Prema V. Pavloviću,¹⁶ civilno društvo je agregatni pojam kojim se označava specifičan skup društvenih komunikacija i socijalnih veza, socijalnih institucija i društvenih vrednosti, čiji su glavni akteri: građanin sa svojim civilnim pravima, građanske (ne-političke i ne-vladine) organizacije, udruženja, društveni pokreti i građanske institucije; sve ono što u modernom društvu obuhvata termin javnost.

Distinkcija civilno društvo – država, prema Hegelu, bazira se na teoriji interesa. Hegel smatra da je konkretna osoba, kao individua koja

¹⁴ Potisnuto civilno društvo, 1995: 18.

¹⁵ Dal, Robert (1995). Druga demokratska transformacija: od grada-države do države-nacije. U: *Izazovi modernej upravi i upravljanju*, 265–279.

¹⁶ Pavlović, Vukašin (1995). Potisnuto civilno društvo. U: *Potisnuto civilno društvo*, 247.

je sama sebi svrha, jedan od principa građanskog društva, ali da se drugi princip zasniva na sistemu povezanosti i zavisnosti posebnih osoba sa drugim osobama, čime se omogućava dobrobit i pravo svih. Prateći ova dva principa civilnog društva, dolazimo do okosnice sintetisanja privatnih interesa u javni. Hegel kaže da se posebne svrhe individua mogu dostići samo u lancu povezanosti sa drugim individuama. Marks daje kritiku Hegela, prepoznajući nepomirljivi sukob između privatnog i javnog interesa, zbog čega je u praksi socijalističkih društava privatni interes bio gušen, a javni nametan. Nametani javni interes u socijalizmu ne može se objasniti Hegelovom definicijom, pošto on ne proizilazi iz lične zainteresovanosti građanina, jer građanin ne vidi svoju korist u njegovom ostvarivanju. U socijalizmu, javni interes je definisan mimo građanina, političkim dekretom ili odlukom koju su donosila administrativna tela. Dakle, nije izvirao iz autentičnih građanskih inicijativa i potreba, čak i kada je bio definisan u saglasnosti sa građanskim interesom, građani nisu mogli aktivno sudelovati u modalitetima realizacije javnih interesa (Petovar, 2003).

Ako se priklonimo demokratskoj teoriji, prihvatajući procenu Vilhema Hajnriha Rila, po kojoj se pojam civilnog društva ubraja u "znakove vremena" ili konceptualne kodove epohe, a iz prethodnog zaključimo da se javni interes direktno artikuliše pod uticajem delovanja građana, postaje očito da su razvijeno civilno društvo i obrazovani građanin preduslovi pozitivnih dešavanja u savremenom društvu, pa, između ostalog, i preduslovi procesa urbane obnove, koji s obzirom na svoju ekspresivnu prirodu može u sebi ogledati i ostale tekovine razvoja društva.

Kako javni interes štiti grad kao oskudno (ograničeno) dobro?

Gradski prostor je javno dobro, koje svi građani uživaju ravnopravno, osim u slučajevima kada im delovanje nelegitimnih interesa pojedinih aktera ugrožava to pravo.

Pri definisanju javnog dobra, kao i kod definisanja javnog interesa, javlja se problem opštosti, jer ne postoje nepromenljive kategorije u odnosu na koje bismo mogli izvesti definiciju. Na početku treba napomenuti da postoji suštinska razlika između definisanja javnog dobra kao ekonomske kategorije i javnog dobra kao urbanističke kategorije. Javno dobro nema tržišnu vrednost i ta karakteristika određuje razliku između ekonomskog i urbo-sociološkog ili urbo-kulturološkog shvatanja.

Ako se pojam javnog dobra suzi na ekonomsku oblast, definisanje je jasnije i konkretnije. Moguće je dati komparativnu definiciju u odnosu na drugi teorijski jasniji pojam, u ovom slučaju privatno dobro. Pa tako, ako privatno dobro sa ograničenom konzumacijom i tendencijom konkurentnosti ima svog vlasnika, javno dobro ima upravo suprotne kvalitete. Javno dobro je dostupno svima podjednako, a ne pripada nikome pojedinačno, tj. pripada svima, ali ne u smislu zajedničkog vlasništva koje se manifestovalo kroz društveni oblik svojine u zemljama realnog socijalizma, već u smislu mogućnosti korišćenja, čime se povećava prirodna zainteresovanost korisnika za to dobro. Čak ni najbogatije osobe ne mogu da ne koriste javna dobra. Iz toga se izvode dve ključne karakteristike javnog dobra:

1. nije moguće naplatiti korišćenje javnog dobra;
2. cena koštanja javnog dobra teži nuli.¹⁷

Ovakva definicija navodi nas na veoma važno pitanje: ko obezbeđuje zaštitu javnog dobra? Kada bi svi privatni vlasnici bili jedino zainteresovani za maksimizaciju korišćenja svoje privatne svojine, pravo svih građana na uživanje javnog dobra, kao i sama vrednost javnog dobra bili bi ugroženi. Stoga je potrebno ograničiti korišćenje privatne svojine u domenu u kome se privatno prožima sa javnim (na primer: vlasnik stambenog prostora u okviru višeporodičnog objekta, bez obzira na neprikosnovenost uživanja privatne svojine, nema prava da vrši intervencije na delu fasade koja omeđuje njegov stambeni prostor, jer se fasada smatra javnim dobrom). Za definisanje ograničenja neophodan je mehanizam kolektivne akcije koji bi održavao ravnotežu između privatnog i javnog interesa, uključujući pritom sve korisnike u proces.¹⁸

¹⁷ Sa ekonomske tačke gledišta, s obzirom da je primarni cilj u ekonomiji maksimizacija profita, cena koštanja javnog dobra teži nuli, jer se poenta dostupnosti javnog dobra građanstvu ne može ostvariti ukoliko ga sebi mogu priuštiti samo elitni slojevi društva. Prihod koji se može ostvariti (na primer kroz naplatu ulaznica) koristi se isključivo za održavanje tog javnog dobra koje se korišćenjem rabi, pa se prema tome ne može ostvariti ekonomska dobit.

¹⁸ O ekonomskim viđenjima javnog dobra na web stranama:
<http://william-king.www.drexel.edu/top/prin/txt/Govch/PG6.html>
http://en.wikipedia.org/wiki/Public_good
<http://mondediplo.com/2000/06/15publicgood>
www.auburn.edu/~johnspm/gloss/public_goods.html

Takav mehanizam ostvaren je u demokratski uređenim državama, gde civilno društvo i tržišna privreda kao nedržavni akteri doprinose stvaranju balansa između privatnog i javnog dobra. Iako deluje kontradiktorno, zahvaljujući individualizmu kao jednoj od osnovnih vrednosti civilnog društva i racionalnom tržišnom ponašanju zarad ostvarivanja lične koristi kao okosnici tržišne privrede, stvara se svest o potrebi kooperacije sa drugim individualima, jer se individualna privatna svojina u gradu ne može odvojiti od konteksta u kome postoji, pa se prema tome privatni interes ne može distancirati od javnog. Poštujući sopstvena dobra i težeći uvećavanju njihove materijalne vrednosti i utilitarnosti, pojedinac poštuje i javno dobro, jer je ono sintetički deo vrednosti i utilitarnosti privatnog dobra.

U naseljsko-prostornom kontekstu nemoguće je doslovno primeniti ekonomsku logiku javnog dobra, ali se u razmatranje uvodi stanovište da javno dobro nema tržišnu vrednost,¹⁹ koje proizilazi iz prethodno navedenih pokušaja da se u ekonomskom smislu objasni pojam javnog dobra. Za objašnjenje specifičnosti grada kao javnog dobra, poželjno je osvrnuti se i na Bentanov i Milov stav da je postizanje najveće sreće za najveći broj ljudi jedini naučno odbranljiv kriterijum javnog dobra.²⁰ U tom smislu, neodvojivi element postizanja odgovarajućeg kvaliteta življenja (tj. "najveće sreće za najveći broj ljudi") je optimizacija osnovnih faktora koji determinišu budućnost grada – pre svih urbanomorfoloških i ekoloških faktora.²¹ S obzirom na ograničenost gradskih resursa, koje treba staviti na "raspolaganje" svim građanima podjednako, jasno je da se javno dobro ne može odrediti tržišnom vrednošću, jer bi to verovatno vrlo brzo dovelo do "opustošenja grada" zbog pojave nagonske potrebe građana da prisvoje deo tih resursa za sebe, čime bi bili ugroženi građani koji do tih resursa ne mogu da dođu i čime bi se, naravno, doveo u pitanje opstanak grada kao pojavnog oblika organizacije života na planeti, odnosno ugrozio njegov urbanitet i ostvareni nivo kvaliteta življenja.

¹⁹ Javno dobro se ne može tržišno kvantifikovati: na primer ambijentalni duh (tzv. *genus loci*) Kosačićevog venca ne podleže određivanju cene koštanja, čak je nemoguće da se definiše vlasništvo nad njim koje bi omogućilo da on uopšte uđe u proces kupoprodaje (može se reći da je njegova vrednost neuhvatljiva za metričke parametre)

²⁰ Held, Dejvid (1995). Pogledi na modernu državu. U: *Izazovi moderne uprave i upravljanju*, 340.

²¹ Problemi svetskih razmera koji su poslednjih godina veoma aktuelni, a čije trajno rešenje nije na vidiku, jesu problem prenaseljenosti i problem zagađenja; oba problema veoma usko su povezana sa budućnošću grada.

Delovanje rente kao regulatora “zdravih” tržišnih odnosa u “okupaciji” prostora (koji omogućavaju finansijski prosperitet grada i njegovog stanovništva) ne može se osporavati. Ali, da grad ne bi u potpunosti izgubio dimenziju humanosti i potpuno prekinuo vezu sa prirodnom sredinom u kojoj je ponikao, veoma je važno da delovanje rente bude ograničeno. Pokušaj real socijalizma da delovanje tržišnih mehanizama potpuno ukine nije se pokazalo kao dobro rešenje. Najbolje rezultate u ograničavanju “nevidljive ruke tržišta” ostvaruje javni interes kroz delovanje građana koji u njemu imaju deo svog ličnog interesa.

Na koji način javni interes štiti grad kao oskudno dobro može se uočiti na primeru koji je već pomenut u raspravi o legitimnosti interesa. Izgradnja višespratne poslovne zgrade na parkovskoj površini donela bi neposrednu korist i gradu i stanovništvu: priliv finansijskih sredstva u gradski budžet (od naknade za korišćenje gradskog građevinskog zemljišta, taksu i poreza) i otvaranje mnoštva novih radnih mesta izdvajaju se kao najbitniji, tako da bi se potencijalni investitor i gradska uprava mogli pozvati na argument da je blagostanje koje iz toga proističe vrhunska vrednost savremenog društva. Ali, s obzirom da bi izgradnja ugrozila kvalitete gradskog prostora (estetske i ambijentalne vrednosti, čistoću vazduha, funkcionalnu shemu korišćenja prostora, funkcionisanje komunalne mreže itd.) i potrebe stanovništva (za mirom, rekreacijom, estetikom, identifikacijom prostora), argument blagostanja gubi na značaju. U pluralističkom društvu u kome građani organizovano deluju štiteći svoje interese, a političke snage (koje su zakonski i moralno dužne da poštuju prava građana) podržavaju njihovu akciju, maksimizacija profita i pozitivni eksterni ekonomski efekti nisu presudni faktor pri odlučivanju u sličnim situacijama. U državama koje su integrisale participativni proces u političku kulturu, planiranje novih fizičkih struktura i namena ili njihova rekonstrukcija odnosno revitalizacija ne odvija se bez konsultovanja korisnika prostora, pre svih lokalnog stanovništva.

Lokalna zajednica kao poligon saradnje građana i ekspertskih timova u obnovi grada

Nivo lokalne zajednice javlja se kao polje delovanja građana, koji su aktivni i obrazovani članovi savremenog društva. Poliarhija je suzila mogućnost neposredne participacije demosa u vlasti, ali je, radi kompenzacije, proširila granice demokratije za delovanje raznih vrsta nezavisnih udruženja građana u zaštiti zajedničkih interesa na nivou

manjih prostornih jedinica (pošto je država, zbog svog novog prostornog obuhvata, postala neprikladna za takve akcije).

U svim razvijenim demokratskim državama, decentralizacija i prenošenje dela političkih, upravljačkih, kao i socijalnih, kulturnih aktivnosti na lokalnu zajednicu je jedan od ključnih faktora prosperiteta. Lokalna samouprava je element u vertikalnoj podeli vlasti i označava stepen autonomnosti sistema vlasti.²²

Obnova grada kao proces koji se odvija na nivou lokalne zajednice objedinjuje dva ključna cilja lokalne samouprave, koja teži da bude efikasna i efektivna: 1. podizanje kvaliteta življenja i nivoa zadovoljenja potreba građana, i 2. uključivanje i kooperacija različitih aktera u prostoru lokalne zajednice na programima od interesa za lokalnu zajednicu, njene građane i grad kao celinu.²³ Ova dva cilja su, po pitanju obnove grada, nerazdvojiva i proizilaze jedan iz drugog, s tim što ostvarivanje drugog cilja metodološki prethodi postizanju prvog.

Značaj lokalne zajednice u procesu obnove grada definisan je u različitim dokumentima Evropske unije i time je zvanično postao instrument u ostvarivanju održivog razvoja kao krajnjeg cilja urbanog razvoja. Promovisanje uloge lokalne zajednice na nivou Evropske unije otpočelo je prvom Evropskom konferencijom o održivim gradovima, održanom u Alborgu u Danskoj 1994, na kojoj je usvojen okvir delovanja lokalne zajednice u sprovođenju *Agende 21*.²⁴ *Agenda 21*²⁵ je stratejski

²² Petovar, 2003: 133–137.

²³ „Među primarnim ciljevima rada LSU su: (1) zaštita javnog interesa i javnog dobra u prostoru zajednice; (2) zaštita prava građana, a naročito njihove imovine i njene vrednosti; (3) podizanje kvaliteta življenja i nivoa zadovoljenja potreba građana; (4) prilagođavanje rada javnih službi osobenostima zajednice i potrebama građana; (5) uključivanje i kooperacija različitih aktera u prostoru lokalne zajednice na programima od interesa za lokalnu zajednicu, njene građane i grad kao celinu” (Petovar, 2003: 133–137).

²⁴ Skoro 2.000 lokalnih zajednica je učestvovalo u ovoj kampanji. Mreže gradova su se aktivno priključile u kampanju da bi podržale lokalne zajednice u njihovom nastojanju ka održivom razvoju. U planu je konferencija Olborg+10 (četvrta konferencija na temu održivog grada) – biće održana od 4. do 11. juna u Alborgu, Danska – koja će omogućiti pogled unazad na *Olborg poglavlje*, da bi ga sa distance evaluirala i uspostavila ciljeve za naredni period. Više na web strani:

http://europa.eu.int/comm/environment/urban/home_en.htm

²⁵ *Agenda 21* je program akcije za održivi razvoj koji se bazira na Deklaraciji donetoj u Rio de Žaneiru 1992. godine. *Agenda 21* artikuliše generalnu težnju da se negativni efekti ljudskog ponašanja prema prirodi i urbanoj sredini preobrazu u pozitivan održivi razvoj, koja počinje da zaokuplja pažnju svih zemalja, okupljenih u okviru Ujedinjenih nacija, pred pretnjom urušavanja prirodnih i stvorenih vrednosti Planete.

plan za održivi razvoj na lokalnom nivou. Zahvaljujući njoj, saradnja lokalnih vlasti i lokalnog stanovništva označava se kao strateško partnerstvo u procesu razvoja gradskih sredina i njihovom povezivanju u regionalnu i svetsku mrežu usled globalizacionih tendencija razvoja.

Mogućnost da obnova gradskih prostora zamišljena na ovaj način uspe, osim iz usmerenosti lokalne samouprave ka participativnom principu delanja, proizilazi i iz motivisanosti građana da učestvuju u takvim akcijama. Zato je institucija civilnog društva u kome je građanin usmeren ka svom neposrednom okruženju i ima prava i motivaciju za učešće u njegovom unapređenju, veoma značajna za ostvarenje konkretnih promena u prostoru. Obnova grada upravo na ovaj način jedino i uspeva. Pokazalo se da veliki rekonstruktivni zahvati u urbanom tkivu (karakteristični za revolucionarna stremljenja real-socijalističkog urbanizma, mada i sa pojavnim oblicima u tržišnim demokratijama u periodu između 1950. i 1970, vođenim težnjom za podizanje vrednosti objekata, sa pratećom pojavom džentrifikacije),²⁶ ne mogu da budu *spiritus movens* građanina. Jer, građanin ne identifikuje prostor grada kao svoj prostor, ako ne učestvuje kreativno i kritički u njegovoj reartikulaciji. Objašnjenje fenomena uspeha koji je postigla *community architecture*²⁷ leži u ljudskoj prirodi. Građanin čiji se obrasci ponašanja i načini korišćenja prostora poštuju i čije se potrebe uvažavaju postaje odgovorniji prema prostoru koji koristi.

Ipak, pogrešno je mišljenje da participativni proces obnove grada isključuje stručnu javnost. Za odvijanje procesa obnove, potrebno je znanje različitih stručnjaka: arhitekata, urbanista, sociologa, istoričara, pravnika, menadžera.

Između građana i stručnjaka mora se uspostaviti kreativni dijalog, kako ističu Nik Vejts i Čarls Nevit na osnovu proučavanja dugogodišnje prakse Velike Britanije u ovom domenu. Stručnjaci moraju svoje znanje preneti građanima, obrazujući ih za identifikaciju konkretnih nedostataka prostora, a građani, sa druge strane, moraju uneti u proces sopstveno

²⁶ Džentrifikacija podrazumeva iseljavanje siromašnih društvenih grupa i naseljavanje pripadnika srednjih i viših slojeva.

²⁷ Pojam *community architecture* (arhitektura na nivou lokalne zajednice) preuzet je iz Wates, Nick, Knevitt, Charles, 1987. i odnosi se na proces učešća građana u kreiranju neposrednog okruženja; obuhvata pojmove *community design* (dizajn na nivou lokalne zajednice), *community planning* (planiranje na nivou lokalne zajednice), *community development* (razvoj lokalne zajednice).

razumevanje sredine u kojoj žive. Ovaj odnos može biti uspostavljen na veliki broj načina. Odnos svakako zavisi od toga da li je inicijator udruženje građana ili stručna javnost, jer to definiše uloge u procesu, tj. specificira organizatora aktivnosti. Sam rad, kroz koji zajedno prolaze obe grupe aktera (sa drugačijim ulogama), su javne debate, prezentacije potencijalnih rešenja problema, ankete, simulacije implementacije rešenja u kontekst, pri čemu su sve aktivnosti organizovane kroz radionice, seminare, izložbe, koje se mogu održavati periodično, ali i kontinuirano u trajanju od nekoliko dana.²⁸

Jedna od zemalja koje su principe *Agende 21* uspešno ugradile u svoju planersku i urbanističko-dizajnersku praksu, pri tom stvorivši prepoznatljiv obrazac pomenute *community architecture*, jeste Velika Britanija. Racionalno korišćenje resursa, reciklaža fizičke strukture, socijalni i ekonomski razvoj oslonjen na lokalne potencijale osnovne su odrednice strategije Velike Britanije u ovom domenu. Sprovođenje se bazira na već pomenutoj saradnji lokalnih vlasti sa građanima, uz podršku ekspertskih timova i nevladinih organizacija. Velika Britanija, s obzirom da je prva zemlja u Evropi koja je uvela ovakav pristup urbanizmu i arhitekturi,²⁹ ima veoma razrađene mehanizme sprovođenja i scenarije saradnje.

U našoj sredini, s obzirom na dugogodišnje negiranje važnosti postojanja civilnog društva, ovakvi oblici saradnje nisu bili mogući. I posle svrgavanja represivnog režima i napuštanja real-socijalističkih ideja u domaću praksu obnove grada nije izvršena implementacija već konstruisanih i probanih obrazaca saradnje lokalnih vlasti i građana, iz razloga nepostojanja "obrazovanog" građanina, koji želi da participira, kao i loših zakonskih akata koji takvo učešće ne ohrabruju. *Zakon o planiranju i izgradnji*, donet 22. aprila 2003. godine, ne predviđa učešće građana u procesu planiranja, a samim tim ni u procesima obnove gradskog tkiva, izuzev u formi "javnog uvida", bez mogućnosti konkretnog uticaja na dešavanja u prostoru.

Karakterističan pokušaj saradnje sa stručnom javnošću i zainteresovanim građanima u domaćoj praksi bila je organizacija javnog

²⁸ Wates, 2000.

²⁹ Svoj proboj "community architecture" je imala još 30. maja 1984. godine, kada je princ od Velsa javno govorio o ovoj temi, posle čega je Britansko kraljevsko udruženje arhitekata prihvatilo ovakav alternativni pristup urbanizmu i arhitekturi, kojim je potisnuta dotadašnja tradicija monumentalnog građenja (prema Wates, Knevitt, 1987: 17-23).

uvida u *Generalni urbanistički plan Beograda do 2021. godine*, koja nije pomakla granice u tom domenu. Zainteresovani građani bili su prepušteni laičkom posmatranju i zaključivanju (nije bilo unapred pripremljenih radionica za laičku javnost), a njihove sugestije, kao i sugestije stručne javnosti nisu uticale na izmene i dopune plana, što pokazuje da ovlašćene institucije nisu ostvarile raskid sa rigidnim pravilima koja se kose sa stvarnim potrebama korisnika prostora. Ovakav obrazac saradnje (u već pomenutom *Zakonu o planiranju i izgradnji* ozvaničen kao obavezan) ne vodi "oživljavanju" naših gradova niti otklonu od "grandomanskih" vizija političkih moćnika i njihovo svođenje na meru čoveka, koji u njima živi.

Fizičko-funkcionalni i socijalni aspekt obnove grada

Dvojaka priroda procesa obnove grada proističe iz kompleksnosti funkcionisanja grada. Naime, grad je višestruko složeni sistem koji ostvaruje svoju funkciju na više nivoa, od kojih su najznačajniji nivo direktnog delovanja ljudi i nivo pozitivnih i negativnih eksternalija koje nastaju indirektno pod uticajem ljudskog faktora.

Fizičko-funkcionalni i socijalni aspekt obnove grada neodvojivi su (deluju sinergično) i ne mogu se posmatrati samostalno niti van konteksta. Ipak, možemo ih prepoznati kao dva međusobno zavisna smera u kojima obnova grada postiže rezultate poboljšanja svakodnevnog života. U zavisnosti od karakteristika sredine, jedan od ova dva aspekta preuzima primat, ali se nikada ne dešava da neki od njih bude u potpunosti zapostavljen. U kvartu sa objektima izuzetno lošeg boniteta, ali bez izraženijih problema nezaposlenosti, nasilja i sl. više se obraća pažnja na fizičko-funkcionalni aspekt, uz delimičnu korekciju socijalnih uslova življenja: uvođenje novih mesta za okupljanje zarad obogaćivanja svakodnevnog života lokalnog stanovništva ili novi plan osvetljavanja ulica u cilju bolje bezbednosti. Sa druge strane, u slamovima je akcenat na poboljšavanju socijalnog aspekta življenja kroz uvođenje aktivnosti koje će kanalisati urbanu energiju stanovništva, a rekonstrukcija fasada, uređenje parkovskih površina i slične akcije čine prateći program obnove.

Urbana obnova grada, bez obzira na probleme sa kojima se suočava u postojećem stanju grada, ne može se kategorički usmeriti ka razradi jednog aspekta, ali se svakako mora bazirati na sistemu koji daje prioritet akutnim problema konkretnog područja.

Primer obnove vizuelnog identiteta grada sa pratećim efektima poboljšanja kvaliteta življenja u gradu

Barselona

Proces modifikacije urbanog tkiva Barselone, kao jednog od najvećih gradova Španije, započeo je izborima 1979. godine koji su demokratizovali celokupno špansko društvo kroz decentralizaciju i obnovu lokalne samouprave. Civilno društvo jača i počinje da ostvaruje interakciju sa lokalnim vlastima. Cilj interakcije je stvaranje grada koji se modulira prema meri građana, a istovremeno otvara prema zahtevima turista. Razvoj Barselone tekao je u pravcu formiranja velikog broja mikroambijenata (parkova i drugih javnih prostora na nivou susedstva, trgova u okviru gradskih četvrti i sl.), koji su nosioci dvostruke funkcije: prvo, stvaranja osećaja zajedništva među lokalnim stanovništvom i, drugo, scenske artikulacije prostora zarad privlačenja turista. Poseban stimulans implementaciji ovakvog pristupa obnovi grada dao je izbor Barselone za domaćina Letnjih olimpijskih igara 1992. godine, zbog čega otpočinju kampanje "Barcelona for ever", "Barcelona, look your best".

Iako su socio-kulturni događaji (ulični karnevali, performansi, izložbe...) nezaobilazni deo procesa razvoja Barselone, ipak je akcenat na redefinisanju urbane estetike. Na takvo usmerenje verovatno su znatan uticaj imale OI, koje su predodredile kreiranje imidža Barselone kao jedne od najpoželjnijih turističkih destinacija.³⁰

EFEKTI: Urbana obnova Barselone jedan je od uspehlih primera reinvenicije grada i kao takva postala je uzor mnogim sličnim poduhvatima. Uspeh obnove Barselone pre svega leži u dobroj koordinaciji između akcija na fizičko-funkcionalnom i socijalnom polju delovanja. Uzimanje u obzir neophodnosti fizičko-funkcionalnih i estetskih komponenti razvoja grada je primarni motiv profesionalaca, a sa druge strane higijenski, komforni i estetizovani uslovi

³⁰ Borja, Jordi (1996). The city, democracy and governability: the case of Barcelona. U *Cities of the Future: Managing Social Transformations. International Social Science Journal*, 85- 93.

života su osnovna potreba stanovništva, njihova kombinacija omogućila je interakciju na relaciji prostor – korisnik koja je sama po sebi udahnila život gradu, tako da su sve sprovedene intervencije bile samo instrumentalizacija te energije.

Primer uticaja socijalnog aspekta na fizičku transformaciju grada

Latinoamerička perspektiva, Sao Paolo

U drugoj polovini XX veka, latino-američki gradovi su doživeli naglu urbanizaciju. Veliki priliv stanovništva iz ruralnih oblasti prouzrokovao je prenaseljenost i, s obzirom na činjenicu da je otvaranje novih radnih mesta bilo ograničeno, javio se problem nezaposlenosti koji je izazvao lančanu reakciju socijalnih problema: segregaciju stanovništva prema socioekonomskim obeležjima, nasilje, higijenske kolapse... U situaciji u kojoj je uspostavljena striktna diferencijacija između centra i periferije kao posledica distinkcije siromašne radničke klase i bogatih veleposednika izgubila se humanistička dimenzija grada.

Kao reakcija na izraženu socijalnu tenziju i kao posledica uvećavajućeg straha od nasilja, dvorišta privatnih kuća u bogataškim četvrtima ograđuju se visokim zidovima i stražarnim kulama. Nagoveštaj pozitivnih kretanja u obnovi grada javlja se kroz pokušaj da se na periferiju, gde je do devedesetih godina uglavnom živelo siromašno stanovništvo, naseli srednji socijalni sloj i prebace komercijalni sadržaji iz centralnih područja. U rubnim delovima grada, pod uticajem te dimenzije urbanizacije, počinje nova artikulacija javnog prostora, težeći da stvori balans u gradskom tkivu. Javni prostor preuzima ulogu kanalsanja urbane energije, ali s obzirom da nije namenjen „izvlačenju“ bogatog stanovništva iz „zamkova moći“, već samo smirivanju socijalnih tenzija na marginama društva, ne ostvaruje predviđeni efekat.³¹

³¹ Caldeira, Teresa (1996). Building up walls: the new pattern of spatial segregation in Sao Paulo. U *Cities of the Future: Managing Social Transformations. International Social Science Journal*, 121–126.

EFEKTI: Zbog zadržavanja segregacije kao osnovnog principa života modernog grada, Sao Paolo i drugi latino-američki gradovi nisu uspjeli da kroz pokušaje obnove ostvare ideal modernog grada – održivost. Tendencije otvorenosti u prostorno-fizičkom i socijalnom pogledu, kao i slobodnog kretanja i delanja su izostale i stoga je pokušaj kreiranja novog imidža grada ostao potisnut fortifikacionim i fragmentacionim intervencijama u urbanom tkivu, koje su samo dodatno naglasile već postojeći problem getoizacije i učinile da se život u gradu i dalje kanališe izvan granica humanog.

Savremeno shvatanje urbane obnove i značaj učešća građana u procesu regeneracije gradskih područja

Proces urbane obnove dobio je značenje u kome se danas koristi krajem osamdesetih godina XX veka, kada je shvaćeno da rušenje postojeće fizičke strukture radi izgradnje nove koja bi više odgovarala potrebama novog doba (što je kroz istoriju civilizacije veoma često bio slučaj – radi demonstriranja moći svakog društveno-političkog pokreta koji je u datom trenutku bio dominantan) ima više negativnih nego pozitivnih implikacija na život u gradu i na vrednosti gradskog prostora.

Shvatanju važnosti urbane obnove doprinela je kriza postindustrijskog grada, koji je pretio da kroz svoj eksplozivni razvoj izgubi ideju humanosti na kojoj se istorija grada temelji. Bila je neophodna prekretnica u razvoju savremenog grada kako se ne bi urušile sve vrednosti urbanih slojeva prošlosti.

Za razliku od prethodnih pristupa urbanoj obnovi, čiji je primarni cilj bilo iscertavanje monumentalnih scena u urbanom tkivu, osnovna ideja obnove grada postala je poboljšavanje kvaliteta življenja i time je usmerenje procesa bilo određeno. Jer, poboljšavanje kvaliteta života u gradu nemoguće je samo sa profesionalne tačke gledišta. Iskustva življenja u vremenskom i prostornom kontekstu ne mogu se nadomestiti stručnim procenama i analizama. Napušten je koncept koji je bazirao urbanu obnovu isključivo na mišljenju timova stručnjaka, formiranih najčešće pod uticajem političkih tendencija (ponekad i pod prisilom političke elite), i omogućeno je svakom korisniku prostora da ugradi deo svoje vizije življenja u prostor u kome živi. Iz suštine savremenog shvatanja urbane obnove proizilazi da urbana obnova danas ne postoji

van granica civilnog društva. Zahvaljujući pre svega civilnom društvu, kao jednoj od najznačajnijih institucija demokratije, moguće je ostvariti depolitizovano, imaginativno i funkcionalno obnavljanje grada.

LITERATURA

1. Cities of the Future: Managing Social Transformations (1996). *International Social Science Journal*. No. 147. March 1997. Blackwell Publishers/UNESCO.
2. *Civilno društvo i nevladin sektor* (2002). Beograd: Magna Agenda.
3. *Izazovi moderne uprave i upravljanju* (1995). Mijat Damjanović i Snežana Đorđević (ur.). Beograd: Timit.
4. Gilbert, Stevenson, Girardet, Stren (1996). *Making Cities Work. The Role of Local Authorities in the Urban Environment*. London: Earthscan Publications.
5. Liht, Sonja (2003). To nije evropski: fasade. *Evropski forum*, br. 10. Beograd: Vreme.
6. Mihaljević, Gavriilo (1992). *Ekonomija i grad*. Beograd: Arhitektonski fakultet.
7. Petovar, Ksenija (2003). *Naši gradovi između države i građanina*. Beograd: Geografski fakultet, Arhitektonski fakultet i Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije.
8. *Potisnuto civilno društvo* (1995). Vukašin Pavlović (ur.). Beograd: EKO centar.
9. Wates, Nick (2000). *The Community Planning Handbook*. London: Earthscan Publications.
10. Wates, Nick and Knevitt, Charles (1987). *Community Architecture. How People are Creating Their Own Environment*. London: Penguin Books.

Internet izvori

1. <http://www.projekatrsp.org/main.html>
2. <http://william-king.www.drexel.edu/top/prin/txt/Govch/P66.html>
3. http://en.wikipedia.org/wiki/Public_good
4. <http://mondediplo.com/2000/06/15publicgood>

5. www.auburn.edu/~johnspm/gloss/public_goods.html
6. mondediplo.com/2000/06/15publicgood
7. http://europa.eu.int/comm/environment/urban/home_en.htm
8. <http://www.un.org/esa/sustdev/sdissues/sdissues.htm>

Gordana Petkovic

Citizens and Urban Renewal

Summary

Postindustrial city came to the point on which it started stagnating. The only way for further development was the process of permanent urban renewal. Making sustainable city became the primal ideal of modern society.

This kind of renewal is not possible in antidemocratic regimes, because it needs institutions of civil society for implementation. Whole process is based on citizen participation in all actions. The link between citizens and professional teams is embodying on the level of local community, through the work of local government. That assures continuous upgrading living conditions of individual, respecting private and public interest, without excluding one or another.

Key words: Urban Renewal, Sustainable City, Civil Society, Citizen Participation, Local Community, Private Interest, Public Interest.

Ivana Petrović

Tutor: dr Vesna Đukić Dojčinović

Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

STRANAČKI PODMLADAK I POTKULTURA

Uvod

Kad bi stranački lideri pred svake izbore sami zalepili hiljade plakata, podelili u svim klimatskim uslovima na stotine flajera ili za potrebe kampanje izveli performans, onda uopšte ne bi bilo potrebe da govorimo o partijskom podmlatku. Razume se, izjednačavanje podmlatka sa ovako banalnim radnjama isključuje suštinske delatnosti ove grupacije. Prilična nevidljivost u javnosti i apsolutna u literaturi svedoči da je nepravedno zaboravljen važan deo stranačkog miljea, a posredno nam ukazuje kakva je uopšte pozicija mladih u Srbiji. Razlog tome verovatno leži i u vremenskoj udaljenosti od građanskih protesta, duboko urezanih u pamćenje, kojima je podmladak i te kako dao doprinos, a koji su nestali sa demokratskim promenama petog oktobra 2000. godine. Možda danas stranačka omladina ne mobilise za nešto tako uzbudljivo kao što su protesti, ali je polje rada i dalje životno važno. Budući da sam vršnjak današnjih stranačkih omladinaca i samim tim ciljna grupa omladinske politike njihovih stranaka, to me je motivisalo da o podmlatku razmišljam kao grupaciji koja ima, možda ne toliko očiglednu, ali i te kako važnu ulogu u politici i društvu.

a) Pokušaj definisanja potkulture i stranačkog podmlatka

Deca cveća, studentske pobune i marihuana – najčešće je prva pomisao kod većine ljudi na pomen reči potkultura. Takvi bi, verovatno, u svakoj igri asocijacija dobili poene jer se kulturnih “posledica” hipi pokreta,¹ Vudstoka i pariske 1968. odlično sećaju, dok drugi, da ne kažemo mlađi, neguju svoje potkulturne stilove kojih sigurno nije bilo kada je “drug Tito rekao da su studenti u pravu”, ali su svakako izrasli uz podsticaje “šezdesetosmaških” modela. Razmišljanja na polju teorije

¹ Hipi pokret se često stavlja u kontekst kontrakture. Vidi u: Sen-Žan Polen, K., *Kontrakultura*, Clio, Beograd, 1999.

kulture, za razliku od laičkih uskih poimanja, nude mnogo širu i sadržajno bogatiju mapu potkultura i potkulturnih stilova: Radomir D. Đorđević govori o potkulturi narkomanije, filma, starih, potkulturi prostitucije, stripa ili studenata.²

“Potkulturu, u najširem smislu, razumemo kao simboličke svetove posebnih sklonosti i poistovećivanja na osnovu kojih se pojedinci, grupe ili veće skupine izdvajaju iz društva kome pripadaju”.³ Pojam potkultura povremeno koristimo da njime označimo “stil, vrednosti i životni stil”, ali on istovremeno upućuje i na skup ljudi, grupu koja deli slične brige, zanimanja i iskustva.⁴

Upravo poslednje shvatanje potkulture ide u prilog tezi da i stranački podmladak razvija nešto što bi se moglo nazvati potkulturnim stilom. Bilo kakvu definiciju stranačkog podmlatka autor ovog eseja nije uspeo da pronađe, što naravno ne znači da je nema. Imajući u vidu činjenicu da sve domaće stranke koje imaju podmladak u svom statutu opisuju njegovu ulogu, možemo reći da je to dobrovoljna organizacija članova jedne stranke mlađih od dvadeset sedam godina⁵ koja, u okviru stranke, ostvaruje stranačku politiku i ciljeve kroz najraznovrsnije aktivnosti i na način svojstven mladim ljudima. Podmladak je izvor svežeg kadrovskeg potencijala koji se za politiku priprema kroz angažovanje u podmlatku.⁶

b) Odnos podmlatka i potkulture

Potkultura je, po svojim karakteristikama, subverzivna u odnosu na širu zajednicu, što podrazumeva, kako primećuje Ratka Marić, “potkulturni diskurs otpora”⁷ prema društvu kome pripada. Potkultura je mini zajednica izgrađenog duha, ukusa i navika koja okuplja “pripadnike usredsređene na slobodno izražavanje ličnih osobina, prepoznavanje

² Đorđević, R., *Leksikon potkultura*, Zograf, Niš 2002, str. 304–307.

³ Marić, R., *Značenje potkulturnih stilova – istraživanje omladinskih potkultura*, doktorska disertacija, FPN, Beograd, 1996, str. 9.

⁴ Op. cit., str. 20.

⁵ Ovo treba shvatiti uslovno jer praksa pokazuje da se gornja starosna granica razlikuje od stranke do stranke.

⁶ Od aktuelnih “starijih” političara, deo podmlatka DS bili su Srđa Popović i Aleksandar Radosavljević (izvor *Istorijat DO*), a aktivista Omladine DSS bio je Aleksandar Popović (izvor Bilten ODSS, br. 1, april–maj 2003).

⁷ Marić R., str. 81.

identiteta i zadovoljavanje sklonosti različitih od svojstava koja određuju i odobravaju postojeće društvene grupe, čije **uticaje** akteri nastoje da izbegnu”⁸ (*podvukla I. P.*).

Skrenula bih pažnju na podvučene reči: slobodno, različit i uticaj. Najpre, politička partija uglavnom ima “centralizovanu, hijerarhijsku i piramidalnu strukturu, pri čemu niži partijski organi postaju transmisija ili ispostava viših organa.”⁹ Dakle, u prirodi je same partije da podmladak, koji zasigurno ne zauzima visoke pozicije u stranačkoj anatomiji, trpi jak uticaj “visokih” stranačkih organa i prvaka i pod njihovom je kontrolom. Tu se otvara prva, ali jako klimava dimenzija potkulturnog, na liniji podmladak – vrh stranke. Idući istom linijom, u zavisnosti od pozicije u vlasti, podmladak može biti potkulturnan u odnosu na državni vrh, i treće, težnja za zadovoljenjem različitih političkih interesa može biti sagledana u međudnosima više podmladaka. U ovom radu ću staviti akcenat na odnos podmlatka i stranke na primeru sledećih partija: DS, DSS, SPO, SPS, SRS, SSJ, LS, G17 + i Otpor, kao i kroz intervju sa članovima podmladaka pomenutih stranaka, analizu propagandnog materijala i akcija stranaka i njihovih podmladaka u toku kampanje za vanredne parlamentarne izbore u decembru 2003. godine.

Uloga, mesto i funkcija podmlatka u strukturi stranke

Podmladak je deo organizacione strukture stranke koji, po principu dobrovoljnosti, okuplja mlade članove. Gornja starosna granica¹⁰ za članove podmlatka nije ista u svim strankama: u Demokratskoj stranci (DS) i Demokratskoj stranci Srbije (DSS) je 27 godina, u Srpskom pokretu obnove (SPO), Liberalima Srbije (LS) kao i u G17 + je 28 godina, u Socijalističkoj partiji Srbije (SPS) je 30 godina. Srpska radikalna stranka (SRS) nema podmladak. Jedno od mogućih tumačenja starosne granice jeste da mladi aktivista najpre treba da sazri kao čovek, kao političar i da iskoristi sve svoje obrazovne potencijale u slučaju da odustane od profesionalnog bavljenja politikom, i obrnuto, znanje je preduslov za uspešnu plovidbu političkim vodama.

⁸ Op. cit., str. 20.

⁹ Orlović S., *Političke partije i moć*, Čigoja, Beograd, 2002, str. 24.

¹⁰ Član stranke može postati samo **punoletni** građanin. Hipotetički gledano, tinejdžer-osamnaestogodišnjak svojim učlanjenjem u stranku stiče i mogućnost da aktivno učestvujete u radu njenog podmlatka. Međutim, pitanje je da li se Ustavom zagaranovano pravo da birate i da budete birani do kraja odnosi i na mlade stranačke aktiviste.

Uloga podmlatka je najčešće definisana kroz program¹¹ i statut stranke, ali i kroz akte koji se odnose na rad podmlatka.¹² Prema Pravilniku Demokratske omladine od 1999, član 2. (u daljem tekstu DO), njen cilj je realizacija programa i politike Demokratske stranke, realizacija programskih načela DO, edukacija članstva i uključivanje članstva DO u sve aktivnosti DS. Omladina DSS (u daljem tekstu ODSS), na osnovu Statuta DSS od 2001, član 56, stalno učestvuje u svim delatnostima koje organizuje DSS, sprovodi odluke svojih organa i Predsedništva, Izvršnog odbora i opštinskih odbora DSS. Jednom u tri meseca podnosi Izvršnom odboru DSS izveštaj o radu. U skladu sa Statutom SPO od 2001, član 57, Srpski omladinski pokret obnove (u daljem tekstu: SOPO) nije i ne može biti paralelni oblik organizovanja stranke. Prema članu 59, SOPO deluje na svim nivoima stranke. U Statutu Liberala Srbije od 2003. mladima je posvećeno čak pet tačaka. Prema članu 24, Mladi liberali su deo matičnog pokreta sa programskom, organizacionom, kadrovskom i akcionom autonomijom u svom delovanju, ali u okviru opštih programskih opredeljenja i političkih odluka i stavova rukovodećih organa LS.

Sve stranke predviđaju učešće članova podmlatka u stranačkim organima. Koliko će predstavnika biti i iz kojih organa podmlatka će dolaziti, precizno je regulisano najvišim stranačkim aktima. Zanimljivo je da je učešće mladih najčešće vezano uz kvotu od jedne petine, tj. od ukupnog broja članova jednog organa stranke, predstavnicima omladine pripada dvadeset procenata mesta. To je slučaj kod SPO, SPS, a DS kroz konkretne cifre određuje njihovo učešće. Zašto je to tako? Sa jedne strane to je način da se obavezno osigura učešće omladine u radu stranačkih tela, i to je dobro.¹³ Međutim, šta ako nema dovoljno kvalitetnih ljudi da aktivno participiraju u politici partije, ili sa druge strane, ako Statut DS od

¹¹ Posredan signal o položaju podmlatka u stranci jeste i stranačka vizija u domenu omladinske politike u Srbiji. U Program SPO od 2001. godine, u odnosu na prethodni iz 1993. godine, uveden je odeljak "Omladina" koji podvlači da je "mladost za SPO inspirator, kreator i nosilac modernih tendencija, bez kojih nema nacionalnog i državnog uspona, te se mladi u tom pogledu, i kada su 'prerevolucionarni' za shvatanja prethodnih generacija, ničim ne smeju sputavati."

¹² Pisani akti koji regulišu rad podmlatka formalna su potvrda njegovog postojanja, i ako šire tumačimo, svedoče o aktivizmu mladih i širini autonomije u stranci. Indikativan je podatak da je Pravilnik o radu Srpskog omladinskog pokreta obnove (SOPO) usvojen tek 12. aprila 2003. godine na sednici Predsedništva SPO, a Omladina SPO postoji još od osnivanja stranke 1990.

¹³ Videti intervju sa Borisom Tadićem, predsednikom DS u *Demo – bilten demokratske omladine*, br. 9 na www.dsomladina.org.yu

2001, član 21, predviđa da u sastav Glavnog odbora DS ulazi tačno deset predstavnika DO, dakle ni manje ni više, da li to znači da su eventualno time oštećeni svi sposobni mladi ljudi koji se iz različitih razloga nisu kvalifikovali među prvih deset?

Ako bismo govorili o još nekim “privilegijama” koje stranka daje ovoj organizaciji, onda je svakako dobro videti pravni status omladine. Npr., po Pravilniku DO, član 3, DO ima svoj pečat i žiro-račun koji potvrđuje Glavni odbor DS, dok SOPO nema status pravnog lica, niti pečat i žiro-račun.

Jedan od pokazatelja kakvo mesto zauzima podmladak u stranci jeste socijalna utemeljenost i socijalna struktura stranke, tj. iz perspektive rada, da li je reč o partiji starih ili mladih. Prema istraživanjima Zorana Slavujevića,¹⁴ među pristalicama DSS najbrojniji su penzioneri, domaćice, radnici, birači srednjeg i nižeg obrazovanja, kao i najstariji birači, DS privlači više od četvrtine ukupnog broja stručnjaka, učenika i studenata, SPS je stranka najstarijih, najmanje obrazovanih i siromašnih birača, slično je sa SRS, a SPO je atraktivan za mušku biračku populaciju, učenike i studente. Ovi podaci bi trebalo da se reflektuju i na starosnu strukturu stranaka, ali do podatka koliko stranka ima omladinaca teško je doći, osim ako rezultati nisu po njih same povoljni.¹⁵

Ukrštanjem pomenutih parametara dolazimo do preciznije slike o položaju podmlatka. Pojedinačno posmatrani, pokazatelji mogu da zavedu, što je verovatno posledica ideološke neisprofilisanosti naših stranaka, ali i nesklada između proklamovanih stranačkih ciljeva i onoga što se u praksi zaista ostvaruje.

Načini ispoljavanja potkulturnog

“Poklonike određene potkulture povezuju isti sadržaji koji ih izdvajaju iz šire zajednice: održavanje rituala, negovanje vrednosti i tradicije, čuvanje svog jezika i stvaranje svog posebnog stila života.”¹⁶

¹⁴ Slavujević Z., Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2002, u: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2002, str. 159–194.

¹⁵ U Programu SSJ od 2002. ističe se da je “mladost naše sutra, naša budućnost” i da je zato SSJ ponosna što “čak šezdeset procenata mladih (mlađih od 30 godina) čini većinu članstva Stranke.” Na osnovu zapisnika sa Sedme konferencije Demokratske omladine, održane 2. marta 2002. godine, DO broji više od dvadeset hiljada članova.

¹⁶ Marić R., str. 10.

Pođimo od "lakšeg" dela. Ako hipika prepoznamo po dugoj kosi a dizelaša po upasanoj trenerci, koji su to spoljni znaci na osnovu kojih se usuđujemo da kažemo da neko pripada ovoj ili onoj političkoj grupaciji? Da budem precizna, nije u pitanju prepoznatljivi imidž članova organizacije, već mali signali koji ih određuju. Npr. Mihailo Petrović, "funkcioner" ODSS, nosi na kragni džempera značkicu DSS, a Mladi liberali, pred decembarske parlamentarne izbore 2003. godine – majice sa crnom ovcom. Uz to često idu olovke i upaljači sa simbolom stranke. A kada je reč o jeziku, kao usamljen primer vrlo neobičnog govora iz kampanje za vanredne parlamentarne izbore 2003, izdvajam nastup Konstantina Borisavljevića, predsednika omladinske mreže G17 + u opštini Stari grad, na završnom mitingu G17 +, 23. decembra 2003. godine.¹⁷

Zvuči neobično, ali u obzir treba uzeti i prostorije podmlatka koje po slobodi u uređivanju enterijera i rasporedu simbola svakako odudaraju od zvaničnih strogo nameštenih stranačkih kancelarija. Baš zbog svih predrasuda koje imamo prema SPS-u, kao vrlo interesantan odabir simbola, izdvajam kancelariju Socijalističke omladine: na jednom zidu se nalazi papir sa pesmom "Naši dani" Vladislava Petkovića Disa i misli Bertolda Brehta, a na drugom poster posvećen Evroazijskom socijalističkom kongresu iz 2002. godine. To je slika američkog Kipa slobode koji umesto uobičajene baklje steže srp i čekić, a iznad toga piše "The future is coming" (Budućnost dolazi).

Kao i stranka, podmladak teži da kroz različite forme prvenstveno informiše građane ali i zadobije što više pristalica. Mladi članovi DSS-a, a i DS-a imaju svoje biltene, Demokratska omladina forum u koji se čak i radikali uključuju, Mladi liberali Srbije su svoju istoriju zabeležili na cd-u, a gotovo da nema podmlatka koji nema sopstvenu sajt stranu sa obaveštenjima o radu, fotografijama sa seminara itd. ODSS je imala pred izbore i konferenciju za štampu, što nije uobičajen način komuniciranja sa javnošću kada su ove organizacije u pitanju.¹⁸ U kongresnom dokumentu "Izmene i dopune Statuta SPS", član 58, "saveti SO mogu formirati klubove, komisije, zadruge, preduzeća, listove i druga glasila uz saglasnost Glavnog odbora." Saveti Socijalističke omladine mogu formirati akcione centre

¹⁷ Govor počinje sa : "Je l' znate šta je glupost..." i u istom vatrenom maniru nastavlja se do kraja. Koliko sam ispratila kampanje, to je jedini slučaj da se predstavnik podmlatka na završnom mitingu stranke obraća građanima.

¹⁸ 18. decembar 2003.

kao vid organizovanja vezanog za konkretne akcije i potrebe sprovođenja politike SO.” Naravno, sasvim je druga stvar šta od ovoga realno postoji.

Podmladak na drugačiji način dešifruje “obične” životne situacije i neke naizgled “proste” radnje, kao što je deljenje flajera ili izbornog programa. On u njih učitava neki novi duh i tumači ih na drugačiji način. U predizbornoj kampanji decembra 2003, mladi “Otporaši” su na Đeram pijaci u Beogradu postavili niski stočić sa propagandnim materijalom, zvučnik iz koga je glasno dopirao “Mono Negro” i dubok glas momka koji, uz pomoć mikrofona, uvežbano recituje neobičan tekst o izborima. S druge strane, npr. ODSS je delila “žabice” (dečja igračka od papira) koje, kako god da otvorite, pročitate “Izaberi Srbijo, DSS”. Mladi radikali su se noću peli na drveće i kačili paketiće umotane u papir sa natpisom “Radikalno bolje”. Tu su još i performansi koji nisu česti za vreme predizborne kampanje zbog nedostatka vremena, ali van tog izbornog, za partije svetog vremena, po svojoj neobičnosti i mestu odigravanja (gotovo uvek ulica) i te kako privlače pažnju građana i naročito medija.¹⁹

Dakle, potkulturno se u podmlatku više ispoljava kroz formu drugačiju od uobičajenog nastupanja stranačkih ličnosti koje teče po predvidljivim šablonima. Međutim, ključno mesto ovog eseja jeste koliko je podmladak samostalan u odnosu na partijski vrh, ima li motiva i snage da se ikad usprotivi odlukama “vrhuške” i da li stroga stranačka hijerarhija znači i dokidanje subverzivnog potkulturnog delanja? Ovde treba napraviti malu ogradu, jer potkultura ne podrazumeva samo direktan otpor i negaciju vrednosti “dominantne” kulture, što je vrlo dobro primetila Milena Dragičević Šešić u analizi kulturnih modela u Srbiji.²⁰

Podsećajući na ono što je već rečeno o ulozi i funkcijama podmlatka u stranci, mislim da su opravdana pitanja kakva je stvarna uloga podmlatka u donošenju odluka, da li rukovodstvo poštuje njihove predloge i da li postoji javno iznesen kritički stav iz usta omladine usmeren prema vrhu? Da li je npr. razgranata struktura Demokratske omladine garant njihovog aktivnog učešća u kreiranju partijske politike?

Podmladak bi trebalo da neguje “drugost”, drugo, mlađe i

¹⁹ Akcija DO “Kriminalgin”: “Napadnuti su simboli zaostale Srbije koji su proteklih godina bili ideali mnogih mladih ljudi—droga, kajla, fantomka, utoka, skupi automobili i naravno Stoja.” Preuzeto iz *Demo – bilten demokratske omladine*, br. 12, na www.dsomladina.org.yu

²⁰ Dragičević Šešić M., *Neofolk kultura*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994, str. 7.

buntovnije lice stranke. Od mladih očekujemo da budu alternativa, baza svežine i novih ideja za stranku. Podmladak nije jeres jer ne dovodi u pitanje organizaciju, ali ponekad u borbi za svoj prostor delanja neumitno nailazi na konkurenciju i nerazumevanje “starijih” članova.²¹ Rezultat tog “huljenja” ponekad može biti i koban.²²

a) Grupisanje podmlatka na osnovu ispoljavanja potkulturnih osobina

Pozicioniranje stranaka na ideološkoj osi partijskih podela (levica – desnica – centar)²³ i u odnosu na kulturno-vrednosne rascepe u Srbiji (tradicionalizam – modernizam, liberalizam – konzervativizam, proreformnska – antireformnska orijentacija itd.)²⁴ uslovljava karakter aktivnosti, ponašanja i razmišljanja mladih aktivista. Nemoguće je odrediti precizne tačke na toj osi. Međutim, iz razgovora sa predstavnicima različitih podmladaka, sme se tvrditi da SRS, iako formalno nema podmladak, ima najorganizovanije mlade.

U odnosu na karakter akcija (kreativnost, maštovitost, sloboda izražavanja), možemo ih podeliti na konzervativne i moderne organizacije. Izraziti predstavnik konzervativnih podmladaka je ODSS jer, u skladu sa orijentacijom stranke, ima smirene akcije koje uključuju tradicionalne vrednosti (verski praznici, Kosovo i Metohija) i aktuelne probleme građana. Njihove aktivnosti ne mogu da šokiraju jer tu vrlo retko ima mesta ironiji, metafori ili preteranom iskakanju iz društveno prihvatljivog “normalnog” obrasca ponašanja. U ovu grupu bih smestila i SPO, uz ogradu da i tu ima zanimljivih primera neobično zamišljenih akcija. Nasuprot njima stoje G17+, DS i može se reći Otpor, mada je to

²¹ “Mladi liberali Srbije ne moraju da lepe plakate, što je predsednik stranke odobrio u saopštenju koje je prošlo kroz lokal. Otpor je ‘matorima’ baš zato što misle da moramo da lepimo plakate, a nama je bilo bitnije da se eksponiramo u kampanji.” Vesna Dragojević, predsednica MLS (intervju sa Vesnom Dragojević, 4. februar 2004, Beograd).

²² Nezvanično, DO je bila pred gašenjem kada je na stranačkim izborima za predsednika podržala Slobodana Vuksanovića, a pobedio je Zoran Đinđić.

²³ Sa ovom podelom treba biti jako obazriv, jer ona i u teoriji izaziva ozbiljne konceptualne probleme. O tome detaljnije u Slavujević, Z., “Razvrstavanje biračkog tela i relevantnih stranaka Srbije na osi ‘levica-desnica’”, u: *Osnovne linije partiskih podela*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2003. str 129–162.

²⁴ Pantić D., “Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji”, u: *Osnovne linije partiskih podela*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2003. str. 95–127.

drugi stil nastupa. Kod njih se oseća ideja u akciji, želja (doduše ponekad i na silu) da se ona osmisli drugačije od uobičajenog. Njihove aktivnosti su, po “mini šoku” koji priređuju, više okrenute medijima i zato imaju u sebi dozu spektakla.

U odnosu na stepen organizovanosti, skala kreće od slabo organizovani preko srednje, solidno do izuzetno dobro organizovani. Ovaj kriterij delimično ima veze i sa učešćem stranke u parlamentarnom životu,²⁵ ali i sa turbulencijama u vrhu stranke. Na osnovu razgovora sa omladincima različitih podmladaka sme se tvrditi da su mladi radikali najorganizovaniji iako formalno SRS nema podmladak. Ovo je, u stvari, potvrda bespogovorne partijske discipline u stranci.

b) Obrazovanje podmlatka za negovanje potkulturnog duha

Stvaranje višepartijskog sistema u Srbiji devedesetih godina prošlog veka nije značilo u isto vreme i demokratiju u tim partijama. Ostaci krutog jednopartijskog sistema preslikali su se u jake pozicije harizmatičnih lidera, koji su, kao takvi, bili uzor ponašanja ne samo mladim ljudima u partiji, već i “starijim” partijskim funkcionerima.

Izraz “obrazovanje za potkulturno” ukazuje na brojne seminare i treninge u zemlji i inostranstvu koje su pohađali omladinci, a imali su za cilj da unaprede njihovo znanje i da im ponude nov način ponašanja i razmišljanja u stranci, ne bi li se bar malo pomerili od podaničkog modela političke kulture.

Opravdana je sumnja da li je posle nekoliko dana, ili dva semestra moguće probuditi u mladim ljudima duh tolerancije, uzajamnog poštovanja i, rečeno narodnim jezikom, mućkanja svojom a ne tuđom glavom, a što se često kosi sa partijskom hijerarhijom i pravom starijeg i jačeg. Za potrebe ovoga rada, biće uzeta iskustva tri organizacije: fondacija “Konrad Adenauer Stiftung”, Centar modernih veština i Škola za društveno i političko liderstvo “Perikles”.

²⁵ Kada je SPO na republičkim izborima 2000. godine izgubio status parlamentarne stranke, to je obeshrabilo dosta aktivista u SOPO.

²⁶ Godina osnivanja CMV ukazuje da je još u vreme tadašnjeg predsednika DS Zorana Đinđića i dosta pre demokratskih promena u Srbiji 2000, DS vodila računa o edukaciji svoga članstva. Danas polaznici nisu samo mladi članovi DS već i aktivisti ostalih stranaka “demokratskog” bloka.

Centar modernih veština (CMV) je nevladina, neprofitna i nestranačka organizacija koju je 1998. godine osnovao današnji predsednik DS Boris Tadić²⁶ sa saradnicima, i koja se bavi građanskim i političkim obrazovanjem, razvojem političke kulture i dijaloga, pripremom mladih za učešće u razvoju civilnog društva u Srbiji. Dakle, koje su to opšte osobine polaznika na ovim kursevima?²⁷ Imaju svest da ličnim angažmanom mogu nešto da promene, što je rezultat želje da rade na sebi. Nemaju izgrađene stavove kada su u pitanju država, crkva ili ideologija, tj. nedostaje im predznanja da bi iskristalisali svoje stavove jer su se prvenstveno učlanjivali u stranke zbog lidera, a ne programa. I treće, ali ništa manje bitno, dosta njih ne poznaje programe svojih stranaka.

Iskustvo "Konrad Adenauer Stiftung"²⁸ kaže da mladi predstavnici stranaka često imaju nizak nivo opšteg obrazovanja. Drugo, njihove predstave o tome kakav bi političar trebalo da bude često uopšte ne sadrže ono što je neophodno za dobar politički poredak: politička kultura, dobar javni nastup ili duh tolerancije. Takođe, vrlo je lako pogoditi ko iz koje stranke dolazi, jer veoma emotivno, pa čak i agresivno brane stavove svojih stranaka. Stepenn identifikacije sa stranačkim liderom je toliki da čak govore ili hodaju kao on.²⁹ Međutim, pitanje je da li se, davanjem tih "demokratskih smernica", promeni i mentalni sklop mladih ljudi, tj. da li su spremni da van seminara promene svoju poslušničku ulogu u stranci? Da li obrazovanje za demokratiju zaista povećava kritičku svest?³⁰

c) Potkulturne aktivnosti u odnosu na poziciju u vlasti

U prirodi je opozicione partije da stalno kritikuje stranku(e) na vlasti i budno prati sve njene aktivnosti. U tom kontekstu, potkulturni

²⁷ Intervju sa predsednikom Upravnog odbora CMV, Milošem Đajićem, 22. mart 2004, Beograd.

²⁸ Intervju sa koordinatorom projekta u "Konrad Adenauer Stiftung", Gordanom Pilipović, 20. januar 2004, Beograd.

²⁹ Intervju sa direktorkom Škole za društveno i političko liderstvo "Perikles", Ksenijom Petovar, 18. januar 2004, Kikinda.

³⁰ Miloš Đajić konstatuje da se na "prste ruke" mogu izbrojati oni koji su spremni da javno iznesu mišljenje protivno postojećoj partijskoj politici. Kao primer on navodi mlade članove G17 + koji imaju problem da objasne učešće svoje stranke u postojećoj manjinskoj Vladi DSS – SPO – NS – G17 +, jer to nisu očekivali. "U Centru oni iznesu svoje mišljenje da G17+ nije trebalo da uđe u Vladu, ali da li to smeju da kažu u stranci i podmlatku, ne znam", smatra Đajić.

život “opozicionih podmladaka” je bogatiji jer bunt usmeravaju na pravu stranu. To je i više nego očigledno bilo pre petooktobarskih promena 2000. godine kada je sva energija bila fokusirana na režim Slobodana Miloševića, ali i posle toga, jer se okrenulo “kolo sreće”, pa smo dobili novu opoziciju.³¹ Omladina SPO, stranke koja nije ušla u parlament na izborima 2000, imala je više akcija, kao što je “Proleće je, hoću da živim u Srbiji – peticija za smenu Zorana Đinđića”,³² “Pronađi svoj put” ispred Skupštine Srbije³³ i, svakako najzanimljivija, konferencija za novinare 28. decembra 2001. na kojoj se medijima obratio član SPO prerušen u Deda Mraza.³⁴ Podmladak vrlo lako podnosi transformaciju iz “pozicionih” u “opozicione” akcije, naravno pod uslovom da padom s vlasti nije doveden u pitanje opstanak stranke: ODSS je 2002. godine kao prvoaprilsku šalu nosila ondašnjem premijeru Zoranu Đinđiću reform-tortu, jer je DSS istupio iz pobedničke koalicije DOS i samim tim počeo da kritikuje tzv. reformsku politiku Vlade Zorana Đinđića.

Te “simboličke ofanzive” usmerene na vlast i političke protivnike zapravo su polje delovanja u kome najizrazitije osećamo mladalačku energiju i ideje, ali i upoznajemo potencijalno novu stranačku elitu.

d) Bliskost potkulturnog i demokratskog

Sve naše stranke, a tome su sigurno sklone sve ostale u svetu, teže da se prikažu kao demokratske, iako su po svojoj prirodi i strukturi najčešće nedemokratske. “Unutarpartijska (ne)demokracija se može posmatrati kroz poštovanje partijske procedure, statuta, načina unutarpartijskog izbora, ovlašćenja lidera, javnosti delovanja, sprovođenja partijskog programa itd.”³⁵ Ovo su unutrašnji principi demokracije, a spolja gledano, razvrstavanje na liniji demokratsko – nedemokratsko vrši se u odnosu na promene 5. oktobra 2000. godine. Ako se različiti oblici

³¹ “Od 5. oktobra do kraja 2002. godine bili smo progonjeni i morali smo da radimo takve stvari kao što je narušavanje fasada grafitima ‘Dr Vojislav Šešelj za predsednika’. To je legalan vid političke borbe”, komentar je anonimnog mladog radikala. (Intervju sa V. Đ., SRS, 16. januar 2004, Beograd.)

³² *Nacional*, 21. mart 2002, br. 89.

³³ *Politika*, 23. januar 2002, br. 31869.

³⁴ “Omalemom Đeliću doneo sam gomilu pampura da zapuši sve rupe”, ministar pravde Vladan Batić dobiće “DVD pozorišne predstave *Razdragana Štrumfeta u Palati pravde...*” rekao je, između ostalog, Deda Mraz. *Nacional*, 29–30. decembar 2001, br. 23.

³⁵ Orlović S., str. 13.

organizovanja (podmladak, forum žena) uzimaju kao znak otvorenosti stranke za različite ideje, onda je Srpska radikalna stranka paradigma stranke koja ne dozvoljava nikakve organizacije u organizaciji.³⁶

Podmladak SPS-a je nezaobilazan u ovom kontekstu jer je u vreme vladavine Slobodana Miloševića iznedrio poznata imena (Ivica Dačić), koja su dosta doprinela decenijskom opstanku njegovog režima.³⁷ Međutim, petooktobarske promene i "haška dešavanja" očito su dala nove smernice politici mladih socijalista: u dokumentu "Novi talas – Osvrt mladih socijalista na Programsku deklaraciju SPS", odeljak "Kadrovska politika", stoji da se mladi socijalisti zalažu za vođenje kadrovske politike po kompetentnosti, odgovornosti i odlučnosti, a ne po udvoričkim principima i rodbinskim vezama. Na kraju je celo poglavlje završeno sa "U SPS-u nema NEZAMENLJIVIH I NEPRIKOSNOVENIH!"³⁸ S obzirom na vreme pisanja ovog teksta,³⁹ pitanje je da li su ovakvi stavovi iskrena reakcija na dotadašnju politiku lidera stranke i znak da se nešto u partiji promenilo, ili su pokušaj da se povrate nekadašnje pristalice.

Kao primer "zakržljalog" podmlatka i po ovlašćenjima, i po javnosti rada, navodim podmladak Stranke srpskog jedinstva. Sve što se tiče podmlatka razrađeno je u Statutu i Programu SSJ, tj. nema nikakvih drugih akata, što takođe nešto govori. Realno gledano, nema ni potrebe za tim jer su ovlašćenja "sa papira" Podmlatka SSJ prilično mala: mora se primetiti da nema Skupštine Omladine, jer "Rukovodstvo Podmlatka bira Predsedništvo SSJ na predlog predsednika Predsedništva"⁴⁰ (Borislav Pelević,

³⁶ Kako je rekao sagovornik iz SRS, ne postoji podmladak jer je to ostatak komunističke tradicije i nema potrebe za tim jer mladi aktivisti ravnopravno funkcionišu u svim stranačkim organima. Ako je u stvarnosti to zaista tako, logika je ispravna: zašto biste "gubili vreme" u podmlatku ako u stranci nema starosne diskriminacije. Po Statutu SRS od 1990, član 7, "članstvo u Stranci isključuje pripadnost bilo kojoj drugoj političkoj organizaciji".

³⁷ O sukobu "demokratskih" podmladaka i Socijalističke omladine pre oktobarskih promena 2000. videti u: *Istorijat Demokratske omladine*.

³⁸ Sva velika slova su preuzeta originalno iz teksta "Novog talasa", *prim. I. P.*

³⁹ Dokument usvojen na Savetu Mladih socijalista Srbije, 21–23 decembar 2001, Beograd.

⁴⁰ Statut SSJ od 2002, odeljak 3.7, "Rukovodstvo Podmlatka SSJ".

⁴¹ Ako ćemo još dalje u analizu prava podmlatka, za SSJ je zanimljivo to što se uloga Podmlatka precizno definiše kroz pet tačaka (Program SSJ od 2002, odeljak "Omladina, str. 41) u poređenju sa drugim strankama koje daju za tumačenje širi opis dužnosti. Mladi iz SSJ imaju za "sveti cilj" (*podvukla I. P.*) borbu protiv droge, sekta, kriminala, "prekomerne upotrebe alkohola" i lošeg društva.

prim. I. P). Poslednja stavka odeljka "Odbori podmlatka" u Statutu SSJ ističe da "Tumačenja (*podvukla I. P.*) o radu, dužnostima,⁴¹ odgovornosti i sl. Podmlatka SSJ daje Predsedništvo SSJ".

Ako uporedimo ovaj "nedemokratski" sa "demokratskim" blokom, zaista se može reći da drugoj strani te formalne demokratije ne manjka. Međutim, opravdana je zapitanost koga više poštuju i čija se više važi u stranci: mladog radikala ili demokrate u DS ili DSS?

To je lepo formulisao sagovornik iz Demokratske omladine: "Slobode imaš u stranci koliko je sam zgrabiš".

U stranačkoj "klopki"

U toku kampanje za vanredne parlamentarne izbore u decembru 2003. godine, emisija "Klopka"⁴² na TV Pink bila je među najgledanijim, što je sasvim dovoljan signal da stranka treba u njoj da se pojavi i tako brojnoj publici ove televizije pošalje političke poruke.

Ravnomerna zastupljenost stranaka je ispoštovana ne samo kroz predstavljanje svih stranaka učesnica na izborima, već je, u zavisnosti od gostiju, svaka politička grupacija imala pravo na svoju podršku u publici (najčešće aktivisti podmlatka).

Suštinski trenutak gde zapravo publika – podmladak dobija svojih pet minuta jeste postavljanje pitanja. I to je ključno mesto po kome će omladinci, intervjuisani za potrebe ovog eseja, opisati sebe, svoj podmladak ili protivnički mladi tabor kao "divljake", "podanike", "seljake" ili kao "pobunjenike", "urbane" i "samostalne".

Ima i onih kojima je ispod ličnog dostojanstva da učestvuju u emisiji, što valjda ukazuje da nije stranački interes uvek najvažniji. Samostalno postavljanje pitanja, iz perspektive ovoga rada, moglo bi se uzeti kao bitan parametar političke osvešćenosti, znanja ali i ličnog dostojanstva time što nećete dozvoliti da neko misli umesto vas, pa makar

⁴² Koliko je ta emisija postala parametar dobrog rada omladinaca pokazuju vesti na sajtu podmlatka DS Savski venac: "... Po hladnim decembarskim danima smo stajali za štandovima, deleći propagandni materijal Stranke i pamflete kojima smo obaveštavali građanstvo o tome šta su razlozi zbog kojih treba izaći na glasačka mesta i zaokruživati broj 5. Postavljanjem provokativnih pitanja, učestvovali smo i u televizijskoj emisiji *Klopka*, gde su naši omladinci spremno dočekivali goste, ovog puta, ne kao glavni akteri, već kao publika. ... () ... Iskreno. Jovana Manić".

Ceo tekst vidi na: www.dosv.org.yu/cir/ctek/cirtekstovi-kampanjabuducnost.html

bio i predsednik stranke.⁴³ Paradoks je da pre toga najpre treba prerasti tuče sa protivničkim podmlacima.⁴⁴

“Klopka”, kao i “Utisak nedelje”⁴⁵ na TV B92 pokazatelji su kako se podmladak bori za “svoju stvar” i kojim se sredstvima koristi. U slučaju da je to zenit odanosti i žrtve za stranku, onda pre govorimo o instrumentalizaciji mladih u korist “medijskih” pluseva stranke nego o istinskom participiranju u stranačkoj politici.

Čini se da se iza takvog (kontra)eksponiranja podmlatka i te kako uspešno zaklanjaju stranački seniori, jer postupci koji se još i mogu oprostiti mladosti (mladost – ludost) nikako ne bi išli na čast “starijim i ozbiljnijim” političarima. A stranci, bar na kratki rok, i više nego donose poene, što je ili važnije od ličnog dostojanstva, ili spoljni posmatrač ne može da razume tako izraženu privrženost stranci koja ponekad dovodi u pitanje sva pravila pristojnog ponašanja.

Rezime

Pežorativno tumačenje, koje nije retko među domaćom populacijom, donosi tezu da je podmladak sličan inkubatoru čija je jedina uloga da stvori nove političare po ugledu na postojeće modele, kakvi god oni bili.

Ovo je, čini se, direktna posledica razočaranosti građana trenutnim liderima, s predrasudom da “novorođeni” neće biti ništa bolji od svojih uzora.

Međutim, problem ima i drugu, pozitivniju stranu. Omladina u Srbiji, baš kao i penzioneri, nacionalne manjine ili vojska, traži među strankama onu koja će zastupati njene interese. Tu na scenu stupa

⁴³ Ponekad i sami ugrožavaju svoju samosvojnost iako se druga, hijerarhijski viša strana, tome protivi. O tome svedoči iskrenost predsednice Mladih Liberala, Vesne Dragojević: “Pred Dušanovo (Dušan Mihajlović, predsednik Liberala Srbije, *prim. I. P.*) gostovanje u *Klopki* ja zovem Dušana i pitam šta da pitamo. On kaže: ‘Ako ti ne znaš šta da pitaš radikale, a toliko si u politici, onda bolje ne dolazi!’”

⁴⁴ Anekdotska je izjava Vesne Dragojević, predsednice Mladih liberala da su se sa mladim SPS-ovcima i radikalima umalo potukli, jer su članovi pomenutih stranaka došli u “Klopku” u većem broju i zauzeli sva mesta. Mladi radikal, naravno ima drugačiju vizuru događaja: “Tu se vidi organizovanost i koliko ko voli stranku. Zauzeli smo sva mesta i došli ranije na snimanje. Naša su pitanja najbolja.”

⁴⁵ Glasa se za onaj “utisak” koji stranci ide u prilog i koristi se “besplatna” prilika da u javnost ode eksplicitna apologija stranačke politike i lidera.

podmladak kao glasnik stranke koji bi trebalo da se bavi omladinskom politikom, i kao neko ko je i lično zainteresovan, vrši pritisak na svoju stranku da se ozbiljnije pozabavi potrebama mladih u Srbiji.

U državi koja nema ministarstvo za omladinu, stranačke omladine postaju još važnije. Podmladak lobira, ali ne za novac, već za “mlade” glasove koje dobija na izborima.

U tom kontekstu, od njih očekujemo, ne da budu “žutokljuni pilići”, već “mladi lavovi” koji će u partiji biti oaza svežine, novih ideja i konstruktivnih ciljeva, ali i grupacija spremna da izdrži slast pobjede, kao i krize stranke i društva. Jer, da nije tako, da li bi bilo studentskih protesta, petog oktobra, svih onih grafita i parola čija je duhovitost i originalnost celu deceniju jednima pomagala da ne posustanu u duhovnoj borbi sa autokratijom i u isto vreme druge dovodila do ludila? Zato i zaslužuju da u njima prepoznamo elemente potkulturnog protivljenja.

Možda i dan-danas više podsećaju na “Titove pionire”, ali samo uz dodatne napore stranaka i čitavog društva možemo u budućnosti očekivati poboljšanje na političkoj sceni. Nadajmo se da “Druže...(ime po želji) mi ti se kunemo”, nije jedina pesma koju partijski podmladak danas peva.

LITERATURA

1. Dragičević Šešić, M., *Neofolk kultura*, Knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 1994.
2. Ilić, V., *Otpor — više ili manje od politike*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2001.
3. Marić, R., *Značenje poltkulturnih stilova – istraživanje omladinskih potkultura*, doktorska disertacija, Fakultet političkih nauka, Beograd, 1996.
4. Orlović, S., *Političke partije i moć*, Čigoja, Beograd, 2002.
5. *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2003.
6. *Partijski mozaik Srbije 1990–1996*, priredio Goati, V., Beogradski krug i AKAPIT, 1997.
7. *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. godine*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 2002.

8. Sen-Žan Polen, K., *Kontrakultura*, Clio, Beograd, 1999.
9. Đordjević, J., *Političke svetkovine i rituali*, Signature, Beograd, 1997.
10. Đorđević, R., *Leksikon potkultura*, Zograf, Niš, 2002.
11. Časopis *Potkultura*, Beograd, br. 1, 2.

Dokumenti

Program i Statut DS 2001.
Pravilnik Demokratske omladine 1999.
Pravilnik o članstvu u DO.
Pravilnik o lokalnoj organizaciji DO.
Pravilnik o radu Regionalnog, Pokrajinskog i Beogradskog Kluba DO.
Pravni status Demokratske omladine.
Statut i program DSS 2001.
Programska deklaracija Omladine DSS.
Pravilnik o radu Predsedništva ODSS.
Poslovnik o radu opštinskih i okružnih odbora ODSS.
Program SPO 1993.
Program SPO 2001.
Statut SPO.
Pravilnik o radu SOPO 2003.
Program i statut SSJ 2002.
Program i statut Liberala Srbije 2003.
Statut, deklaracija i rezolucija MLS 2002.
Program i statut G-17 + 2004.
Statut SRS 1990.
Deklaracija Šestog kongresa SPS 2002.
Izmene i dopune Statuta SPS 2002.
Novi talas – osvrt mladih socijalista na Programsku deklaraciju SPS 2001.
Izveštaj o radu SPS između Petog i Šestog kongresa (novembar 2000 – decembar 2002).
Pravilnik o izborima i organizovanju Socijalističke omladine 2002.
Bilten ODSS br. 1, 2.
Demo – bilten DO, br. 9, 10, 11, 12. (elektronsko izdanje).
Publikacija *Istorijat Demokratske omladine*.
www.dsomladina.org.yu

Ivana Petrovic

Party Youth and Subculture

Summary

The aim of this essay is to find out whether a connection between the party youth and subculture exists. Regardless the political party demand for party hierarchy and discipline, we could say that in certain situations party youth shows the subcultural spirit of revolt. The thing is that the party youth behaves in a manner different from usual, stereotyped behaviour typical of party leaders. If we are to talk about youth's independence according to their active involvement in making decisions in a party, we may notice that the young activists are still in the shadow of the party leaders. In a country without Ministry of youth, party youth represents interests of all young people in Serbia and fights for the better position of youth politics in party programme.

Key words: Political Party, Party Youth, Subculture, Democracy.

Stefan Aleksić

Tutor: dr Ivan Čolović

Beogradska otvorena škola

KONSTRUKCIJA IDENTITETA ČETNIKA I PARTIZANA U POLITIČKOM FOLKLORU

Uvod

Od davnina postoje tajne veze između folklornih priča i pesama i istorije na drugoj strani (Maja Bošković Stuli, 1999). Pitanje političkog folklora je pitanje koje se može nazvati aktuelnim. Iako je najuočljiviji poslednjih decenija, politički folklor, to jest korišćenje folklora i folklornih formi, pesama itd. za promovisanje i propagandu političkih ideja, javljao se i ranije. Ovakav postupak se naziva i *folklorizmom* (Ivan Čolović, 2000). Pitanjem političkog folklora i folklorizma, kod nas i na prostoru bivše Jugoslavije, do sada su se bavili Ivo Žanić, Maja Bošković-Stuli, Ivan Čolović, Slobodan Naumović, Ildiko Erdei i drugi. I pored toga što su ovi analitičari usmerili svoju pažnju prema političkom folkloru, do sada ne postoji ozbiljna (i neideološka) uporedna analiza partizanskih i četničkih pesama nastalih za vreme Drugog svetskog rata, što me je, između ostalog, motivisalo da se bavim ovom temom.

Tokom Drugog svetskog rata, za vreme borbi, i na jednoj i na drugoj strani (ovde se naravno misli na četničku i partizansku) javljali su se pojedinci koji su putem pesama želeli da ostave traga o dešavanjima koja su na njih ostavljala jak utisak. Bez obzira da li su ih smislili (ovde nije u pitanju samo period Drugog svetskog rata, već se problem može razvući i do pitanja suštine folklora, romantizma, izmišljanja tradicije) inspirisani pojedinci koji su želeli da svoju umetničku inspiraciju materijalizuju u pesmu, ili (druga krajnost) su napravljene od strane profesionalnih pesnika, zaposlenih u odborima za kulturno-povesni rad (Maja Bošković Stuli, 1991), koji su, itekako, na umu imali racionalni i pragmatični potencijal korišćenja ovih pesama, one i njihovo korišćenje u ideološke svrhe su prisutni i zbog svog potencijala zaslužuju pažnju naučnika, folklorista, antropologa, sociologa, koju, po mom mišljenju, nemaju u dovoljnoj meri.

U ovom konkretnom slučaju političkog folklora, moraju se identifikovati i pošiljalac i primalac poruke ili značenja koje nosi pesma.

U ovom slučaju, u toj komunikaciji primalac bi bio neodređeni narod, puk, javno mnjenje, dok bi pošiljalac poruke bila strana u sukobu ili politička opcija koja se, naravno, bori za naklonost mnjenja.

U okviru obavljenih istraživanja, ispitano je oko sto četrdeset partizanskih pesama, koje je bilo mnogo lakše sakupiti, i pedeset četiri četničke pesme, koje sam sakupio sa kasete koje se prodaju na ulicama. Četničke pesme je bilo neuporedivo teže pronaći i sakupiti iz prostog razloga jer nije postojala nijedna objavljena zbirka. Pesme koje sam sakupio su sa prostora bivše Jugoslavije i, po svemu sudeći, potiču iz Drugog svetskog rata.

Kao literaturu, koja je bila od neprocenjive pomoći, koristio sam dela koja se bave kako konkretnim istraživanjem političkog folklora, tako i bliskim temama folklora, folklorizma, identita, jezika.

U okviru obavljenog istraživanja, posebna pažnja se obraća na način kako pesme kreiraju stavove i utiču na stvaranje određene slike sveta. "Jedan od postojećih pristupa načinu saznavanja sveta, konstruktivistički, podrazumeva da se realnost ne proučava *per se*, već kao rezultat složene interakcije individue sa svojom okolinom kroz koju ona gradi, odnosno konstruiše svoju sliku sveta, stvarajući smisleni univerzum i dovodeći u vezu sve aspekte sopstvenog postojanja" (Ildiko Erdei, 1994). Koristeći pojam, ključ i analizu *diskursa*, a pod tim podrazumevam sistematičan, koherentan skup slika, metafora i ideja koje konstituišu neki objekat (Vivijen Ber, 2001), pokušao sam da identifikujem potencijale koje politizacija jezika može imati. Koristeći se raščlanjivanjem folklornog materijala na *teksturu*, *tekst* i *kontekst* (Alen Dandes, 1986), odnosno koncentrišući se na tekst, zbog toga što "pre svega, nova istraživačka praksa u središte interesovanja mora da stavi jezik jer su korišćenje jezika i posledice jezika od primarne važnosti" (Vivijen Ber, 2001), došao sam do određenih zaključaka o načinu na koji se *folklorizam* koristi i načinu na koji postaje konstituent zbilje. Zbog toga je važno shvatiti da za ovaj rad nije mnogo bitna konkretna istorijska činjenica, već je glavni činilac *misao i slika* koju analizirane forme konstituišu. "Pozabavit ćemo se povješću uraslom u usmene priče, viđenom iz samih priča, a ne realnom faktografijom, premda toga svakako ima, nego prije svega ocjenama, stavovima, mišljenjima o povjesnome zbivanju, nesvjesnim ocjenama, stavovima, mišljenjima o povjesnom zbivanju, nesvjesnim otiscima zbilje iskazanim u folklornoj priči na kreativan posredan način" (Maja Bošković Stuli, 1999).

Analiza tekstova

Partizanske pesme

Od oko stotinu i četrdeset partizanskih pesama koje sam ispitao, najveći broj je bio ispevan u desetercu (pedeset četiri) ili u osmercu (četrdeset devet), dok je manji broj bio ispevan u šesnaestercu (devetnaest) ili dvanaestercu (šesnaest). Pesme obiluju arhaičnim izrazima i motivima kao što su: čobančica, boj ljuti, naša dika, vile, junaci odabrani, div junaci, krvca, skoli i tići, Kosovo, Nemanjići, i slični motivi. Pored ovih, postoje i oni koji su novijeg datuma, to jest oni koji ukazuju na savremeniji kontekst pesama. To bi, na primer, bili: partizani, fašisti, puške, berengali, geveer-mašine, bacači, politički komesari, petokrake, radnici, radni kolektivi i slično.

U samim pesmama, mogu se razlikovati motivi koji ukazuju na političku stranu iz koje je potekla pesma i na ideološku podlogu, zatim se mogu razlikovati oni koji ukazuju na nacionalnost kao i univerzalni junački motivi. U najčešće univerzalne junačke motive spadali bi: junaci, heroji, sokoli, tići, div junak, krv herojska, ne žaliti krvi ili života, junaci koji se ne daju svezati, delije, majčine dike, desna ruka koja je odsečena i slični pojmovi. Oni motivi koji ukazuju na nacionalnost su: Srbija, braća Srbi, majka Srbija, šajkača, šajka kapa, narodni (partizani), deca verna rodu, kao i mnogobrojni lokalizmi. Onih koji ukazuju na ideologiju i političku stranu ima najviše, i to su: partizani, petokrake, proleter, komunisti, skojevci, drugovi, komesari, zatim Lenjin, Tito, Žika Španac i slično. Takođe, pored ovih, dosta su česti motivi koji se odnose na porodične odnose i one koji vojuju i one koji ne vojuju prikazuju kao jednu veliku porodicu. To bi bili: sin, sinovi, majke, očevi, dedovi, braća, sestre, seje, preci, i slični motivi.

Četničke pesme

Od četničkih pesama koje sam ispitao, dvadeset i šest su u osmercu, dvadeset tri u desetercu i četiri u dvanaestercu. I u četničkim pesmama se mogu identifikovati motivi i izrazi koji ukazuju na ideološku osnovu (četnici, Ravna gora, čiča Draža, kralj Pera, kraljica, kokarde, šubare i slični), oni koji ukazuju na nacionalne simbole (Kosovo, Srbija, majka Srbija, Karađorđe, Nemanjići, Balkan), univerzalni junački (braća,

neprodana duša, mladi vođa, div junak, hrabri borci, sokoli, tići, vitezi, desna ruka koja je odsečena i slični). I u njima se mogu naći motivi koji govore “ceo narod je jedna porodica”: braća, sestre, seje, majke, očevi i slično, kao i oni koji su arhaičnog prizvuka: gora, dušmani, ljuti bojevi, vile, sokoli i tići, ali i oni koji su savremeniji: puškomitraljezi, topovi, patrole, izvidnice, radio stanice.

Diskusija

Čitav koncept pesama se vrti oko ugrađivanja *teksta* u *teksturu* (Alen Dandes, 1986). Jedan događaj, utisak, mišljenje iz neposrednog iskustva se *upisuje* u oblik koji je već postojeći i koji je prepoznat, odnosno događaj se priča određenim *jezikom* koji nije standardan, to jest, sam *jezik* kojim se priča ima posebno značenje. Jezik, forma, imaju svoje značenje u komunikacijskom činukoji obavljaju između pošiljaoca i primaoca. Pošiljaoc (politička opcija) šalje signal primaocu jezikom kojim priča. Obe političke opcije morale su se boriti za naklonost građana, seljaka, potencijalnih boraca dobrovoljaca. Važno mesto u njihovoj borbi zauzimale su i folklorizovane pesme. Naravno, u predstavljanju političkih opcija najvažnije je ili u najmanju ruku veoma je važno prikazati svoju opciju kao *najbližu* onome kome se ta opcija nudi. To bi značilo da se ona mora prezentovati na način koji je blizak i prihvatljiv onome kome je ponuđen. A postoji li jednostavniji način nego da se “narodu”, “puku”, predstavi politička opcija (ili bilo šta drugo) na “narodni” način, “narodnim” jezikom?

Kada govorimo o marketingu političkih opcija četnika i partizana u toku Drugog svetskog rata, moramo znati da su imali na umu jednu te istu ciljnu grupu, to jest uglavnom seljačko stanovništvo, koje se “tradicionalno” smatra izvorom narodnog pesništva i kreatorom folklorne literature. Neće puno začuditi da su oblici koje sam ja proučavao veoma slični jedan drugome, pa čak u nekim slučajevima i potpuno identični! Na primer, *Druže Tito, mole te devojke da im pustiš na odsustvo momke...* i *Čiča Dražo, mole te devojke da im pustiš na odsustvo momke...* Ovakva situacija nije uopšte retka, čak je i vrlo, vrlo česta. Bez obzira na direktnu suprotstavljenost dve političke opcije, instrumenti kojima se služi njihov marketing je skoro potpuno identičan. To su: deseterački stih, “narodizovani” oblici reči, narodni motivi (vile, đavoli, grobovi), često pozivanje na već “ukorenjene” heroje prošlosti, odnosno oni oblici za koje se veruje, još od romantizma da su “narodni”, “folklorni”, *naši*. Da nije konkretnih političkih pojmova (partizani, četnici...) u samim pesmama, mislim da bi ih bilo nemoguće međusobno razlikovati.

Pozivanje na prošlost sasvim je uobičajeno. Može se reći da je, na prvi pogled, to pozivanje potpuno haotično. U jednoj pesmi se mogu pozivati toliko različiti istorijski momenti, da to može izgledati i nakaradno. Turci, Švabe, Poćorek (komandant ofanzive na Srbiju 1914) suprotstavljeni su *slovenskoj snazi, sestri Rusiji, snazi Srbije*.

Već ukorenjeni diskurs o tome šta je to “narodno” i *naše*, ovde se koristi da bi jedna politička opcija dobila “narodni”, *naš*, oreol. Pozvati se na *slavnu prošlost i svetle pretke* znači sebi pripisati isključivo pravo da budemo oni koji će tu prošlost i te pretke naslediti na narodnom, predvodnom tronu, to jest oni koji imaju *pravo* da sve žrtve prošlosti *opravdaju i daju* im legitimitet. Mi smo ti koji nosimo svetlost svete prošlosti i slavu slavnih predaka. Mi jesmo slavni preci! Stavljati sebe rame uz rame sa velikim precima, nije jedini cilj ovih postupaka, jer se u pesmama (ali ne samo u nijima), jedna politička opcija predstavlja kao ono čemu čitava prošlost i istorija jedne grupe teži, dakle ne samo da smo mi *naslednici* slavne prošlosti, nego smo onaj ideal kojem je ta prošlost težila! Čitava *naša* istorija je za cilj imala *ovu* opciju, ona je težila onome što mi nudimo.

Veoma često se u pesmama javlja motiv *porodice*. Čestim korišćenjem porodične nomenklature (sinovi, majke, braća, očevi, dede, sestre), dobija se jedinstvena vizija entiteta koji je u pitanju. Narod se posmatra kao jedna porodica. Oni koji ginu, nisu samo oni nego su deo jedne narodne porodice.

Mitski strukturisane, pesme konstruišu sukob koji prestaje da bude konkretan istorijski događaj i dobija veličinu jednog mitskog sukoba. Sam, stvarni sukob dobija novu dimenziju (on u stvari i nema veliku ulogu u konstruisanju pesama, pa je više matrica oko koje se “kalemi” sistem značenja), simboličku dimenziju i implicitno, kosmičku posledicu. Sukob nije samo sukob konkretnih političkih formacija, čak nije ni toliko konkretan da bi mogao da bude posmatran kao sukob *nas i njih*, u najširem mogućem smislu. To je sukob dva potpuno različita sveta, dva različita kosmosa, koji su se našli u odsudnoj borbi (Ivan Čolović, 2000).

Svet dobra, *mi* (ili svet ljudi) i svet zla, a to su *oni* (to jest ne-ljudi) – (Ivan Čolović, 2000). U samim pesmama, prvenstveno je postavljena razlika između aktera sukoba a ne konkretnih ideoloških podloga (mada je bilo i pesama koje su za referentni okvir svog teksta uzimale upravo ideologiju i na ideološkom polju kreirale radnju), mada bi, naravno, ova razlika trebalo da implicitno pokaže *ko je kakav*. Različitim

karakterisanjem, dobijene su dve strane ne samo sukoba već i različite strane kosmosa koji se nalazi u sukobu dve do sada razdvojene realnosti. Te dve strane kosmosa su nespojive, jer su potpuno suprotne. Jedna je strana ljudska, *naša*, ovostrana, *prirodna*, čista, ona koja se brani od druge strane. Druga strana je ona u svemu suprotna znači neljudska, demonska, nečista i opasna, neprirodna i iznad svega, *onostrana*, *njihova* i *ona koja napada*.

Te dve stvarnosti su se sukobile i budućnost ljudi zavisi od onih koji se bore. Pobjeda je imperativ i o njenom ishodu ovisi sudbina svih ljudi. *Mi* (tj. *naši* borci) smo u borbi sa demonima, sa neljudima, koji su oličenje suprotnosti ovostranog; oni su pretnja, oni su sama suština zla. U stvari centralni motiv svih ovih folklorizovanih oblika jeste *sukob*. I to sukob *nas* i *njih*, tj. našeg načina i njihovog načina (Ivan Čolović, 2000).

Protivnik je užasno opasan, užasno jak, strašno surov, neljudski moćan, on koristi crnu magiju jedne "gever-mašine", on sipa vatru i oganj, on je "fašistički lanac", "krvnik", koji "ni za kakvu čovečnost ne zna".

Na drugoj strani smo *mi* čija sila nije u sirovoj snazi, disciplini i surovosti, već je na našoj strani univerzalni ljudski princip junačke hrabrosti, spremnosti na žrtvu (koja je, inače, neophodna za pobjedu nad demonskim snagama). Oni koji se bore za ljudske vrednosti, iako idu boj iz kojeg se implicitno neće vratiti, idu u taj boj vedra čela, ne žale svoju krv, umiru sa pesmom na usnama.

Suprotstavljanje ide dotle da iste stvari, koje čine i jedna i druga strana, budu posmatrane, tumačene i predstavljane kao različite. Ako *naši* i rade iste stvari kao i oni nečisti i zli, oni rade to na dobar, ispravan i čist način. I magija kojoj se ljudski heroj okreće nije crna magija, on sa svojom *tankom* puškom razgovara i čini je magijskim instrumentom na strani ljudske strane pomahnitalog kosmosa, pa ni topovi ne pucaju i ubijaju, već "oru...gde će novo cveće iznići".

Borci koji vode odsudni boj za ljude su najčešće sinovi, kćeri, braća mila, sokoli, ptići koji snose najveće žrtve za pobjedu. Oni ginu, ali i kada ginu oni ginu "sa pesmom na usnama", veselo, bez žala za svojim životima. Takođe, ni oni borci koji su osakaćeni, kojima su granate otkinule *ruke do lakata* i *noge do kolena*, nisu u žalosti za svojom žrtvom. Oni žale ne svoje ruke i noge već žale što više ne mogu da pomognu svojim drugovima u daljoj borbi. Pošto oni ne žale svoj život, ni ostali, oni koji nastavljaju borbu, i oni koji ih čekaju kući, ne smeju žaliti za izgubljenim životima, jer su oni žrtvovani odnosno *svesno* prineti kao žrtva za dobijanje odsudne bitke dve stvarnosti.

Tu ponovo dolazimo do karaktera i osobina onih koji moraju biti žrtvovani. Pošto su mladi, nevini, kao rosa, oni su i ritualno čisti, to jest bez mana i *bezgrešni* (i u ideološkom smislu?). I samo prinošenjem *takvih* na žrtvovanje, dobija se efektivan rezultat, to jest pobjeda ili uspeh u *bici*. Ovaj motiv nije isključivo implicitan, jer se na nekoliko mesta javlja kao eksplicitno *traženje* da se neko nevin i ritualno čist žrtvuje. Takva situacija je u pesmi o prelaženju Neretve, gde su, da bi se most uspešno završio i ranjenici preneli preko mosta, morali žrtvovati Stojan i Stojanka, mladi par koji je spremno i hrabro otišao u smrt “držeci se za ruke”.

Oni umiru, žrtvuju se, ali nisu potpuno izgubljeni, jer njihova žrtva je ulog za pobjedu nad demonima. U njihovim rukama ostaje oruđe predaka, kolektivna snaga koja sa onog sveta nastavlja da gleda, vaga i biva ponosna ili razočarana u svoje naslednike. Na nama ostaje da žrtvu žrtvovanih zapečatimo i konačno postvarimo.

Manipulacijom vremenom, postignuto je stapanje različitih istorijskih momenata u jedan mitski vremenski protok. U istom kontekstu ponavljani različiti činioци istorije, kao što su Poćorek, kosovski junaci, junaci srpskih ustanaka, Nemanjići, Turci sublimiraju primaoca pesme i čine od *konkretnog* neprijatelja *univerzalnog* neprijatelja koji nije samo *neprijatelj koji nas je napao* već je Neprijatelj koji je u stalnom sukobu sa nama, tj. onaj koji nikada neće prestati da napada, želeći da *nas* uništi, i koji nas je uvek napadao od početka vremena (Ildiko Erdei, 1994). “Drugim rečima, taj govor nam nudi jednu mitsku, anti-istorijsku sliku vremena, gde je vreme u neku ruku zaustavljeno, pretvoreno u večno prisustvo ili večni povratak istog. Na primer, u tako zamišljenoj temporalnosti, sadašnji samo su nastavak nekadašnjih, tačnije njihovo ponavljanje. Zahvaljujući takvoj mitskoj percepciji vremena, u prostoru komunikacije iskrslu su, ili bolje rečeno vaskrslu su i slavni preci i junaci svih vremena, uključujući tu i legendarne i mitološke likove. Politički i vojni vođi našli su se okruženi i zaštićeni svitom najvažnijih imena nacionalne istorije i folkloru. Zapravo, mitski prostor predstavlja samo jedan aspekt mitske temporalnosti, jer taj prostor je dobijen zaustavljanjem istorijskog vremena, to jest projekcijom istorijskog vremena sa dijahronijske ose na osu sinhronije. Taj mitski prostor čini mreža simboličnih mesta: manastiri, kule, bojna polja, svete reke, šume i planine, ali, ipak, glavna mesta mitske topologije su grobovi i mrtvi” (Ivan Čolović, 1994).

Kada je reč o poginulima, javlja se još jedan zanimljiv fenomen. Često smrt *žrtvovanog* nije samo smrt, već ima svoj “nastavak, tj. jedan život (od onih koji su žrtvovani) nije se završio smrću. On ima svoj

nastavak, mesto žrtvovanog će zauzeti sledeći koji će sebe žrtvovati. Taj sledeći polazi sa zaostavštinom (koju ponekad sam umirući traži, to jest zahteva da bude osvećen, a ponekad je preuzima naslednik bez eksplicitnog traženja) osvete koju mora izvršiti i izvršavati dokle i on sam ne padne i dok njega neko ne nasledi na "žrtveniku", neko ko će njega samog osvetiti. U ovako postavljenom kontekstu ispada da i onaj koji je pao pre svog osvetnika jeste i sam *osvetnik*, pa je i "sledeći" osvetnik i niz osvete i borbe se ne završava, to jest kreće se prema mitskoj neodređenosti vremena početka sukoba. Drugim rečima, osveta koju borci moraju izvršiti, potiče i ima svoje korene u prošlosti, a *mi* smo ti koji moraju nastaviti davno započetu borbu.

Tu davno započetu borbu moramo nastaviti. To je borba koja seže do početka vremena, do mitskog početka. Ona je neprestana, i nju su pre nas vodili svi naši preci. Oni koji su bili *drugi*, bili su svi istorijski protivnici: Turci, Austrijanci, Švabe; a oni koji zaustavljaju i zauzdavaju onostranu silu su mitski junaci jedne od strana u sukobu.

Zaključak

Analiza nam očigledno pokazuje neke bitne stvari. Van svih pitanja o karakteru folklora samom prema sebi, nema nikakve sumnje da dolazi do iskorišćavanja i eksploatacije folklornih formi. Folklorne pesme (u ovom slučaju, partizanske i četničke pesme) nastaju posredstvom upisivanja neposrednog iskustva, odnosno konkretnog istorijskog događaja, ali dobijaju posebnu formu. Mitska struktura i folklorizovane (odnosno oblici za koje se veruje da su *narodni, folklorni, izvorni*) forme obavijaju događaj i daju mu novu dimenziju.

Događaj postaje mit koji nešto govori. On govori bliskim jezikom, on sebi daje oreol bliskosti sa primaocima pesme. Ne samo teksturom, koja je, po mom mišljenju, u prvom planu, on takođe govori i tekstem. Tekst pesme, takođe pokazuje kako je pesma (to jest izvor pesme, određena politička opcija) bliska primaocu teksta. Tekst priziva istoriju za koju primalac misli da je *njegova* i prikazuje svog ideološkog kreatora kao *jedinog* pravog naslednika te istorije. Pesma kao mit čini da primaoca ubedi da je onaj koji je posednik pesme (opet je to politička opcija) i integralni deo te istorije. On je sve ono čemu je čitava istorija težila. Ne pripadati *nama* je isto što i ne pripadati *našoj* istoriji; ne pripadati *nama* je isto što i ne biti deo *našeg* naroda. Naroda, zajednice koja je čista, sakralna, i sa svetim zadatkom. Da odbrani svet ljudskosti i ljudi od onih koji su

sama njihova suprotnost. Mi smo stali u odbranu ljudskog načina života i borimo se protiv onostranih demona.

LITERATURA

1. Maja Bosković Stuli, *O usmenoj tradiciji i životu*, Zagreb, 1999.
2. Ivan Čolović, *Divlja književnost*, Beograd, 2000.
3. Ivan Čolović, *Bordel ratnika*, Beograd.
4. Ranko Bugarski, *Jezik u društvu*, Beograd, 1986.
5. Vivijen Ber, *Socijalni konstrukcionizam*, Beograd, 2001.
6. *Kulture u tranziciji* (ur. Mirjana Trošić Dvornić), Beograd, 1994.
7. *Neighborgs at War, Anthropological Perspectives on Yugoslav Ethnicity, Culture, and History*, Ed. Joel M. Halpern and David A. Kideckel.
8. Alen Dandes, "Tekstura, tekst i kontekst", u: *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knjiga XXXV, Beograd, 1986.
9. Maja Bošković-Stuli, *Pjesme, priče, fantastika*, Zagreb, 1991.

Stefan Aleksic

Construction of the Identity of Chetnics and Partisans in Political Folklore

Summary

The question of political folklore and the folklorisim is important in every time. This question understands dealing with problems of using the folklore and folkloric norms for promotion and propaganda of political ideas. The author of this paper pays a special attention to the period during and after the WWII and analyses both partisan and chetnic's songs of this period, analyzing their use for the ideological causes, the secret link between this songs and the history. Studying expressions, central motives, the language and the texture of these songs, we reach the conclusion that these two types of songs are very similar. Within both types of songs, the political option which claims its right on a song displays its image as a pure, straight, human, natural, making the opposite side inhuman, demonic, impure and dangerous. It is obvious that the exploitation of the folkloric norm occurred, and these have an aim to give the symbolic dimensions and implicitly, the cosmic consequences to a historical event. The event becomes a myth, which has a role to become familiar to a reader, and, by using their language, to try to persuade him in the validity of the idea which a certain political option represents, making him the future inheritor of that political idea.

Key words: Political Folklore, Folklores, Discourse.

Mirko Popović

Tutor: dr Dubravka Stojanović

Filozofski fakultet u Beogradu

**NI PRAVNA NI NARODNA DRŽAVA
– Sukob političkih ideja Srpske napredne
i Narodne radikalne stranke –**

Početak XIX veka, Srbija je bila provincija Osmanskog carstva. Deo jednog nefunkcionalnog, politički zaostalog, despotskog sistema. Ustankom 1804, počela je borba za oslobođenje od turske vlasti. Paralelno je tekao proces izgradnje političkih institucija. Proces koji se odvijao u napetoj atmosferi borbe za uspostavljanje čvrste vlasti vladara i nastojanja da se vladalačka vlast ustavnim putem ograniči. Ali ovo je takođe doba sukoba političkih ideja, programa i načela. Metafora sukoba ili borbe sama po sebi se nameće. Devetnaesti vek nije obeležen saradnjom različitih političkih pokreta. Politički život odvijao se u atmosferi isključivosti, straha i iznuđenih kompromisa.

U hronološkom pogledu, ne izgleda teško omeđiti čitav period. Može se reći da XIX vek, bar kada je u pitanju proces izgradnje državnih institucija, traje od 1804, i prvih ustaničkih pokušaja da se organizuje državna uprava, do prevrata 1903, kada je započela nova faza u političkoj istoriji Srbije.¹ Nešto teže je u okviru celine razdvojiti manje etape u razvoju političkih institucija. Neophodno je odrediti kriterijum podele i oblast na koju se taj kriterijum odnosi. Predmet posmatranja su političke ideje oličene u suprotstavljenim programskim načelima Srpske napredne stranke i Narodne radikalne stranke. Idejne osnove stranačkih programa postavljene su pre njihovog formalnog organizovanja. Njihovo zvanično organizovanje 1881. označilo je početak otvorenog sukoba već jasno određenih, a temeljno različitih ideoloških i praktično-političkih projekata.² Ako se kao kriterijum uzme borba za ustavnost i predstavnički

¹ Početak Prvog srpskog ustanka historiografija jednoglasno uzima kao granični kamen periodizacije. O značaju Majskog prevrata i političkim prilikama u Srbije nakon tog događaja jasnu sliku daju sledeće knjige: Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914*, istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”, Beograd, 2003; Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914*, Beograd, 1998.

² Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914*, Beograd, 1998, str. 55.

sistem, onda se može postaviti još jedno hronološko određenje. To je pad vlade Jovana Ristića i početak rada kabineta Milana Piroćanca. Ova promena je označila kraj politike čija je osnova bio Ustav od 1869, a najčvršći oslonac sam Jovan Ristić. I, na kraju, slobodoumni zakonodavni projekti vlade Milana Piroćanca otvorili su prostor za stranačku delatnost, omogućivši dalju modernizaciju srpskog političkog društva.

Kratak period političkog nadmetanja radikala i naprednjaka završio se donošenjem novog ustava 1888. Posle Ustava od 1869, koji je želeo izbeći parlamentarni režim, došao je Ustav od 1888, koji je taj režim ustanovio.³ Iz stranačkog duela, Radikalna stranka je izašla ojačana, a naprednjaci su gotovo sasvim izgubili politički značaj. Nastupajući period je vreme jačanja radikala, doba kada na partijskoj sceni Srbije oni nisu imali ozbiljnog konkurenta.

“Sukob elita” odvija se u specifičnom društvenom okruženju. Srbija XIX veka bila je zaostala zemlja po mnogim pokazateljima. Postojala su samo dva grada sa više od 10.000 stanovnika i u njima je živelo samo tri procenta populacije. U gradovima, pismenih muškaraca nije bilo više od 50 procenata, a žena do 23 procenta. U selima bilo je samo oko 10 procenata pismenih muškaraca i žena manje od jednog procenta.⁴ Većinu stanovništva činili su seljaci, vlasnici malih poseda. Početkom dvadesetog veka, samo trećina seoskih domaćinstava imala je gvozdeni plug.⁵ Neprosvećeno i ekonomski zaostalo društvo nije moglo biti brana jačanju vladarskog autoriteta.⁶

³Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knjiga II, Sabrana dela Slobodana Jovanovića 5, Bigz, Beograd, 1990, str. 42.

⁴Gale Stokes, *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, London 1990, str. 1.

⁵Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914*, str. 29.

⁶Milan Piroćanac opisao je formulu po kojoj je vladao knez Mihailo: ‘Kad su mu govorili o političkim slobodama, on se je samo gorko smešio, i pokazujući na skoro prepotopske, četvrtaste točkove na kolima naših seljaka, i na njihove kržljave volove, on je obično govorio: ‘Nije sloboda u paragrafima, prave slobode može biti u blagostanju, napretku i obrazovanosti naroda. Neka moji Srbi postanu bogati i obrazovani, oni će time samim postati i politički slobodni. Ko može tiranisati obrazovan i imućan narod? A dokle je god on siromašan i neobrazovan, sve političke slobode koje bih mu ja dao, on bi upotrebio samo na svoju rođenu štetu, i svaki koji bi hteo, mogao bi mu ih oduzeti kad god bi hteo.’ Pomoću te formule vladao je knez Mihailo.’ – M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd, 1895. str. 11.

Borba za ustavnost i parlamentarizam u Srbiji nastaje kao reakcija na proces formiranja vladalačke vlasti. Ustavno pitanje javilo se pošto je stvorena vladalačka vlast, koju je trebalo ustavom ograničiti.⁷ Pitanje ograničenja vladalačke vlasti ostaće centralni problem srpske politike kroz čitav XIX vek. Put jednom karakterističnom shvatanju vladalačke vlasti utvrdio je knez Miloš. On je sebe video kao neprikosnovenog i apsolutnog vladara. Kao priznate vođe ustanaka protiv Turaka, rodonačelnici srpskih dinastija su obezbedili legitimnost svojim naslednicima. Odnos prema vrhovnoj vlasti značajan je i kao kulturni fenomen. U srpskom patrijarhalnom društvu, autoritet je bio priznata i poštovana vrednost. Paralela između mudrog i strogog zadružnog domaćina i autoritarnog narodnog vođe nije bez osnove. Tursko nasleđe takođe je deo tradicionalne političke kulture.⁸ Nasuprot partijarhalnoj tradiciji i osmanskom nasleđu, u Srbiji se postepeno razvijala klica modernosti. Generacija srpskih političara i stranačkih vođa osamdesetih godina XIX veka sazrevala je na drugačijem političkom iskustvu. Obrazovani u inostranstvu, lideri prvih formalno organizovanih stranaka smatraju da svet svojih političkih ideja mogu da presele u realnost srpskog društva. Protivrečnosti političkih programa nastalih na različitim ideološkim osnovama prerasle su u nepomirljiv sukob. Razvoju političkih institucija u srpskom društvu XIX veka posvećen je veliki broj publikacija u domaćoj, pa i stranoj istoriografiji. Tako je i period od organizovanja političkih partija do donošenja Ustava od 1888. bogato zastupljen u literaturi.⁹

⁷ Slobodan Jovanović, Naše ustavno pitanje u XIX veku, u: *Političke i pravne rasprave I–III*, Sabrana dela S. Jovanovića 2, Beograd, 1990, str. 13.

⁸ "Posle stotina godina pod Turcima, bilo je sasvim prirodno da je Miloš Obrenović, vladar koji je uspešno isterao turske zemljoposednike iz Srbije, spavao na ćilimima u turskom maniru, nosio turban, vladao brutalno i neodgovorno u stilu kakvog osmanskog paše, i bio u šali od svojih potčinjenih nazivan sultanom." – Gale Stokes, *Nineteenth-century Serbia: So What, Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, New York–Oxford, 1997, str. 74.

⁹ Na prvom mestu treba pomenuti nezaobilazne studije Slobodana Jovanovića o državopravnoj istoriji Srbije od vremena Ustavobranitelja do Majskog prevrata koje obuhvataju i period vlade kralja Milana Obrenovića: S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića I–II*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, knj. 4–5, BIGZ, Beograd, 1990; S. Jovanović, *Političke i pravne rasprave*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića, knj. 5, Beograd, 1990. Istorijom političkih stranaka i ustavnim pitanjem bavili su se: Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd, 1912; Jaša Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1936; Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka*, I–IV, Beograd, 1923–1925; Milivoje Popović, *Poreklo i postanak ustava od 1888*, Beograd, 1939; Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1997. Političkom programu i izvorištima ideologije

Pravni okvir u kojem su puni razvitak doživele političke ideje naprednjaka i radikala postavio je Namesnički ustav od 1869. Ustav od 1869. nastao je putem kompromisa između namesništva i liberalne stranke.¹⁰ Ustav je bio karakterističan po tome što je zakonodavna vlast prenetna na skupštinu, a parlamentarni režim nije uspostavljen. Skupština je rešavala o zakonima a ministri nisu pred njom bili odgovorni.¹¹ Podela vlasti nije postojala, skupština i sudstvo nisu bili nezavisni već potčinjeni izvršnoj vlasti. U temelj Ustava od 1869. bila je ugrađena državopravna tradicija nemačkih monarhija – ustavnih ali ne i parlamentarnih. Iako Namesnički ustav nije nastao kao posledica snažnih društvenih pokreta,¹² svojim konzervatorskim karakterom ubrzao je proces nastanka političkih

Narodne radikalne stranke, posebno uticajima ruskih socijalista-narodnjaka na razvoj radikalnog pokreta u Srbiji, posvećene su knjige: Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, I–III, Beograd, 1985–1995; L. Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*, Beograd, 1993.

Tezu o pretežnom zapadnom uticaju na radikalni pokret u Srbiji zastupaju: Milan. St. Protić, *Radikali u Srbiji. Ideje i pokret 1881–1903*, Beograd, 1990; Dušan T. Bataković, *Francuski uticaji u Srbiji 1835–1914. Četiri generacije parizlija*, Zbornik Matice srpske za istoriju, 40 (1997), str. 73–95. Nastanku političkih partija kao pokazatelju razvitka srpskog društva posvećena je studija Gale Stokes, *Politics as Development. The Emergence of Parties in Nineteenth-Century Serbia*, London, 1990.

¹⁰ Slobodan Jovanović, Naše ustavno pitanje u XIX veku, u: *Političke i pravne rasprave*, str. 28. Posle atentata na kneza Mihaila 29. maja 1868, Velika narodna skupština proglasila je za kneza maloletnog Milana Obrenovića, i izabrala namesništvo koje su činili Milivoje Blaznavac, Jovan Ristić i Jovan Gavrilović.

Skupština je uistinu samo potvrdila knežev izbor od strane vojske. Samo zasedanje u Topčideru odvijalo se u stanju pritiska i nesigurnosti, tako da je procedura izbora kneza i namesništva krajnje sumnjiva.

Videti o tome u: Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, knj. 1, Beograd, 1947, str. 302. i dalje. Pod Liberalnom strankom podrazumeva se politička grupacija koja je liberalne ideje promovisala na Svetoandrejskoj skupštini 1858. Njeni čelni ljudi bili su Jevrem Grujić i Vladimir Jovanović. Tek 1881. Liberalna stranka će postati formalno organizovana partija.

¹¹ S. Jovanović, *Naše ustavno pitanje...* str. 30. Još oštriju ocenu Namesničkog ustava S. Jovanović je izneo u raspravi o Milanu Piroćancu: “U jednoj zemlji gde je vlada potčinila sebi i Skupštinu i sudove i javno mnjenje, nije moglo biti ni govora o predstavnikom sistemu. Tu je postojao administrativni despotizam; to je bila policijska država.” – S. Jovanović, Milan Piroćanac, *Političke i pravne rasprave*, str. 313–314.

“Kao neosporni pravni element, kao mehanizam bez koga nema parlamentarizma, priznata je jedino politička odgovornost ministara pred parlamentom, ili, odgovorna vlada...” – Olga Popović-Obrodović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903–1914*, str. 18.

¹² G. Stokes, *Politics as Development*, str. 13.

partija kojima je cilj bio upravo ustavna promena i sveukupna reforma društva i države.

Cilj ovog rada je da politički sukob Napredne i Radikalne stranke posmatra u okviru procesa modernizacije i mogućnosti da se u Srbiji uspostavi pravna država. Pravnu državu vidimo, pre svega, kao antitezu policijskoj državi, kao državu u kojoj načelo zakonitosti stoji iznad državnog razloga. U tom pravcu delovala je Srpska napredna stranka u vreme vlade Milana Piroćanca. Period 1880–1888. može se posmatrati i kao vreme jačanja reakcije, otpora recepciji liberalnih ideja,¹³ oličenog u Narodnoj radikalnoj stranci i njenoj ideologiji narodne države.

U uvodniku istorijsko-memoarskog spisa o ustavnim borbama svoga vremena, Stojan Novaković je primetio da je borba za rešenje ustavnog pitanja započela u vreme početka mandata Milana Piroćanca. “Pošto je ta borba interesa i teorija zametnuta u vreme naprednjačke vladavine 1880–1883, pošto i ona pripada u takozvano evropeisanje Srbije, koje je tadašnja naprednjačka vlada kao svoj zadatak istavila, i mi ćemo iz tih vremena početi.”¹⁴ Stojan Novaković je delovanje naprednjačke vlade okarakterisao kao evropeisanje Srbije. Time je označio i početak i delokrug radnje Srpske napredne stranke. U pismu jednom svom prijatelju, Stojan Novaković je naglasio da će glavna borba biti protiv pseudo-liberalizma, a za utvrđenje savremenih liberalnih državnih osnova.¹⁵

Milan Piroćanac, jedan od osnivača i glavni ideolog stranke, smatrao je da je predstavnički sistem poslednja izreka u društvenom i političkom životu, za koju se nauka i iskustvo usaglašavaju i koju naš narod treba što pre da prihvati.¹⁶ Kao najveću prepreku uvođenju predstavničkog sistema u Srbiji, Piroćanac je video “lažnu ustavnost” vladajućih liberala. Pod lažnom ustavnošću smatrao je pokušaj liberala da ustanove zapadnog konstitucionalizma prilagode patrijarhalnim tradicijama Srbije.¹⁷ Za naprednjake, ustavnost klasičnog liberalizma, čija je centralna tačka bila

¹³ U pismu A. I. Zinovjevu, Nikola Pašić je ocenio namere naprednjaka rečima: “A naprednjaci bi hteli smesta da Srbiju pretvore u kakvu zapadnu državicu, i njima sve ne valja što je srpsko, pa i slovensko.” Nikola Pašić, *Pisma članci i govori (1872–1891)*, priredili Latinka Perović, Aleksandar Šemjakin, Beograd, 1995, str 238–239.

¹⁴ Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd, 1912, str. 13.

¹⁵ V. Krestić, R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918*, Beograd, 1991, str. 109.

¹⁶ Slobodan Jovanović, Milan Piroćanac, *Političke i pravne rasprave*, str. 310.

¹⁷ *Velod* br. 1, 2. januar 1880; citirano prema G. Stokes, *Politics as Development*, str. 181.

poštovanje autonomije pojedinca i zaštita njegovih prava i sloboda, bila je vrhunac političke filozofije. Na tradicijama slobodoljubivosti i demokratije srpskog patrijarhalnog društva nije se mogla stvarati moderna država, smatrao je Piroćanac.¹⁸

Program Napredne stranke bilo je nemoguće ostvariti bez promene ustava. To je bio prvi i najvažniji zadatak kabineta Milana Piroćanca (21. oktobar 1880. – 21. septembar 1883). Velika ustavotvorna skupština, kojoj je u nadležnosti stajala promena ustava, mogla se sastati tek 1882. Stoga je vlada odlučila da pre ustavne promene donese zakone koji će omogućiti funkcionisanje predstavničkog sistema i utvrditi građanske slobode. Zakonom o štampi od 28. marta 1881, štampa je oslobođena policijskih stega. Zakonom o zborovima i udruženjima od 1. aprila 1881, omogućeno je slobodno organizovanje političkih udruženja i javni govor o politici. Ovim zakonima ostvarena su važna načela programa Srpske napredne stranke.¹⁹ Zakonom o sudijama od 9. februara 1881. ustanovljena je sudska nezavisnost, koje dotle nije bilo. Materijalno stanje sudija je popravljeno a struka je očišćena od lica bez pravničkog znanja.²⁰ Zakon o sudijama dotakao se pitanja podele vlasti, bez koga nema pravne države ni parlamentarnog sistema.

Da bi princip podele vlasti bio do kraja zadovoljen neophodno je bilo urediti odnos zakonodavstva i uprave, što je već bilo pitanje promene ustava. Milan Piroćanac je 1880. izradio jedan ustavni nacrt koji je ministraski savet razmatrao u leto 1883. Odlučeno je da se ovaj nacrt predloga ustava podnese vladaru. Kralj Milan je jula 1883. odbio naprednjački nacrt ustava, nazivajući ga "crvenjačkim". "Uostalom, kralj i nije mnogo mario za tu tačku našeg programa", konstatovao je Stojan Novaković.²¹ Iako ovaj nacrt ustava nije prošao kod kralja Milana, on ostaje ključni dokument za razumevanje naprednjačkog shvatanja predstavničkog sistema.²² Srbija je, prema ovom nacrtu, zamišljena kao ustavna parlamentarna monarhija.²³ Građanska

¹⁸ *Politics as Development*, str. 181.

¹⁹ Program Napredne stranke u: V. Krestić, R Ljušić, *Programi i statuti...*, str. 107–110. Naprednjaci su smatrali da istinska predstavnička vlada ne može postojati bez političkih partija, koje Srbija još nije imala (*Videlo*, 2. jan '80).

²⁰ O zakonodavstvu naprednjačke vlade videti: S. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića II*, Beograd, 1990, str. 69–77.

²¹ S. Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd, 1912, str. 21.

²² Ustavni nacrt Srpske napredne stranke objavio je Stojan Novaković u delu *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji*, str. 299–332.

²³ *Dvadeset godina ustavne politike...* čl. 1 ustava, str. 301.

prava i slobode detaljno su zagarantovane ustavom.²⁴ Ustav je predviđao odgovorno ministarstvo. Ministre postavlja i otpušta kralj, akti vladar moraju imati premapotpis ministra.²⁵ Dvodomno narodno predstavništvo i visok izborni cenzus karakteristika su ovog ustavnog nacrtu.

Ovim merama Piroćanac je hteo da narodno predstavništvo ne preraste u seljačku skupštinu. "Seljačka skupština ne može više da odgovara potrebama moderne Srbije. Inteligenciji kakva je takva je moraju se poveriti poslovi zemaljski."²⁶ Visok izborni cenzus kršio je demokratski princip jednakosti.

"Demokratski ideal se u tri osnovne tačke susreće sa principom jednakosti: u jednakom pravu glasa datom svim pojedincima, odsustvom prepreka i klasne diskriminacije i jednakoj šansi kao principu pravde u društvu."²⁷ Da li je to razlog da se politički stavovi Milana Piroćanca osude? Njegov ideal bio je građanin, slobodan da svoje sposobnosti upotrebi i usavrši.²⁸ Sloboda je u političkoj misli naprednjaka imala veću vrednost od jednakosti.

Pojam demokratije, koji je neodvojiv od savremenog shvatanja vladavine prava, mora se posmatrati kao istorijski fenomen, koji menja svoj sadržaj i formu. Demokratija je, zapravo, izazov parlamentarizmu, posebno u društvima u kojima se tek razvijaju političke institucije. Formula narodne demokratije koju je nudila radikalna stranka samo pokazuje koliko je srpsko društvo bilo politički nezrelo da bi apsorbovalo jedan složen sistem kakav je parlamentarna demokratija.

Pošto je snažna kritika naprednjačkog ustava došla od strane radikala,²⁹ bilo bi zanimljivo odmah pokazati kakvo je zakonodavno telo

²⁴ Isto, odeljak II: O ustavnim pravima srpskih građana, str. 302.

²⁵ Članovi 86, 87. Ustava.

²⁶ M. S. Piroćanac, *Dnevnik*, 25. decembar 1885; citirano prema: Latinka Perović, Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka, Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka, 3. Uloga elita, Beograd, 2003, str. 42–43.

²⁷ G. Sartori, *Theorie de la democratie*, Paris 1988; citirano prema D. Stojanović, *Srbija i demokratija*, istorijska studija o "zlatnom dobu srpske demokratije", Beograd, 2003, str. 177.

²⁸ M. Piroćanac, Referat o Blunčijevu spisu "Karakter i duh političkih partija", *Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd, 1879.

²⁹ Nikola Pašić za drugi dom kaže: "A to je, kao što znate, da se osim narodne skupštine i nad narodnom skupštinom zavede jedna velikaška skupština, koja će gospodariti nad narodom, jer će imati prava da narodnoj skupštini pregleda rad, da ga odobrava ili odbacuje." Pismo Nikole Pašića uz nacrt radikalskog ustava, 2. jul 1883. Objavljeno u Videlu br. 111. 21. septembar 1883.

predviđao radikalski nacrt ustava,³⁰ u duhu ideje da narod ima pravo samoopredeljenja. Narodna skupština je, prema nacrtu Radikalne stranke, mala i velika. Mala narodna skupština sa kraljem vrši zakonodavnu vlast. Međutim, kralj je imao samo pravo suspenzivnog veta, dok je prema naprednjačkom predlogu svaki zakonski predlog morao da odobri vladar i oba doma narodnog predstavništva. Narodno predstavništvo je imalo karakter seljačke skupštine jer činovnici nisu imali pasivno biračko pravo.³¹ Karakteristika radikalskog ustava je Velika narodna skupština i njeni prerogativi. Velika narodna skupština, koja je tri puta veća od male, sastaje se svake sedme godine, i odlučuje o reviziji ustava, donosi i revidira izbornu zakonodavstvo ali i poslovnik Male narodne skupštine.³² U nadležnosti Velike narodne skupštine nalazi se i kontrola celokupnog zakonodavnog rada Male narodne skupštine, što ovu instituciju čini svojevrsnim ustavnim sudom.³³ Radikalni nacrt ustava naglašavao je princip jedinstva vlasti, što se posebno ogleda u ulozi Velike narodne skupštine. Radikalske vođe imale su u vidu da njihova najveća snaga leži u mobilizaciji celokupnog seljačkog biračkog tela i tu premoć su želeli da realizuju kroz jedno narodno predstavništvo koje ima karakter konventa.

Istorija radikalizma u Srbiji duža je od istorije same stranke koja je zvanično organizovana 8. januara 1881. Otpor agrarnog društva prema modernizaciji radikalna stranka je artikulisala u politički pokret koji je izveo seljaštvo na političku scenu.

Radikalizam je vodio poreklo od srpskog socijalizma, čiji je koren bio u ruskom narodnjaštvu. Ključni elementi narodnjačke ideologije bili su preskakanje kapitalizma i oslanjanje na tradicionalne ustanove kolektivne svojine – opštinu i zadrugu.³⁴ U tom pogledu, radikali su bili nastavljači programa Svetozara Markovića. Na političkom planu, osnovni principi narodne države bili su narodni suverenitet i potpuna narodna samouprava. Ovakvu državu trebalo je da ostvari narod, organizovan u svoju narodnu partiju – Narodnu radikalnu stranku.

³⁰ Nacrt ustava Radikalne stranke objavljen je u Videlu br. 111, 21. septembar 1883.

Takođe videti: Jaša Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1936, str. 266–275.

³¹ Nacrt ustava, odeljak III Narodna skupština.

³² Odeljak VI Velika Narodna skupština.

³³ Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji*, str. 66.

³⁴ Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, Beograd, 1995, str. 118.

Nikola Pašić, neprikosnoveni vođa partije, govorio je o Radikalnoj partiji i pre njenog formalnog organizovanja. U pismu Miši Dimitrijeviću, novinaru iz Novog Sada i bliskom saradniku Svetozara Markovića, 1876. Pašić je izložio program radikalne partije.³⁵ “Narod je suveren i po tome njemu pripadaju sva prava političkog, pa i ekonomnog uređenja zemlje. Prava politička pojedinih građana mogu se najbolje očuvati kad su opština, srez i okrug, pa i cela Srbija uređeni na osnovu samouprave.”³⁶ Zapadno industrijsko društvo počivalo je na suprotnostima proleterijata i neizmernog bogatašluka,³⁷ stoga je srpsko društvo trebalo sačuvati od kapitalističkog puta razvoja. Nikola Pašić je ovim idejama ostao dosledan i kada je dovršeno organizovanje stranke. Program Narodne radikalne stranke objavljen je u *Samoupravi*, organu Narodne radikalne stranke, u prvom broju od 8. januara 1881. Kao cilj državnog uređenja, radikali su smatrali: “Unutra narodno blagostanje i slobodu, i s polja državnu nezavisnost i ujedinjenje i ostalih delova srpstva.”³⁸ Da se taj cilj postigne treba da se razvije materijalna, umna i moralna snaga naroda. Kako je pak materijalno blagostanje naroda glavni osnov za jačanje celokupne narodne snage, to – pored negovanja građanskih sloboda – državnim ustanovama treba da bude poglavito zadatak da podižu narodno blagostanje jačanjem proizvođačke snage i pravičnom podelom državnih tereta.”³⁹

Osnovu društvene organizacije u narodnoj državi Nikola Pašić je video u slovenskoj zadruzi i opštini. “Opština to je dakle duša slovenskog sveta”, govorio je Pašić u svom, kako sam kaže, književnom pokušaju, rukopisu o srpsko-hrvatskoj slozi.⁴⁰ Pašić je slovensku opštinu smatrao osnovom daljeg razvitka društvenog i državnog uređenja. Naprotiv, opština zapadnoevropskog sveta biće svršetak zapadne kulture i buržoaskog poretka stvari.⁴¹ Svoju rasparavu o srpsko-hrvatskoj slozi Pašić je napisao

³⁵ Pismo Nikole Pašića Miši Dimitrijeviću: Nikola Pašić, *Pisma, članci i govori (1872—1891)*, priredili L. Perović, A. Šemjakin, Beograd 1995, str. 47–54.

³⁶ Isto, str. 47.

³⁷ Isto.

³⁸ Program Narodne radikalne stranke: *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918.* godine, priredili Vasilije Krestić i Radoš Ljušić, Beograd 1991, str. 101–106. Za potrebe ovoga rada analiziraćemo samo one tačke koje se bave unutrašnjim uređenjem.

³⁹ Program Narodne radikalne stranke, str. 101.

⁴⁰ Nikola Pašić, *Sloga Srbo-Hrvata*, priredio Đorđe Stanković, Stubovi kulture, Beograd, 1995. Đ. Stanković smatra da je ovaj rukopis nastao verovatno između 1887. i 1889, u vreme Pašićeve emigracije. L. Perović i A. Šemjakin takođe se slažu da je rukopis nastao u vreme emigracije: u Nikola Pašić, *Pisma članci i govori*, str. 285.

⁴¹ N. Pašić, *Sloga Srbo-Hrvata*, str. 131–132.

u duhu slovenofilstva, ističući bliskost srpskih i ruskih narodnih ustanova. "Srpska zadruga najbliža je socijalna ustanova u slovenstvu i u svetu, koja stoji najbliže ruskoj 'opštini', ruskom 'miru' i iza te srpske zadruge stoji srpska opština, koja joj nije ispustila ili napustila zahtev o svojoj 'samoupravi opštinskoj' i koja još ima dovoljno opštinskog zemljišta, koje pripada celoj opštini, svima članovima njenim." Zadruga i opština "dovoljne su da sačuvaju srpski narod od potiska sa zapada, dovoljne su da mu dadu novog života i poleta..."⁴²

Značaj zadruge i opštine Pašić nije video samo u organizaciji društvenog života u narodnoj državi, već i u otporu evropeizaciji Srbije koju je sprovela Napredna stranka.

U ustavnom nacrtu Narodne radikalne stranke kao najviši ustavni princip uzdignut je princip narodne suverenosti: "Narod je izvor i utoka svake vlasti".⁴³ "Narod srpski podigao je sam srpsku državu, podigao je krvlju, trudom i umenjem svojim i ona nosi na sebi pečat njenog tvorca... U svesti naroda da je sam kovač svoje sreće počiva narodni suverenitet, narodna višnja vlast, koja se uvek laća zaštite države ili poretka, čim se pokažu posledici hrđave i nenarodne uprave."⁴⁴ Pašić je ovon prilikom samo ponovio svoje poglede iznete u govoru na skupu Radikalne stranke u Kragujevcu 1882: "Braćo, istorija razvića čovečanstva pokazuje da su one države u kojima je narod sam upravljao dostigle najveći stepen razvitka... I istorija postanja naše države isključuje svaku drugu upravu. Gunjac i opanak stvorio je ovu zemlju, podigao je i zasnovao sve ovo što danas imamo... sve ovo što je stvorio daje mu pravo da s tim i raspolaže kao sa svojom svojinom. To pravo priznaju sve stranke; razlika je samo ta što Narodna radikalna stranka hoće da to narodno pravo oživi, ostvari i provede svuda, kroz sve ustanove političke i društvene, kroz ceo život narodni."⁴⁵

Uloga narodne države nije se iscrpljivala u obezbeđenju i zaštiti građanskih sloboda i prava. Država "narodnog blagostanja" imala je primarno socijalno-ekonomsku ulogu. "Druge nama protivne partije smatraju da je prava i skoro jedina dužnost države da vrši neku, tako da rečem, pandursko-policijsku službu. Oni traže od države samo da čuva ličnu i imovnu sigurnost građana", govorio je Pera Todorović na skupu u

⁴² Isto, str. 133–134.

⁴³ Nacrt ustava, odeljak I, Jaša Prodanović, *Ustavne borbe u Srbiji*, str. 266.

⁴⁴ *Sloga Srbo-Hrvata*, str. 137–138.

⁴⁵ Govor Nikole Pašića na Glavnoj skupštini Narodne radikalne stranke u Kragujevcu, 26. jula 1882: Nikola Pašić, *Pisma, članci i govori*, str. 131.

Kragujevcu.⁴⁶

“Naša stranka, naprotiv, smatra da je baš ekonomska strana, o kojoj se današnja država ili nikako ili slabo brine – najvažniji zadatak države... Dakle, prvo hleba pa će onda sve drugo ići lakše. Razume se da i škola i trgovina i industrija i političke slobode i mnoge druge ustanove pomažu narodu da što bolje zaradi i privredi, da lakše dođe do leba. Stoga se i o tome mora voditi velika briga, ali tu se mora znati šta je čemu temelj i šta je od čega preče, šta su sredstva a šta li je cilj...”⁴⁷

Sloboda je, dakle, bila sredstvo – jednakost cilj. Kolektiv je pretpostavljen pojedincu – interes građanina interesu naroda. Ali u radikalskom tumačenju do narodnog blagostanja vodio je jedan put – put koji je upisala Radikalna stranka, jedini tumač i zaštitnik narodnih interesa, jedino dolaskom radikala na vlast narodno blagostanje bilo bi ostvareno.

Borba za promenu ustava koju su vodili Srpska napredna stranka i Narodna radikalna stranka bila je sukob ideja, temeljno različitih shvatanja o putevima državne reforme i modernizacije društva. Važnost ovog ideološko-političkog sukoba za razvoj srpskog političkog društva teško je oceniti nezavisno od društvenog okvira u kome je nastao. Jasno je da Srbija, ni posle promene ustava, nije postala ni pravna ni narodna država. Ideologija Srpske napredne i Narodne radikalne stranke deo su dugog razvoja političke misli u Srbiji i razvoja političkih partija kao neophodnog elementa parlamentarne države. Međupartijski odnosi značajni su kao element političke kulture, njihov odnos pokazuje stepen razvoja političkog društva. U tom svetlu naročito je indikativan stav Narodne radikalne stranke prema političkim protivnicima. Kao što je već rečeno, Radikalna stranka je svoje političke ciljeve predstavljala kao ciljeve naroda, a svoju borbu kao narodnu borbu. U tom svetlu, protivnici Narodne radikalne stranke bili su i narodni protivnici-neprijatelji. Ovakva percepcija političkog protivnika imala je za rezultat brutalne napade na naprednjake, nakon formiranja koalicione vlade liberala i radikala 1. juna 1887. Srpsko društvo, opterećeno siromaštvom i niskom stopom pismenosti teško se uklapalo u liberalni koncept moderne države; bes i nerazumevanje koje je ispoljavalo seljaštvo iskorišćeni su kao politički kapital u stranačkoj borbi.

⁴⁶ Zapisnik rada Glavne skupštine Narodne radikalne stranke, III sastanak, Kragujevac, 27. jul 1882, *Samouprava*, 1882; citirano prema L. Perović, *Srpski socijalisti XIX veka*, str. 122.

⁴⁷ Isto, str. 122–123.

U političkom diskursu Radikalne stranke izgubila se razlika između ideologije i demagogije, tako da su radikali uspeli da sačuvaju podršku u narodu i kada su se odrekli svojih programskih načela. Ako se prosec političke emancipacije seljaštva kroz podršku Narodnoj radikalnoj stranci, ne može u potpunosti osporiti, on ipak ostaje pod velikim znakom pitanja.

Mogućnost ostvarenja pravne države u Srbiji takođe je pokazatelj stepena političke kulture. Snaga ideje narodne države pokazuje jačinu otpora modernizaciji koju pruža patrijarhalno društvo.

Glavne prepreke modernizaciji bile su: malobrojno građanstvo i seljaštvo koje je masovno davalo podršku Radikalnoj stranci; političke partije među kojima vlada neprijateljski odnos, i vladar, nespreman da prihvati neophodnu promenu ustava. Srpsko društvo osamdesetih godina devetnaestog veka teško da je moglo da stvori modernu državu. Sve to, na kraju, potvrđuje sudbina Ustava iz 1888.⁴⁸

LITERATURA

1. Dušan T. Bataković, *Francuski uticaji u Srbiji 1835–1914. Četiri generacije parizlija*, Zbornik Matice srpske za istoriju, 40 (1997), str. 73–95.
2. Dragoslav Janković, *Rađanje parlamentarne demokratije. Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1997.
3. Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića I–II*, Sabrana dela Slobodana Jovanovića 4–5, Bigz, Beograd, 1990.

⁴⁸ Period borbe za promenu Namesničkog ustava završen je donošenjem novog ustava 21. decembra 1888. Izrađen po uzoru na belgijski ustav od 1831, novi ustav Srbije formalno je postavio temelje parlamentarnoj vladavini. Međutim, Srbija je "čitavu deceniju posle donošenja liberalnog Ustava iz 1888. prolazila kroz političku agoniju" (Latinka Perović, *Milan Piroćanac*, str. 53). Sa pravom je Ustav od 1888. nazvan "ustavom osuđenim na neuspeh" (Aleksandar Šemjakin, *Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: historiografski stereotipi i dileme, Godišnjak za društvenu istoriju VII/2-3, 2000*, str. 164–189). Ustav iz 1888. je ukinut već 1894. i na snagu je vraćen Ustav iz 1869.

4. Slobodan Jovanović, *Političke i pravne rasprave I–III*, Sabrana dela S. Jovanovića 2, Beograd, 1990.
5. Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, I–III, Beograd, 1985–1995.
6. L. Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze*, Beograd, 1993.
7. L. Perović, Milan Piroćanac – zapadnjak u Srbiji XIX veka, u: *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka*, 3. Uloga elita, Beograd, 2003, str. 11–72.
8. Milivoje Popović, *Poreklo i postanak Ustava od 1888*, Beograd, 1939.
9. Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji od 1903. do 1914*, Beograd, 1998.
10. Jaša Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1936.
11. Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, Beograd, 1947.
12. Milan. St. Protić, *Radikali u Srbiji. Ideje i pokret 1881–1903*, Beograd, 1990.
13. Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903–1914*, istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”, Beograd, 2003.
14. Gale Stokes, *Politics as Development. The Emergence of Political Parties in Nineteenth-Century Serbia*, London, 1990.
15. Gale Stokes, *Nineteenth-century Serbia: So What*, u: *Three Eras of Political Change in Eastern Europe*, New York–Oxford, 1997.
16. Aleksandar Šemjakin, *Ustav osuđen na neuspeh. Srpski ustav iz 1888. godine. Društvene pretpostavke i modernizacijski okviri: historiografski stereotipi i dileme*, *Godišnjak za društvenu istoriju VII/2–3, 2000*, str. 164–189.
17. Živan Živanović, *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka*, I–IV, Beograd, 1923–1925.

Novine

Videlo (1880–1883) i *Samouprava* (1880–1883).

Štampani izvori

1. Nacrt ustava Narodne radikalne stranke, u: *Videlo* br. 111, 21. septembar 1883; Jaša Prodanović, *Ustavni razvitak i ustavne borbe u Srbiji*, Beograd, 1936, str. 266–275.
2. Nacrt ustava Srpske napredne stranke: Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd, 1912, str. 299–322.
3. Stojan Novaković, *Dvadeset godina ustavne politike u Srbiji 1883–1903*, Beograd, 1912.
4. Nikola Pašić, *Sloga Srbo–Hrvata*, priredio Đorđe Stanković, Stubovi kulture, Beograd, 1995.
5. Nikola Pašić, *Pisma, članci i govori (1872–1891)*, priredili L. Perović, A. Šemjakin, Beograd, 1995.
6. M. Piroćanac, Referat o Blunčijevu spisu “Karakter i duh političkih partija”, *Godišnjica Nikole Čupića*, Beograd, 1879.
7. M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd, 1895.
8. Program Narodne radikalne stranke: *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, priredili Vasilije Krestić i Radoš Ljušić, Beograd, 1991, str. 101–106.
9. Program Srpske napredne stranke: *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, str. 107–110.

Mirko Popovic

**The Development of Political Parties in Serbia
as a Part of Modernization Process of Serbian Society**

Summary

Political programs of Serbian Progressive Party and People's Radical Party are examined as a part of modernization processes of Serbian society. The development of political parties and their mutual relationship was pointed out as one of indicators of modernity, which cannot be taken as positive value by itself. The existence of political parties and Constitutions written in the spirit of representative political systems are not the guaranty for modern political institutions if they don't correspond to the level of development of certain society.

Key words: Serbia, Political Parties, Modernization, Society.

EKONOMIJA \approx ECONOMY

Marko Nikolic

Tutor: David John Hatch, PhD

Belgrade Open School

ECONOMIC ASPECTS OF SOVEREIGNTY

Introduction

Why use the term “sovereignty” when talking about economic issues? Can any state or society retain economic sovereignty, and if so, what would the consequences be? How is this issue seen by different authors in different countries? What have we learnt from the past?

Political and Economic Sovereignty

Many authors see state influence on the economy as a kind of “sovereignty”; an extension of the political. Sovereignty, however, remains primarily a political term, and the legitimacy of analogically extending it to the economic sphere is debatable, due to the difficulties of controlling a modern economy. Raphael provides a fairly standard, contemporary view:

“... the idea of the state in the modern world includes that of sovereignty, which concerns the relation of the state to other states as well as its relation to groups and individuals who are part of it. [Raphael, 1990:31] “

In addition, as Quiggin points out:

“Krasner (1999) usefully distinguishes four different concepts of sovereignty. International legal sovereignty is the acceptance of a given state as a member of the international community, and is, in most cases, relatively uncontroversial. Westphalian sovereignty is based on the principle that one sovereign state should not interfere in the domestic arrangements of another. Interdependence sovereignty is the capacity and willingness to control flows of people, goods and capital into and out of a country. Domestic sovereignty is the capacity of a state to choose and implement policies within its territory.”¹

¹ J. Quiggin: “Globalization and Economic Sovereignty”, June 2000.

Claiming economic sovereignty is questionable. Modern governments are aware of the fact that they cannot control a modern economy – they can only help to improve or reduce its efficiency. In extreme cases, however, a government can destroy a country's economy; and most cases of this involve state control of the economy (i.e. examples of the 'command economy' model).

There is, however, one similarity between political sovereignty and (attempted) economic sovereignty – both are clearly limited by international law and conventions, membership of international organizations (UN, EU, WTO, etc.), the activities of multinational corporations and market forces.

There are numerous restrictions on national sovereignty. These vary from country to country, but, as Quiggin says:

*“During the 1980s and early 1990s, the emerging literature on globalization focused primarily on the apparent erosion of interdependence sovereignty and Westphalian sovereignty... States have abandoned or lost much of the interdependence sovereignty they possessed for most of the 20th century. It is then argued that this loss of interdependence sovereignty entails a loss of domestic economic sovereignty (Ohmae 1990, Friedman 1999)”*²

However, many oppose the above views and see economic sovereignty, understood as allowing national economic independence, as at least a possibility. Sometimes such views reflect concerns that “supranational” political structures may misuse their authority and act against some country's interest, other times they merely represent an autocratic understanding of sovereignty.³ For decades, unfortunately, lecturers at the Law School and the School of Political Sciences, University of Belgrade, argued for this latter view.

Whether of autocratic or conservative origins, these views mostly rely on the Westphalian principle from the 19th century, when states were – in principle – protected from external interference. In short, the Westphalian doctrine holds that one sovereign state should not interfere in the domestic arrangements of another.⁴

² J. Quiggin: “Globalization and Economic Sovereignty”, June 2000.

³ Hatch: sovereignty as “an internal matter” or a veil for every autocratic action taken by the subject(s) of sovereignty within their state borders (Hatch: “Introduction to Political Analysis”).

⁴ Supposedly, this was the principle underlying the Peace of Westphalia, which ended the Thirty Years War in 1648. (J. Quiggin, Sovereignty Definitions: <http://www.johnquiggin.com/archives/000928.html>)

Today, however, the situation is rather different. The rules have changed. As international trade increases and brings national markets and economies together, governments actually find themselves constrained by the need for international competitiveness. Economic sovereignty can only represent a degree of influence over the internal and external markets. For example, the communist idea of economic sovereignty is about strict control of the entire domestic market. On the other hand, some modern capitalist countries see their future economic progress in terms of giving up even their monetary sovereignty to supranational institutions, which would be unacceptable in any circumstance for a consistently communist government.

The Practicalities of Economic Sovereignty

During the Cold War, many countries interpreted 'economic sovereignty' to mean complete 'economic independence', which was understood in terms of independence from imports. Such policies existed in the former Soviet (Eastern) Bloc, the former SFRY plus a number of Latin American and Asian countries. These policies were political rather than economic in intent, and the consequences were almost invariably both politically and economically disastrous.

In the former SFRY, for example, one of the main economic goals was for the country to produce everything domestically. Although initially aimed at agriculture, the policy soon expanded to all other industries, including petrochemicals. As the years passed, more and more industries were invested in, which further reduced imports.⁵ Very soon, the SFRY started producing its own cars, trucks, construction machines, railroad cars, even military and light commercial aircraft. Both heavy and light industries were developed. Many Yugoslav factories bought licenses or even entire technologies from Western companies to make or assemble their products.⁶ Practically the only remaining imports were for the

⁵ Foreign goods (especially consumer products like cigarettes, chocolate and alcohol) could only be purchased in special stores, "Duty Free" shops, usually located at airports and border crossings.

⁶ Well-known licenses for western products in the food industry were Gandola's Eurocrem and United Biscuits' Jaffa Cakes. In the car industry Opel and Volkswagen models have been assembled in car factories in Yugoslavia. These factories were not the property of foreign (German) car manufacturers. Instead, the license and technology to assemble these models were bought by Yugoslav state-owned factories.

armed forces, even though the country developed its own massive and modern weapon industry.⁷

Eventually, the devil got his due. Not only did the “import-free” policy cause a lack of quality in most products, it also neglected and in some cases completely destroyed the industries that were traditionally profitable and well organized.

In general, the ruling communist party seemed intent on completely industrializing a country that had previously distinguished itself through food production, cattle breeding, textiles and mining. The government moved many people from rural settlements to urban areas – sometimes against their will – and gave them jobs in factories. Although this boosted urban development in the SFRY, it boomeranged after the country fell apart in the bloodshed that paralyzed most of the industry beyond recovery.

Even without the civil war, the entire policy showed itself to be a complete failure anyway. The SFRY already faced rapid economic troubles by the late 70s, especially after the price of oil went up on the international market in the mid-80s. Instead of attempting to solve these problems, the communist government simply ignored them and relied primarily on international loans.⁸

So, is this type of economic “sovereignty” (which sometimes brings a country much more into isolation than into economic independence) a matter of national interest or irrational policy?

Economic sovereignty is, in fact, nothing more than a term describing a government’s legitimation of its attempts to control the national economy.

National Sovereignty and International Trade

In today’s world of increased integration and international trade, many authors warn about the growing danger of erosion or even loss of state sovereignty.

⁷ In fact, Yugoslav military industry turned out to be the most profitable industry in the former federation. Not only did it earn billions of dollars by exporting its arms worldwide, it also got the biggest single export contract in the country’s history – 250 army tanks for Kuwait and Saudi Arabia in 1991, worth \$ 600 million.

⁸ These credits were in most cases spent irrationally, just to keep the country away from social tensions.

This fear usually concerns two factors – losing the ability to control the internal market and the ability to carry out independent political decisions. These authors call for certain countermeasures, which, in most cases, amount to autocratic economic or political policies. Such proposals mostly ignore the fact that such a sovereignty is impossible to achieve in practice.

As Claridge and Box point out:

“Nations have always operated within the parameters of the options actually open to them and the pressures upon them. In a changing world these options and pressures have changed, but the effect on sovereignty is unclear.”⁹

Fear of the loss of economic sovereignty is usually expressed via recommendations that the government should not give up its ability to control the flow of capital and labour in the country.

Another expression of such fears is warning against the trend of transferring (parts of) the decision making power from national governments to the international organizations. Yet, except favoring the ultimate freedom of choice, most of these warnings offer insufficient answers about the possible consequences or exact losses from transferring certain parts of state sovereignty to the supranational level. Costs are emphasized very well, sometimes even magnified, while benefits are underestimated or even completely ignored. Moreover, discussions about costs and benefits often turn into ideological rejections of international trade¹⁰ and international organizations.

If we consider the point made by Claridge and Box:

“... the use of the concept sovereignty is ... imprecise. Signing up to international norms sets parameters on domestic policy. It will therefore only be undertaken for a greater expected benefit. This may amount to a loss of sovereignty (in the same sense that signing a contract limits an individual) but the real question is whether the benefits to some country outweigh the costs of its signing.”¹¹

As well as the argument given above – that state sovereignty means unlimited choices and jurisdiction only in theory or in some infamous

⁹ M. Claridge, S. Box: “Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy”.

¹⁰ We prefer this term instead of “Globalization”.

¹¹ M. Claridge, S. Box: “Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy”.

cases of practice – it is clear that international trade limits national sovereignty one way or another. Thus, the only way for a country to have unlimited freedom of choice and full sovereignty is to stop importing goods (partly or completely). However, not only does this make the building of prosperity and a welfare state impossible, it also leads to political isolation and, typically, dictatorship.¹²

Since international trade is an essential factor in building and maintaining a modern and successful state, it is curious that international trade is so often seen as a problem by those who worry about national sovereignty.

Some authors warn that even more serious threats to national sovereignty are hidden in the present trend of moving the political decision-making process to the international level. The real problem is, however, internal, not external. Theoretically, economic independence is possible but requires a reliable work force, as well as capable managers and bureaucrats – which are very unlikely to exist within a state-controlled economy. Relying on appropriate countermeasures and the principle of reciprocity (except with Third World countries) remains the better option.

In spite of this, the main thorn in the side of 'sovereignty defenders' remains the World Trade Organization. Although this organization leaves its members much more (political) sovereignty and manoeuvrability than, for example, the UN, the problem is that UN resolutions and charters may be (and often are) freely ignored or violated by most of the UN members, while it is not the case with the rules of the WTO. The fact is that all the members voluntarily agreed to follow the WTO rules before they joined¹³.

The WTO, of course, is far from being a Country Club. Though all of its members are – on paper – free to pull out if they feel that the WTO membership restricts their sovereignty to an unacceptable degree, the economic and diplomatic cost of such a radical move is so high that it practically prohibits such an option. Nevertheless, governments (especially

¹² Shortly after the unsuccessful 14th congress of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) in 1989, the government of Serbia decided to break off trading relations with Slovenia. This decision was actually pushed through by the Serbian leader, Slobodan Milosevic, and was a stepping-stone towards his absolute power and reign.

¹³ It should be noted that countries, regardless of their position and limitations, join international organizations because they expect some benefit from their membership.

the more capable ones) can always find enough room to manoeuvre so they can protect their country's interests without questioning their very membership. Claridge and Box argue that:

*"The principal distinction between national and international law is in the area of enforcement. National laws have courts to watch them."*¹⁴

Is it then reasonable to argue that joining an international trade organization in expectation of certain economic, political and social benefits simply means giving up state sovereignty entirely? Again, the answer depends on the understanding of sovereignty, as well as on the awareness that modern countries seek to minimize costs and boost benefits rather than to waste time and energy on preserving all hundred per cent of their sovereignty. Analyzing the practical meaning of sovereignty, Claridge and Box point out that:

*"Sovereignty does not entail that all options are open, that we could reasonably change our minds at any point, or that we are completely independent... Nations arguably have more autonomy in the WTO than individuals do in a western democracy."*¹⁵

This is where political and economic sovereignty may split in the first place. Many countries join international organizations in order to maximize the rapprochement of their markets with those of their neighbours, or even to integrate them. Most, however, still would not agree to merge their political systems¹⁶. They tend to keep their own power of making political decisions, although these decisions and courses are often identical and/or co-coordinated.

Another case is that of the regions or federal units. This was particularly obvious in Eastern and Southeastern Europe, where many countries gained their independence after existing as units in former unions and federations like the USSR, SFRY and CSSR.¹⁷ One could expect that after struggling very hard for their sovereignty and international recognition, these newborn countries would not give up a single piece of it, at least for some time.

¹⁴ M. Claridge, S.Box: "Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy".

¹⁵ M. Claridge, S.Box: "Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy".

¹⁶ Powerful and influential members of the EU still rely much more on their own parliaments and institutions than on the European Parliament and institutions.

¹⁷ Union of Soviet Socialist Republics (USSR), Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and the Czech-Slovak Socialist Republic (CSSR).

Yet, we saw most of them joined the EU as soon as they were invited, even if, some citizens object that their governments thus end up with less power than in the federations they recently 'escaped'. Obviously, their governments assume that joining the EU will bring them far greater benefits than costs. This position is usually supported by the public, after being widely debated in the media, and being the subject of a national referendum.

Therefore, if the citizens vote for their country to limit its sovereignty in return for higher welfare and certain political benefits, it leaves the situation rather clear and far from critical in regard of national sovereignty. Still, problems do occur, and one of the usual causes is the lack of an open public debate on the issues.

Costs vs. Benefits

To calculate and compare the costs and benefits in order to decide whether to sign an international trading agreement or to join an international trade organization may be a rather difficult task to execute. Besides socio-economic analysis, there is also a lot of persuasion to carry out. Government and other institutions are supposed to take care of the national interest (assuming that this has first been correctly identified) as well as to calculate the economic outcomes in terms of GDP growth balanced against possible job cuts that can be the expected consequences of signing.

Furthermore, governments may not only face a tense debate in parliament, they may come under fire from many other interests: experts, various associations, syndicates, political parties, environmental groups, etc. In many countries where the issue of joining an international trade organization (the WTO for example) had in fact been seriously discussed, nearly all national (and even local) associations and organizations took part; some acting in accordance with their policies and positions, while others were actually protecting somebody else's interests, deliberately or without knowing it.¹⁸

¹⁸ In December 1999, upon foundation of the "No Global" movement in Seattle (during the WTO summit), many analysts argued that throwing Chinese low-quality merchandise in the sea was simply not the path to take. They turned out to be completely right, after Mr. John Suini, the AFL president, said that the AFL actually supported and organized that protest. Ironically, American syndicates were protecting their own interests by using the dazzled anti-globalists who summoned against the international trade.

Governments may face a large number of citizens worried about national sovereignty, national identity, and so on. On the other hand, they may come under pressure from their 'own side', that is from the analysts and organizations supporting the signing, who would push the government not to pay too much attention to the opposition. When all these positions come together, it becomes very difficult to make a perfect judgement or decision. In most cases, a compromise is needed and some things must be 'sacrificed' so the country could benefit overall. It is impossible to fulfil everybody's wishes, and so too much balancing and compromising may result in serious mistakes. As Claridge and Box point out:

*"... even if in principle the benefits are calculated to outweigh the costs if a particular area is liberalized, the devil is in the detail. If the agreement designed to implement the liberalization is badly formulated, requiring high compliance costs or leading to bureaucratic and legal battles, then the agreement will deliver bad outcomes for the citizens."*¹⁹

It is important that a government does not sign an international treaty in secret, especially if the prevailing mood is against that treaty. Unfortunately, this has been done in some countries, bringing more harm than good; giving ideological opponents of international trade one more argument. In 1991, the Indian Congress Government announced new economic policies, relying on large credits that were granted by the IMF and the World Bank. In the following years, the World Bank repeatedly expressed its satisfaction²⁰ with the fact that India was "on the right path in its economic, fiscal and industrial reform". This eventually opened the door of the WTO to India.

Problems occurred after it turned out that the negotiations between India and the WTO, concerning changes in agricultural policy, reportedly were accomplished without the knowledge or consent of the Indian parliament, and under circumstances in which the Prime Minister expressly stated that he would not wait for a parliamentary debate pending negotiations. Allegedly, negotiations were carried out away from the public gaze and with very little information provided afterward.²¹

¹⁹ M. Claridge, S.Box: "Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy"

²⁰ World Bank Country Study: "India Sustaining Rapid Economic Growth", July 1997. World Bank Country Study: "India: Reducing Poverty, Accelerating Development", Oxford Press, 2000.

²¹ Ravi Kiran Jain: "Loss of economic and political sovereignty of 'We the People of India' by globalization".

Although there are numerous indicators that India's economy is doing better and better each year, the circumstances surrounding the arrangements with the IMF, the World Bank and the WTO have caused a certain amount of political tension.

In addition, the number of anti-globalists in India rose on a great scale, not because joining the WTO brought damage to India, but simply because the government acted on its own during the negotiations, keeping the public uninformed, which left more than enough leeway for ideological rejections of the international trade in India.

A good counterexample would be New Zealand, where the power to take treaty actions also rests with the executive. Yet, it was the Government of New Zealand who decided that all multilateral treaties considered by the executive must be presented to parliament before any formal steps can be taken.²²

Treaties presented before Parliament for consideration must be accompanied by a National Interest Analysis. This analysis sets out reasons for New Zealand to become party to a treaty (or to withdraw from it), its advantages and disadvantages, obligations resulting from signing, economic, social, cultural and environmental effects, costs, possibilities of any future protocols, implementation implications, provisions for withdrawal/denunciation etc. It is prepared by the relevant government department in consultation with others.²³

Finally, Claridge and Box conclude:

*"It is therefore crucial that this analysis is robust and that consultation is well executed. We need to be very clear about what we are giving up and what we are gaining."*²⁴

Conclusion

It seems impossible, given the facts of institutionalised international trade, to conclude other than that not only is economic sovereignty largely a myth, but that it is typically used by governments, oppositions and other

²² M. Claridge, S.Box: "Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy".

²³ M. Claridge, S.Box: "Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy".

²⁴ M. Claridge, S.Box: "Economic Integration, Sovereignty and Identity: New Zealand in the Global Economy".

interest groups – especially businesses wishing to avoid competition – to exploit public fears and prejudices about ‘foreign interference’ in a country’s economic and, therefore, political, affairs.

On the other hand, Claridge and Box make a good point. International trade agreements should be entered into carefully – and both the reasons for and process of doing so should be as transparent as possible.

Of course, countries where everything can be arranged under the table obviously have more important problems to solve than to worry about each and every piece of their sovereignty. And perhaps international organizations should also pay more attention to the way their members calculate costs and benefits and present them to the public.

LITERATURE

Sources

Geoff Hodson: “The Democratic Economy – A New Look at Planning, Markets and Power” (Penguin Books, UK, 1984).

Articles

1. John Quiggin: “Globalization and Economic Sovereignty” (2000).
2. Megan Claridge, Sarah Box: “Economic Integration, Sovereignty and Identity – New Zealand in the Global Economy” (2000).
3. Scott Sigel: “Constructing the Economic Sovereignty” (Cornell University, US, 2003).
4. Eric Palmer: “The Balance of Sovereignty – Corporations Remake State Sovereignty under Economic Globalization” (Allegheny College, US).
5. Lorie Graham: “Securing Economic Sovereignty through Agreement” (2003).

Internet sources:

www.johnquiggin.com

Marko Nikolić

Ekonomski aspekti suvereniteta

Rezime

U ovom radu razmatra se svršishodnost upotrebe termina "suverenitet" u razmatranju ekonomskih pitanja, odnosno njegovog prenošenja iz politike u ekonomiju. Postavlja se pitanje da li bilo koja država ili vlada može ostvariti ekonomski suverenitet ili ekonomsku nezavisnost, na koji način bi se to radilo i kakve bi bile posledice. Analiziraju se mišljenja različitih autora iz različitih zemalja, razmatraju se lekcije iz prošlosti.

Ključne reči: suverenitet, ekonomija, vlada, međunarodna trgovina, cena, beneficije.

Ana Kopren

Tutor: dr Miroslav Prokopijević

Institut za evropske studije u Beogradu

KORUPCIJA**Odredba**

Reč korupcija (lat. corruptio) znači propadanje i otuda je ova pojava smatrana prvenstveno moralnom. Kod antičkih pisaca, veoma često se govori o korupciji, tj. propadanju karaktera. Korupcija nesumnjivo jeste i pojava koja ima moralnu dimenziju, ali njena suština nije pretežno moralna. Korupcija je operacija u kojoj pojedinac nezakonito privatizuje neko pravo koje onda ustupa drugome za nadoknadu. U strožijoj formulaciji, to je transakcija pri kojoj agent koristi ovlašćenja svoga položaja u svrhu prodaje svojinskih prava trećoj strani, koja mu inače ne pripadaju. Korupcija postoji kada agent iz lične koristi krši uslove zakona, poslovnog ugovora ili nepisana pravila.

Najobuhvatniju definiciju korupcije je ponudio Vito Tanzi. Prema njemu, korupcija postoji ukoliko dodje do namernog narušavanja principa nepristrasnosti pri donošenju odluka u cilju prisvajanja neke pogodnosti. Na osnovu Tanzijeve definicije, može se zaključiti da postoje dva potrebna uslova da narušavanje nepristrasnosti bude okarakterisano kao korupcija.

Prvo, potrebno je da postoji namera; slučajno narušavanje nepristrasnosti usled, na primer, nesavršene informisanosti ili nesposobnosti, nije korupcija. Drugo, potrebno je da se kao posledica pristrasnosti javlja prisvajanje neke pogodnosti, odnosno sticanje lične koristi. Narušavanje nepristrasnosti usled, na primer, boje kože učesnika u transakciji, jeste rasizam, a ne korupcija.

Korupcija je transakcija gde jedna od ugovornih strana koristi svoje diskreciono pravo kako bi trećoj strani prodala prava koja joj ne pripadaju. Korupcija nastaje kada individua krši uslove ugovora kako bi ostvarila ličnu i nezakonitu dobit.¹

¹ Colombato, E. (2001). *Discretionary Power, Rent-seeking, and Corruption*, p. 1.

² Op. cit.

³ Prokopijević, M. (2002). *How to fight corruption*, p. 7.

Korupcija se može smatrati prekidom ugovora. Zato je i osporavana sa ekonomske i sociološke tačke gledišta, jer predstavlja prepreku za socijalnu interakciju. U ekonomskom smislu, korupcija je štetna, jer predstavlja rasipanje resursa u neproduktivne svrhe.

Karakter korupcije

Ekonomisti i naučnici iz drugih društvenih nauka danas često upadaju u zamku kategorisanja korupcije kao jedne prvenstveno (ne)moralne kategorije. Uplitanjem u etičku raspravu, previđa se da je korupcija reakcija na postojeća pravila igre. Korupcija podrazumeva ponašanje koje nastaje uvek kao posledica institucionalnog promašaja, koji se može izbeći postavljanjem drugačijih ciljeva.² (Na primer: iako su svi svesni da dominacija države ostavlja mnogo prostora za korupciju, ipak se svi širom Evrope zalažu za državu blagostanja.)

Korupcija jeste i moralno štetna, zato što remeti pravila i pogoršava moralnu klimu u društvu. Šteta od korupcije je mnogo veća usled toga što ona predstavlja neproduktivno trošenje resursa. Korupcija ne stvara novu vrednost, već kao i pri lopovskoj aktivnosti samo dolazi do preraspodele već stvorene vrednosti. Umesto da se koriste u produktivne svrhe, sredstva se koriste za korupciju, i to je njeno glavno obeležje. Moralistički pristup je pogrešan iz najmanje tri razloga:³

- ako do sada niko nije poslat u zatvor, malo je moguće da će biti drugačije ako se kazna poveća sa dva na, recimo, šest meseci;
- koliko ima svrhe boriti se protiv korupcije, ako su pravila koja omogućavaju korupciju ista;
- stroga pravila mogu da budu način borbe, ali ne treba da budu na prvom mestu. Pre nego se pozovemo na pravo, postoje druge mere koje treba sprovesti. Analize pokazuju da normativni pristup nije dovoljno jako oružje, zato se predlaže pozitivni pristup.

***Rent-seeking* i korupcija**

Rent-seeking je sasvim legalna aktivnost, korupcija nije. To je oblik maksimizacije prihoda tzv. traganje za rentom. Renta predstavlja ukupan prihod koji je veći od troškova vezanih za taj prihod. Renta je prinos koji je iznad oportunitetnih troškova ulaganja određenog resursa (marksistički orijentisani ekonomisti bi rentu nazvali ekstra profitom). *Rent-seeking* je

sasvim legalna aktivnost. Međutim, kada se ulažu resursi da bi se na taj način uticalo na one odluke koje će omogućiti prisvajanje rente, onda je reč o *rent-seeking* i korupciji.

Koruptivni pojedinci se ponašaju racionalno, jer koriste postojeće prilike za sopstvene svrhe. Kada se iz ovakve perspektive sagledaju činjenice, čini se jasnim da recepti za eliminisanje korupcije treba da nastaju uporedo sa formiranjem takvog institucionalnog okvira kojim će se povećavati konkurencija, promeniti pravila i podsticaji, povećati cena prekršaja, pojačati nadgledanje, i samim tim umanjiti očekivana dobit od *rent-seekinga* i korupcije.

Da li se korupcija u razvijenim i nerazvijenim zemljama razlikuje?

Postoje tri vida korupcije koji se istražuju u okviru razvijenih zemalja, zemalja u razvoju i zemalja u tranziciji. Treba naglasiti da razlike medju njima ne proizlaze iz geografskog položaja ili njihovog društvenog proizvoda *per capita*, već iz uloge države, poželjnog prisustva renti i opšte tolerancije prema korupciji.⁴ Ovde se ističu različite prirode korupcije koje proizlaze iz specifičnog institucionalnog okruženja.

Razvijene zemlje predstavljaju demokratske sisteme oličene u slobodnom tržištu i državi blagostanja. S druge strane, zemlje u razvoju su karakteristične po autokratskim režimima i nedostatku konkurencije na političkom i ekonomskom tržištu. A zemlje u tranziciji se trenutno nalaze u vakuumu koji je proizvod pada komunističkog sistema, ali i još nepotpuno definisanog demokratskog društva. Umesto jednopartijskog sistema, vlada birokratija, a politička klasa traži put od socijalističkog nasleđa ka slobodnom tržištu.

Korupcija i *rent-seeking* u razvijenim zemljama

Korupcija se u razvijenim zemljama koristi u svrhu očuvanja položaja, a ne zloupotrebe vlasti.⁵ Tačnije, suština nije u kreiranju renti, već u zadovoljenju ličnih ambicija, u poboljšanju statusa i ličnog uticaja, a i da bi se održala država blagostanja. Mnogi političari će se rado pokoriti zahtevima pojedinih udruženja i koalicija, dokle god to povećava njihovu popularnost u biračkom telu. U stabilnim društvima

⁴ Colombato, p. 4.

⁵ Op. cit.

postoji tendencija izbegavanja stvaranja moralno sumnjivih renti. Visok stepen transparentnosti u razvijenim zemljama nosi sa sobom rizik od razotkrivanja ilegalnih radnji i mogućnost gubitka položaja i moći.

Korupcija ima dve svrhe:

1. Mito se nudi da bi se umanjilo diskreciono pravo političara. Preduzetnici na taj način izabranog političara čine zavisnim od ilegalnih prihoda, koji uvek mogu poslužiti i kao instrument za ucenjivanje.⁶

2. Tako se stvara grupa političara čije ponašanje postaje predvidljivo i smanjuju se transakcioni troškovi. To je proces koji se stvara "odozdo" i nije direktno povezan sa stvaranjem renti. U razvijenim zemljama postoji vladavina partije (ne većine građana), što osigurava institucionalnu sigurnost. Otud, prosečan građanin toleriše korupciju koja doprinosi partiji, a ne samo pojedincu.

Za korupciju u razvijenim zemljama možemo reći da je u nekoj meri i efikasna, jer smanjuje troškove prenosa i stabilizuje institucionalno okruženje i očuvanje države blagostanja. Uvek postoji mogućnost neumerenosti. Mogu izbiti i skandali kao rezultat efikasnosti pravnog sistema ili briljantne novinarske istrage.

Ali, čak i ako karijere pojedinaca mogu biti uništene, pravila igre i dalje ostaju ista.

Korupcija i *rent-seeking* u nerazvijenim zemljama

Korupcija sasvim drugačije izgleda u nerazvijenim zemljama i ima drugačije svrhe. Pošto je politički i ekonomski sistem ograničen i pod značajnom kontrolom države, u ovim zemljama politička elita se ne suočava sa kompetitivnim procesima slobodnog tržišta. Štaviše, njena osnovna briga je da osigura da do stvaranja slobodnog tržišta uopšte i ne dođe.⁷

Korupcija i nastaje upravo iz ograničenih građanskih sloboda, a i ograničavanje sloboda je u funkciji centralizacije i kontrole korupcije. Vladalac okuplja manju grupu ljudi koja mu pomaže da kontroliše centre moći i ostvare konsenzus unutar institucionalnih okvira. Taj konsenzus se, naravno, ne sme ostvarivati putem ekonomskog razvoja, jer može da pojača uticaj interesnih grupa, koje mogu postati pretnja vođi. Vođe su, stoga, podstaknute da gs održavaju putem široko zastupljene birokratije, i to na

⁶ Op. cit.

⁷ Op. cit.

dva različita nivoa. Na višem nivou se stvaraju rente, koje se dalje prodaju odabranim strancima ili domaćoj eliti. Na nižem nivou, činovnici dobijaju male ali sigurne prihode, kao i mogućnost da dodatno zarade putem korupcije. Na taj način, autokratske vođe prave konsenzus sa srednjim slojem, i obezbeđuju njegovu lojalnost.

Osim ako se ne promene ekonomska pravila igre, napori da se ukloni korupcija će samo proizvoditi političku nestabilnost, a nove potencijalne autokrate će se koristiti antikorupcijskim kampanjama da bi pridobili uticaj za sebe. Ali će čak i nova vlada biti vezana korupcijom kao osnovnim instrumentom održavanja vlasti. Ponekad će lansirati poneku antikorupcijsku kampanju, tek toliko da potvrdi kontrolu nad nižim birokratskim slojevima, i uputi pretnju rastućim interesnim grupama.

Korupcija i *rent-seeking* u zemljama tranzicije

Posle pada komunizma, korupcija je nastavila da postoji i dobila nove oblike, uglavnom usled kombinacije više faktora – nepostojanje ili slaba primena antikorupcijskih zakona, slabosti vladavine prava i navike iz prošlosti. U komunizmu je tolerisana, čak i ohrabrivana korupcija, iz sličnih razloga kao i u nerazvijenim zemljama.⁸ Zato i nije slučajno što se, po stepenu korupcije, ove zemlje rangiraju u isti nivo sa nerazvijenim zemljama.

Za razliku od nerazvijenih zemalja, u ovom modelu svi birokratski slojevi su manje ili više bili slobodni da koriste diskreciono pravo u svrhu ličnog bogaćenja, čime su bili podložni prinudi Partije. To znači da su pravila za sve bila ista, a korupcija je bila igru okarakterisana nekontrolisanom pohlepom. Druga važna karakteristika je centralno planiranje, što naravno nije imalo veze sa centralnim donošenjem odluka, a ni sa planiranjem. Formulacije za sprovođenje plana prave administracija i proizvodna struktura, znači birokratija. Suština jeste da se zadovolji plan (makar sa formalne tačke gledišta), osigura imunitet od nelegitimnih radnji, i ostavi po strani dovoljno bogatstva koje će se prodati na crnom tržištu. Kada se sistem raspao, nova formalna pravila nisu uspela da se osnaže ali neformalna pravila igre koja su karakterisala socijalistička društva su ostala ista. Korupcija je, naravno, suštinski element tih pravila.

⁸ Op. cit.

Zanimljivo je da korupcijsko ponašanje varira od modela u nerazvijenim zemljama, do modela razvijenih zemalja. Tako da u većini zemalja Centralne Evrope političari koriste birokratiju da izgrade konsenzus i lojalnost, a sa druge strane, privatni preduzetnici podmićuju političare, kako bi osigurali predvidljivost njihovog ponašanja. Ipak, novi vladari ne uživaju istu stabilnost i sigurnost, kao što je to bio slučaj u komunističkom režimu. Korupcija nastaje iz sloma politički organizovanih grupa i iz birokratije, koja je u tranzicionom periodu ostala bez kontrole. Na taj način, birokratija eksploatiše nedostatak pravila da bi sebi povećala dohodak.

Merenje korupcije

Transparency international objavljuje godišnji korupcijski indeks, koji predstavlja prosek nekoliko istraživanja. S metodološke tačke gledišta, ovi indeksi su ograničeni. Njima se procenjuje nivo korupcije kako je opažen od strane multinacionalnih organizacija i stranih poslovnih ljudi u zemlji i uticaj koji korupcija ima na društveni život i ekonomske aktivnosti. Kao objektivne informacije su korišćene, na primer, sudske parnice ili parnične žalbe. Različiti nivoi efikasnosti pravnih sistema u otkrivanju slučajeva korupcije, čine poređenja na internacionalnom nivou gotovo nemogućim. Tako subjektivna merenja mogu odstupati od stvarnosti. Tri nezavisne organizacije – The Heritage Foundation, Fraser Institute i Freedom House – sačinile su podatke o koeficijentima ekonomskih sloboda. Uprkos svih metodoloških i filozofskih teškoća, autori ovih studija su se sporazumeli u odabiranju indikatora i sakupljanju važnih informacija. Sva tri indeksa su postigla zapanjujući slične rezultate. Svi indeksi o ekonomskim slobodama pokazuju visoku korelaciju sa indeksom korupcije.⁹

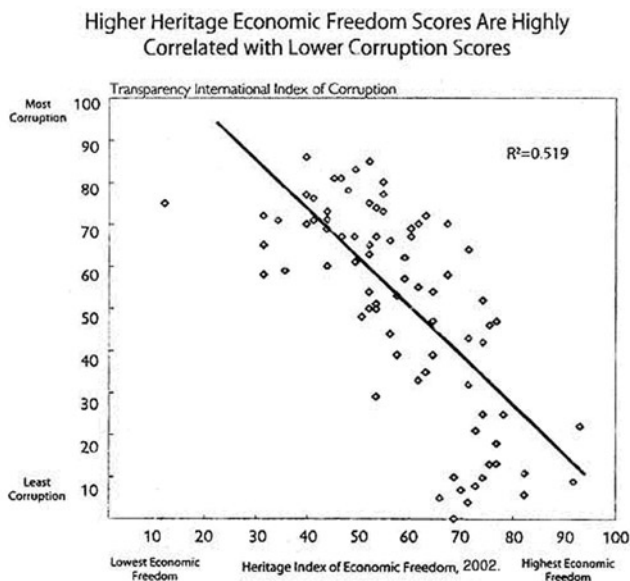
Sve korelacije jasno pokazuju da *što je viši indeks ekonomskih sloboda, to je niži nivo korupcije* (Slika 1). Iako je korelacija visoka, ne omogućava nam da vidimo u kakvoj su međusoboj relaciji komponente indeksa. Na primer, neka država može da snizi uvozne tarife na nulu, i da proda sve državne kompanije, i ona će biti ekonomski slobodnija u tim pogledima, ali u pogledu ostalih faktora može zadržati niži nivo ekonomskih sloboda.¹⁰ Prave ekonomske slobode su moguće samo

⁹ Chafuen, A. A. Guzman, E. (2000). *Economic freedom and corruption*, p. 55.

¹⁰ Op.cit.

u sistemu ograničene vlasti sa snažnim sistemom vladavine prava. Ekonomske slobode malo vrede ako ih samo nekolicina koristi kao neku vrstu privilegija. Zato je važno da postoji uspostavljen pravni sistem, koji treba da bude srž pravednog društva.

Ekonomske slobode su suštinski povezane sa nivoom državne intervencije u ekonomiji. Što je manja regulatorska moć i državna kontrola, manje su i šanse za korupciju. Što, naravno, ne znači da će korupcija automatski nestati čim se smanji nivo državne intervencije. Dokle god postoje prilike da se dobiju provizije od dobara u državnom vlasništvu, razumno je očekivati da korupcija postoji.

Slika 1

Kako se boriti protiv korupcije?

Nema svrhe boriti se sa korupcijom bez suočavanja sa elementarnom istinom da je ona veoma korisna za neke političare, firme i grupe. Naravno, postoji mogućnost borbe protiv korupcije, na primer: vođenjem javnih kampanja, strožijim pravilima, propisivanjem oštrijih kazne za prekršioce.¹¹

¹¹ Prokopijevic, M. (2002), p. 6.

Prvo treba otkriti najvažnije mehanizme i izvore koji pothranjuju korupciju, i sagledati protiv-mehanizme, koji će promeniti podsticaje, učiniti neku akciju suvišnom, korupciju skupljom, ohrabrivati izveštavanje o slučajevima korupcije u medijima. Drugi korak bi bio pronalaženje pojedinačnih mera koje bi smanjile, potisnule ili čak eliminisale korupciju. Treći korak je implementiranje antikorupcijskih mera. Četvrti korak je nadgledanje sprovođenja i ispravljanje mogućih grešaka kad je to potrebno.¹²

Kombinacijom vladavine većine i neograničene moći vlade stvara se začarani krug obećanja. Političari udovoljavaju svojim biračima stvaranjem renti, i to je legitimno (mada nije ekonomski dobro) u svakom demokratskom društvu.

Oni koji se zalažu za veću ulogu države u okviru ekonomije (komunisti, socijalisti, nacionalisti..) su upravo oni koji se zalažu za osnaživanje pravila i prakse koja promoviše korupciju; oni čeznu da od zakona naprave sopstveno oružje, kao uostalom, i svi drugi monopolisti. Kada je jednom zakon na njihovoj strani (njihovo sudstvo, policija, carinici, administracija...), nikada ne može biti upotrebljen protiv njih.¹³

Pošto u državnoj mašineriji nema mesta za kompetitivne mehanizme tržišta, treba da se analiziraju tipovi korupcije i da se razvije strategija borbe protiv korupcije. Korupcija u državnim institucijama nastaje iz moći, a ne iz tržišta. Promena neograničene moći vladinih agencija znači zahtev da političari umanje ili otklone mogućnosti za praktikovanje korupcije. Lista efikasnih mera kojima se sprečava nastajanje i širenje korupcije trebalo bi da se svodi na otklanjanje njenih uzroka. Ovo rešenje zastupaju predstavnici liberalne doktrine i ono podrazumeva: deregulaciju i liberalizaciju tržišta, otvaranje prostora slobodnoj inicijativi, smanjenje državnog intervencionizma i svih vrsta arbitraža države u privrednom životu.¹⁴ Svaki gubitak ekonomskih sloboda stvara povoljne uslove za pojavljivanje, održavanje i proširivanje mehanizama korupcije.

Jedino je institucionalnim (pravnim, političkim, ekonomskim) aranžmanima koji proširuju ekonomsku i političku slobodu moguće ostvariti neophodne preduslove za smanjivanje korupcije. Moraju se ukinuti podsticaji za korupciju, a to se može ostvariti različitim

¹² Op. cit.

¹³ Op. cit.

¹⁴ Centar za liberalno-demokratske studije (2001). *Korupcija u Srbiji*, str. 114.

instrumentima. Koja će strategija biti primenjena zavisi od tipa korupcije i zahteva odgovore na neka pitanja:¹⁵

1. Da li je korupcija centralizovana ili decentralizovana, a ako je centralizovana, u kom stepenu? Centralizovana korupcija se lakše locira i otklanja.
2. Stepen korupcije zavisi i od tipa režima. Struktura moći je drugačija u demokratskom i autokratskom društvu, a to ostavlja posledice i na korupciju i na načine suzbijanja.
3. Koliko korupcija zavisi od nivoa razvijenosti zemlje? Izgleda da nerazvijene zemlje pate od raznih oblika korupcije, tu je korupcija veoma popularna, ali su “kovertne sa novcem” najčešća forma. Dok u razvijenom svetu možemo govoriti isključivo o političkoj korupciji, koja je uglavnom skoncentrisana oko fondova i političkih partija, i ima odobrenje javnosti. Transparency International i slične agencije imaju pravilo da ne mere političku korupciju. Inače ne bi postojale zemlje bez korupcije za kakve se smatraju skandinavske zemlje, Kanada i Nemačka.

Tek kada se odgovori na ova pitanja, razvija se strategija. Ovde se navodi nekoliko najvažnijih mera suzbijanja korupcije, a one su manje-više univerzalne.

- o Tržište treba da bude otvoreno za slobodnu trgovinu, otklanjanjem uvoznih barijera, promovisanjem konkurencije...
- o Isključenje države iz ekonomskog života, iz kulture, sporta; a to se omogućava na dva načina – privatizacijom i redukcijom nadležnosti.
- o Negativne ustavne odredbe (koje navode šta država ne sme da radi) treba da budu strožije. Osnaživanje zakonske prinude, naravno, ne znači, da političare treba lišiti neophodnog prostora za obavljanje dužnosti.
- o Država treba da sprovede decentralizaciju kako bi omogućila veću konkurenciju među različitim nivoima vlasti, i između različitih nadležnosti na istom nivou.

¹⁵ Prokopijevic, pp. 10–11.

- o Bespotrebno komplikovane administrativne procedure treba da budu otklonjene ili pojednostavljene.
- o Zakonski odrediti maksimum izdvajanja iz BDP za troškove vladinih agencija.
- o Ako odluke donosi jedna ili tek nekoliko osoba, treba povećati broj odgovornih ljudi, jer tako podmićivanje postaje skuplje.
- o Da državne birokrate ne bi trgovale sa firmama po vantržišnim cenama, treba uvesti mehanizme nadgledanja poslova javne nabavke.

Da bi antikorupcijska kampanja bila uspešna treba se pridržavati nekih uopštenih pravila. U procesu suzbijanja korupcije treba krenuti od viših ka nižim strukturama, nikako obrnuto. Nema svrhe hvatanje sitnih prestupnika, ako oni najvažniji ostanu van dometa zakona. Drugo pravilo je da se političari i državne birokrate, u suštini, ne bave ozbiljno borbom protiv korupcije, osim u svrhu dobijanja višeg položaja ili eliminisanja protivnika. Kada budu suočeni sa drugačijim skupom podsticaja, političari će morati da promene svoje ponašanje.

Mediji takođe mogu imati podsticaj da se uključuju u borbu protiv korupcije, bilo izveštavanjem o takvim slučajevima ili izveštavanjem sa suđenja. Kada dođe do suđenja, broj zainteresovanih izveštača će se znatno povećati, a naročito ako neki od aktera korupcije postanu zaštićeni u zamenu za svedočenje. U suprotnom, novinari će ćutati, čak i ako izgube deo doprinosa kroz kompeticiju sa svojim korumpiranim kolegama. U svakom slučaju, mnogo je lakše obezbediti podsticaje medijima, jer oni mogu da profitiraju izveštavanjem o slučajevima podmićivanja.¹⁶

Za uspeh antikorupcijske kampanje jako je važna podrška medija, udruženja građana, stručnjaka i NVO-a. A iznad svega, najvažnije je da postoji politička volja i podrška.

LITERATURA

1. Begović, B. i drugi (2001). *Korupcija u Srbiji*. Beograd: CLDS.
2. Chafuen A. Alejandro, Guzman Eugenio (2000). *Economic Freedom and Corruption*.

¹⁶ Op. cit.

3. Colombatto, Enrico (2001). *Discretionary Power, Rent-Seeking and Corruption*. Dostupno na sajtu: www.icer.it
4. Price Waterhouse Coopers (2001). *The Opacity Index*.
5. Prokopijevic, Miroslav (2002). *How to fight corruption*. Rukopis.
6. *Regional Corruption Assessment report, Serbia, 2001*.

Ana Kopren

Corruption

Summary

The phenomenon of the corruption is linked with the misuse of discretionary power, in order to violate an agreement or contract. Corruption is considered to be strictly moral category. It is frequently overlooked that corruption is a reaction to the existing rules of the game. It turns out that corruption is a rational reaction to institutional failures and illegal rent-seeking behavior.

There are three different types of corruption in developed, undeveloped and transition countries. Due to a fact that each framework has its own particularities, the conclusion remains the same to all of them: As higher the economic freedom index is, it lowers down the level of corruption.

Key words: Corruption, Power, Violation, Transition Countries.

Danica Pavlović

Tutor: dr Miroslav Prokopijević

Institut za evropske studije u Beogradu

OTPORI TRANZICIJI

Tranzicija je postao široko korišćen pojam za korenite, sistemske promene koje su se događale i događaju se u postkomunističkim zemljama od kraja osamdesetih godina, posle pada komunizma. Pojam obuhvata prelaz od autoritarnih i totalitarnih poredaka na demokratiju, zamenu jednopartijskog sistema višepartijskim, uspostavljanje vladavine prava (eng. the rule of law), kao i prelazak sa komandne ekonomije na tržišnu ekonomiju (eng. market economy). Uspešnost tranzicionog procesa direktno zavisi od nivoa uspešnosti implementacije demokratskih principa i vladavine prava, s jedne strane, i uspešnosti ekonomskih reformi, sa druge. Postoji veoma snažna korelacija između vladavine prava i uspešnosti ekonomskih reformi.

Iskustva tranzicionih zemalja poučila su nas da reforme nikada nisu lak proces i da se redovno javljaju otpori onih grupa koje u spontanom, svakodnevnom proračunavanju dobitaka i gubitaka, nastalih zbog promena, dolaze do zaključka da bi proces trebalo sprečiti, ili bar usporiti i odložiti. Otpor tranziciji kao fenomen moramo prihvatiti kao donekle racionalnu realnost, razumeti ga i pristupiti mu pravilno. Da upotrebim jednu od najčešćih analogija, otpor tranziciji treba tretirati kao otpor gorkoj piluli koja će imati pozitivan efekat u krajnjoj instanci. Umesto negiranja kratkoročno negativnih posledica tranzicije, potrebno je promovisati neophodnost zahvata i smisao promena, odnosno očekivane rezultate.

Tranzicioni proces označio je političko-ekonomski poraz socijalističkih ideja, a otpočeo je sa završetkom ere supersila, raspadom Sovjetskog Saveza i padom Berlinskog zida. Ubrzane promene u postkomunističkim/postsocijalističkim zemljama često su dovodile do šokantnih društvenih posledica. Ovde je reč o ekonomski osiromašenim državama sa neizgrađenim modernim ustanovama, visokim stepenom korupcije i kriminala, vrlo birokratizovanom i politizovanom upravom i koncentracijom zakonodavne, sudske i izvršne vlasti u rukama (najčešće) jedne političke partije. U sferi ekonomije, dominira sprega politike i poslovanja, izražena kroz monopole, kontrole uvoza i izvoza, zatvorenost

tržišta i generalnu neefikasnost. Ovakav političko-ekonomski ambijent pogodovao je populističkim političkim idejama, pre svega jačanju nacionalizma i različitih oblika netrpeljivosti (rasna, verska, etnička, politička). Lako je zamisliti, a čini se da nema potrebe ni zamišljati (s obzirom da je Srbija odličan primer za probleme sa kojima se suočavaju tranzicione zemlje), sa koliko lakoće političke elite mogu manipulirati nedostacima pravnog sistema, pre svega slabim kapacitetima pravosuđa, državne uprave i lokalne samouprave, ali i iracionalnim elementima, kakav je pre svega nacionalizam. Tranzicioni proces je odličan ambijent za razračunavanje različitih interesnih grupa i što bolje pozicioniranje za očekivanu tržišnu privredu.

Različite interesne grupe nikako ne mogu da usaglase svoje ciljeve i u stalnom su sukobu. Prva faza tranzicije označava i kritični momenat u kome može doći do formiranja začaranog kruga polovičnih mera koje ne donose poboljšanje u osnovnim principima političkog, ekonomskog i društvenog života.

Svaka promena pravila nosi sa sobom određenu nestabilnost, a posebno tako korenita i obuhvatna kakva se događa tokom tranzicije. Posledice tih promena su mnoge teškoće koje se javljaju kao otpori tranziciji. Usled promene pravila igre, neke društvene grupe kratkoročno dobijaju, dok druge gube. Kao reakcija na to, oni koji tranzicionim promenama gube organizuju se i protive promenama. Nezavisno od ovoga, postoje i neke objektivne okolnosti čije (ne)postojanje takođe predstavlja otpor tranziciji.

Objektivne prepreke

Objektivne prepreke tranziciji ovde će biti samo pobrojane i ostavljene po strani, kako bi akcenat bio stavljen na subjektivne, koje su po svojoj prirodi zanimljivije. U objektivne prepreke tranziciji spadaju geografske, resursne, makroekonomske, istorijske ili međunarodne prepreke. Loš geografski položaj ili siromaštvo resursima svakako nisu preporuka za uspešnu tranziciju. Slično tome, zemlje u kojima je postojala diktatura ili autoritarni režim imaju više teškoća tokom tranzicije. Generalno, više problema će imati zemlje koje su u tranzicioni proces ušle sa ozbiljnim makroekonomskim (fiskalnim i monetarnim) problemima. Konačno, zemljama čiji je međunarodni položaj bio loš pre započinjanja tranzicije ta će okolnost biti otežavajuća.

Subjektivne prepreke: važnost socijalnog kapitala

Subjektivnih prepreka reformama može biti više. Problemi vezani za uspostavljanje vladavine prava su na prvom mestu. Jednostavno, da bismo shvatili zašto je teško uspostaviti stabilna i fer pravila igre, potrebno je da se za to stekne konsenzus dovoljnog broja interesnih grupa, sposobnih da ovakav kompleksan projekat izgradnje i očuvanja institucija sprovedu u delo. Ma kako se, na prvi pogled, činilo nespornim i neophodnim za prosperitet stanovništva jedne tranzicione zemlje da se ustanove i sprovedu valjani zakoni i sistem postavi na ekonomski efikasnijim osnovama, dovoljno je malo zagrebatu površinu da bi se uverili kako postoji "opasno" velik broj društvenih grupa koje nisu spremne da prihvate uređen sistem ponašanja. Prosto rečeno, ove grupe smatraju da je cena tranzicije previsoka, čak šokantna. Tipičan primer je siva ekonomija i svi njeni učesnici. Na stranu "veliki igrači", koji stvaraju velike profite i u čije ekonomske rezone nije potrebno da ulazimo, ostaje nam ogroman broj ekonomskih učesnika koji smatraju da im upravo siva ekonomija omogućava opstanak, ili relativno blagostanje.

Možda i ne bi bilo teško objasniti ovim licima/grupama koliko je ekonomski razorna siva ekonomija, da je reč o začaranom krugu koji vodi ekonomskom krah sistem, ali za njih je reč o izboru između izvesne egzistencije na rubu ili van zakona, sa jedne strane, i gotovo sigurnog gubitka izvora prihoda, sa druge. Analizirajmo ukratko osnovne kategorije stanovništva i njihovu percepciju tranzicije i uvođenja vladavine prava, sa poštovanjem prava svojine, ugovora i ekonomskih merila. Kakva je perspektiva sredovečnog radnika zaposlenog u industrijskom "gigantugubitašu" pred tranzicionim procesom i privatizacijom? Da li je on spreman da se odrekne svoje plate od 20\$, na primer, bez odgovornosti i činjenja izbora, da bi se sutradan našao u redu za posao kod privatnog vlasnika koga zanimaju kvalifikacije kakve on u najvećem broju slučajeva nema (tipični primeri su rad na računaru i strani jezici)? Socijalizam je nudio veću izvesnost? Mladi ljudi, studenti, koji se smatraju perjanicama promena takođe se mogu naći pred čudnim izborom. Svedoci smo povećanja iznosa školarina i sve užeg kruga lica sa pravom na besplatno školovanje. Obrazovanje se na Zapadu smatra investicijom, odnosno nosi u sebi element rizika, koji se može donekle prenebeći izuzetnim zalaganjem i efikasnošću. Socijalizam je nudio besplatno školovanje, jeftin ručak i smeštaj po subvencionisanim cenama, odnosno cenama koje plaća drugi. Bez ozbiljnih pritisaka da se bude efikasan ili najbolji

u klasi. Sličnu je analogiju moguće izvući i u slučaju penzionera i drugih grupa koje vide svoj interes u nekom od elemenata starog sistema. Čini se da je otpor tranziciji najjači kod upravljačkih struktura, bilo u industriji ili u javnoj sferi, gde se u neformalnim odnosima i ugovaranjima, odnosno traženjima rente, nalazi objašnjenje nespremnosti uvođenja vladavine prava i tržišne utakmice. U nastavku rada, biće detaljnijih razmatranja o gubitnicima i dobitnicima tranzicije.

Proces uspostavljanja vladavine prava je u zemljama Centralne i Istočne Evrope tekao sporo. Najuticajnija su bila dva faktora. Prvi je činjenica da većina bivših socijalističkih zemalja nije imala iskustva sa vladavinom prava, a drugi da u pomenutom podneblju nema tradicije stabilnosti i valjanosti formalnih pravila, pre svega zakona i konstitucionalnosti uopšte, a teško je zamisliti i nezavisno sudstvo u jednopartijski uređenoj državi. Jedan od pokazatelja nivoa vladavine prava možemo dobiti preko Indeksa ekonomskih sloboda,¹ koji obuhvata deset faktora na osnovu kojih je moguće imati pregled do kog stepena su pojedine zemlje došle u razvoju vladavine prava. Niske vrednosti indeksa ekonomskih sloboda pokazuju više korupcije, postojanje sivog tržišta i mešanje države u upravljanje privredom.

Uspostavljanje vladavine prava podrazumeva uvođenje nekih novih pravila ili promenu postojećih i njen uspeh zavisi od toga kako će ih pojedinci prihvatiti i reagovati na njih.

Ovde se pre svega misli na institucionalne promene koje obuhvataju formalna pravila, a na to da li će izvesna pravila biti prihvaćena ili ne umnogome će uticati kulturne determinante koje preovladavaju u datoj zajednici, što će imati direktan uticaj na određivanje troškova same tranzicije.

Prema tome, može se reći da su neformalna pravila i običaji jedna od ključnih prepreka sprovođenju reformi. Evo po jednog primera za negativne i pozitivne oblike, odnosno efekte neformalnih pravila. Proste primere negativnih neformalnih pravila možemo naći na svakom uglu, na

¹ Indeks ekonomskih sloboda je izdat od strane Heritage Foundation. Merenje obuhvata deset ekonomskih faktora: (1) trgovinsku politiku, (2) poresku politiku, (3) državnu potrošnju ekonomskih dobara, (4) monetarnu politiku, (5) tokove kapitala i strane investicije, (6) bankarsku politiku, (7) kontrolu cena i plata, (8) svojinska prava, (9) propise i (10) crno tržište. Zemlje se ocenjuju od 1 do 5, s tim što ocena 1 pokazuje visok nivo ekonomske slobode, a ocena 5 zemlje sa jakom državnom intervencijom i velikim državnim vlasništvom, sa malo ili nimalo ekonomske slobode.

buvljivoj pijaci, kod uličnog dilera. Svako od nas je barem jednom promenio strani novac kod uličnog dilera i time nedvosmisleno prekršio formalna pravila, odnosno zakone. Mi smo to tumačili kao nešto skoro normalno i nismo se osećali kao da kršimo zakon, iako smo strepeli od organa reda, odnosno policijskih inspektora. Kao pozitivno neformalno pravilo bismo mogli navesti pozivanje na čast ("obraz") u poslovnim odnosima. Postoji stereotip dobrog domaćina (naročito u ruralnim sredinama) gde je reč jednako obavezujuća kao i ugovor, a pritisak zajednice dovoljan garant izvršenja preuzete obaveze.

Problem se javlja ako su neformalna pravila takva da nisu u skladu sa eventualnim pravilima neke verzije tržišne demokratije u okvirima vladavine prava; tada će formalna i neformalna pravila biti u sukobu, što će dovesti do povećanih transakcionih troškova i do usporavanja ili paralize reformi. To se najbolje može videti na primeru zemalja Istočne Evrope u kojima preovladavaju osobine kao što su naklonost prema kolektivizmu, egalitarizmu i proširenoj porodici. Mnoge zajednice u regionu imaju razvijene običaje i kolektivne vrednosti zasnovane na etničkoj i religijskoj pripadnosti, što dodatno povećava razlike među njima. Takođe treba napomenuti i da je tradicija Istočne Evrope ispunjena brojnim nepodmirenim računima među regionalnim etničkim grupama. Jasno je da se stari mentalitet ovih zemalja ne uklapa u pravila koja sa sobom donosi uvođenje kapitalizma.² Takođe, zemljama koje nisu imale iskustvo razvoja firme i moderne administracije po pravilu nedostaju moderna etika rada i radne navike.

Tranzicija traži u određenoj meri da se raskrsti sa prošlošću, privođenje pravdi lica i grupa koji su se bavili kriminalnim radnjama, ili čak bili umešani u ratne zločine i genocid. Te interesne grupe, koje se mogu prepoznati u većini zemalja regiona su od kraja osamdesetih bile u presudno boljoj poziciji da postanu nosioci institucionalnih promena i kreiranja javne politike.

Kako bi opstali na vlasti, favorizovali su ekonomsku politiku zasnovanu na jačoj ulozi države i većoj javnoj potrošnji, što je dovelo do povećanja troškova transformisanja bivših socijalističkih zemalja u ekonomije slobodnog tržišta sa privatnom svojinom kao dominantnim oblikom svojine.

² Pejović, S. (2004). *The Uneven Results of Institutional Changes in C&EE: The Role of culture*, rukopis, str. 8.

Težnja da se zadrže posebne pogodnosti

Ekonomska tranzicija na svetlost dana iznosi manjkavosti postojećih industrijskih kapaciteta tranzicionih zemalja, pre svega tehnološko-organizacionu nekonkurentnost industrije. Nažalost, ni novonastajući privatni sektor nije uspevaao da odgovori na nove odnose, pre svega zbog loših i nestimulativnih institucionalnih okvira, što još više produbljuje krizu širom regiona zahvaćenog reformama. Jedna od prepreka razvoju privatnog sektora jeste loše stanje infrastrukture i nemogućnost da se ona obnovi iz postojećih budžeta, kao i loš sastav privredne strukture, koja nije u stanju da se uključi u svetsko tržište (nepostojanje osnovnih uslova za poslovanje lako je uočiti iz studije Svetske banke, po kojoj za sudsko izvršenje ugovora (engl. contract enforcement) u Srbiji su potrebna 1.084 dana, a situacija je nešto bolja, ali slična i u drugim zemljama u regionu).³ Zato je privatizacija neizbežan i sastavni deo zadataka koje treba ispuniti tokom procesa tranzicije. Naravno, da bi privatizacija imala šansu da bude delotvorna i, koliko je to moguće, pravična, potreban je dobar institucionalni okvir, sa odgovarajućim setom zakona, poput Zakona o stečaju, Zakona o izvršnom postupku, i da pravosudni organi efikasno i u blagovremeno štite pravo svojine, prava ugovornih strana da im budu izvršene ugovorne obaveze (prestacije) i nadoknađena eventualna šteta zbog neizvršenja ili odlaganja. Brojni su primeri nesprenosti sudova da se pozabave insolventnošću velikih preduzeća čiji dugovi prevazilaze njihovu vrednost. Zarad privremenog očuvanja socijalnog mira, odlažu se u nedogled izvršenja na imovini tih preduzeća koja su realno u bankrotu. Ovakvim se protekcionizom državna preduzeća stavljaju u bolji položaj u odnosu na druge učesnike na tržištu, potencijalnim investitorima daje jasna poruka da li bi i u kojoj meri bile zaštićene njihove investicije.

Interesantno je i ponašanje sindikata, koji, i kada prihvate privatizaciju i kapitalizam kao realnost, od novih odnosa traže istu onu (nerealnu) zaštićenost koju su imali u periodu samoupravljanja, odnosno pokušavaju da diktiraju uslove rada. Međutim, iako je to jedan od osnovnih uslova za brz i dinamičan razvoj, privatizacija nosi sa sobom i

³ Vidi studiju Svetske banke *Doing Business in Serbia and Montenegro*,

[http://www.worldbank.org.yu/eca/Yugoslavia.nsf/ECADocByUnid/C45529DB54753759C1256DCD00422233/\\$FILE/DoingBusinessSaM_2004.pdf](http://www.worldbank.org.yu/eca/Yugoslavia.nsf/ECADocByUnid/C45529DB54753759C1256DCD00422233/$FILE/DoingBusinessSaM_2004.pdf)

niz negativnih efekata koji mogu postati ozbiljan problem u sprovođenju reformi. Jedan od njih je i ostajanje velikog broja ljudi bez posla među kojima su najbrojniji stariji i nekvalifikovani radnici. Oni mogu pružiti tako jak otpor da potpuno zaustave reforme (Ukrajina).

Jedna od čestih pojava u slučaju zemalja u tranziciji su carine i necarinske barijere kao instrumenti očuvanja domaće privrede. One su kočnica ubrzanog restrukturiranja. Što se duže odlaže ovaj proces dobija se sve lošija privredna struktura, domaći preduzetnici nemaju jasnu sliku o komparativnim prednostima zemlje, jačaju lobiji protiv promena, a građani zemlje koja primenjuje ovakvu "zaštitu" lišavaju se mogućnosti izbora jer se cene strane robe čine veštački visokim.

Promena pravila igre

Najvažniji otpori tranziciji ipak nastaju usled promene pravila igre. Svaka promena pravila igre deli populaciju na dobitnike i gubitnike, pri čemu je i ta razlika često nejasna i zavisi od vremenskih okvira u koje se postavi (gubitnici na kratak rok mogu postati dobitnici na dugi i obrnuto). Usled postojanja ove dve kategorije, reforme se ne mogu izvesti same od sebe, nego je potrebno da to uradi agencija (standardno je reč o državi). U tranzicionim zemljama, glavni gubitnici su bivša partijska i državna nomenklatura, direktori i zaposleni u privilegovanim i monopolskim firmama, stariji i penzioneri.

Dobitnici su mlađi, kvalifikovaniji, sa modernijim znanjima, zaposleni u konkurentnijim sektorima i svi koji se bolje uklapaju u međunarodnu podelu rada. Zato dobar deo građana zazire od novih ekonomskih odnosa, jer razvoj tržišne privrede nosi sa sobom mnoge neprijatne posledice: nezaposlenost, nužnost daljeg školovanja, prekvalifikacije i dokvalifikacije, povećanje radne discipline i odgovornosti, naporniji rad itd. Pored toga, tranzicija je doprinela rastu nejednakosti, i svi osnovni elementi tranzicije – eliminacija kontrole cena, jačanje privatnog sektora, svojinska reforma, liberalizacije nadnica – delovali su u pravcu rasta nejednakosti. Otuda pojedinac često radije ostaje privržen starom načinu socijalističkog privređivanja, jer se sa njim srodio, dok ga u novom režimu očekuju novi problemi na koje nema delotvornih odgovora. Nasleđeni autoritarni mentalni sklop ljudi i podanička svest ne menjaju se lako i brzo i predstavljaju moćne unutrašnje kočnice demokratizaciji i transformaciji.

U čemu se specifično sastoje troškovi pojedinaca tokom tranzicije? Osim gubitka po osnovi gubitka privilegija onih koji su u socijalističkom režimu bili privilegovani, ljudi se suočavaju i sa sledećim troškovima:

- izvetstan broj zaposlenih gubi posao, usled prilagođavanja firmi tržišnim uslovima;
- oni koji dugoročno ne mogu da očekuju novo zaposlenje moraju biti prihvaćeni od nekih socijalnih fondova, pred-penzionih i penzionih fondova; oni koji mogu da se se prekvalifikuju, potpadaju pod naredne stavke;
- izvestan broj zaposlenih mora da se prekvalifikuje, kako bi se prilagodili novim uslovima;
- za sve zaposlene, radna mesta postaju nesigurnija, što je nesumnjivo trošak u odnosu na prethodno stanje; ako je tranzicija uspešna, onda je broj radnih mesta veći nego ranije, mada sigurnost određenog radnog mesta opada; ako je tranzicija neuspešna, onda je broj novih radnih mesta manji nego ranije, što znači da su troškovi nalaženja zaposlenja veći;
- mnoge usluge se prepustaju tržišnim silama, usled čega nastaju troškovi za obrazovanje, zdravstvo, viši troškovi namirnica, komunalija, itd. Pojedinci u tranzicionim zemljama na početku tranzicije imaju relativno niske dohotke, a moraju da plaćaju povećane troškove, usled čega se neko vreme nalaze u nepovoljnom položaju. Naravno, to je cena prelaska na tržišni sistem i bilo bi pogrešno nastaviti sa subvencionisanim ili besplatnim uslugama, jer bi to značilo povratak u stari sistem.

Širom regiona, ovi socijalni i ekonomski trendovi prave ogroman pritisak na politički proces. Duboko nezadovoljstvo demokratskim procesom može se videti iz izbora u izbore – u padu odaziva birača. Pad efikasnosti industrijskog društva i osećaj pasivnosti koji postoji među stanovništvom objašnjavaju stepen nezadovoljstva političkim procesom. Skoro da ne postoji domaćinstvo koje nije osetilo dramatičan pad životnog standarda. Javne politike širom Jugoistočne Evrope često izgledaju iznenađujuće slabe, sa političarima nevoljnim da rešavaju ona pitanja koja prevladavaju u životima njihovih birača. Postoji inicijativa da politička elita uključi druga pitanja u javni dnevni red, vraćajući se trajnim istorijskim sporovima, političkom identitetu ili jednostavno razmenjujući optužbe za korupciju sa svojim političkim protivnicima.

Apatiju biračkog tela (često se javlja u tranzicionim društvima u kojima se neadekvatno reaguje na socijalne probleme, i gde postoji ozbiljan demokratski deficit) ne treba mešati sa relativno smanjenom izlaznošću na izborima u pojedinim visoko razvijenim društvima (SAD, Švajcarska). U ovim društvima, građani se isključuju iz javnog izbora upravo zbog poverenja u demokratski proces, neradikalnosti (nekrucijalnosti) izbora i samokontrolom političkih elita. Uprošćeno, to bi značilo da nije ni tako bitno ko vrši vlast (npr. čuveno neznanje većine Švajcaraca ko je vršilac dužnosti predsednika). S druge strane, u tranzicionim zemljama apatija može svoje izvorište imati u osećaju da se glasanjem za određenog kandidata ništa ne može promeniti ("svi su oni isti", ili "ionako će pobediti na brojanju").

Značajan porast siromaštva u prvim godinama tranzicije je ozbiljna prepreka daljem sprovođenju reformi, jer tržišne reforme možda neće biti efikasno sprovedene ako veći deo populacije uglavnom trpi negativne posledice tranzicije i stalno oseća pogoršanje svog položaja. Osnovni ključ za njegovo smanjenje je u oživljavanju i podsticanju rasta. Za ekonomski rast je veoma bitan rast produktivnosti rada koji zavisi od motivacije radnika i njegovog znanja, tako da smanjenje siromaštva i prilagođavanje ljudskog kapitala potrebama tržišnog sistema predstavlja podstrek rastu.

Stare navike umiru sporo: korupcija

Suzbijanje korupcije dospeva u vrh političkih prioriteta u tranzicionim zemljama i to iz najmanje dva razloga. Prvi je visok stepen osetljivosti domaćeg javnog mnjenja na korupciju, što znači da se krupnije greške kažnjavaju na izborima. Drugi razlog je u bitno promenjenom odnosu međunarodne zajednice, koja neće da pomaže zemlje koje tolerišu korupciju. Borba protiv korupcije je veoma složen proces i zahteva pre svega uklanjanje njenih uzroka, kao što su shvatanje korupcije kao normalne i moralno prihvatljive pojave, siromaštvo društva, nedovoljno znanje i iskustvo građana, nevladinih organizacija i drugih u borbi protiv korupcije i sl.

Da bi se u nekoj zemlji pristupilo definisanju antikorupcijske strategije, najpre je potrebno izvršiti procenu, tj. merenje korupcije. Problem je, međutim što je korupciju teško, a ponekad i nemoguće izmeriti. Osnovni razlog zašto je pokušaj da se tačno izmeri korupcija u nekoj zemlji osuđen na neuspeh proizlazi iz same prirode ovog dela

– njegove tajnovitosti. Mnoga istraživanja, sprovedena u zemljama u tranziciji, pokazala su da simpatizeri partija na vlasti smatraju da je korupcija znatno manje prisutna, nego pristalice opozicije. Takođe je uočeno da se mišljenje građana o rastućoj korupciji poklapa sa porastom nesigurnosti građana, padom standarda i sve većom nemaštinom, čime se jednim delom može objasniti paradoks da su mišljenja građana o korumpiranosti nekih vlada bila vrlo nepovoljna, uprkos velikom naporu koje su te vlade uložile da istu suzbiju. Zato je važno da vlada simultano radi i na ublažavanju transakcionih tegoba građana i uključivanju sindikata, medija i drugih društvenih organizacija u formiranje transakcionog puta, i da na taj način uspostavi saradnju između vlade, poslovnog i društvenog sektora kako bi se postiglo objektivnije ocenjivanje borbe protiv korupcije i, što je najvažnije, ta borba bila podržana. Iz ovoga proizlazi da vlasti ne mogu napredovati u borbi protiv korupcije ukoliko nemaju za saveznike ostale ključne aktere društva. Bez njih, oni će pribegavati ograničenim sredstvima koja im stoje na raspolaganju uz sve veću intervenciju i arbitražu što će dovesti do daljeg produbljivanja korupcije i sve veće izolacije vlasti. Otuda je uspostavljanje dobre komunikacije između vlasti i ostalih delova društva i izgradnja svojevrstne koalicije od presudnog značaja za uspeh borbe protiv korupcije.

Zaključak

Da bi se uspešno obavio tranzicioni proces i uspostavila vladavina prava, potrebna je sinergija dovoljnog broja društvenih aktera, odnosno dovoljno široka podrška društvenih grupa koje se u pojedinim fazama reformi nalaze u ulozi gubitnika tranzicije. Grafički prikaz ukupnog društvenog blagostanja jedne zemlje u procesu tranzicije, odnosno reforme ima izgled “J” krive, što znači da u početnoj fazi tranzicije moramo biti spremni na određene potrebe i relativno pogoršanje standarda usled dramatičnih promena pravila igre, uz racionalno očekivanje da se sa uspostavljanjem stabilnih institucija i vladavine prava, uz poštovanje “svetog” prava svojine i garantovanje izvršenja ugovora, blagostanje većine stanovništva popravi. Racionalno sagledavanje otpora tranziciji i uzročnika tih otpora treba da omogući donosiocu odluka u procesu tranzicije da obezbedi dovoljnu podršku za uspeh i zaokruživanje reformi, kao i da dovoljno pažnje posveti “ahilovim petama” reformi, kakve su recimo povećanje nezaposlenosti, osećaj socijalne ugroženosti i percepcija stvaranja velikih društvenih nejednakosti.

Čitav proces tranzicije je zasnovan na mešavini planiranih i neplaniranih, nameravanih i nenameravanih događaja ili, drugačije rečeno, na mešavini namera i spontanosti. Zato je važno usaglasiti različite mehanizme kako bi spontana strana ovog procesa mogla da se dopuni razumnim politikama čiji je cilj da se izbegnu haos i veliki transakcioni troškovi.³

LITERATURA

1. Juraj Nemeč, Glen Wright, *Javne finansije*, Magna Agenda, Beograd, 1999.
2. Martin Raiser, *Informal institutions, social capital and economic transition: reflections on a neglected dimension*, Ekonomski fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd, 2003.
3. Miroslav Prokopijević (ur.), *Dve godine reforme u Srbiji: propuštena prilika*, Centar za slobodno tržište, Beograd, 2002.
4. Predrag Jovanović, Korupcija i tranzicija, u: *Transparentnost*, Beograd, 2002.
5. M. Prokopijević (ur.), *Ljudska prava. Teorije i primene*, Mrljes & Institut za evropske studije, Beograd, 1996.
6. Svetozar Pejović, *The Uneven Results Of Institutional Changes In C&EE: The Role Of Culture*, rukopis, 2004.
7. Vaclav Claus, *Češki put – od realnog socijalizma do slobodnog društva*, NEA, Beograd, 1997.

³ Klaus, V. (1996). Promena sistema. Osetljiva mešavina plana i spontanosti. *Ekonomika politika*, str. 1.

Danica Pavlovic

Transition

Summary

Transition is a generic term used to describe the processes, radical reforms in the post-communistic countries that have occurred since the end of eighties.

This is the process of change of the authoritarian and totalitarian single party systems with the establishment of the Rule of Law, economic liberties and multy-party systems. Although being process with an obvious democratic and economic rational, the transition process is very complex and subject to abuse and misinterpretation. My goal in this essay was to identify the categories of a society that are reluctant to enter or support transition process, as well as to identify what is the reasoning of such groups.

Key words: Transition, Rule of Law, Reforms, Party System.

Vladimir Burgić

Tutor: dr Dejan Šoškić

Ekonomski fakultet u Beogradu

DŽON F. NEŠ KAO ADAM SMIT XX VEKA

Mnoge nauke su u svom razvitku prolazile put od posmatranja, preko povezivanja i zaključivanja na osnovu indukcije i logičkog uopštavanja do uvođenja matematičkog aparata koji ih je svrstavao u red egzaktnih nauka. Prelaz u društvo egzaktnih nauka zavisio je direktno od složenosti potrebnog matematičkog aparata. Kako se uvek smatra da je ljudsko ponašanje daleko od bilo kakve egzaktnosti, to je bilo potrebno mnogo vremena da se otpočne sa uvođenjem matematike u društvene nauke. Ekonomija je, međutim, jedna od društvenih nauka koje u nekim svojim poljima mogu postati egzaktne, uz korišćenje odgovarajućih teorija koje opisuju ljudsko ponašanje, kakva je, između ostalih, teorija igara.

Život i delo Adama Smita

Adam Smit (Adam Smith) je rođen 1723. godine u blizini Edinburga. U svojoj pedeset trećoj godini napisao je *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*¹, koje je do sada doživelo više izdanja na engleskom jeziku, a prevedeno je u svakoj zemlji koja se iole zanimala za liberalnu privredu, pa i kod nas ([10], predgovor M. Prokopijevića). Ovo delo predstavlja jedan od stožera liberalne privrede i ako bismo sudili po njenim implikacijama po ljudsko društvo, mogli bismo sa sigurnošću reći da je u pitanju najznačajnija knjiga svetovnog sadržaja ikad napisana.

Adam Smit je završio Univerzitet u Glazgovu, a zatim je na Oksfordu studirao grčku, rimsku, italijansku, francusku i englesku literaturu. Po povratku u Škotsku, radio je kao profesor logike, retorike i moralne filosofije. Mada danas najpoznatiji i najcenjeniji po *Bogatstvu naroda*, Adam Smit je napisao više knjiga, baveći se pre svega moralnom filozofijom. Svoju teoriju morala Smit je opisao u *Teoriji moralnih osećanja*,² a tokom

¹ *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, poznato i samo kao *Wealth of Nations*, tako da će u daljem tekstu biti citirano kao *Bogatstvo naroda*.

² *Theory of Moral Sentiments*, 1759.

promišljanja o moralu došao je do zaključaka koji su kasnije razrađeni i opisani upravo u *Bogatstvu naroda*. Osim promišljanja o moralu, da bi se došlo do *Bogatstva naroda* bilo je potrebno još i "istraživanje prirode i uzroka", koje je Smit obavio dok je putovao po kontinentu od 1764. do 1766. godine, u pratnji vojvode od Bucceleucha, tako da već 1767. godine Smit počinje svoj gotovo decenijski rad na priređivanju *Bogatstva naroda*. Za Smitovog života, štampano je četiri izdanja ovog dela u kome je on obrazložio svoju viziju liberalnog društva.

Pre Smita postojalo je čvrsto verovanje da država treba da nametne odnose između pojedinaca i da je država odgovorna za svoj napredak, odnosno za napredak svojih građana. Ekonomski teoretičari u to nisu sumnjali već su jedino pokušavali da iznađu *modus operandi* kojim bi država odvela svoje građane u blagostanje. Adam Smit je pokazao da se bogatstvo naroda povećava na osnovu pojedinačnih i sebičnih težnji ljudi da uvećaju svoje lično bogatstvo. To posebno dolazi do izražaja kod preraspodele bogatstva – zemljoposjednici koji svoj novac nisu mogli da iskoriste bili su vrlo darežljivi i gostoljubivi. Na taj način su vrednosti trošene u prazno umesto da se uposle kao investicije. Teško da bi neka državna intervencija mogla da navede nekog veleposednika da svoj novac (odnosno hranu koja je trošena a nije menjana za plemenite metale) dâ nekom zanatliji koji bi svojim preduzetništvom taj novac iskoristio i verovatno uvećao, a što je još važnije, od čega bi čitavo društvo imalo koristi. Umesto države, pojavljuje se želja za luksuzom koji se često graniči sa detinjastim željama (Smit navodi kao primer kupovinu ukrasa od plemenitih metala i dragog kamenja, što poredi sa decom koju privlače sve svetlucave stvari). Na taj način zanatlije mnogo efikasnije dobijaju novac koji im je potreban i pri tome sposobniji dobijaju više novca (jer će prodati više svojih proizvoda), a teško da bi neki državni aparat mogao da preciznije oceni nečiju sposobnost od tržišta samog.

Druga problematika kojom se Smit bavio bilo je otelovljenje bogatstva naroda. Evropski narodi Smitovog vremena verovali su da je narod (država) utoliko bogatiji ukoliko ima veće zalihe plemenitih metala. Kristofer Kolumbo je završio u tamnici, jer nije doneo niti pokazao da se mogu doneti odgovarajuće količine iz Amerike te je time izneverio španskog Kralja. Španija i Portugal su karakteristični po tome što su, osim plemenitih metala, visoko cenile začine, a Smit navodi i primere zemalja koje su koristile duvan ili stoku kao sredstvo plaćanja. U *Bogatstvu naroda* Smit kritikuje nastojanje države da ograniči iznošenje srebra i zlata iz zemlje, pokazujući kako je zbog prevelike količine srebra koje je došlo u Španiju iz

Južne Amerike (tako da je Kolumbo umro uzalud) vrednost ovog metala toliko pala da nikakva državna zabrana nije mogla sprečiti ljude da iznose srebro u zemlje u okolini gde je bilo na većoj ceni. Državne zabrane su samo povećavale transakcione troškove, ali su oni ostajali ispod prohibitivnog nivoa, a država je gubila prihod koji bi imala od carine na izvoz srebra, jer je ono moralo biti švercovano.

Smit je ipak bio pre svega filosof, i više se zanimao za kvalitativne nego kvantitativne aspekte ekonomije. Bilo je potrebno gotovo tri veka da se u ovu oblast uvede malo formalizma.

Matematički pristup ekonomiji

Čini se da su sve nauke počinjale sa opisivanjem i traženjem uzroka i povezanosti, a da je razvoj matematike bio taj koji je diktirao prevođenje jedne nauke od opisne ka egzaktnoj. Tako je još Demokrit bio na pragu diferencijalnog računa, ali su, po naredbi Platona, spaljene sve njegove knjige i moralo je da se čeka do Njutna i Lajbnica, koji su prešli taj prag. Tako je moguće pratiti razvoj teorije gravitacije od opisne do egzaktne nauke: Tiho Brahe se bavio posmatranjima i preciznim zapisivanjima položaja nebeskih tela (u pauzama između opijanja, preterane ishrane i drugih u ono vreme popularnih sportova), a zatim je njegova posmatranja sredio i iz njih izvukao određene empirijske zaključke Johan Kepler. Na kraju je ser Isak Njtn primenio na Keplerove zakone svoju teoriju diferencijalnog i integralnog računa dobivši jednačinu kojom je opisao gravitacionu interakciju.³ Kako je diferencijalni račun relativno jednostavan, Njtn je svoju teoriju postavio još 1687. (oko 100 godina pre nego što je Smit objavio svoje empirijske zaključke) u delu *Philosophiae naturalis principia mathematica*. Tamo gde je bilo teže uočiti pravilnost i postaviti odgovarajuću matematičku teoriju bilo je potrebno duže čekanje, tako da je hemija tek u XVIII veku počela sa uvođenjem formalizma u svoje redove [9].

Kako su akteri u ekonomskim problemima uglavnom ljudi (pojedinci, društvene grupe, korporacije ili države, koje se sastoje od ljudi i kojima upravljaju ljudi), to je bilo neophodno razviti matematičku teoriju koja će se baviti ljudima kako bi se mogla primeniti na ekonomske probleme. Takva teorija je razvijena i nazvana teorijom igara. Teoriju igara su sa ekonomijom prvi direktno povezali Oskar Morgenštern (Oskar

³ Svim čitaocima koji se više zanimaju za istoriju nauke uopšte, preporučujem delo *Kosmos* pokojnog američkog egzobiologa Karla Segana (Carl Sagan).

Morgenstern) i Džon fon Nojman (John von Neumann). Fon Nojman je bio jedan od pionira računarstva [13], bavio se i mnogim drugim problemima, a ustanovljena je i Fon Nojmanova nagrada za rad u oblasti teorije igara. Knjigom *Teorija igara i ekonomsko ponašanje* [9], Fon Nojman i Morgenštern udaraju kamen temeljac upotrebi matematike u ekonomiji. U uvodu knjige, ova dva autora obrazlažu uvođenje matematike u ekonomiju, a zatim postavljaju problem – pronaći rešenje igre koju igraju dva igrača, gde se pod rešenjem podrazumeva da se za svakog igrača definiše potez koji treba da odigra u zavisnosti od poteza koje su pre njega odigrali drugi igrači. Igraču se nudi optimalni potez, a igrač koji u svakom trenutku igra najbolji potez definiše se kao *racionalni igrač*. Pri tome [9]:

Skup elemenata (ulaza) S je rešenje ako ima dve osobine:

1. *nijedno $x \in S$ nije dominantno nad bilo kojim $y \in S$,*
2. *nad svakim $y \notin S$ dominantno je nek. $x \in S$,*

odnosno, drugim rečima:

3. *elementi skupa S su upravo oni elementi nad kojima nisu dominantni elementi iz S.*

Ulazi su u terminologiji Fon Nojmana i Morgenšterna mogući izbori igrača, a termin dominantan podrazumeva da izbor ne donosi manju korist igraču od izbora nad kojim je dominantan. Pri tome ova relacija nije ni tranzitivna, ni refleksivna ni simetrična, tako da je moguće da x bude dominantno nad y , y nad z , a z nad x .

U svojoj knjizi, ova dva autora daju još neke smernice za dalji rad, kako svoj tako i drugih naučnika koji su se bavili ovom oblašću. Na primer, rešenje koje bi primenjivao racionalan igrač mora sadržati odgovore i na neracionalne postupke drugih igrača, kakonebineracionalnost u igri postala prednost. Druga bitna opaska se odnosi na broj igrača – mada je broj "igrača" u ekonomiji jako veliki, on se često redukuje sam po sebi – poslodavci ne pregovaraju sa svakim zaposlenim pojedinačno već sa sindikatima, takođe kao veliki igrači nastupaju i udruženja trgovaca, udruženja potrošača, industrijski karteli...

Fon Nojman i Morgenštern uspevaju da reše samo slučaj dva igrača sa nultom sumom isplate⁴ (tj. koliko jedan dobije, toliko drugi izgubi), primećujući pritom da "mada ove igre nisu tipične za većinu ekonomskih procesa, one ipak sadrže neke osobine od univerzalne važnosti za sve igre

⁴ Tzv. zero-sum two person game.

i rezultati dobijeni odavde mogu biti osnov za generalnu teoriju igara”. Rešenju te univerzalne teorije se u svojim radovima približio Džon Neš (John Forbes Nash, junior).

Džon F. Neš, jr.

Roditelji Džona Neša bili su visokoobrazovani [12], a pored Džona imali su i kći Martu koja je bila mlađa od brata. Džon je od detinjstva bio jako introvertan, u školi nije pokazivao preterano zanimanje za nauku, ali je kod kuće sam smišljao zanimljive zadatke i rešavao ih, ponudivši tako obilje originalnih rešenja i za već poznate probleme. Neš je poslediplomske studije upisao 1948. na Prinstonu, gde su u to vreme radili i Fon Nojman i Morgenštern. Neš uzima kao temu za doktorat teoriju igara i ubrzo publikuje rad “Problem cenjkanja” [6], gde formalno matematički obrazlaže teoriju do koje je došao dosta ranije, o čemu svedoči i primer koji u radu navodi. Nakon ovog rada, Neš objavljuje još četiri članka, doktorira i zapošljava se kao profesor na MIT-u, gde upoznaje i svoju buduću suprugu, tada studentkinju. Ubrzo će, međutim, oboleti od šizofrenije, i posle decenija borbi sa svojom bolešću vraća se u normalni život krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka. Nakon što je 1994. podelio Nagradu Švedske banke u spomen na Alfreda Nobela za ekonomiju sa još dvojicom analitičara koji su se bavili teorijom igara (Rajnhardom Zeltenom (Reinhard Selten) i Džonom Harzanijem (John Harsanyi)) poraslo je interesovanje javnosti za njegov život, objavljena je knjiga pod naslovom *Blistavi um* (Beautiful Mind), a zatim je snimljen i istoimeni film koji je dobio nekoliko nagrada Američke filmske akademije (između ostalog za najbolji film).

Neš odbacuje ograničenja koja su postavili Fon Nojman i Morgenštern. U svom prvom radu [6], odbacuje ograničenje o nultoj sumi, a u drugom, “Nekooperativne igre” [7] ograničenje o broju igrača, dajući rešenje za n igrača. Osnovna teza “Problema cenjkanja” je da “nijedna akcija koju preduzima jedan od igrača bez pristanka protivnika neće poboljšati dobrobit igrača”. Slučaj je idealizovan pretpostavkama “da su igrači visoko racionalni, jednako vešti u cenjkanju i da u potpunosti znaju ukus i preferencije drugog igrača” [6]. Neš definiše funkciju korisnosti (“utility function”) na sledeći način:

- (a) $u(A) > u(B)$ znači da je A traženije od B,
 (b) $0 \leq p \leq 1 \Rightarrow u[pA + (1-p)B] = pu(A) + (1-p)u(B)$

Ovo je važna osobina linearnosti funkcije korisnosti.

Kako je prva pretpostavka bila da su igrači visoko racionalni, rešenje treba da zadovolji *racionalna*⁵ očekivanja igrača, i moguće je ta očekivanja realizovati kroz odgovarajući dogovor igrača. Neš smatra da ovakvo promišljanje ne isključuje cenjkanja u kojima samo jedan igrač dobija jer "u 'fer cenjkanju' je moguće postići dogovor u kome se metodom verovatnoće odlučuje ko dobija na kraju". Neš nudi primenu svog postupka u situacijama: monopol protiv monopola, trgovina između dve države ili pregovori poslodavca i sindikata. Primer koji daje je ipak daleko jednostavniji i svedoči o razdoblju kada je došao do ovih zaključaka:

Bilov posed	korist po Bila⁶	korist po Džeka
knjiga	2	4
pištaljka	2	2
lopta	2	1
štap	2	2
kutija	4	1
Džekov posed		
olovka	10	1
igračka	4	1
nož	6	2
šešir	2	2

Postoji samo jedno rešenje: Bil daje Džeku knjigu, pištaljku, loptu i štap, a dobija od Džeka olovku, igračku i nož. Arbitrarne vrednosti date u tabeli mogle bi biti izražene i u novcu koji je osoba spremna da plati za neko dobro. Sličan način razmene dobara, naravno ne ovako formalizovan, jeste onaj koji Adam Smit opisuje govoreći o preraspodeli viška vrednosti ka onima kojima ta sredstva trebaju.

Svoju teoriju, izloženu u ovom kratkom radu (svega 6 strana), Neš dalje razvija u "Nekooperativnim igrama" [7], koji je matematički daleko formalizovaniji rad. Neš prvo uvodi pojmove čista i mešana strategija (pure and mixed strategies). Neka je svakom i -tom igraču ($i=1\dots n$) dat skup mogućih čistih strategija $\pi_{i,c}$, onda su mešane strategije i -tog igrača

⁵ Nešov kurziv.

⁶ U ovom primeru je verovatno primereniji termin "vrednost" nego "korist".

definisane formulom $s_i = \sum_a p_{ia} p_{ia}$ i čemu važe sledeća ograničenja: $p_{ia} \geq 0$ i $\sum_a p_{ia} = 1$. Skup mešanih strategija očigledno sadrži i sve čiste strategije.

Na ovaj način se obezbeđuje to da je svakom igraču dostupan kontinuum strategija. Skup mešanih strategija koje igraju svi igrači označava sa $\mathbf{s} = (s_1, \dots, s_n)$, dok (\mathbf{s}, t_i) predstavlja skup $(s_1, s_2, \dots, s_{i-1}, t_i, s_{i+1}, \dots, s_n)$, ili jednostavnije, skup u kome je strategija i -tog igrača t_i umesto s_i . Neka je korist koju i -ti igrač ima od skupa \mathbf{s} definisana kao $u_i(\mathbf{s})$. Pri tom se podrazumeva da igrači igraju istovremeno, svesni posledica svojih i protivnikovih poteza. Neš definiše ravnotežnu tačku kao onaj skup strategija \mathbf{s} u kome za svakog igrača važi da ako jedino on promeni strategiju njegova se dobit neće uvećati, odnosno, strogo matematički zapisano $u_i(\mathbf{s}) = \max_{r_i} [u_i(\mathbf{s}; r_i)]$. Neš daje dokaz u svom radu da svakakonačna igrasapotpunom informacijom ima ravnotežnu tačku. Kasnije je ova tačka nazvana upravo Nešova ravnoteža (Nash equilibrium, [1]). Rozen je docnije dao kriterijume za jedinstvenost ravnotežne tačke [1] jer igra može imati više Nešovih ravnoteža. U "Nekooperativnim igrama", dato je i nekoliko jednostavnih primera ravnotežnih tačaka, koje ćemo ovde ponoviti. Oba primera imaju samo po jednu ravnotežnu tačku:

1.		Strategija 2. igrača	
		α	β
Strategija 1. igrača	a	$(1, 1)^8$	$(-10, 10)$
	b	$(10, -10)$	$(-1, -1)$

Igrači će odabrati strategiju (b, β) , znajući da im je sumarna vrednost takve strategije 9, a kontra strategije -9 . Na taj način obojica gube, ali ako bi npr. prvi igrač odigrao a , nadajući se da će drugi igrač odigrati α , drugi bi igrač odigrao upravo β jer na taj način on dobija 10 umesto 1, a prvi igrač gubi 10 umesto da dobije 1. Ista bi se situacija dogodila ukoliko bi drugi igrač odlučio da odigra α umesto β . Ukoliko bi igrači igrali naizmenično, već nakon trećeg poteza bi se ušlo u ravnotežnu tačku. Sličan je primer u tzv.

⁷ Neš u ovom radu koristi drugačiju notaciju nego u prvom, tako da verovatnoću odabira neke strategije obeležava sa c umesto sa p , dok sa p a ne sa u obeležava funkciju korisnosti, nazivajući je payoff umesto utility function. U ovom radu će biti korišćena jedinstvena notacija, kako bi se potencijalni čitalac poštedeo razmišljanja o ovim varijacijama.

⁸ Prvi broj u uređenim parovima u ovakvom zapisu igre označava korist za prvog igrača, a drugi broj za drugog igrača.

Zatvorenikovo dilemi [1]:

Dva čoveka su počinila ozbiljan zločin, uhapšeni su i zatvoreni u odvojene ćelije bez mogućnosti komunikacije međusobom. Tužilaštvo nema dovoljno dokaza i mogu biti osuđeni najviše na po dve godine. Stoga tužilac razgovara odvojeno sa svakim od njih, tražeći da potpiše priznanje čime bi mu kazna bila smanjena na godinu dana dok bi onaj ko ne potpiše priznanje dobio 10 godina zatvora. Ako obojica priznaju, dobiće po pet godina zatvora, što je i ravnotežna tačka. Ovo stoga što je ukupna vrednost igre za ma kog zatvorenika -12 ako ne prizna a -6 ako prizna zločin. Prikazano tabelarno, Zatvorenikova dilema ima sledeći oblik:

2.		2. zatvorenik	
		priznaje	ne priznaje
1. zatvorenik	priznaje	$(-5, -5)$	$(-1, -10)$
	ne priznaje	$(-10, -1)$	$(-2, -2)$

Već je navedeno ograničenje po kome se ravnoteža javlja u igrama u kojima igrači imaju punu informaciju o pravilima igre i preferencijama drugog igrača. Ovo se ograničenje može otkloniti na dva načina, a oba obuhvataju pretpostavku da se igra ponavlja. U prvoj varijanti, ista dva igrača igraju igru više puta, učeći tokom igre o posledicama svojih poteza i preferencijama drugog igrača.⁹ Druga mogućnost bi bila kada bi igrači bili predstavnici timova, takođe sa mogućnošću da uče iz prethodnih partija. Ovakva interpretacija je ređa, ali su je odmah prigrlili evolucionisti. Tako Majnard Smit i Prajs¹⁰ definišu evoluciono ravnotežno stanje [4]. U ovoj igri ponavljanja, koju neki autori nazivaju *superigra* [1], mogu se pojaviti i ravnotežne tačke kojih nije bilo u osnovnoj igri. U te ravnoteže se ulazi ako neko odigra strategiju koja se naziva "okidačka" strategija, i najčešće se pojavljuje u igrama sa više od jedne ravnoteže.

⁹ Ovakav bi slučaj bio ako bi dvoje šahista igralo šah jedan protiv drugog godinama, verovatno bi na kraju dovoljno upoznali onog drugog da bi rezultat iz partije u partiju ostajao remi.

¹⁰ J. Maynard Smith, G. R Price, *The Logic of Animal Conflict*, *Nature* **246** (1973), 15–18; cf. J. Maynard Smith, *Evolution and the Theory of Games*, Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Međutim, i igre sa nekompletnom informacijom koje se ne ponavljaju mogu se razmatrati. Džon Harzanji, koji je podelio Nobelovu nagradu sa Nešom i Zeltrenom, razmatrao je ovakve igre i pokazao da se one mogu prevesti od igara sa nepotpunim u igre sa nesavršenim informacijama [11]. Svaki igrač dodeljuje informacijama koje su mu nepoznate neku verovatnoću, sa mogućnošću da svoja uverenja ažurira ako se igra ponavlja, ili tokom protoka igre kako ona traje [1]. Kako je ideja o dodeljivanju određene verovatnoće nepoznatim parametrima potekla od Bajesa (Bayes), Harzanji je definisao nešto izmenjenu Nešovu ravnotežu koju je nazvao Bajes-Nešova ravnoteža (Bayes –Nash equilibrium) [11]. Na ovaj način se mogu razmatrati i ekonomske situacije sa asimetričnim informacijama.

Neš je pružio još jedan doprinos teoriji igara – razdvojio je nekooperativne igre od kooperativnih, koje su daleko teže za proučavanje, i ponudio novi pristup kooperativnim igrama [8]. U radu "Kooperativne igre dve osobe", Neš pokazuje da se kooperativne igre mogu razbiti na dve nekooperativne igre, gde u prvoj igri igrači razmenjuju informacije. On u ovom radu daje rešenje za slučaj dva igrača. Pod kooperativnošću se podrazumeva mogućnost dva igrača da prodiskutuju problem i dođu do optimalnog rešenja, kakvo bi, u slučaju Zatvorenikove dileme, bilo da nijedan od njih ne prizna zločin. Neš opet uklanja ograničenja koja su postavili Fon Nojman i Morgenštern, koje je u ovom slučaju da igrači mogu imati plaćanja sa strane, što Neš posmatra kao jednostavno proširenje mogućih strategija i sa njima povezanih koristi. Formalni tok pregovaranja koji Neš predlaže je sledeći:

Potez 1. Svaki igrač (i) odabira mešanu strategiju koju će primeniti ako se ne postigne dogovor. Ova strategija (t_i) je pretnja igrača i .

Potez 2. Igrači obaveštavaju jedan drugog o svojim pretnjama.

Potez 3. Igrači **nezavisno** odabiraju minimum ispod koga neće ići (d_i)

Potez 4. Određuju se moguće koristi. Ako postoji tačka takva da " $i \text{ } \exists u_i > d_i$ ", dogovor je moguć, i svaki igrač i će imati korist u_i , u suprotnom izvršavaju se pretnje t_i i korist će biti $u_i(t_1, \dots, t_n)^{11}$.

Primer koji možemo navesti jeste pregovaranje oko formiranja Vlade Republike Srbije 2004. godine. Ako posmatramo samo odnos DSS i DS, potezi bi (koliko mi možemo saznati) bili sledeći:

¹¹ Funkcije korisnosti su individualne, a zavise od poteza svih igrača.

1. DS odlučuje da ne podrži manjinsku vladu, a DSS da će se obratiti nekom drugom (SPS) da podrži Vladu ukoliko to ne učini DS.
2. Putem sredstava javnog informisanja stranke obaveštavaju jedna drugu o svojim pretnjama.
3. Stranke odlučuju šta je minimum ispod koga neće ići (broj mesta u Vladi, verovatno i u upravnim odborima velikih kompanija).
4. Kako nije bilo moguće pronaći opciju u kojoj bi bili zadovoljeni apetiti obe stranke, dogovora nema, već se sprovode pretnje.

Vraćajući se na Adama Smita, slično bi izgledao dogovor (u ovom slučaju prećutni) između švercera plemenitih metala i vlasti u Španiji i Portugalu.

Neš odmah primećuje da takva igra ima beskonačno ravnotežnih stanja, tako da ne dobijamo rešenje odmah, ali dobijamo skup u okviru koga se mogu tražiti rešenja. Dalje u radu Neš dokazuje da rešenje postoji, da je jedinstveno, i daje način da se ono nađe kao i samo rešenje za dva igrača. Drugi pristup koji Neš nudi u istom radu je aksiomatski, ali pokazuje da je rešenje isto.

Zaključak

Ekonomski problemi prošli su dug put od opisivanja do početka egzaktnog rešavanja. Adam Smit je u XVIII veku uočio određene pravilnosti, a tek od sredine XX veka se krenulo sa formalizacijom tih pravilnosti. Džon Neš je uklonio mnoga ograničenja koja su postavili njegovi prethodnici, omogućujući svojim naslednicima hod mnogo širom stazom i sa daleko boljim vidikom pred sobom. Danas je moguće pronaći mnogo primera primene Nešovog rada, pre svega u razmatranjima vojnih strategija, ali i u ekonomiji koja je danas veće bojno polje sa dalekosežnijim posledicama nego ijedan rat do sada.

LITERATURA

1. Forgó, F., Szép, J., Szidarovsky, F. (1999). *Introduction to Theory of Games: Concepts, Methods, Applications*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

2. Гермейер, Ю. Б. (1976). *Игры с противоположными интересами*. Москва: Наука.
3. Крушевский, А. В. (1977). *Теория игр*. Киев: Вища школа.
4. Kuhn, H. W. et al. (1996). The Work of John Nash. In: *Game Theory. Journal of Economic Theory* 69, 153–185.
5. Myerson, R. B. (1999). Nash Equilibrium and the History of Economic Theory. *Journal of Economic Literature* 36, pp. 1067–1082.
6. Nash, Jr., J. F. (1950). The Bargaining Problem. *Econometrica* 18, 155–162.
7. Nash, Jr., J. F. (1951). Non-Cooperative Games. *Annals of Mathematics* 54, 286–295.
8. Nash, Jr., J. F. (1953). Two-Person Cooperative Games. *Econometrica* 21, 128–140.
9. Von Neuman, J., Morgenstern, O. (1953). *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton: Princeton University Press.
10. Smit, A. (1998). *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*. Novi Sad: Global book.
11. Stojanović, B. (2003). Ekonomisti nobelovci / John F. Nash, Reinhard Selten, John Harsanyi. *Ekonomski anali* 158, 201–221.
12. <http://turnbull.mcs.st-and.ac.uk/~history/Mathematicians/Nash.html>
13. <http://turnbull.mcs.st-and.ac.uk/~history/Mathematicians/vonNeumann.html>

Vladimir Burgic

John F. Nash as a Successor of Adam Smith

Summary

A work of John F. Nash, Jr., as a successor of Adam Smith is discussed, with their biographies given. Nash is presented as a scientist who managed to make economic science more empirical, using game theory concept previously developed by Oskar Morgenstern and John von Neumann. Nash has removed barriers set by Morgenstern and von Neumann. Nash's relation with Smith is compared with relations between Tiho Brahe, Johan Kepler and Isaac Newton.

Key words: John Forbes Nash, Jr., Adam Smith, Economy, Game Theory.

Nenad Petrović

Tutor: dr Dejan Šoškić

Ekonomski fakultet u Beogradu

KORPORATIVNO UPRAVLJANJE U SRBIJI – problemi i rešenja –

Tranzicija je proces koji sa pravom zaokuplja najveći deo naše svakodnevnice. To je proces koji se najvećim delom oslanja na privatizaciju kao osnovu promena privrednog sistema. Međutim, korporativnom upravljanju, kao najvažnijem delu procesa prestrukturiranja, kod nas se pridaje veoma malo značaja. Promena privrednog sistema je upravo i započeta zbog njegove hronične neefikasnosti u odnosu na tržišnu privredu baziranu na privatnoj svojini. Potreba uspostavljanja efikasnog korporativnog upravljanja stoji u osnovi procesa tranzicije i privatizacije, odnosno, efikasnost korporativnog upravljanja potvrđuje uspeh procesa privatizacije i tranzicije.

Korporativno upravljanje može se definisati kao sposobnost preduzeća da artikuliše dugoročne interese vlasnika. Ono se zasniva na definiciji i realizaciji vlasničkih prava i zaštiti manjinskih vlasnika i spoljnih investitora u korporativnoj vlasničkoj strukturi. Efikasno postavljeno korporativno upravljanje omogućuje kreaciju efikasnih preduzeća, što je ključni preduslov za razvitak i čitave nacionalne ekonomije.

Usled impozantnog razvitka i uticaja privatnog sektora na ekonomski razvoj i na kreiranje radnih mesta, na Ministarskom sastanku OECD-a, 27–28 aprila 1998, odlučeno je da se donese, u saradnji sa vladama članicama, set korporativnih principa. Principi su ozvaničeni na Ministarskom savetu održanom 26–27 maja 1999.

OECD principi korporativnog upravljanja¹

a) Prava akcionara

Korporativno upravljanje treba da zaštiti prava akcionara.

- A. Osnovna prava akcionara uključuju pravo na pouzdane metode registracije vlasništva, prenos akcija drugima, dobijanje na vreme

¹ OECD – Principles of Corporate Governance.

relevantnih informacija o korporaciji, učestvovanje i glasanje na skupštini akcionara, izbor članova odbora i učestvovanje u profitu korporacije.

- B. Akcionar ima pravo da učestvuje u odlučivanju, a i da bude dovoljno obavešten o fundamentalnim promenama u korporaciji.
- C. Akcionar bi trebalo da ima priliku da efektivno učestvuje i glasa na skupštinama i da bude informisan o pravilima, uključujući i procedure glasanja, koje se primenjuju na skupštinama akcionara.
- D. Struktura kapitala i aranžmani koji omogućavaju određenim akcionarima da ostvare kontrolu disproporcionalnu njihovim akcijama treba da budu saopšteni.
- E. Treba dozvoliti da tržište kontrole korporacija funkcioniše na efikasan i transparentan način.

b) Jednak tretman akcionara

Korporativno upravljanje treba da ostvari jednak tretman svih akcionara, uključujući i manjinske i inostrane akcionare. Svi akcionari treba da imaju priliku da ostvare zadovoljenje kod narušavanja njihovih prava.

- A. Svi akcionari iz iste klase treba da budu tretirani jednako.
- B. Čuvar akcija treba da glasa na način dogovoren sa vlasnikom akcija.
- C. Od članova odbora i menadžera treba zahtevati da iskažu bilo kakav materijalni interes u transakcijama ili stvarima koje se tiču preduzeća.

c) Uloga drugih zainteresovanih u korporativnom upravljanju

Korporativno upravljanje treba da prizna prava drugih zainteresovanih, zasnovana na zakonu, i da ohrabri aktivnu saradnju između korporacija i drugih zainteresovanih u stvaranju bogatstva, zaposlenja i održivosti finansijski zdravih preduzeća.

- A. Korporativno upravljanje treba da osigura da su prava drugih zainteresovanih zaštićena zakonom i poštovana.
- B. Kada su interesi drugih zainteresovanih zaštićeni zakonom, oni treba da imaju mogućnost da ostvare efektivno zadovoljenje kod kršenja njihovih prava.

- C. Korporativno upravljanje treba da dozvoli mehanizme za participaciju drugih zainteresovanih zasnovane na merilu jačanja performansi.
- D. Kada učestvuju u procesu korporativnog upravljanja, drugi zainteresovanui treba da imaju pristup relevantnim informacijama.

d) Otvaranje informacija i transparentnost

Korporativno upravljanje treba da na vreme obezbedi tačne informacije o svim materijalnim stvarima koji se odnose na korporaciju, uključujući finansijsku situaciju, performanse, svojinu u upravljanje kompanijom.

- A. Otkrivanje informacija treba da uključi, ali ne i da bude ograničeno na materijalne informacije (finansijski i operativni rezultati, ciljevi, vlasništvo, zarade članova odbora, faktori rizika, pitanja zaposlenih, struktura i politike upravljanja).
- B. Informacije treba da budu pripremljene i saopštene u skladu sa najvišim računovodstvenim standardima.
- C. Načini distribucije informacija treba da obezbede fer, na vreme i jeftin pristup relevantnim informacijama od strane korisnika.

e) Odgovornost upravnog odbora

Korporativno upravljanje treba da osigura strateško vođenje kompanije, efektivan nadzor nad menadžmentom od strane odbora i polaganje računa odbora kompaniji i akcionarima.

- A. Članovi upravnog odbora treba da deluju na osnovu potpunih informacija i u skladu sa interesima akcionara i kompanije.
- B. Kada odluke mogu različito uticati na različite grupe akcionara, upravni odbor treba da tretira na fer način sve akcionare.
- C. Upravni odbor treba da osigura podvrgavanje odgovarajućim zakonima i da uzme u obzir interese drugih zainteresovanih.
- D. Upravni odbor treba da ispunjava određene osnovne funkcije (preispitivanje i vođenje korporativne strategije; izbor, nagrađivanje i nadzor; preispitivanje zarada glavnih izvršnih lica; nadziranje i upravljanje potencijalnim konfliktom interesa menadžmenta – zloupotrebe imovine korporacije; obezbeđenje integriteta sistema računovodstva i izveštavanja kompanije; nadzor efektivnosti

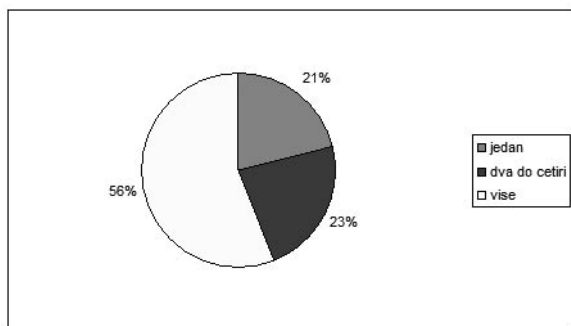
prakse upravljanja; nadzor procesa objavljanja informacija i komunikacija).

- E. Upravni odbor treba da bude u stanju da izvrši objektivno prosuđivanje poslova korporacije, nezavisno od menadžmenta.

Stanje korporativnog upravljanja u Srbiji

Za ocenu opšteg stanja korporativnog upravljanja u Srbiji neophodna je empirijska građa.²

Osnovni cilj svake kompanije jeste poslovanje u interesu svih vlasnika, odnosno uvećanje vrednosti svih vlasnika. Dostizanje tog cilja zavisi od većeg broja činilaca kao što su struktura svojine u preduzeću, transferabilnost svojine i zaštita manjinskih vlasnika.

Grafik br. 1: broj vlasnika preduzeća.³

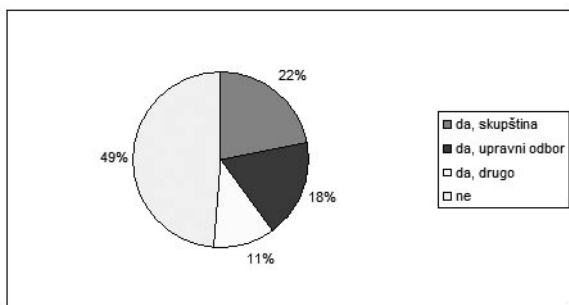
Akcije su gotovo isključivo obične, sa pravom glasa. Takvo stanje je posledica sporosti privatizacije, kao i suštinske nerazvijenosti akcionarstva.

Transferabilnost svojine je najčešće ograničena. Razlog tome leži, delom u karakteru društava sa ograničenom odgovornošću gde po zakonu pri prodaji vlasništva od strane jednog deoničara ovog tipa preduzeća

²U toku 2002. godine, tokom novembra i decembra, izvršeno je anketno istraživanje u 101 preduzeću. Dve osobine preduzeća od najvišeg značaja za način funkcionisanja su kvalitet upravljanja i status preduzeća. Na pitanja su odgovarali: predsednici upravnih odbora, članovi upravnih odbora, direktori, predsednici skupština akcionara, vlasnici i drugi.

³ *Unapređenje korporativnog upravljanja* (Boris Begović i grupa autora, Beograd, 2003).

prednost imaju ostali, delom u zakonu o privatizaciji koji ograničava promet akcija iz privatizacije po starom modelu, a delom iz svesne odluke samog menadžmenta da se akcijama snizi cena kako bi ih onda oni sami otkupili.

Grafik br. 2: zaštita manjinskih akcionara.⁴

Zaštita manjinskih akcionara postoji u važećem zakoniku ali se to ne poštuje i u samoj praksi. Čak, po oceni polovine anketiranih, nema nikakvih metoda u njihovim preduzećima kojima bi se štitila prava manjinskih akcionara.

Klasično pitanje iz oblasti korporativnog upravljanja je ko dominira firmom – vlasnik, upravni odbor ili direktor? Iz istraživanja proizilazi da upravni odbor dominira u polovini preduzeća, vlasnici odlučuju u četvrtini preduzeća (manje, privatne firme), dok je uloga direktora skromna. Međutim, na drugo postavljeno pitanje⁵ odgovori pokazuju da su upravni odbori kontrolisani od strane direktora. U čak 96 % preduzeća upravni odbori često ili uvek prihvataju predloge direktora, što svedoči o njegovom uticaju na odlučivanje unutar preduzeća.

⁴ Unapređenje korporativnog upravljanja (Boris Begović i grupa autora, Beograd, 2003).

⁵ Tabela br. 1: u kojoj meri upravni odbor usvaja predloge direktora.

	u %
Praktično uvek	31
Često	65
Retko	0
UO obično razmatra predloge članova UO	4

Tabela br. 1: u kojoj meri upravni odbor usvaja predloge direktora.⁶

U Srbiji je tokom prethodnih decenija uticaj političkih struktura izvan preduzeća bio veliki i često dominantan. Taj uticaj je tokom poslednjih godina bitno smanjen. Dok je ranije izbor svakog direktora bio uslovljen političkom saglasnošću, ili je direktor čak nametan od strane političkih faktora, sada je tek u svakom dvadesetom preduzeću bilo takvog uticaja. Međutim, ni sada uticaj politike nije potpuno eliminisan, mada je znatno manji nego ranije. Uticaj politike je vrlo visok kod privatizacije, jer Zakon o privatizaciji daje državi pravo inicijacije privatizacije svakog preduzeća, pa tako, stvaranjem lista preduzeća za ubrzanu privatizaciju, državni organi direktno utiču na proces.

Od najveće važnosti za kvalitet korporativnog upravljanja je da skupština vlasnika bude valjano organizovana i da vrši svoj posao. Međutim, tu se javljaju ograničenja, jer u velikom broju preduzeća (40 %) ne mogu svi vlasnici da prisustvuju skupštini i glasaju.

Važno pitanje rada svake skupštine je i mogućnost vlasnika sa malim brojem akcija ili malom ulogom da ispolji svoju volju, bilo glasanjem u odsustvu, bilo preko zastupnika, bilo poštom. Kod nas, u čak 50% preduzeća nije predviđena takva mogućnost, dok je u 85% zastupanja zastupnik drugi akcionar istog preduzeća. Bitna anomalija korporativnog upravljanja kod nas je i to što direktori u nekim preduzećima, pod pretnjom otkazima i drugim vidovima pritisaka, primoravaju zaposlene da prenesu ovlašćenja u raspolaganju akcijama na njih, kako bi sprečili prodaju akcija i samim tim zaštitili svoje interese. Dolazak novih vlasnika otvorio bi mogućnost dovođenja novog menadžmenta, dok su postojeći upravni odbori u većini slučajeva pod kontrolom menadžera.

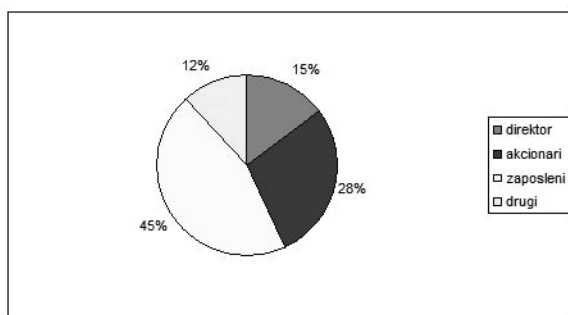
Sledeće pitanje se odnosi na demokratiju u skupštini, odnosno prava glasanja vlasnika po načelu jedna akcija jedan glas. U dve trećine

⁶ Unapređenje korporativnog upravljanja (Boris Begović i grupa autora, Beograd, 2003).

preduzeća svi akcionari su u jednakom položaju bez obzira na veličinu paketa u njihovom vlasništvu, dok u trećini postoje restrikcije koje imaju za svrhu ograničenje glasačkih prava vlasnika većinskih paketa akcija. Čak u petini preduzeća postoji maksimalan broj glasova koje vlasnik može da poseduje.

Upravni odbori su osnovni organ upravljanja preduzećima. Njihova osnovna odgovornost je obezbeđenje dugoročne profitabilnosti preduzeća, nadzor nad menadžmentom, usvajanje poslovne strategije i šticećenje interesa firme i njenih vlasnika. U Srbiji postoji nešto drugačije rešenje po kome upravni odbor deli vlast sa direktorom.

Položaj upravnog odbora je određen i načinom na koji je izabran, odnosno na čiji predlog je on izabran, tj. kome duguje lojalnost.

Grafik br. 3: na čiji predlog je izabran upravni odbor.⁷

Ovi podaci ukazuju da UO nisu vezani za direktora, mada je moguće da je u nekim preduzećima predlog direktora formalno na skupštini izneo neko drugi, posebno iz kruga zaposlenih. Da bi UO uspešno radili, bitno je da poseduju sve potrebne informacije o preduzeću. Međutim, pokazalo se da u izvesnom broju preduzeća (10%) nije takav slučaj; tu direktori ili vlasnici smatraju da postoje informacije koje UO ne treba da zna. U velikom broju preduzeća, nijedan član UO ne prima nikakvu nadoknadu, što se objašnjava time da još uvek živi pravilo da je biti član radničkog sveta za pojedinca čast koja se ne plaća.

⁷ Unapređenje korporativnog upravljanja (Boris Begović i grupa autora, Beograd, 2003).

U tradiciji svakog srpskog preduzeća je da odlučujuću ulogu u vođenju poslova igra direktor. To je podsticano od strane političkih činilaca, kojima je bilo u interesu da imaju lojalnog pojedinca sa potpunom kontrolom nad preduzećem, dok su nadzorni odbori, nominalno najvažniji organi, imali samo dekorativnu ulogu u životu preduzeća. Po našem zakonu, direktor je zaseban organ sa ovlašćenjima koja proizilaze iz zakona, a koja su veća nego u zakonima razvijenih zemalja, što mu omogućava jači položaj nego što je uobičajeno.

U polovini preduzeća direktor je samostalan, dok je u preostalima njegova uloga ograničena ili UO ili saradnicima koji i sami poseduju određenu samostalnost. Dosta bivših direktora je smenjeno, delom zbog neuspešnosti, a delom i zbog izrazite pripadnosti pojedinim političkim strukturama. U ogromnom broju preduzeća direktor prima fiksnu zaradu, što nije naročiti podsticaj za njihov rad, dok u manjem broju imamo klasičan koncept nagrađivanja glavnog izvršnog menadžera u vidu kombinacije fiksne plate i dela koji zavisi od rezultata poslovanja firme, dok u malom broju firmi postoji naglašeno podsticajan metod nagrađivanja, gde plata direktora direktno zavisi od poslovanja, pa direktor u punoj meri deli rizik sa firmom.

Transparentnost i otkrivanje informacija su jedan od najbitnijih elemenata u praksi korporativnog upravljanja i funkcionisanja tržišta kapitala. Stanje sa informisanošću članova skupštine je vrlo loše, jer tek u petini preduzeća članovi dobijaju unapred pisane materijale i priliku da ih analiziraju radi aktivnog učestvovanja u radu skupštine. Gotovo tri četvrtine preduzeća uopšte ne informišu javnost o svojim poslovnim rezultatima, već se samo zadovoljavaju zakonskom obavezom dostavljanja završnog računa upravi prihoda (samo jedno preduzeće objavljuje izveštaje na internet sajtu). I sam metod pisanja izveštaja i metodologija na koju se oni oslanjaju uglavnom ne zadovoljavaju međunarodne standarde izveštavanja.

U praksi se javlja čitav niz problema koji se tiču korporacijske kontrole:⁸

1. Neke forme razvodnjavanja kapitala koje su se javile u našoj zemlji, u situaciji kada su zainteresovani eksterni kupci platili za kupovinu određenog paketa akcija, nakon čega se ispostavilo da kupljeni paket donosi manji procenat vlasništva u odnosu na deklarisanu u ponudi, govori o neadekvatnoj zakonskoj zaštiti manjinskih akcionara.

⁸ *Quo vadis SICG* (dr Dejan Šoškić, Ekonomski fakultet Beograd, januar 2004).

2. Tendencija zatvaranja preduzeća, tj. njihovog isključivanja sa javnog tržišta akcija često se u praksi javlja kao odgovor menadžmenta na izazove koje nosi status javnog, otvorenog akcionarskog društva. Umesto da taj status bude poželjan i tražen od strane preduzeća radi veće finansijske fleksibilnosti i smanjenja cene kapitala, nadjačava interes menadžmenta da preduzeće izvuku sa javnog tržišta radi sopstvenog preuzimanja kontrolnog paketa ili jednostavnije manipulacije nad postojećim, neupućenim i disperzovanim vlasnicima. Ovakvi postupci u praksi bivaju praćeni i neprihvatljivim formama lobiranja i pritisaka (otkazi, pretnje i sl.), što sve vodi ka isključivanju preduzeća sa tržišta.

3. U praksi se dešavaju i sasvim jasne zloupotrebe glasačkih prava. Akcionarima se nude neprimerene, protivzakonite forme ovlašćenja, ugovora o zastupanju i sl., a neke odredbe statuta i poslovnika o radu bitno odudaraju od međunarodnih principa funkcionisanja akcionarskih društava, pa i postojećih zakona.

4. Trgovanje akcijama u praksi teče prilično neregulisano. Dosta je slučajeva trgovanja po preduzećima, mimo finansijskih institucija, uz zloupotrebe instituta poklona, nasledstva i ovlašćenja. Firme kćeri kupuju akcije matične kompanije, iste akcije imaju višestruke cene ili preduzeća zabranjuju ispostavljanje elementarnih podataka o svom poslovanju postojećim ili potencijalnim akcionarima.

5. U slučaju sporova, sudovi su nedovoljno efikasni, često nemoćivisani i neinformisani, i bez dovoljno znanja o specifičnim ekonomskim pitanjima, naročito iz oblasti korporacijskog upravljanja. Nije retkost da se i postojeći propisi različito tumače.

Unapređenje korporativnog upravljanja u Srbiji

Cilj unapređenja korporativnog upravljanja u Srbiji trebalo bi da bude maksimizacija vrednosti preduzeća, uz pretpostavku o poštovanju zakonskih i finansijskih obaveza prema drugim zainteresovanim, što ukazuje da ekonomska utakmica treba da bude uređeno područje delovanja.

Rešavanje problema dobrog korporativnog upravljanja zavisi i od strukture vlasništva u preduzeću. Bitno unapređenje očekivano je od privatizacije i prelaska preduzeća iz ruku partijskih činovnika u ruke privatnih vlasnika, koji imaju više podsticaja da dobro rade i unapređuju poslovanje firme.

Model privatizacije u Srbiji (kombinacija prodaje 70% društvenog i državnog kapitala jednom investitoru i besplatna podelapreostalih 30% za-

poslenima) olakšava principal-agent problem⁹. Realno je očekivati da ubrzo po privatizaciji započne proces dalje koncentracije vlasništva, u cilju pretvaranja akcionarskih društava u društva sa ograničenom odgovornošću, kao pogodniji oblik za manja preduzeća sa manjim ili malim brojem vlasnika. Bitan činilac brzine i uspešnosti ovog procesa je i prinuda novog vlasnika da po fer ceni otkupi preostale akcije i zatim statusno reformiše preduzeće.

U akcionarskim društvima je problem u odvojenosti svojine od upravljanja, tako da je tu određena regulacija dobrodošla. U preduzećima doo¹⁰ tipa broj vlasnika je znatno manji i bolje su informisani o radu firme, a veza između svojine i upravljanja znatno bliža. Regulacija akcionarskih društava je u svim zemljama šira i obuhvata:

- zakonodavna rešenja (zakon o preduzećima),
- berzansku regulaciju, gde berze, odnosno komisije za hartije od vrednosti postavljaju dodatne uslove onim preduzećima koja žele da im se akcije kotiraju (listiraju).

U vreme sveopšte ekonomske i finansijske integracije, svako naše preduzeće koje pretenduje na uspešan nastup na svetskom finansijskom tržištu mora biti dobro vođeno i mora poslovati na način koji je uobičajen i prepoznatljiv potencijalnim investitorima. Valjano korporativno upravljanje je važno ne samo za privlačenje ozbiljnog kapitala iz sveta, već i za proširenje domaćeg tržišta kapitala kroz privlačenje domaćih individualnih i institucionalnih investitora. Da bi se poverenje posednika novca ponovo steklo, nužno je jasnije i bolje nego drugde upravljati preduzećem i to dobro upravljanje demonstrirati na uverljiv način.

Pored mehanizama unutar samih preduzeća za poboljšanje korporativnog upravljanja, postoje i spoljašnja pravila, zakoni i institucije koji bi trebalo da obezbede konkurentski ambijent poslovanja i disciplinuju sve igrače unutar preduzeća. Najvažniji među tim institucijama su antimonopolska regulacija, pravna zaštita vlasničkih prava, informaciono otkrivanje i računovodstvena i revizorska regulacija, dobro uređen finansijski sistem, stečajno zakonodavstvo i praksa i antikorupcijska politika.

Antimonopolske (prokompetitivne) politike doprinose stvaranju konkurentnog tržišta, koje stvara snažne podsticaje ekonomskim akterima

⁹ Teškoća koja nastaje usled razdvajanja funkcije upravljanja od vlasničke funkcije u privatnim preduzećima, na osnovu različitih interesa vlasnika i menadžera.

¹⁰ Društva sa ograničenom odgovornošću.

da rade u korist preduzeća i povećavaju njegovu vrednost. Važnu ulogu u tome ima uklanjanje svih barijera (tržišnih i netržišnih, ekonomskih i političkih) i stvaranje konkurentskih tržišta, kao i otvaranje prema svetu.

Dobra sudska zaštita nužna je iz dva razloga. Prvo, radi zaštite svojine malih vlasnika, kao svojevrsna brana zloupotrebama onih koji kontrolišu poslovanje kompanije. Drugo, zaštita ugovora povećava sigurnost poslovanja i time smanjuje transakcione troškove na račun dobro upravljanih preduzeća.

Računovodstvena pravila trebalo bi da pruže realnu sliku o finansijskom položaju preduzeća, dok bi revizija trebalo da pruži nezavisnu i nepristrasnu ocenu kvaliteta finansijskih iskaza preduzeća.

Uređen i poslovan bankarski sistem proizvodi konkurenciju među preduzećima kojima su krediti potrebni, a koja može imati blagotvorno dejstvo na korporativno upravljanje. Prikupljajući informacije radi odobravanja kredita, banke mogu da doprinesu informacionom otvaranju firmi i da poboljšaju informisanost svih aktera – od vlasnika, analitičara do potencijalnih investitora – kroz kreditno rejtingovanje preduzeća.

Strategija unapređenja korporativnog upravljanja u Srbiji trebalo bi da bude zasnovana na nekoliko graditeljskih blokova:¹¹

- unapređenje Zakona o preduzećima, koji postavlja temelj funkcionisanja preduzeća i upravljanja preduzećima da bi se na bolji način regulisalo funkcionisanje preduzeća u Srbiji;
- unapređenje finansijskog zakonodavstva, posebno u delu o vlasničkim pravima i transakcijama sa njima, ali i regulacija berze, bankarstva, osiguranja, računovodstva, finansijskog izveštavanja itd.;
- unapređenje drugog srodnog privrednog zakonodavstva, koje daje okvir za poslovanje preduzeća – antimonopolski zakon, zakoni o stečaju, obligacionim odnosima i slično;
- unapređenje vladavine prava, donošenje razumnih zakona i njihovo poštovanje, posebno funkcionisanje pravosudnih organa, čija je svrha zaštita zakona, ugovora i vlasničkih prava;

¹¹ *Unapređenje korporativnog upravljanja* (Boris Begović i grupa autora, Beograd, 2003); *Izazovi korporativnog upravljanja u privatizaciji* (dr Dejan Šoškić, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003).

- podsticanje stvaranja povoljne klime za poboljšanje korporativnog upravljanja, a posebno u domenu dobrovoljnog usvajanja najbolje prakse, jer zakonima i pratećom regulacijom nije ni moguće, niti dobro detaljno propisati rešenja upravljanja preduzećem, pa na preduzećima ostaje da sama unapređuju tehnologiju upravljanja na osnovu domaćih i stranih iskustava koja su dala najbolje rezultate;
- na bazi OECD principa, izvršiti harmonizaciju nacionalnog zakonodavstva, i to pre svega Zakona o privrednim društvima, Zakona o tržištu hartija od vrednosti i Zakona o računovodstvu i reviziji kao i drugim relevantnim zakonima koji imaju uticaja na korporativnu kontrolu;
- sačiniti nacionalni kodeks najbolje prakse kao jasnu smernicu učesnicima u privrednom životu o značaju korporativne kontrole i načinu postizanja efikasnog korporativnog upravljanja i ugraditi elemente nacionalnog kodeksa u relevantne institucionalne kriterijume.

Zaključak

Uređenje korporativnog upravljanja pre svega je posao samih preduzeća, koja, polazeći od minimuma koji postavljaju odgovarajući zakoni i druga regulacija, biraju oblike funkcionisanja prema sopstvenoj percepciji onoga što je najbolje. Tako je i u svetu razvijen koncept najbolje prakse, gde dobri rezultati pojedinih kompanija, uz razmenu iskustava, ukazuju na dobre primere korporativne prakse, koja se zatim širi i predstavlja putokaz ostalima. U interesu je preduzeća da odabere najbolje metode korporativnog upravljanja i stoga svako preduzeće koje teži uspehu ispituje i unapređuje metode funkcionisanja.

Oblast korporacijske kontrole u Srbiji je veoma zapostavljena. Postoji potreba da se, na bazi OECD principa, izvrši puna harmonizacija nacionalnog zakonodavstva. Neki pomoci u dobrom pravcu su učinjeni u procesu reforme privrednog zakonodavstva ali je to daleko od dovoljnog. Ozbiljniji rezultati se mogu očekivati ako nadležni državni organi uoče potrebu celovitog i harmonizovanog pristupa uređenju ove izuzetno značajne oblasti.

Srbija ne poseduje dovoljno kvalifikovanih ljudskih resursa i prateće institucije koji bi obezbedili vrhunsko i sofisticirano korporativno upravljanje kakvo poseduju razvijene zemlje. Stoga je za Srbiju izazov da

se podstakne stvaranje sistema korporativnog upravljanja koji bi bio u skladu sa domaćim mogućnostima, tradicijama i iskustvom, ali zasnovan na dobrim idejama i iskustvima drugih zemalja. Da bi zaostajanje Srbije u činionicima dobrog upravljanja preduzećima bilo što više smanjeno, nužna je ne samo izgradnja institucija, već i obuka ljudi – kako iz institucija, tako i iz preduzeća – koja bi trebalo da ih bliže upozna sa finesama dobrog korporativnog upravljanja.

LITERATURA

1. Boris Begović, Rajko Bukvić, Boško Mijatović, Boško Živković, Dragor Hiber, *Unapređenje korporativnog upravljanja*, Beograd, 2003.
2. Dr Dejan Šoškić, *Quo vadis SCG*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2004.
3. Dr Dejan Šoškić, *Izazovi korporativnog upravljanja u privatizaciji*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.
4. OECD Principles of Corporate Governance.

Nenad Petrovic

The Possibilities of the Corporative Management in Serbia: Problems and Solutions

Summary

This paper deals with the elements of the corporative management and the possibilities of its implementation in Serbia. The author pays special concern to the description and the analysis of the obstacles with which Serbia is facing in the process of transition in the sense of implementation of the corporative management, the solution proposals, which pays attention to the specific facts of the Serbian tradition and the customs.

Key words: Corporative Management, Transition, Serbia

Vesna Vesnic

Tutor: Jasmina Vignjevic, MA

IFC-SEED

FINANCIAL LEASING AND ITS ROLE IN THE FINANCIAL MARKET DEVELOPMENT (WITH FOCUS ON TRANSITIONAL COUNTRIES)

This essay was mainly based on the rich and voluminous expertise and documentation of the International Finance Corporation, World Bank

Introduction

Importance of well functioning financial sector is more and more evident and positive interrelation between developed financial sector and economic growth has been publicly recognized. The approach of deepening and broadening domestic capital markets, has once again led into exercising financial leasing as a proven capital source.

Because the leasing company retains legal ownership of the leased asset, it enables a firm to qualify for use of leased equipment based on its generated cash flow rather than its credit history, assets, or capital base. Twenty ears ago, new or small firms without adequate collateral or a credit history would have faced severe difficulties in obtaining financing. Today's fascinating growth of leasing industry has made much needed capital available to a broad range of enterprises.

Current Situation on Developing/Transitional Financial Markets

After comparing conditions of access to finance for small and medium enterprises in countries that suffered heavily under the war with countries that escaped the communist regime more or less peacefully, conclusion is obvious: in the former war regions, today's GDP is still below the pre war-level (60% in the Bosnia Herzegovina) financial sector underdeveloped and heavily indebted. Almost all transitional countries are facing unfavorable conditions for developing one of the most important economic sectors; usually due to factors such as:

- exogenous factors such as political shocks and weak legal environments, especially regarding commercial law and financial regulation;
- supply side factors such as banks' risk aversion, staff that lack training and mismatched term structure that inhibit term lending;
- demand side factors such as a large number of young micro, small and medium-sized enterprises without credit history, and their lack of familiarity with credit approval process.

Problems with constituting healthy financial sectors are not the only one. One very important thing to add is a lack of good cooperation between financial sector (especially banks and investors) and economy in general, but especially small and medium sized enterprises:

- there is a major market gap in the supply of domestic loans to the private sector in terms of GDP compared to the EU (some 20% only, where the EU is at 135% according to ECB);
- banks give priority to international active enterprises and to their subcontractors as to invest into MSE (small and medium enterprises);
- leasing is underdeveloped in SEE (southeast Europe);
- factoring is often still unknown;
- credit insurance – if available – is too expensive for MSE, they prefer to go for the risk;
- high collateral is required (150% and more);
- venture capital, in particular early stage finance is highly underdeveloped and not an option for MSE;
- business Angels are rather inexistent, except for family and friends;
- there is a lack of equity culture;
- there is a lack of guarantee mechanisms in some Balkan states and if they exist they are rather small and have a low leverage 1:3 compared to 1:10 and more in EU;
- guarantee mechanisms are sometimes very slow;
- interest rates (18% and more) are high for MSE: generally higher than for large businesses;

- there is a insufficient supply of medium and long term loans;
- a major demand from the MSE side when it comes to financing problems is adequate business support services.

Recently, economic situation has been a little bit improved in small enterprises sector due to the combined efforts from privatisation of the banking sector and large businesses, increase of foreign direct investment, transfer of know-how, support from the international private and public community such as international banks (EBRD, CEB/KfW, EIB), commercial banks (such as Commerzbank), foundations, donors, sometimes with technical assistance from the EU of the support of micro-credit institutions.

Financial Leasing as the Capital Resource

When talking about definition of financial leasing one should notice - there is no universal definition, it rather varies from country to country. Leasing could be characterized as rent, credit arrangement, outright disposition (sale) or sale with different payments. Common definition states that financial leasing is a form of credit arrangement including certain payments for a specified period of time in exchange for a use of an asset for most of its useful life with an arrangement or option for the eventual acquisition for ownership.

Following features should be mentioned:

- the lease transfers ownership of the asset to the lessee by the end of the lease term;
- the asset serves as the collateral;
- the lessee has the option to purchase the asset at a price which is expected to be sufficiently lower than fair value at the date the option becomes exercisable that, at the inception of the lease, it is reasonably certain that the option will be exercised;
- the lease term is for the major part of the economic life of the asset, even if title is not transferred (usually leasing contract will not be less than two years as of the date when the contract was signed);

- at the inception of the lease, the present value of the minimum lease payments amounts to at least substantially all of the fair value of the leased asset; and
- the lease assets are of a specialized nature such that only the lessee can use them without major modifications being made.

When deciding for leasing instead of using other financial sources, one must notice many advantages: possibility to start/expand business with minimal immediate expense, availability, lower transaction costs, flexibility, tax incentives, simpler security arrangements...

Leasing should be also distinguished from the micro leasing. Micro leasing assists clients acquire assets which drives wealth. The main difference between leasing and micro leasing is in the credit analysis of the client and interest rate is usually 17–18% higher than for SME leasing.

Leasing Industry

Leasing can be tracked back thousands of years, although it has evolved considerably during the last 40 years. The industry evolved from being a manufacturer's selling technique into a specialized financial service with the formation of the first independent leasing company in 1952 in the United States. The industry extended to Europe and Japan in the 1960s and has been spreading through developing countries since the mid-1970s. By 1994 leasing had been established in over 80 countries, including over 50 developing economies. In 1994 over US\$350 billion of new vehicles, machinery and equipment was financed through leasing, accounting for about an eighth of the world's private investment. In OECD countries up to a third of private investment is financed through leasing.

And here are some figures showing the role of leasing in the global economy:

Global Volume Growth	
<u>year</u>	<u>volume in US\$(bln)</u>
1978	40.8
1980	63.6
1982	84.9
1984	110.2
1986	173.4

1988	273.8
1990	331.6
1992	323.3
1994	356.4
1996	428.1
1998	432.5
2000	499.0

Leasing in Europe

In Europe financial leasing had started its development at the end of 50-ties – beginning of 60-ties. In the year 2002, European leasing companies invested almost 200 billion Euro through leasing transactions despite overall economic depression, which represents a 3.4% increase in real terms as compared with the previous year.

One can note, looking at leasing activity through geographical perspective, 72 per cent of leasing activities in Europe are carried out by leasing companies of four countries, namely: France, Germany, Italy and the UK. In total amount of investments, leasing accounts for average of 12.5% in EU countries. However, it should be noted that distribution is not equal at national level - in the Netherlands leasing composes only 6.3 per cent, while in France and Italy it is 16 per cent.

Outside the European Union the indicators in some countries are even higher – in Switzerland leasing composes 23.6 per cent of total amount of investments, in Romania the figure is amazingly high – 30.7 per cent! In Europe it is common to divide leasing activities into real estate and equipment leases. In 2002, real estate leasing amounted to almost 39 billion euros (i.e. 18% more than in 2001) while equipment leasing remained virtually unchanged at 160 billion euros (i.e. 0.45% more than in 2001).

In 2002 nearly 80 per cent of leasing operations in Europe were equipment leases. The most common leased asset in Europe is automobiles (33 per cent in 2002). They are followed by machinery & industrial equipment (25%), road transport vehicles (19%), computers & business machines (12%), and big tickets (ships, aircrafts, railways, and rolling stock, with 4%). Those figures are average in Europe, but the division is not equal depending on countries. In Germany for example, the leasing of cars composes 50 per cent of all equipment leases, while leasing of industrial equipment composes only 10 per cent of equipment leases. In Italy those figures are very different

– leasing of cars composes less than 25 per cent, while leasing of industrial equipment is more than 50 per cent of all equipment leases.

When looking at primary contract terms pro equipment leases, it appears that lease terms between 2 and 5 years account for the vast majority of equipment lease contracts in all European countries (77% in 2002), except Romania (18%). As compared to 2001, the number of lease contracts with maturities exceeding 10 years dropped by 58% in 2002.

Importance of Leasing in Developing Economies

Developing countries are driving most of the leasing industry's growth today: between 1988 and 1994, new leases written increased from US\$15 billion to US\$44 billion. A ripple-effect of related development impacts leasing can be identified, with each subsequent being more widespread and powerful than the previous:

- more SMEs access financing;
- the industry grows rapidly as lessors gain experience, and potential borrowers come to understand leasing;
- increased competition stimulates new product development (leasing to new sectors, cross-border leases, and so on) and sometimes reduced spreads;
- private investment in capital equipment has increased in many countries which have developed leasing industries;
- leasing companies help develop capital markets: on the asset side, they introduce small and medium businesses that previously relied on informal financing, supplier credit, and internal cash generation to formal financial markets. They also increase financing options for larger companies. On the liability side, leasing companies' efforts to mobilize debt and equity help deepen and broaden domestic capital markets. Leasing companies mobilize debt by:

- 1) borrowing from banks and finance houses or where available, pension funds and insurance companies;
- 2) issuing bonds or other marketable instruments. This broadens the choice and liquidity of instruments on domestic capital markets;
- 3) finally, securitizing their lease receivables.

International Financial Corporation's Lessons of Experience

The International Finance Corporation (IFC), an affiliate of the World Bank, promotes the economic development of its member countries through investment in the private sector. It is the world's largest multilateral organization providing financial assistance directly in the form of loan and equity to private enterprises in developing countries.

With most of its investment activities, IFC responds to financing requests from private investors. In much of its capital markets work, however, IFC takes the initiative. Leasing is a prime example. IFC initiates concepts, undertakes feasibility studies, sounds out potential technical partners, helps draft business plans and operating policies and mobilizes funding. More broadly, IFC seeks to extend the leasing industry to more countries and to promote vigorous, competitive leasing industries in countries where it already exists.

IFC's Specific Roles in Promoting Leasing Companies

Technical Assistance › Feasibility Study › Identify Sponsors ›
Business Plan › Operating Policies and Agreements › Funding ›
Governance and Follow-up Financial Assistance

A frequently observed pattern involves an initial equity investment by IFC in a new leasing company, followed later by a loan. For example, IFC invested US\$0.6 million in Ghana's first independent leasing company in 1991, invested a further US\$0.15 million in 1993, and provided a US\$5 million loan in mid-1993 to help expand the company's foreign currency lease portfolio. Experience has showed that IFC work has inspired other sponsors to further investing: for each dollar provided by IFC to leasing companies, other sponsors have put in over three dollars. Thus, IFC's commitments of US\$374 million have been associated with total financing of US\$1.5 billion. Mobilization rates were higher in Europe and Middle East/North Africa.

Leasing in Serbia

Leasing existed in Serbia in various forms in the past; however, only when Financial Leasing Law was passed and came into force in June 2003, a solid ground was established for the development of leasing. Serbia was the first country in the region to pass such a law and the result is tremendous. The law defines three (patires meaning?) in the transaction; stipulates repossession of the leased object if the lessee fails to pay leasing installments, which is its crucial element – the authorities are obliged to repossess the lease six days within filing the case in-court. The minimum term on which a leasing contract will be concluded may not be less than two years as of the date when the contract was signed. For project financing leasing can provide up to 100% financing (even though praxis show contracts between 2 and 5 years with client participation in leasing between 10 and 25%) And finally, tax incentives are provided (e.g. total amount of leasing remuneration can be deducted from income tax base).

The situation resulted in quite a number of own and international leasing companies presented in Serbia. There are nine (Raiffeisen Leasing, Hypo Leasing, LB Leasing, S-Leasing, HVB Leasing, Kb Leasing, Porsche Leasing, TBI Leasing, VB Leasing) Just after passing Leasing Law those companies have established The Leasing Committee, thus trying to combat problems in this young industry through joint effort. Those nine are just now forming The Association of Leasing Companies in Serbia, ALCS. In total, these companies have concluded around 2,500 contracts, with a total volume of around 40 million euros. The aggregate plan of all companies is to finance more than 200 million next year.

These figures can be valuable when comparing results with our neighbors: in Macedonia 2, 5 years after introducing Financial Leasing Law only 2 leasing companies finance solely vehicle purchase; in Bosnia and Herzegovina situation is quite different-only last year equipment and vehicle purchase in amount of 100 million euros was financed through means of leasing even though financial leasing law has not been introduced yet!

The range of products leased in Serbia is quite high – passenger cars, light and heavy commercial vehicles, trucks, trailers and various sorts of equipment and machinery, construction equipment, generators, food processing, geomechanic, printing, medical and other equipment (balance between leased equipment and vehicles is not satisfying: it is 20:80 for the

vehicles). In this area leasing companies are very user-friendly welcoming all requests and financing those that analysis proves economically valuable.

Unfortunately, there are still many aspects that need to be clarified. In a number of cases, the tax treatment is still not clear, which sometimes makes transactions difficult or too costly. Some aspects in legislation have been applied more as a matter of automatism, meaning that some laws have been implemented without any consideration of the practical consequence for the business (real estate leasing is not included in Serbia Leasing Law). In addition, there is a big problem of the legal lending limit when a bank in Serbia sets up its own leasing company - it cannot lend to its daughter company more than 25% of its own capital, which forces leasing companies to look for refinancing possibilities abroad, which in turn is more complicated and expensive. The Register for leased equipment has not been formed and of course, the VAT Law is postponed to this year.

Conclusion

Because the leasing company retains legal ownership of the leased asset, it enables a firm to qualify for use of leased equipment based on its generated cash flow rather than on its credit history, assets, or capital base. Introducing financial leasing meant first and foremost that a large number of small and medium sized companies have been able to secure better access to financing. Figures show that every economy, after introducing leasing has grown more rapidly than ever – private investments increase, competition stimulates new product development. So leasing stimulates economy and *vice versa* suitable macroeconomic environment stimulates leasing.

Leasing finances over \$40 billion per year in new equipment and vehicle purchases in developing countries alone. As IFC insists on leasing as good source for driving economy in the right direction we should certainly expect a rise in leasing transactions, especially due to rise in a number of new-born east European countries. Developing and transitional countries are in process of introducing leasing law so we should expect very soon see some rise in figures.

This type of financial service in Serbia has seen a huge increase in popularity after the Financial Leasing Law was passed and the changes in the Tax Law introduced, whereby the service tax was abolished in case of financial leasing transactions. Unfortunately, there are still many aspects that need to be clarified when talking about Serbian leasing. A high level of cooperation between local institutions, the National Bank of Serbia,

ministries of finance and international economic relations, the Serbian Chamber of Commerce, etc should be an incentive for clarifying various matters, such as the tax authority. Good legal background is one of the crucial bases for developing financial leasing in Serbia.

LITERATURE

1. IFC. (1996). *Lessons of Experience Series. Leasing in emerging markets*. Washington: World Bank Publications.
2. IFC. (2003). *Traninig Seminar for Practitioners. Leasing as financial product*. Belgrade: SEED.
3. Lease Europe. *Annual Report*. 1997 and 1998.
4. Dr Albrecht Multifinger (2003). *Concept paper:2003 KFW Southeast Europe Financial Sector Development Symposium*.
5. IFC. *Review of Legal & Taxation Issues Associated with Financial Leasing Initiatives and Business Environment Constraints in Albania, Bosnia and Herzegovina and Macedonia*. Belgrade: SEED.
6. Financial leasing Law for Serbia and Montenegro: June 2003.

Vesna Vesnić

Finansijski lizing i njegova uloga u razvoju finansijskih tržišta (sa fokusom na zemlje u tranziciji)

Rezime

Činjenica da je star koliko i Babilon i Rimsko carstvo ne čini ga ništa manje interesantnim danas. Upravo je finansijski lizing taj koji omogućava novoosnovanim, a prvenstveno preduzećima male i srednje veličine, dakle onima bez kapitala i kreditne istorije, da dođu do opreme, mašina, vozila. Tako finansijski lizing daje podsticaj privredama u razvoju ili u tranziciji, stimulišući konkurenciju, privatne investicije, razvoj proizvodnje, ubrzavajući time sveukupni privredni razvoj. Tek sa donošenjem zakona o finansijskom lizingu u Srbiji i Crnoj Gori 2003. godine, ova tema je postala i naša realnost.

Ovaj esej pokušava da predoči kakva i kolika je uloga finansijskog lizinga u razvoju finansijskih tržišta, nudeći komparativnu analizu podataka za Evropu, zemlje u razvoju i Srbiju i predočavajući buduće pravce razvoja.

Ključne reči: finansijski lizing, finansijska tržišta, IFC.

PSIHOLOGIJA ∽ PSYCHOLOGY

Ивана Синковић

Тутор: мр Петар Јевремовић

Филозофски факултет у Београду

НАРЦИЗАМ И ПОЛИТИКА

Увод

Један од свакако многобројних начина на који друштво може да се посматра је да оно представља систем, те би његова дефинишућа карактеристика била однос тј. интеракција (комуникација) између његових делова. Притом су односи у друштву хијерархијски уређени и донекле формализовани. Полазећи од ових ставова, може се претпоставити да ће психодинамика појединца, бојећи његове односе са другим људима, утицати посредно и на функционисање система у целини. У оквиру психологије, постоји велики број теорија личности које би могле да се искористе за разматрање интеракције појединаца – друштво. Ја бих се у овом тексту ограничила првенствено на Кохутову теорију нарцизма, зато што сматрам да би њено релационистичко схватање настанка и испољавања субјекта¹ могло бити веома плодно за разјашњење одређених друштвених појава.

Политика

Политика је практичка дисциплина. Њен теоријски комплемент је политикологија (наука о политици). У том смислу, ја бих користила појам политике. Политика се односи на праксу, активности које су у вези са животом у организованој заједници. Овако дефинисана политика се не ограничава само на истакнуте личности, већ обухвата активности, праксу свих грађана која има као циљ одржавање, побољшавање или мењање постојећег друштвеног уређења и живота. Политика, као пракса везана за живот у организованој заједници, по природи ствари подразумева усмереност на другог. Као таква она је детерминисана, између осталог, и субјектовим доживљајем другог, који

¹ Ово, наравно, није једина теорија која наглашава важност односа са другим у развоју субјекта. Пре Кохута, о томе су писали Саливен, Лакан, Бион, Виникот и др., али ставови ових аутора неће бити разматрани у овом тексту.

је у нераскидивој вези са доживљајем себе, па и са нарцизмом самог субјекта. Одређујући доживљај себе и доживљај другог, нарцизам утиче и на процес моралног расуђивања и делања и на амбиције и идеале једног субјекта.

Кохутова теорија нарцизма. Принцип узајамности

Основни појам Кохутове теорије је појам селфа. Њиме је означена конфигурација самоосећања и самопредстављања субјекта која настаје у односу са другим – селфобјектом. Основна развојна улога селфобјекта је да организује огроман број утисака² којима је субјекат бомбардован по рођењу и да да називе његовом искуству. Развој нарцизма зависи, првенствено, од успешности селфобјекта у одржавању кохезивности субјекта у настајању и од процеса интернализације (преображавајућег поунутрења)³ функције селфобјекта. Према томе, појам нарцизма Кохут користи да би описао како је организован селф субјекта. Здрав или добар нарцизам подразумева кохезиван, чврст селф, јединствен у простору и времену, чије су примарне нарцистичке конфигурације⁴ модификоване: грандиозни селф у правцу здравих амбиција, што је могуће уколико

² Примарна психолошка конфигурација је као архипелаг – постоји мноштво изолованих утисака који настају под утицајем надражаја који долазе из тела, али и надражаја који настају под дејством спољашњих фактора (који бомбардују нервни систем субјекта, а које он не уме сам да организује). Њих треба повезати у једну, складну и смислену целину. Функцију повезивања утисака у јединствен доживљај и субјекта у једну целину има селфобјект (најчешће, мајка). У том смислу, он је у служби субјекта, одржава његову нарцистичку равнотежу. У наредним периодима развоја субјект треба ту функцију да интернализује.

³ Процес интернализације, тј. преображавајућег поунутрења подразумева да током развоја унутар субјекта настају структуре, као последица постојања селфобјекта, које преузимају оне функције које је селфобјект имао до тада. Према томе, то је поунутрење јер субјекат постаје способан да сам чини оно што је до тада чинио селфобјекат; преображавајуће је јер се током тог процеса субјекат мења у правцу све веће аутономије од селфобјекта, тј. од спољашњих структура (Кохут, 1999, стр. 27–50, 333–359).

⁴ Примарне нарцистичке конфигурације, архајски грандиозни селф и идеализовану родитељску слику карактеришу фантазми (несвесни, примитивни психички израз инстинктивног покретача који се везује првенствено за ниже развојне фазе, а од фантазије се разликује нижим степеном модификованости под утицајем реалности) о савршености, недодирљивости и свемоћи, сопственој и селфобјекта, респективно (Кохут, 1999, стр. 27–50).

је субјекат прихватио своја ограничења, а идеализована родитељска слика у правцу здравих идеала, што је омогућено постепеним увидом у несавршеност селфобјекта. Нарцистичка равнотежа (осећање самопоштовања, достојанства, и сл.) кохезивног селфа је релативно независна од спољашњих фактора и, стога, релативно стабилна.

Здрав нарцизам би, у идеалном случају, даље требало да се развије у космички нарцизам.⁵ Суочавајући се са пролазношћу (селф)објеката и (селф)објектних односа, селф се суочава и са чињеницом о сопственој пролазности. Да би се надаље здраво развијао, субјекат треба да прихвати ту чињеницу, не само на интелектуалном, него и на емоционалном плану и да донекле дезинвестира селф, да део нарцистичких катекси⁶ инвестира на “концепт учествовања у наиндивидуалној и безвременој егзистенцији.”⁷ Селф се проширује, а као крајњи резултат је промена става са “Ја сам центар света” на “Ја сам део света,” тј. децентрација од сопствених примитивних нарцистичких тежњи.

Важно поље манифестације оваквог става према себи је доживљај другог, односно оно што је Кохут назвао “полукруг менталног здравља.”⁸ О њему Кохут говори као о подршци наредној генерацији.⁹ Но, тиме се тумачење овог става не исцрпљује. О “полукругу менталног здравља” би се могло говорити и да је пред плугом био било ко други уместо Одисејевог сина.¹⁰ Прича би у оба случаја изражавала прихватање туђег нарцизма као равноправног сопственом – узајамност. Ничији нарцизам се не сме жртвовати ради сопственог јер и један и други имају право на одржавање и

⁵ Исти текст.

⁶ Катекса или инвестиција означава количину психичке енергије која је уложена у одређену психичку функцију, структуру или спољашњи објекат, особу, идеју и сл.

⁷ Исти текст.

⁸ Прича о “полукругу менталног здравља” је анегдота о Одисеју који је покушао да избегне одлазак у Тројански рат правећи се да је луд. Емисари грчких држава, Агамемнон, Менелај и Паламед, затекли су га како оре заједно са упрегнутим волом и магарцем и баца со преко рамена у бразде; на глави је имао шешир у облику купе и правио се да не познаје посетиоце. Паламед је посумњао на превару; узео је Одисејевог сина, Телемаха и бацио га пред плуг. Одисеј је одмах скренуо плуг, направивши полукруг, како би заобишао сина и на тај начин се одао (Кохут, 1999, стр. 305–326).

⁹ Ово је директна последица прихватања концепта о наиндивидуалној и безвременој егзистенцији, јер се подршком наредној генерацији омогућава трајање и напредак човечанства.

¹⁰ У том случају се не би могло директно говорити о подршци наредној генерацији.

ниједан није мање важан. Децентрација од сопствених примитивних нарцистичких тежњи се, у овом случају, манифестује као “стављање у заграду”, на тренутак, својих тежњи и узимање другог у обзир. Овакав доживљај другог, поред односа према њему, одређиваће и акције усмерене на њега.

Морална аутономија

Морална аутономија је расуђивање о моралној исправности неког поступка и делање у складу са тим. Реч “расуђивање” указује на когнитивне, умне процесе који би требало да буду релативно независни како од спољашњих (ауторитета, конвенција, закона, итд.), тако и од унутрашњих чинилаца (тежњи, емоција, интереса, итд.).¹¹ Уколико пођемо од Кохутовог “полукруга менталног здравља”, морално исправним би се сматрало такво делање које не повређује нарцизам другог, односно које поштује принцип узајамности. Пошто се нарцизам, тј. амбиције и идеали разликују од особе до особе, онда је вероватно и да ће различити субјекти различито оцијенити исти поступак. Стога, расуђивање, као унутарсубјективни процес који би се ослањао на апстрактне принципе, није довољно за моралну аутономију. Неопходно је узети оцену другог у обзир.¹² То подразумева комуникацију између моралног субјекта (онога ко акцију врши) и, да тако кажем, “моралног објекта” (онога ко акцију трпи). Према томе, морално расуђивање је когнитивни процес са специфичним захтевима за афективитет субјекта – захтевом за децентрацијом од примитивних нарцистичких тежњи – који је увек и интересубјективни процес.

Шта је потребно да би субјекат достигао овај стадијум моралног развоја? С обзиром на то да је морално аутономно расуђивање, с једне стране, когнитивни процес, потребан је висок

¹¹ За примере моралне аутономије види Кохут, 1999, стр. 171–207.

¹² Кантов формални принцип моралног расуђивања (делај тако да максима твога деловања може да важи за универзални закон) био је интерепретиран на различите начине. Неки аутори су га критиковали због могуће некомуникативности, односно неузимања другог у обзир. С друге стране, постоје аутори који не сматрају Кантов принцип затвореним у себе. Просторно ограничење ми не дозвољава да ову полемику изложим детаљније (заинтересовани читалац се позива да прочита текст Јевремовић, 1995).

¹³ Најпознатија теорија когнитивног развоја, теорија Жана Пијажеа, говори о поклапању моралног и интелектуалног развоја (Мирић, 2002, стр. 97–166).

ниво развијености (виших) когнитивних функција,¹³ што је могуће тек са децентрирањем од сопствене тачке гледишта и од конкретне ситуације. То омогућава размишљање на апстрактном нивоу. Међутим, у теоријама когнитивног развоја које су примарно под утицајем Пијажеове теорије говори се само о интелектуалној децентрацији. Како је морално расуђивање, зато што укључује друго, прожето и ван-разумским елементима (нпр. емпатичност), потребна је децентрација и на том плану, која се одвија на (психички) дубљем нивоу него интелектуална децентрација. Тек стављајући на страну своје примитивне нарцистичке тежње, особа може да размотри ефекте њених акција на друге и да, имајући то у виду, одлучи да ли да неку акцију предузме или не.

Према томе фактор психодинамике (нарцизам у овом случају), прожимајући когнитивне, конативне и афективне процесе личности, значајно утиче на процес моралног расуђивања и делања и, као такав, важан је аспект политичког деловања појединца. Међутим, мали је број оних који на нивоу нуклеарног селфа¹⁴ достижу стадијум децентрације од сопственог примитивног нарцизма, што би се огледало у доследном поштовању принципа узајамности и поступању у складу са њим. Стога би у држави требало да постоји нешто што би спречило самовољу, што би присилило и властодршце и грађане да поштују принцип узајамности. Ту улогу имају друштвене регулативе, као још један важан подсистем друштва.

Друштвене регулативе

Друштвене регулативе, тј. закони и обичаји су спољашњи притисак на субјекат да поштује принцип узајамности. Оне су у служби спречавања стања самовоље и хаоса у друштву у којем би свако био вођен сопственим грандиозним фантазијама.¹⁵ Важно је не допустити да у друштву један човек или мала група људи стекну такав утицај који би им омогућио да себе поставе изнад закона, односно да крше законе а да због тога не буду санкционисани. Законима се настоји да се онемогући произвољност и да се одржи континуитет принципа којим је држава вођена. Ипак, да би регулативе на задовољавајући

¹⁴ Овим појмом, Кохут означава сржну структуру личности у оквиру које су смештени за субјекат дефинишући идеали и амбиције (Кохут, 1999, стр. 175–176).

¹⁵ Види фусноту број 4.

начин испуниле функцију одржавања реда у држави, а у складу са принципом узајамности, требало би да испуне извесне услове.

Прво, друштвене регулативе би требало да буду вођене основним принципом вођења државе и у складу са њим јер се тиме обезбеђује њихова доследност и конгруентност регулатива. Основни принцип којим би требало да буде вођено здраво, грађанско друштво требало би да омогући одржавање осећања достојанства и самопоштовања (основне манифестације доброг нарцизма) сваког грађанина. Један од често разматраних принципа је принцип праведности којег су још Платон и Аристотел сматрали основним принципом вођења државе. Праведност, према Аристотелу, подразумева бригу за добробит другог који је по природи једнак,¹⁶ те су једнака и права на добробит. Да би субјекат могао да брине о добробити другог грађанина, треба прво да га прихвати као себи равноправног. Могло би се закључити да једино особа која је прихватила туђ нарцизам као равноправан сопственом на нивоу нуклеарног селфа може да буде истински праведна. Према томе, принцип поштовања туђег нарцизма, тј. принцип узајамности, уткан је и у принцип праведности како га је Аристотел схватио. Ово је још један аргумент о важности здравог нарцизма за политички живот.

Друштвене регулативе би требало да буду конкретизација овог основног принципа. Уколико је тако, онда би сваки појединац у држави требало да може да одржава сопствени нарцизам, да испуњава своје амбиције и одржава своје идеале, под условом да не угрожава туђе.

Обавезу (и дужност) заштите грађана, одржавања принципа праведности и узајамности, требало би да имају полиција и војска. То су институције којима је дозвољено да одузму слободу делања појединцу и на тај начин угрозе његов нарцизам. Но, та њихова дужност би требало да је ограничена само на оне који крше принцип узајамности и строго контролисана, пре свега, законима којима ће бити експлицитно исказано у којим случајевима, на који начин и у којој мери они имају право да угрозе некога.¹⁷

Остале институције у држави, такође, треба да буду контролисане. Добро развијен механизам контроле уз ефикасно санкционисање прекршаја друштвених регулатива чини један од

¹⁶ Овде се мисли на субјекте који имају статус грађанина. Види Аристотел, 1997,

¹⁷ То је најчешће резервисано за случајеве када одређени субјекат прекрши друштвене регулативе и оглуши се о захтев за узајамношћу.

основних стубова праведног друштва у којем би самовоља била спречена. Институције би контролисале једна другу, док би у исто време грађани контролисали сваку од њих. Због тога је важно да грађани буду политички активни и одговорни. Притом, потребно је да сваки грађанин за себе критички размотри политику институција како би се избегло некритичко везивање за туђе ставове. Ефикасни механизми санкционисања повреда принципа праведности и узајамности представљају начин на који би се ови принципи могли утемељити као идеали које формалне државне институције подржавају. Уколико је систем санкционисања неефикасан, повреде принципа праведности и узајамности остају некажњене. Уколико, поред тога, поштовање тих принципа не доводи ни до чега другог осим до патње и, чак, егзистенцијалне угрожености, ови идеали бивају доведени у питање. Оваква ситуација може да доведе до дестабилизације селфа, што изазива јаку стрепњу, те субјекат настоји да овакво емоционално стање превазиђе на неки начин. Ово је посебно погубно за појединце који су у фази формирања идеала, који су рањиви и пријемчиви на различите утицаје.

Најтеже је санкционисати субјекте који имају моћ¹⁸ у друштвеној заједници. Најчешће се догађа да, што је већа моћ појединца или групе, утолико мање поштују друштвене регулативе. То се делом може објаснити фантазмом¹⁹ о недодирљивости и omnipotentности који су утолико изразитији уколико је моћ већа, а делом може бити и директна последица количине моћи којом се “располаже.” Ако се моћ схвати као интерсубјективна категорија, онда већа моћ не значи ништа друго него већи број појединаца у чије име се одлучује. Што је њихов број већи, већи је број оних који ће подржати чак и акције којима се крши принцип узајамности, јер се доживљавају као акције које су делом сопствене. А што је већи број оних који подржавају такве акције мања је вероватноћа осуде. Према томе, уколико желимо да развијемо праведно, законима

¹⁸ Моћ је, према Хани Арент, интерсубјективна категорија, а не инхерентно својство појединца. “Моћ одговара људској способности не само делања, већ делања у сагласности. Моћ никада није својство појединца; она припада групи и постоји онолико дуго колико се и група држи заједно. Када за некога кажемо да ‘има моћ’ ми, у ствари, кажемо да га је извесна група људи овластила да дела у њихово име. Оног тренутка кад та група од које потиче моћ ишчезне, његова моћ такође нестаје.” Арент, 2002, стр. 56.

¹⁹ Види фусноту број 4.

вођено друштво, у којем подсистеми могу ефикасно да контролишу једни друге, у којем би систем санкционисања био ефикасан, моћ би требало да буде расподељена у заједници. Ово би требало да буде јасно формулисано и формализовано на највишим нивоима управљања државом и у сагласности са принципом узајамности. У тоталитарним државама, на пример, моћ је концентрисана у рукама мале групе људи и, на крају крајева, једног човека. Могућност контроле је, самим тим, смањена и неретко се он или они постављају изнад закона или се доносе такви закони какви су потребни да би задржали своју актуелну позицију.

Друштвене регулативе би, такође, требало да свим учесницима у друштвеном животу обезбеде највећу могућу аутономију у оквирима свог места у друштвеном поретку. Прво, то је један од основних циљева којима тежи субјект²⁰ у свом развоју, те би држава требало да учини оно што је у њеној моћи да му то олакша. Друго, само независан субјекат може да буде ефикасан, одговоран и морално аутономан субјекат у систему контроле и политичком животу уопште.

Тек када је моћ распоређена по друштвеним институцијама и када је свака од њих релативно аутономна у односу на друге могућа је њихова међусобна и ефикасна контрола. Контрола би требало да буде вођена надређеним принципом (узајамност) како би се избегла арбитрарност. На пример, могуће је да свака институција, односно појединци у њој, имају своје интересе. У току интеракције и контроле њихови интереси се могу наћи у сукобу, те треба да постоји надређени принцип који не би смео бити нарушен и којим ће и интеракција и контрола бити вођене.

И на крају, али такође веома важно: друштвене регулативе би требало да буду јасно, недвосмислено формулисане из два разлога: прво, како би их различити људи тумачили једнако и тиме била смањена могућност злоупотребе, и друго, јасноћа регулатива учвршћује идеале на којима они почивају.

Начин расподеле моћи, механизми њене контроле и санкционисања повреда принципа узајамности, као најважнији фактори којима се обезбеђује настанак и одржавање праведног грађанског друштва, требало би да буду регулисани највишим и најважнијим правним актима које једна држава доноси и да буду

²⁰ С обзиром на то да и група, свеједно да ли је мала или велика, може имати субјективитет, она, такође, може тежити аутономији у односу на друге актере.

једносмислено формулисани и формализовани начини спровођења. Основни ефекат оваквог уређења друштва требало би да буде стабилност, извесност и, пре свега, сигурност грађана.

Настанак и одржавање идеологија и тоталитарних друштвених система

Посматрајући друштво као систем можемо рећи да је за његово функционисање пресудан однос између два главна његова подсистема: оних који су на управним функцијама и оних којима се управља. Из овакве перспективе, оправдано је разматрати одговорност грађана за оно што се у држави догађа, на супрот уобичајеним ставовима да су одговорне само политичке вође. У савременој политикологији је све чешће у употреби појам, код нас преведен као грађанско друштво (civil society), који, по неким ауторима, представља идеални начин функционисања друштва којем теже модерне државе. Грађанско друштво подразумева, између осталог, да су грађани одговорни и активни учесници у (политичком) животу заједнице, што иначе није нова идеја; таква је била пракса још код старих Грка. На пример, Аристотел је у “Уставу атинском”²¹ забележио да је Солонов устав садржао следећу тачку:

“...да они који се у страначким борбама не одреде ни за једну страну буду проглашени нечаснима и да буду лишени права грађанства.”

На основу казне коју је Солон прописао за политичко неопредељивање – лишавање грађанства, што је сматрано најтежом казном за једног грађанина старогрчког полиса, може се наслутити важност места које је активно учествовање у политичком животу заједнице заузимало у старој Грчкој. За прихватање активне улоге у друштвеном животу потребна је спознаја да сваки појединац може бити важан актер у политичком животу. Остварење такве улоге у друштву могуће је, наравно уз неопходне законске оквире, уколико се појединац децентрира од сопствених примитивних тежњи и доживи себе као подсистем једног већег система на чије функционисање може да утиче својим акцијама и кроз однос са другима. Прихватање одговорности коју оваква улога носи подразумева зрелу личност, чије формирање у значајној мери детерминишу искуства васпитавања

²¹ Аристотел, 1997, стр. 41.

²² Види Ђурић, М., *Предговор*. У: Аристотел, 1975.

и образовања. Свакако, ни ово сазнање није ново: и стари Грци су били свесни важности васпитања и образовања за политички живот заједнице, те су ти процеси били важни задаци државе.²²

Из аспекта Кохутове теорије, периоди друштвених криза били би посебно погодни за развој високо ирационалних и високо деструктивних идеологија и тоталитарних друштвених система. У таквим периодима, велики део грађана се осећа егзистенцијално угроженим и нарцистичка равнотежа је код великог дела грађанства фрагилна. Сиромаштво, аномија, и, последично, неизвесност и несигурност, у великој мери нарушавају осећање самопоштовања и достојанства грађана, а повећавају стрепњу. У таквим условима јавља се снажна потреба грађана да одрже нарцистичку равнотежу, чиме је отежано критичко разматрање идеја, планова и поступака властодржаца, поготово код оног дела становништва код којег когнитивне функције нису претходно биле високо инвестиране.

Један од аутора који је увидео централно место које идеологија има у самосвести њених следбеника је Карл Маркс. Према Марксу,²³ идеологија је форма свести, која кореспондира са несвесним потребама народа. Као таква, она најчешће нема основа у чињеничном стању ствари, те је она и лажна свест чија је основна функција да надомести недостатак у сопственом идентитету. На тај начин идеологија постаје део идентитета, тј. део свести и као таква не може да буде лако промењена. У оваквом друштву, вођа постаје онај који препозна неисказане потребе већег дела грађанства и гласно саопшти идеје које имају функцију да те потребе задовоље на изванредан начин.

Ако бисмо Кохутовим језиком изразили Марксове идеје, онда би идеологија имала функцију селфобјекта, односно одржавања фрагилне нарцистичке равнотеже субјекта. Нарушавањем нарцистичке равнотеже најчешће изазива снажну стрепњу од фрагментације селфа и исто тако снажну потребу да се равнотежа одржи, што се у највећем броју случајева постиже кроз нарцистичку идентификацију²⁴ са идејама израженим у идеологији. Огледајући се у тим идејама, које су у највећем броју случајева грандиозног карактера, субјекат умањује сопствено осећање инфериорности. Овакав психички механизам у

²³ Маркс, 1964.

²⁴ Нарцистичка идентификација је психички процес поистовећења са селфобјектом кроз који субјекат одржава своју нарцистичку равнотежу (одржава осећање достојанства, самопоштовања).

великој мери отежава морално аутономно расуђивање и делање јер је децентрација, у овом случају, од потребе одржавања нарцистичке равнотеже скоро немогућа. С обзиром на овакву функцију идеологије у организацији личности њених следбеника, она је у највећем броју случајева веома ригидна и неретко бива веома насилно одржавана, заговарајући непријатељство, чак мржњу и деструктивност, према било каквој различитости.

Тоталитарни вођа, генерално посматрајући, за оне који га подржавају има функцију аналогну идеологији – да одржи фрагилну нарцистичку равнотежу. Вођа за групу представља отелотворење идеализоване родитељске слике; кроз идентификацију са њим и оним што он чини и говори, умањује се сопствено осећање мање вредности, које неретко лежи у основи патолошког нарцизма. Одржавање вође уједно значи и одржавање грандиозности сопственог селфа, а оно што вођа ради се не доводи у питање јер је он отелотворење савршенства. Оно што вођине поступке и речи доводи у питање доживљава се као угрожавајуће јер ремети колико-толико стабилну организацију нарцистичког селфа. Важна последица овог процеса је политичка пасивност грађана што умногоме доприноси одржавању тоталитарног вође и идеологије.

Својом позицијом у групи, вођа са патолошким нарцизмом задовољава свој архајски грандиозни селф, тежећи све већој моћи како би задовољио растуће осећање omnipotentности. Остатак света не доживљава као независне центре иницијативе, већ као селфобјекат. Како сви постоје њега ради, он има потпуно право да чини све што би помогло испуњење његових грандиозних фантазија. Тако поништава нарцизам субјекта “с оне стране идеологије”, афирмишући, притом, нарцизам групе која га подржава, због чега и наставља да га подржава упркос високој агресивности и деструктивности према било чему што иоле одступа од идеологије.

Оваква разматрања указују да је тоталитарно друштво такво уређење друштвених односа у оквиру којег и они који владају и они којима се влада задовољавају сопствене патолошке нарцистичке тежње, због чега се оно и одржава. Због овога се не би могло рећи да је само један учесник тог односа одговоран за настанак и одржавање тоталитарног система, јер он представља резултат односа. Здрав нарцизам, овде у смислу стабилне и чврсте организације селфа, важан је фактор који смањује могућност јављања селфобјектних односа између делова система.

Улога процеса социјализације у развоју здравог нарцизма

Нарцизам појединца важан је фактор који посредно, преко доживљаја себе и других субјеката, амбиција и идеала и морално аутономног расуђивања и делања, одређује његов однос и акције према другима и друштву у целини. Питање које логично следи је – који фактори утичу на развој здравог нарцизма?

Улога породице и школе у том процесу биле би, свакако, најважније али ни значај осталих агенаса социјализације (медији и друге формалне и неформалне друштвене институције) не би требало занемарити. Процес васпитавања и образовања у којем се као основни образац понашања негује и подржава беспоговорно слушање и поштовање ауторитета погодује одржавању зависности у односу на ауторитете и слабом инвестирању у (више) когнитивне функције. Идеал не постаје критичко разматрање већ што већа верност и подржавање ставова ауторитета. Овакви процеси погодују развијању пасивног става према политици. Супротно оваквом начину, васпитање и образовање у току којих се ставља нагласак на когнитивне процесе, у којем се негује аутономија појединца и прихватање одговорности за сопствене изборе и акције требало би да обезбеди емоционалну зрелост грађанства и развијање критичности према сопственим и идејама, програмима и акцијама других субјеката.

Поред ојачавања когнитивних функција кроз њихову употребу у свим аспектима живота појединца и неговања аутономије, за развој здравог нарцизма су потребни и стабилни идеали. Рани развој идеала, њихово утемељење у структуре нуклеарног селфа, детерминисан је, пре свега, искуством у породици. Неговање принципа узајамности, уз остале наведене факторе (критичко расуђивање, зрелост личности), требало би да олакша развој и одржавање праведног грађанског друштва у којем би сваки појединац могао да остварује своје идеале под условом да не угрожава туђе. Важан фактор стабилности идеала је компатибилност идеала које негују различите друштвене формалне и неформалне институције. Уколико су, на пример, породични систем вредности, с једне стране, и општедруштвени, с друге, у колизији, појединац ће се осећати несигурним и збуњеним у датом тренутку, што може да поремети нарцистичку равнотежу.

Већ је речено да друштвене регулативе имају важну функцију у неговању и одржавању општедруштвених идеала кроз механизме санкционисања.

Важан фактор који одређује процесе васпитања и образовања је директна или индиректна уплетеност државног врха у исте. Сукоб интереса је неминован. Грађанско друштво подразумева политички активно, критички настројено и самосвесно грађанство и образовање које ће тежити формирању таквих особа. Међутим, таквим личностима је уједно и теже манипулисати, па се поставља питање да ли је државном врху до таквог грађанства стало. Улагање у образовање и информисање грађана је један вид активности државних институција којим показују да им је до таквог грађанства стало.

Закључак

У целини гледано, овај текст бимо гао да се посматра као покушај разматрања проблема односа појединаца – друштва са становишта једне психоаналитичке теорије настанка, развоја и испољавања личности. Уплетеност ирационалног дела личности у односе, одлуке, акције, на коју сам ја настојала да укажем у претходним одељцима, оправдава разматрање политике, па и друштвених феномена уопште, у вези са динамиком несвесног оних који су на управљачким функцијама, с једне стране, и оних којима се управља, с друге.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андрић, И. (1995). *Рађање фашизма*. Београд: Време књиге.
2. Арент, Х. (1994). *Истина и лаж у политици*. Београд: Филип Вишњић.
3. Арент, Х. (2002). *О насиљу*. Београд: Alexandria Press & Нова српска политичка мисао.
4. Аристотел, (1975). *Политика*. Београд: БИГЗ.
5. Аристотел, (1997). *Устав атински*. Београд: Плато.
6. Бион, В. Р. (1983). *Искусва у раду са групама*. Загреб: Напријед.
7. Јовановић, С. (1922). *О држави*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

8. Јевремовић, П. (1995). Антиномије моралности (оглед о Канту). У: Крњајић, С. (ур). *Моралност и друштвена криза*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
9. Колаковски, Л. (1985). *Главни токови марксизма* (трећи том). Београд: БИГЗ.
10. Кохут, Х. (1999). *Психоанализа између кривице и трагизма*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
11. Касирер, Е. (1972). *Мит о држави*. Београд: Нолит.
12. Колберг, Л (1968). Дете као филозоф морала. У: Ивић, И. и Хавелка Н. *Процес социјализације код деце*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
13. Макијавели, Н. (2002). *Владалац*. Београд: Дерета.
14. Маркс, К. (1964). *Немачка идеологија*. Београд: Култура.
15. Мирић, Ј. (2001). *Развој моралног мишљења*. Београд: Калеком.
16. Петровић В. (2003). У сенци Мефиста; немачки интелектуалци и националсоцијализам. У: *Зборник Београдске отворене школе*. Београд: Београдска отворена школа. Број 6, свеска 2.
17. Фројд, С. (1986). Масовна психологија и анализа Ја. У: Фројд, С. *Будућност једне илузије*. Загреб: Напријед.
18. Фројд, С. (1986). *Прилог уводу у нарцизам*. У: Фројд, С. *Будућност једне илузије*. Загреб: Напријед.
19. Winnicott, D.W, *Playing and Reality*. Penguin Books.

Ivana Sinkovic

Narcism and Politics

Summary

The starting point of this paper is that every society can be defined as a system of hierarchically organized and formalized relations between individuals or groups of individuals. Politics as one's practice connected to life in community implies one's direction toward the other and therefore appears only in relation with the other, that is, in society. If we understand the society and politics in this way, then each person's narcissism, as one of the most relevant factors that determine one's relationships, also becomes relevant for functioning of a society in whole and each individual can be seen as an important political subject. Therefore, citizens' active attitude toward politics, on one side, and a healthy attitude toward others, on the other, is of much significance for society and its politics. These two personal positions display themselves through morally autonomous, critical judging and acting and through accepting responsibility for occurrences in the society, which, if acquired or developed, enable the control of individuals at the top of social hierarchy by those that are lower. But above all individuals should stand social regulations with the task to keep pathological narcissism under control. Still, the mere existence of regulations is not enough: controlling mechanisms for each part of society and an effective penalty system for violation of underlying principle of regulations (reciprocity) are needed. I have tried to support these positions discussing a typical totalitarian society.

At the end, forming and acting of every individual is very much determined through the processes of upbringing and education that influence, on one side, the attitude toward others, and on the other, one's ideals and ambitions, all being indicators of one's narcissism.

Key words: Society, Politics, Individuals, Education.

Jelena Pavlović

Tutor: prof. dr Dušan Stojnov
Filozofski fakultet u Beogradu

DISKURS KAO NOVA TEMA U PSIHOLOGIJI

Uvod

Tokom relativno kratke istorije psihologije kao nauke, teme koje su se smatrale predmetom njenog proučavanja su se različito označavale: svest, nesvesno, ponašanje, kognicija. Diskurs se takođe može smatrati temom ili predmetom proučavanja psihologije, mada se većina teoretičara diskursa slaže da diskurs nije samo nova tema, kao i da analiza diskursa nije samo još jedan metod. Ovi pojmovi zapravo pripadaju novoj perspektivi u psihologiji koja se često označava kao “nova paradigma”, “postmoderna psihologija”, “kritička psihologija”, “socijalni konstrukcionizam”, “diskurzivna psihologija”. Ta nova perspektiva je nastala iz kritike osnovnih pretpostavki na kojima je psihologija tradicionalno počivala, a koje u osnovi proističu iz pozitivističkog shvatanja nauke. Kritikovane su, dakle, tvrdnje o neutralnosti i objektivnosti psiholoških saznanja, uzan opseg psihologije kao nauke (naglašavanje individualizma i proučavanje intrapsihičkih fenomena), redukcionizam implicitan manipulaciji varijablama i neprikladno imitiranje modela prirodnih nauka. Nova perspektiva je ponudila drugačiji pristup znanju, postavila nova istraživačka pitanja i usvojila nove metode. Pre nego što pređemo na dalje razmatranje osnovnih principa diskurzivnog pristupa, razmotrimo najpre njegove korene i sam pojam diskursa.

Pojam diskursa i zaokret ka diskursu u društvenim naukama

Diskurs je teško uhvatljiv pojam. Jedno od najstarijih značenja se odnosi na proces ili sposobnost rasuđivanja, dok se u većini rečnika pojam diskursa izjednačava sa pojmom konverzacije ili govorne razmene između ljudi. Možda se višeslojnost ovog pojma najbolje može sagledati praćenjem njegovog istorijskog razvoja.

Uobičajeno je da se u traganju za korenima postmoderne teorije, kojoj pripada i diskurzivni pristup, polazi od strukturalizma i njegovog tvorca, francuskog lingviste De Sosira (1857–1913). Ukazujući

na konvencionalnost veze znak/označeno, De Sosir je otvorio put za analizovanje kulture kao sistema znakova. Ipak, ostajući u okvirima strukturalizma, De Sosir je smatrao da samo jezik kao formalni sistem (*la langue*) može da bude valjan predmet proučavanja, ali ne i njegove manifestacije u govoru u pisanju (*la parole*), koje bismo mogli izjednačiti sa pojmom diskursa.¹

Za razliku od De Sosirovog strukturalističkog određenja diskursa, Vitgenštajn i Ostin otvaraju polje za funkcionalističko određenje: diskurs je jezik u upotrebi (*language in use*). Zajedničko ovoj dvojici filozofa jezika je prebacivanje fokusa sa strukture jezika na njegovu funkciju i specifične prakse vezane za određeni kontekst.

Zamislite kutiju sa alatom: tu je čekić, klešta, testera, šrafciğer, lenjir, lepak, ekseri i šrafovi; funkcije reči podjednako su raznolike kao i funkcije ovih objekata (Wittgenstein, 1953, parag. 11).

Vitgenštajn, dakle, koristi metaforu *jezik kao oruđe* i govori o jezičkim igrama iz kojih je jezik sastavljen (npr. davanje naređenja, opisivanje objekta, saopštavanje događaja, izmišljanje priče, pogađanje zagonetke, itd.), dok Ostin, u svom delu *How to do things with words* (1962), izlaže teoriju govornih činova, takođe naglašavajući praktičnu i aktivnu upotrebu jezika.

Na temelju ovih ideja se izgrađuje poststrukturalističko i konstrukcionističko shvatanje diskursa u kojem se ide korak dalje od shvatanja diskursa kao jezika u upotrebi, da bi se pojam diskursa izjednačio sa procesom stvaranja značenja. Diskurs se definiše kao "sistem iskaza koji konstruiše objekat" (Parker, 1992), "interpretacioni sistem", "kontinuirani proces stvaranja značenja i njegovog javnog cirkulisanja", "skup značenja, metafora, predstava, slika, priča, iskaza koji zajedno proizvode određenu verziju događaja" (Ber, 2001). Zajedničko ovim različitim određenjima diskursa je shvatanje o konstitutivnoj prirodi jezika. Treba spomenuti i Bahtinove ideje u kojima se naglašava dijaloška priroda konstrukcije značenja i uvodi metafora *jezik kao mesto socijalne borbe*. Ta povezanost između diskursa i moći će kasnije postati glavni predmet proučavanja kod Fukoa. Fuko pod diskursom podrazumeva lingvističke prakse koje se razvijaju tokom istorije i predstavljaju proizvod moći i jednu od tehnologija disipolinovanja, jer definišu i proizvode prihvatljiv i razumljiv način govora,

¹ Pedesetih godina 20. veka, strukturalizam je našao odjek u kognitivnoj psihologiji, u radovima Čomskog, koji je, slično De Sosiru, smatrao da jezička performanca (ili jezik u upotrebi) predstavlja "šum" i distorziju prave strukture.

pisanja i ponašanja. Ovako shvaćen, pojam diskursa se može povezati sa Deridinim pojmom teksta. Mada neki autori koriste ove termine kao sinonime, može se povući uslovna granica utoliko što se pojam "tekst" uglavnom koristi da ukaže na autoreferencijalnost jezika, dok se pojam "diskurs" može smatrati opštijim utoliko što uključuje i socijalne uslove produkcije u Fukoovom smislu.

Pošto smo bacili kratak pogled na značenje diskursa i istorijski kontekst iz kojeg su ta različita značenja proizašla, vratimo se sada diskurzivnom pristupu u psihologiji.

Teorijski principi diskurzivnog pristupa

Suštinsko svojstvo diskurzivnog pristupa u psihologiji je epistemološki stav karakterističan za novu paradigmu² kojoj ovaj pristup pripada. Kao što Maknaften (Macnaghten, 1993) navodi, analitičari diskursa odbacuju realizam u epistemološkom smislu i usvajaju pretpostavku da je naše saznavanje stvarnosti konstituisano kroz diskurs. S obzirom na to, cilj analize je da razotkrije procese kroz koje je diskurs konstruisan i posledice tog konstruisanja. Osnovno načelo diskurzivnog pristupa je da upotreba jezika podrazumeva konstrukciju i manifestuje se u jezičkim varijacijama.³ Poter i Vederelova objašnjavaju šta znači reći da je jezik konstruktivan:

Najpre, to nas podseća da su verzije događaja izgrađene od mnoštva prethodno postojećih jezičkih resursa, na sličan način kao što je kuća izgrađena od cigli, greda i sl. Drugo, konstrukcija podrazumeva aktivnu selekciju:

² Smit, Hare i Langenhove (Smith, Harre i Langenhove, 1995) navode zajedničke principe koji objedinjuju različite pristupe u okviru nove paradigme u psihologiji:

1. istraživanja sprovedena u "stvarnom svetu",
2. prihvatanje centralne uloge jezika i diskursa,
3. procesualno shvatanje života i istraživanja kao skupa dinamičkih interakcija,
4. bavljenje osobama pre nego statistikom i varijablama.

³ Tradicionalno, jezik se u psihologiji shvata kao neutralan i refleksivan medijum koji ne predstavlja temu po sebi, već se koristi kao sredstvo za proučavanje intrapsihičkih fenomena. Npr. u psihoanalizi se omaške u govoru shvataju kao manifestacije nesvesnih procesa, dok kognitivna psihologija preko jezika proučava lingvističke kompetencije i pretpostavljene idealne gramatičke organizacije. U socijalnoj psihologiji, jezik takođe nije sam predmet istraživanja, već medijum za proučavanje drugih tema, kao što su atribucija, uverenja, stavovi.

neki resursi se koriste, a neki su izostavljeni. Konačno, ideja o konstrukciji ističe da su te verzije potentne i da imaju posledice. Veliki deo socijalne interakcije je zasnovan na bavljenju događajima i ljudima koje je moguće samo preko specifičnih jezičkih verzija. Na jedan suštinski način, verzije "konstruišu" stvarnost (Potter i Wetherell, 1987: 33,34).

Iz ovakvih epistemoloških pretpostavki i novog shvatanja uloge jezika proističe niz teorijskih novina koje diskurzivni pristup unosi u psihologiju. Može se govoriti o sasvim novim pojmovima i idejama, kao i o redefinisanoj tradicionalnih tema u psihologiji.

Novi pojmovi dolaze u psihologiju iz različitih tradicija u okviru diskurzivnog pristupa. Vederelova, Tejlor i Jejts (Wetherell, Taylor i Yates, 2001) daju sistematsku klasifikaciju tih tradicija, uključujući i discipline u kojima se primenjuju, domene na koje se odnose i oblike podataka na kojima su zasnovane:

Discipline	Domeni
Psihologija Sociologija/studije kulture Socijalna politika Antropologija Obrazovanje Lingvistika Politika i međunarodni odnosi	Socijalna interakcija Self i stvaranje značenja Kultura i socijalni odnosi
Oblici podataka	Tradicije
Intervjui Fokus grupe Dokumenti i arhiva Predstave u medijima Konverzacija u prirodnom kontekstu (npr. u institucionalnom setingu) Politički govori	Konverzaciona analiza (Heritage, Sacks, Silverman, Kitzinger and Frith, Edwards) Fukoovska istraživanja (Hollway, Shapiro, Hall, Miller and Rose) Kritička diskurs analiza i kritička lingvistika (Van Dijk, Hodge, Kress) Diskurzivna psihologija (Potter, Wetherell) Bahtinijanska istraživanja (Wertsch, Maybin, Billig) Interakciona sociolingvistika (Gumperz)

Isti autori svode ovu iscrpnu klasifikaciju na četiri osnovna pristupa i to s obzirom na aspekt jezika koji je u fokusu istraživanja,⁴ od kojih Berova (2001) spominje samo dva, za psihologiju najrelevantnija. Razmotrimo sada detaljnije te pristupe, sa posebnim naglaskom na njihov teorijski doprinos psihologiji.

Berova, pod analizom diskursa, podrazumeva diskurzivnu psihologiju Potera i Vederelove (Potter, Wetherell, 1987; 1992; 1995), koja obuhvata neke aspekte konverzacione analize jer proučava diskurzivne prakse, tj. šta ljudi rade sa svojim govorom i pisanjem, ali je istovremeno i šira od konverzacione analize. Diskurzivna psihologija se bavi i resursima koje ljudi koriste pri vršenju tih praksi, od kojih centralnu ulogu imaju interpretativni repertoari:

Interpretativni repertoari su sistemi pojmova koji se neprestano koriste prilikom karakterisanja i evaluiranja akcija, događaja i drugih pojava...Često je repertoar organizovan oko specifičnih metafora i jezičkih figura (*tropa*) (Potter, Wetherell, 1987: 149).

Interpretativni repertoari mogu da postignu određene funkcije u interakciji i na taj način se dolazi do problema interesa i retorike koji su glavni predmet proučavanja u okviru ovog pristupa. Takođe, naglašava se varijabilnost verzija, koja se posmatra kao ključ za razumevanje funkcionalne prirode govora, za razliku od tradicionalne psihologije kojom dominiraju implicitne ili eksplicitne pretpostavke o konzistentnosti ljudskog ponašanja, tako da se u istraživanjima na različite načine vrši restrikcija varijabilnosti. U diskurzivnoj psihologiji, pak, varijabilnost je jedna od centralnih tema i ona se detaljno razmatra prilikom same analize.

⁴ U okviru prvog pristupa, naglasak je na jeziku kao nestabilnom i nesavršenom sistemu, a obrasci koji se u njemu identifikuju su slični uobičajenim lingvističkim analizama (žanr, kod i sl.). Tu spadaju bahtinijanska istraživanja i kritička lingvistika. Drugi pristup se više bavi upotrebom jezika nego samim jezikom, a u središtu interesovanja su interakcije. Unutar ovog pristupa se može smestiti konverzaciona analiza. U trećem pristupu se proučava skup pojmova koji se koriste u vezi sa određenom temom ili aktivnošću, tako da ovaj pristup rasvetljava kako novi pojmovi omogućavaju ljudima da govore o različitim stvarima. Najzad, četvrti pristup koji autori navode proučava jezik u još širem kontekstu, tj. način na koji jezički obrasci konstituišu pojedine aspekte društva, sa posebnim fokusom na odnosima moći u društvu. Ovde možemo svrstati Fukoova genealoška istraživanja i kritičku diskurzivnu analizu

Za razliku od diskurzivne psihologije Potera i Vederelove, pristup koji Berova naziva dekonstrukcijom bavi se jezikom u još širem kontekstu. Radi se o analizi na makro-nivou i fokus je na dostupnosti diskurzivnih resursa, ulozi diskursa u stvaranju subjekata i odnosu diskursa i moći. Ovde spadaju Fukoova genealoška istraživanja, istraživanja u okviru kritičke teorije,⁵ kao i otkrivanje protivrečnosti u Deridinom smislu dekonstrukcije kao traganja za odsutnim ili potisnutim značenjima.

Edli (Edley, 2001) ukazuje na izvesne razlike u značenju pojma "interpretativni repertoar" i pojma "diskurs" koji se tipično koristi u okviru ovog poslednjeg pristupa. Prvi pojam podrazumeva naglašavanje agensnosti (npr. manipulisanje govorom kada osoba ima interes u određenoj interakciji), fragmentisan je i manje je monolitan od pojma diskursa, pruža osobi niz različitih retoričkih mogućnosti. Kada se koristi pojam "diskurs", ima se u vidu njegova uloga da konstruiše čitave institucije (kao što su npr. medicina, sudstvo ili društvene nauke) i moć da pruži značenja, tako da odnos diskursa/moći/ znanja postaje centralna tema proučavanja. Bez obzira na ove fine razlike u značenju, oba ova pojma skreću pažnju na lingvističke resurse i njihova svojstva, proširujući na taj način sam predmet proučavanja psihologije.

Najzad, diskurzivni pristup je doveo do postavljanja sasvim novih pitanja u vezi sa starim temama u psihologiji. Npr. umesto uobičajenog konceptualizovanja identiteta u terminima crta ličnosti ili humanističkog selfa, analitičari diskursa postavljaju pitanja u vezi sa načinima na koje su verzije selfa i identiteta konstruisane kao stvarne i integrisane u prakse, interakcije i pozicije subjekata. Dalje, memorija se u diskurzivnom pristupu ne shvata kao skladište informacija, već kao deo diskursa, tj. kao kontekstualizovani i promenljivi proizvod koji ima pragmatičnu i retoričku vrednost. Slično, umesto da govore o emocijama kao prirodnim telesnim iskustvima koja su starija od jezika i suprotna racionalnoj misli, ovi istraživači proučavaju način upotrebe diskursa o emocijama u opisivanju ponašanja i interpersonalnim stavovima.

⁵ Iako se oba ova pristupa fokusiraju na upotrebu jezika i stvaranje značenja na najširem nivou, među njima postoje i značajne razlike. Npr. kritička teorija se oslanja na Habermasove ideje o emancipatornom sazajnom interesu i ima za konačni cilj "progresivnu socijalnu borbu", dok je po Fukou moć sveprožimajuća i ne može se shvatiti kao represivna.

Analiza diskursa kao psihološki metod

Prema Poteru i Vederelovoj (Potter, Wetherell, 1987), analiza diskursa se ne može smatrati metodom u tradicionalnom značenju te reči.⁶ O kakvoj vrsti istraživanja je onda reč? Odgovor na ovo pitanje zahteva ne samo opis onoga što istraživač radi, već je potrebno ukazati i na osnovne epistemološke pretpostavke na kojima pristup počiva i njihove implikacije. Npr. znanje se shvata kao konstruisano kroz proces stvaranja značenja, što za posledicu ima nemogućnost smislenog razdvajanja istraživača i predmeta istraživanja. Na još konkretnijem nivou, to postavlja pred istraživača zahtev za refleksivnošću, tj. uzimanjem u obzir načina na koji istraživač utiče na svet, kao i načina na koji svet utiče na istraživača. Vederel, Tejlor i Jejts (Wetherell, Taylor, Yates, 2001) opisuju zašto je sve identitet istraživača relevantan za analizu diskursa.⁷

Pretpostavka o postojanju multiplih verzija znanja koje su epistemološki ekvivalentne, za posledicu ima da se "subjekti" posmatraju kao "učesnici" u istraživanju koji dele svoje znanje i razumevanje sa istraživačem.

Pored nove uloge istraživača, u analizi diskursa se postavlja i nova vrsta istraživačkih pitanja.

Da li to znači da analiza diskursa daje odgovore na sva psihološka pitanja?

Ne. Jedna od grešaka koje prave ljudi koji počinju da se bave diskursom jeste da smatraju analizu diskursa metodom koji se jednostavno može uklopiti u prethodno definisano

⁶ Ne samo da se analiza diskursa kao metod ne može posmatrati kao deo tradicionalnog pozitivističkog programa istraživanja, već ni distinkcija kvalitativna/kvantitativna istraživanja ne opisuje najbolje analizu diskursa kao metod (u okviru stare paradigme postoje istraživanja koja se mogu okarakterisati kao kvalitativna, a postoje i pokušaji kvantifikacije u analizi diskursa).

⁷ Sam izbor teme zavisi od istraživačevih ličnih interesovanja, političkih uverenja i sl., što analitičari diskursa ne smatraju pristrasnošću, već pozicijom koju treba priznati. Dalje, identitet istraživača utiče i na proces prikupljanja podataka kroz interakciju sa učesnicima u intervjuu, gde se naročito naglašava značaj osveščivanja odnosa moći. Pogled na svet i opšte znanje istraživača, naravno, utiču na interpretaciju i analizu, a sopstvene pozicije analitičari diskursa ekspliciraju i u završnom izveštaju (kroz objašnjenja odnosa prema temi, učesnicima i podacima).

pitanje: "Zanimaju me faktori koji navode ljude da puše, da li da koristim opservacionu studiju, eksperiment ili diskurs analizu?" Ono što je pogrešno je da, prvo, analiza diskursa nije samo metod, već čitava perspektiva u vezi sa socijalnim životom i njegovim proučavanjem, i, drugo, da sve metode podrazumevaju niz teorijskih pretpostavki (Potter, 1996:6).

Najopštije rečeno, pitanja koja postavljaju analitičari diskursa tiču se konstrukcije i funkcije diskursa:

- šta ova osoba u ovom delu konverzacije pokušava da postigne,
- na koje interpretativne repertoare se oslanja kako bi to postigla,
- koje objekte konstituiše diskurs,
- koji diskursi su dostupni,
- odakle potiču i kada su nastali,
- kako se svet vidi iz perspektive jednog diskursa, za razliku od drugog,
- koje odnose diskursi omogućavaju, a koje sprečavaju,
- kako diskursi dele stvarnost i kategorišu ljude,
- kojoj funkciji služe (i mogu da služe),
- koja ponašanja diskursi propisuju, a koja zabranjuju,
- kako diskursi utiču jedan na drugi,
- koji od njih je dominantan.

Kako se dolazi do podataka u analizi diskursa? Postoji tendencija da istraživači u okviru diskurzivne psihologije do podataka dolaze intervjuom, dok analitičari diskursa koji se drže fukoovske tradicije i kritičke teorije preferiraju analizu materijala koji već postoji, nezavisno od istraživača.⁸

Veličina uzorka se u psihologiji tradicionalno smatra jednim od preduslova validnog istraživanja. U analizi diskursa, veličina uzorka zavisi od istraživačkih pitanja, mada se generalno koriste znatno manji uzorci, jer se veliki broj jezičkih obrazaca može dobiti od malog broja ljudi.

Takođe, intervju u analizi diskursa razlikuje se od konvencionalnih intervjuova i posmatra se kao socijalna interakcija kojoj doprinose oba

⁸ Materijal za analizu (novinski članci, javni govori, štampani izveštaji, i sl.) postoji svuda oko nas i neprekidno se stvara. Kroz proces selekcije, koji podrazumeva donošenje niza odluka, istraživač pretvara materijal u podatke.

učesnika. Zadatak intervjuera se ne svodi samo na postavljanje jasnih i nedvosmislenih pitanja, kao vrsta “upitnika koji govori” (Potter, Wetherell, 1987), već se smatra da i ono što on govori može da bude predmet analize, kao i da aktivan stav ili raspravljanje sa intervjuisanima može da posluži u analitičke svrhe. Ova izmenjena slika intervjuja zahteva posvećivanje značajne pažnje procesu transkripcije.

Kao što Potter i Vederelova (Potter i Wetherell, 1995) navode, uobičajeno je da se u psihološkim studijama transkribuju samo interesantni delovi intervjuja i samo “odgovori”, a ne i “pitanja”. S obzirom na aktivnu ulogu intervjuera u analizi diskursa, potrebna je transkripcija intervjuja u celini, uključujući i govorne greške, pauze, uzdahe, intonaciju. Zavisno od toga da li je naglasak na praksama ili resursima, transkripti će biti detaljniji ili će se koristiti samo redukovana shema transkripcije. Treba naglasiti da transkripcija ne podrazumeva samo stavljanje reči ili segmenata interakcije na papir, već konstruiše verziju podataka koja će se analizirati. Stoga se može reći da je transkripcija deo analize i konstitutivna i konvencionalna aktivnost.

Mada sam proces analize počinje već definisanjem i selekcijom podataka, kao i transkripcijom, može se govoriti o analizi u užem smislu. Uvod u nju je proces kodiranja podataka, koji se konvencionalno shvata kao klasifikovanje podataka u kategorije. Osnovna razlika kod kodiranja u analizi diskursa je u analitičkim kategorijama koje se koriste, a koje su često široke i preklapajuće. Zadatak kodiranja je da se korpus podataka razloži na komponente kojima je moguće baratati, pri čemu kodiranje treba u početku da bude što inkluzivnije i da se ciklično redukuje kako analiza napreduje.

Za sam proces analize, Potter i Vederelova (Potter i Wetherell, 1987: 168) koriste metaforu “vožnja bicikla” (za razliku od tradicionalnih psiholoških istraživanja za koja koriste metaforu “kuvanje po receptu”), naglašavajući tako da ne postoji mehanička procedura kojom se nalazi proizvode iz arhive ili transkripta. Osnovna pravila su da se neprestano iznova pažljivo iščitavaju podaci, da se obraća pažnja na detalje, fragmente i kontradikcije, kao i da se kritički preispituju sopstvene pretpostavke i neosveščene tehnike osmišljavanja. Prema istim autorima, analitičar neprestano postavlja sebi sledeća pitanja: zašto čitam ovaj odeljak na ovaj način; šta to utiče da ga čitam na ovaj način. Pominju se dve faze kroz koje prolazi sam proces analize. U prvoj fazi se traga za obrascima u podacima, i to i u obliku varijabilnosti (razlike u sadržaju) i u obliku konzistentnosti (zajednička svojstva), a u drugoj se formulišu hipoteze o funkcijama i efektima, a zatim se traga za njihovom potvrdom u podacima.

Završni izveštaj u analizi diskursa je znatno duži od uobičajenih izveštaja u psihološkim istraživanjima i ne predstavlja samo prezentaciju nalaza, već je deo konfirmacionih i validacionih procedura. Kroz povezivanje analitičkih tvrdnji i konkretnih aspekata transkripta, izveštaj dokumentuje čitav proces rezonovanja i omogućava čitaocu da proceni interpretacije istraživača. S obzirom da se kroz proces pisanja rasvetljavaju analitički problemi, istraživači diskursa preporučuju da se rano u analizi počne sa grubom skicom izveštaja, umesto da izveštaj bude izdvojeni "postscript istraživanju" (Potter, Wetherell, 1987:174). Najzad, kada je reč o evaluaciji analize diskursa, postoji više strategija. Analitičari diskursa govore o "krizi legitimacije", kao nepostojanju opšteprihvaćenih evaluacionih procedura s obzirom da se nalazi ne mogu proveriti u odnosu prema objektivnoj stvarnosti. Ipak, i u analizi diskursa postoji evaluacija nalaza, mada se ona shvata na nov način. Analitičari diskursa prihvataju opšte principe dobre prakse u akademskim istraživanjima,⁹ ali modifikuju tradicionalno shvatanje kriterijuma za evaluaciju (pouzdanost, valjanost, replikabilnost)¹⁰ i smatraju da krucijalni eksperimenti predstavljaju samo mitologiju pozitivizma. Postoji nekoliko kriterijuma evaluacije koji se koriste u analizi diskursa. Potter i Vederelova (Potter i Wetherell, 1987) navode koherentnost, orijentaciju učesnika (tzv. *member validation*), plodnost istraživanja, postojanje novih problema koji proizilaze iz istraživanja. Vederelova, Tejlor i Jejts (Wetherell, Taylor i Yates, 2001) spominju i metod triangulacije, tj. korišćenje više metoda ili vrsta podataka prilikom istraživanja istog fenomena ili problema, ali naglašavaju da ne treba pomešati ovaj metod sa tvrdnjama o istinitosti nalaza. Isti istraživači naglašavaju i relevantnost istraživanja, kao i mogućnost praktične primene nalaza. Na koji način se mogu primeniti podaci dobijeni analizom diskursa? Najpre, analiza diskursa osvećuje konstruktivnu prirodu diskursa i stvara prostor za alternativna konstruisanja i verzije, promovise kritički stav ukazujući na vezu između tekstualnih verzija i konkretnih politika, a istraživači okupljeni oko kritičke analize diskursa govore i o političkom angažovanju analitičara, mada se sa tim ne slažu i drugi analitičari diskursa.

⁹ U te principe spada lociranje istraživanja u odnosu na prethodne istraživačke poduhvate, koherentnost i sistematičnost postupka, plodnost istraživanja kao stepen u kom analitička shema osmišljava nove vrste diskursa i stvara nova objašnjenja.

¹⁰ Searle (1999) navodi da su pojmovi pouzdanosti i replikabilnosti ukorenjeni u realističnom shvatanju spoljašnje realnosti, kao i da se pojam validnosti odnosi na istinu koja odražava stabilnu socijalnu realnost.

Zaključak

Kao što smo videli, diskurzivni pristup pripada novoj perspektivi u psihologiji i podrazumeva izvestan epistemološki stav i specifično shvatanje jezika. Na teorijskom nivou, ovaj pristup proširuje predmet proučavanja psihologije i obogaćuje je novim temama. Paralelno sa tim, pruža niz metodoloških načela koja su, takođe, osveženje u psihologiji. Može se postaviti pitanje: koje su granice diskurzivnog pristupa? Vodeći istraživači diskursa naglašavaju da ne očekuju od drugih istraživača da zapostave svoje teme i počnu da proučavaju samo diskurs, ali smatraju da diskurzivni pristup ipak postavlja važna pitanja u vezi sa konvencionalnim istraživanjima i pruža odgovarajuću metodologiju, tako da bavljenje diskursom kao temom u psihologiji predstavlja "fascinantan i značajan poduhvat" (Potter, Wetherell, 1987: 32).

LITERATURA

1. Edwards, D. & J. Potter (1992). *Discursive Psychology*. London: Sage.
2. Wetherell M., S. Taylor & S. J. Yates (Eds.). (2001). *Discourse Theory and Practice: A Reader*. London: Sage in association with the Open University.
3. Wetherell, M., S. Taylor, S. J. Yates (2001). *Discourse as Data, A Guide for Analysis*. London: Sage in association with the Open University.
4. Burman, E. & I. Parker (Eds.). (1993). *Discourse Analytic Research: repertoires and reading of texts in action*. London: Routledge.
5. Potter, J. & M. Wetherell (1987). *Discourse and Social Psychology: Beyond Attitudes and Behavior*. London: Sage.
6. Smith, J., R. Harre & L. Van Langenhove (Eds.). (1995). *Rethinking Methods in Psychology*. London: Sage.
7. Ber, Vivijen (2001). *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter.
8. Potter, J. (1996). Discourse Analysis and Constructionist Approaches. In: John T.E. Richardson (Ed.). *Handbook of qualitative research methods for psychology and the social sciences*. Leicester: BPS Books.

9. <http://www.lboro.ac.uk/departments/ss/depstaff/staff/bio/IPpages/Richardson%20Handbook%20Chapter%20for%20web.htm>
10. Laclau, E. : *Philosophical roots of discourse theory*
11. <http://www.essex.ac.uk/centres/TheoStud/papers/Laclau%20-%20philosophical%20roots%20of%20discourse%20theory.pdf>

Jelena Pavlovic

Discourse as Topic in Contemporary Psychology

Summary

Discourse studies origin from a new paradigm in psychology which encompasses an epistemological stance and a particular view of language. The discursive approach has had a multiple impact on psychology. First of all, it broadened the very subject of psychology, subsequently leading to introduction of new psychological concepts and re-conceptualization of traditional themes in psychology. On the other hand, discursive approach offered a new methodological framework including the changing role of the researcher, new research questions as well as new data collection and validation procedures. The leading discourse researchers emphasize that they do not invite other researchers to neglect their areas of study and focus only on discourse research, but still they find the discursive approach a fascinating and significant occupation in contemporary psychology.

Key words: Discourse, Discourse Analysis, Interpretative Repertoires, Discursive Psychology, New Paradigm in Psychology

Milena Vuković

Tutor: prof. dr Mirjana Vasović

Fakultet političkih nauka u Beogradu

INDIVIDUALNE I DRUŠTVENE FUNKCIJE POLNIH STEREOTIPA

Pojam stereotipa

U ovom radu razmatraju se polni stereotipi, njihove karakteristike, izvori i funkcije. Međutim, na početku neophodno je krenuti od nešto šireg okvira. U izučavanju, opisivanju i tumačenju veoma složenog ponašanja čoveka, nauci o duši bilo je neophodno nekoliko dovoljno stabilnih a u isto vreme i opštih konstrukata, pojmova koji bi joj bili od pomoći na tom putu. Pojam stava je u tom svetlu jedan od korisnijih u psihologiji. O njegovoj praktičnosti i upotrebljivosti govori i činjenica da se veoma brzo iz domena socijalne psihologije proširio na srodne društvene nauke, svakodnevni život ali sve češće i na praktična ispitivanja javnog mnjenja. Ovaj konstrukt odlikuje nekoliko kvaliteta. Pre svega on je, kao što je nalagala potreba, složen pojam. To znači da obuhvata, za razliku od do tada korišćenih pojmova, više od jednog aspekta čovekovog funkcionisanja. Tačnije, on obuhvata tri oblasti psihičkog: saznajnu, emocionalnu i voljnu funkciju čovekovog ponašanja. Veoma važna osobina ovog pojma jeste to što se njime prevazilaze otežavajuće jednostranosti bilo suviše psiholoških, bilo suviše socioloških pojmova, jer čovek je i društveno biće i pojedinac. Definicija stava će to ilustrovati: "stav je stečena spremnost (dispozicija) da se na određeni način opaža, misli, emocionalno reaguje i deluje, ali kakvo će to reagovanje biti – zavisi od iskustva pojedinca formiranog u toku njegovog života" (Rot, 1994). Konačno, za razliku od prethodno korišćenih pojmova, stav nam pruža mogućnost, ili bar tako naučnici smatraju, da predviđamo buduća ponašanja. Oslanjajući se na njegovu konativnu komponentu, tj. spremnost da se reaguje u odnosu na objekat stava, smatra se da stav omogućava, što i jeste krajnji cilj većine naučnih nastojanja, predviđanje čovekovog ponašanja. Opšte je mesto, za šta postoje i posredni dokazi,¹ da je svet koji nas okružuje i u kojem živimo daleko složeniji nego što smo mi, ljudi, uopšte

¹ Činjenica da se čovek i druge životinje razlikuju po stepenu izdiferenciranosti istih čula, kao i po posedovanju nekih receptora, tj. čula.

u stanju da percipiramo, saznamo. Potpuno je apstraktna i daleka ideja da je čovek u stanju da percipira svu raznolikost sveta oko sebe. Još je teže zamisliti sposobnost čoveka da potpuno adekvatno odgovori na sve suptilne nijanse svih dešavanja sveta oko njega i u njemu. Zaključak je da je čovek prilično selektivan u svom komunikacijskom luku² sa okruženjem. Dobro je poznato da su čula prva u lancu filtriranja informacija koje dobijamo spolja, posle njih to se dešava sigurno još jednom u svesti prilikom davanja smisla primljenom, i konačno još jednom prilikom odlučivanja o načinu reagovanja.

Kod formiranja stava, pa i stereotipa dolazi do izražaja opšta tendencija čoveka da u spoznavanju sveta oblikuje što skladniju i uravnoteženiju sliku o pojavama u okolini i samom sebi, da otkloni neravnotežu i nesklad između svojih saznanja, stavova i ponašanja. Funkcionalna osnova stava dolazi do izražaja u formiranju i održavanju takvih predstava, uverenja, stereotipija koje su instrumentalne – koje služe ostvarenju ciljeva, zadovoljavanju raznih potreba i izbegavanju psihološki neugodnih i štetnih stanja.

Pojam stereotipa u psihologiju je uveo američki pisac i novinar B. Lipman 1922. godine. Izraz su pre njega upotrebljavali psihijatri da označe ponavljanje istog pokreta, položaja, reči i drugih oblika ponašanja koji su karakteristični za neke oblike šizofrenije. Lipman ga je upotrebio da označi sistem shvatanja koji utiče na stvaranje pogrešnih slika o ljudima i pojavama oko nas, a koji se ponavlja šizoidnom upornošću i nametljivošću. "Stereotipi su slike u našim glavama koje nam pružaju okvire za objašnjenje događaja o kojima smo tek delimično obavješteni" (Lipman, po Trebješanin, 2000). Trebješanin dodaje da su ti sudovi o pojedincima, za koje znamo samo da su predstavnici određenih socijalnih (nacionalnih, religijskih, profesionalnih, polnih...) grupa, pod velikim uticajem krajnje uprošćenog mišljenja. Kako je stereotip veoma srodan pojmu stava, otuda poseduje mnoge njegove osobine, kao to da se odnosi na tri domena psihičkog od kojih je za nas najzanimljiviji motivacioni, te da ima valencu, složenost, ekstremnost, doslednost, snagu. Posebno određenje pojma polni stereotip predstavljalo bi suviše ponavljanje. Jasno je da za njega važi sve gorenavedeno, uz ograničenje da se odnosi samo na dve kategorije pola: muškarce i žene.

² Komunikacija između čoveka i njegove, unutrašnje i spoljašnje, sredine odvija se preko luka koga čine: receptor – prijem informacije, veza do mesta obrade, obrada i definisanje informacije u CNS-u, veza do efektor i reakcija.

Izvori i funkcije stereotipa

Postoji više pokušaja da se objasne izvori i poreklo stereotipa. Među njima, najrasprostranjenija su ona koja dolaze iz okvira psihodinamske teorije i sve ih karakteriše shvatanje da se poreklo stereotipa može naći u određenim unutrašnjim, dinamičnim snagama i karakteristikama onih koji ispoljavaju stereotipe, a ne onih prema kojima stereotipi postoje. Najčešće objašnjenje porekla stereotipa je ono koje daje frustraciona teorija: ispoljavanje agresivnosti prema stvarnom izvoru frustracije je onemogućeno zbog straha od odmazde, tako da se ona privremeno potiskuje; ta, sada potisnuta agresivnost, ispoljava se u vidu stereotipa, npr. polnih, u trenutku kada je to "sigurno" i u odnosu na grupu prema kojoj nije opasno ispoljiti je. Zato, veoma često različite manjine predstavljaju "žrtveno jare" ovakve situacije. U okviru istog, psihodinamskog nasleđa, javlja se objašnjenje porekla stereotipa postojanjem određene strukture ličnosti, kao što bi npr. bila autoritarna ličnost. Oba psihoanalitička tumačenja porekla, tj. izvora stereotipa istovremeno mogu biti i objašnjenja individualne funkcije tog stereotipa koji ima ulogu u održanju celovitosti sklopa pojedinca koji ga poseduje.

Osim ovih, postoje i shvatanja u okviru teorija učenja po kojima, na primer, stereotipije mogu biti usvojene učenjem po modelu. U okviru primarne porodične grupe, deca prihvataju gotova shvatanja i verovanja svojih roditelja. Bivajući svedoci ponavljanih verbalizacija ili odigravanja stereotipnih uverenja svojih roditelja, deca, čak i pre nego što imaju podlogu za odgovarajuće iskustvo formiraju, tj. usvajaju mnogobrojna i često trajna uverenja u odnosu na različite pojave i grupe.

Osim pogleda po kojima se stereotipi stiču tokom života, ima i onih suprotnih koji govore o njihovoj naslednoj prirodi i biološkoj zasnovanosti (i tu nalaze istovremeno i opravdanost njihovog postojanja). Takođe, postoji i viđenje po kome su stereotipije na osnovu akumuliranog iskustva sa pojedinim grupama izvedeni zaključci o njihovim osobinama, koji, kao i sve generalizacije, mogu biti pogrešni.

Sa kognitivističke tačke gledišta, stereotipi, kao svojevrsna kategorizacija okoline, nastaju u toku procesa sistematizacije pre svega socijalnog sveta, a u cilju što boljeg upravljanja sopstvenim aktivnostima u njemu. Baveći se individualnim i socijalnim funkcijama polnih stereotipa, Karmen Huici (1984) u svom tekstu navodi tri teorijske osnove: Tajfelovu teoriju sadržaja stereotipa, teoriju socijalne atribucije i takođe Tajfelovu

teoriju socijalnog identiteta povezanog sa problemom unutargrupne diferencijacije.

Pre opisa funkcija polnih stereotipa, bilo bi dobro izdvojiti opšte individualne i socijalne funkcije stereotipa:

- individualne:
 1. kognitivna funkcija – u saznavanju i snalaženju unutar socijalnog sveta;
 2. funkcija očuvanja sistema vrednosti;
- socijalne:
 1. funkcija “ideologizacije” i opravdavanja kolektivnih akcija;
 2. funkcija očuvanja ili stvaranja pozitivno vrednovane različitosti između sopstvene i drugih socijalnih grupa.

Proučavanje polnih stereotipa

Deskriptivni pristup izučavanju polnih stereotipa: sadržaji stereotipa

Polni stereotipi su “uverenja, oko kojih postoji saglasnost, a tiču se razlikujućih karakteristika muškaraca i žena” (prema Huici, Broverman *et al.* 1972:64). To znači da postoji neki opšti konsenzus po pitanju crta koje se najčešće pripisuju ženama i muškarcima, stvarajući različite predstave polova. Jedna od ranijih studija, McKee i Sherriffs iz 1957 (Huici, 1984), utvrđuje da se predstava o muškarcu sastoji od tri kategorije osobina: neinhibirani socijalni stil; kompetentnost i racionalnost; akcija, energija, efikasnost. Negativna strana predstave o muškarcu je predimenzioniranje ovih vrlina. U ovom istraživanju ženama se pripisuju: socijalne veštine, emocionalna toplota i podrška; dok su pripisivani nedostaci: preterani formalizam, submisivnost, nerazumna emocionalnost. Pored ovoga autori navode da je postojala obrnuta proporcionalnost u pripisivanju poželjnih osobina u korist muškaraca. Takođe, žene mnogo češće od muškaraca koriste polne stereotipe u samoopisu, iako se muškarci više slažu u pogledu opravdanosti sadržaja muških stereotipa nego što se žene slažu u pogledu opravdanosti ženskih. Kasnija istraživanja (prema Huici, Rosenkrantz, 1968, Broverman, 1972) dolaze do zaključaka da:

- postoji snažan konsenzus o različitim osobinama muškaraca i žena,
- postoji tendencija da se muškarcima pripisuju pozitivnije vrednovane osobine,
- stereotipi se prihvataju kao deo self-koncepta i razlike među polovima se smatraju poželjnim,

- individualne razlike u konceptu polne uloge povezane su sa ponašanjem u odnosu na polnu ulogu i nekim kasnijim događajima (kao što je zaposlenje žene-majke).

Deskriptivni pristup ima, međutim, donekle ograničen doprinos razumevanju značenja i funkcije polnih stereotipa. Znamo koje su to osobine koje se pripisuju polovima. Možemo da stvaramo pretpostavke o značenju posebno isticanih razlika. Međutim, kada se ovi nalazi uporede sa nalazima o pripisivanju karakteristika društvenim grupama različitog socijalnog statusa uočavamo veliku sličnost. Grupama višeg socijalnog statusa pripisuju se osobine kompetentnosti i ekonomskog uspeha, dok se oni sa nižim društvenim statusom opisuju kao topli, dobroćudni, čovekoljubivi. Koicidencija uzajamnih stereotipa grupa različitog društvenog položaja i polova daje podršku Tajfelovom zaključku da postoji određeni manjak varijabilnosti sadržaja stereotipa o manjinama.

Individualne funkcije polnih stereotipa: funkcija očuvanja postojećeg sistema vrednosti

Ova rasprava zasnovana je na istraživanjima u kojima se poredje evaluacije zadataka koje obavljaju žene, odnosno muškarci, kao i onih u kojima se poredi vrednovanje kompetentne žene i kompetentnog muškarca. Zanimljivo je istraživanje troje autora iz 1971. (prema Huici, 1984) – na uzorku studentkinja je poređeno ocenjivanje likovnih radova ženskih i muških autora. Postojala su dva eksperimentalna nacrti, u jednom autori slika su samo članovi grupe koja postavlja izložbu, a u drugom nacrtu reč je o izložbi na kojoj (navodno) izlažu već nagrađeni radovi. Umetnici muškog pola su bolje ocenjeni samo u prvoj eksperimentalnoj situaciji. Autori zaključuju da rezulteti govore u prilog tome da, osim u slučaju kada postoji jasna i precizna informacija (u ovom slučaju nagrada), očekivanja koja su u koliziji sa stereotipom utiču na evaluaciju. Postoji i objašnjenje ovih nalaza prema kome: kada je zadatak koji se postavlja “procenjivačima” ambiciozniji (kao relativna ocena i vrednost dela), individualni sud je vođen vladajućim stereotipom, dok se taj efekat stereotipa potire kada su im dostupne preciznije informacije za izvođenje sudova. U dve ponovljene studije, Taznor i Deaux 1973, 1975. (prema Huici, 1984) nalaze da kada žena obavlja “muški” posao (hapšenje prestupnika) na kompetentan način i to biva potvrđeno od nadređenih, biće tretirana kao da zaslužuje više pohvala nego muškarac u istoj situaciji. Ovo se objašnjava teorijom pravičnosti

po kojoj su pripadnice ženskog, tj. "slabijeg" pola apriori ograničene u izvođenju određenih aktivnosti. Otuda, žena zaslužuje veće priznanje. Shaffer i Weglez (prema Huici, 1984) obezbedili su delimičnu potvrdu svoje hipoteze da će kompetentne žene biti smatrane privlačnim sve dok ispoljavaju naklonost ka ženskim polnim ulogama i nisku motivaciju u takmičenju ka uspehu. Hagen i Kahn (prema Huici, 1984) pokušali su da utvrde ishode evaluacije kompetentnih muškaraca i žena u tri različite situacije: saradnja, takmičenje i jednostavna percepcija pojedinca. Muškarci su ispoljili preferenciju za kompetentne žene samo u situaciji posmatranja. Dalje, pripadnici oba pola su ispoljili veću tendenciju da isključe iz grupe kompetentnu ženu nego muškarca. Subjekti tradicionalnih uverenja isključuju iz grupe kompetentne žene samo u situaciji takmičenja, dok u istoj situaciji nekompetentnu ženu postavljaju za vođu. Liberalni subjekti manje isključuju kompetentnu ženu, čak ih postavljaju za vođe, ali ih i dalje ne "simpatišu". Prema autorima, kompetentnost kod žena poništava, obara očekivanja, i postoji nekoliko načina da se na to reaguje: kažnjavanjem "krivca", obezvređivanjem uspeha iste, ili menjanjem stereotipa. Očigledno da je kažnjavanje (u vidu isključivanja iz grupe) u ovom eksperimentu najpopularniji način. Za tradicionalnog pojedinca, koji ispoljava tendenciju da izbaciti kompetentnu ženu iz grupe, pobjeda od strane žene izaziva gubitak samopoštovanja. U vezi sa tim je stav o muškoj superiornosti, i kao posledica – potreba da se žena u zadatku nadmaši. Svakako, to je primer suptilnog oblika ispoljavanja predrasuda prema ženama i njihovoj pojedinačnoj, individualnoj funkciji, a koji se javlja u ograničenom opsegu situacija; to se može povezati sa zaključkom autorke O'Leary, koja ukazuje da u američkoj kulturi postoji norma protiv toga da žena ima autoritet nad muškarcem istih godina i socijalnog statusa.

Socijalne funkcije polnih stereotipa

Funkcija "ideologizacije" neravnopravnosti polova

Jedan način da se analizira socijalna funkcija polnih stereotipa jeste da se utvrdi veza između određenih preovlađujućih predstava o ženi i muškarcu u društvu i pripisivanja odgovornosti jednom od polova za isvesne društvene događaje, odnosno promene... Tako, Hunter u svojoj analizi predstave o ženi kroz istoriju nalazi da je ona značajna i za sadašnji trenutak. Osvrćući se na činjenicu da u ranim razdobljima postoji slika o ženi kao inferiornoj, ona ističe da je u Rimu žena, u jednom trenutku, postigla

nešto veći stepen emancipacije. Kao posledica, javljaju se snažne reakcije u kojima se očitavalo pripisivanje odgovornosti ženskoj emancipaciji za niz društvenih poremećaja, između ostalog pad morala, rasturanje porodične sredine, i konačno dekadenciju cele imperije. Ovo je primer koji pokazuje kako je polni stereotip u funkciji objašnjenja određenih društveno-istorijskih promena.

Funkcija opravdanja (diskriminacije)

Funkcija opravdanja posmatra se iz dva ugla: opravdanje perzistentne diskriminacije među polovima, i opravdanje konkretnih dela počinjenih protiv članova “potčinjene” grupe od strane članova dominantne grupe, u ovom slučaju muškaraca. Pripadnice ženskih pokreta su se u glavnom bavile prvim aspektom, tj. obrascima opravdanja u polnoj diskriminaciji. Bem i Bem (prema Huici, 1984) su analizirale uticaj tzv. “nesvesne ideologije” o prirodi ženske uloge. Analiza se odnosi na američke studente šezdesetih, generaciju koja se odlikovala isticanjem jednakosti i potrebom za individualnim razvojem svakog pojedinca. “Nesvesna ideologija” predstavlja niz verovanja koja su implicitno usvojena ali se održavaju na nesvesnom nivou. U ovom primeru koegzistiraju “nesvesne ideologije” o prirodnoj ulozi žene, sa jedne strane, i vrednosti o međusobnoj jednakosti pojedinaca, sa druge strane – što vodi stvaranju specifičnih vidova opravdanja tih rasprostranjenih ideja o prirodnoj ženskoj ulozi. Ta opravdanja u vidu stereotipa sastoje se u posmatranju razlika među polovima kao da odgovaraju jednakim ali komplementarnim položajima. Kao rezultat, nejednakost i praksa diskriminacije suptilno bivaju prikrivene. Drugi istraživač je ukazao na vezu između stereotipa o polnoj ulozi i opravdanja prepreka u napredovanju žene u industiji, za koji ističe da pretstavlja “mit o kompetentnosti i odanosti poslu”. Istraživač ističe da postoje učvršćena verovanja, bez nekog objektivnog dokaza, onih koji su u radnim organizacijama odgovorni za unapređenje i promociju, a tiču se stavova i ponašanja žena u vezi sa poslom. Na primer, da žene rade za “sitan” novac, da ih interesuje socio-emocionalni aspekt posla (iako postoje dokazi da žene smatraju mnogo važnijim faktorom, u izboru posla, kompetentnost nadređenih nego mogućnost sklapanja prijateljstava na poslu); zatim, da žene više uživaju u onim poslovima koji zahtevaju manje intelektualno angažovanje, kao i da manje vrednuju samoaktualizaciju i napredovanje od muškaraca. To ih sve skupa čini lošijim kandidatima za napredovanje u poslu. Veza između ovih opravdanja i sadržaja polnih

stereotipa je prilično jasna. Ključno za ova verovanja je pripisivanje ženi nedostatka osobina vezanih za kompetentnost (nezavisnost, takmičarski duh, ambicija, logika...) i stavljanje naglaska na potrebe vezane za toplotu i emocionalnu ekspresiju. Konačno, autor navodi da se čini da stereotipi o polnim ulogama obezbeđuju opravdanje činjenici da su ključne pozicije u industrijskim organizacijama rezervisane za muškarce.

Kao što je već rečeno, polni stereotipi mogu biti povezani sa opravdanjem nekih konkretnih akcija protiv žena. U svojoj studiji, Hunter se bavi različitim predstavama o ženi kroz istoriju. Tako, vizija o ženi kao izvoru zla, koja je povezana sa određenim aspektima hrišćanske tradicije oličene u ranim radovima crkvenih otaca na temu seksualnosti, mogla je biti osnova za progon veštica tokom srednjeg veka. Ovakvo objašnjenje se možda čini kao previše jednostavno za tako kompleksan problem. Svakako ostaje problem zašto su ovakve akcije progona bile prihvaćene od ogromnog broja običnih ljudi. U svakom slučaju, ovo je pokušaj da se objasni veza između akcija koje su bile upućene protiv članova jedne društvene kategorije i predstavu o njoj koja je bila stvarana od strane društvene grupe velike moći i visokog statusa.

Funkcija opravdanja kod polnih stereotipa može biti oličena i na primeru studija koje se bave stavovima o silovanju. Poznato je postojanje društvenih mitova koji se sastoje od stavova da "sve žene žele da budu silovane", "silovatelji su seksualno izgladneli ili ludi, ili oboje", "žene to same traže"... Međutim, oni nisu toliko rasprostranjeni i karakteristični su za pojedine subpopulacijske kategorije. Mnogo su problematičniji stavovi koji su široko rasprostranjeni u populaciji i koji obuhvataju pojedine "kritične" kategorije društva (u ovom slučaju policiju). Istraživanje Feilda (prema Huici, 1984) ilustruje ovakav društveni problem. Studija se bavila utvrđivanjem veze između stavova o silovanju i nekih demografskih varijabli, stavova prema ženama, stepena ostvarenog kontakta sa žrtvama i silovateljima i saznanjima o problemu. Ispitanici su bili svrstani u četiri grupe: članovi zajednice, pripadnici policije, silovatelji, branioci žrtava. Rezultati su sledeći: muškarci, u opštoj populaciji, kao i policajci, pripisuju veću odgovornost ženama u izazivanju silovanja; pojedinci koji ženu posmatraju na tradicionalan način su skloniji da ženi pripišu krivicu jer ona ima jaku potrebu za seksom, takvi pojedinci dalje smatraju da kazna za ovaj prestup treba da bude stroga zato što je takva žena "upotrebljena" i kao takva manje atraktivna; nasuprot njima, subjekti liberalnih shvatanja smatraju da je silovanje posledica izrazito jake motivacije počinioca i da ne ishodi manjom atraktivnošću žrtve; najmanje očekivan nalaz je da su

stavovi opšte populacije, kao i stavovi policije sličniji stavovima silovatelja nego advokata, tj. branioca žrtava. Generalni zaključak ovog istraživanja jeste da muškarci u većem stepenu opravdavaju silovanje od žena, kao i da policija često deli ovaj stereotipni preovlađujući pogled muške populacije. Konačno, studije koje se bave silovanjem kao društvenim problemom ukazuju da opravdanje čina protiv člana društvene kategorije (žene) nije samo pojedinačno, individualno pitanje već je preovlađujući društveni stereotip taj koji obezbeđuje to instant kulturno opravdanje.

Zaključak

Stereotipi nastaju na konsenzusu i predstavljaju društvene konvencije. Iako kao takvi imaju različite individualne i socijalne funkcije, čuvaju individualne ili grupne sisteme i služe za ponavljanje već poznatog skripta i time unose red i sigurnost; istovremeno su i promenljivi. Postavlja se pitanje da li bi neka druga ili drugačija konvencija bila svrsishodnija. Rezultati brojnih istraživanja sugerišu da androgina polna uloga u najvećoj meri omogućava pojedincu da razvije svoje humane potencijale. Kako su maskulinitet i feminitet komplementarne oblasti pozitivnih crta karaktera, to osoba koja je androgina ima na raspolaganju oba ova kvaliteta i u prednosti je jer raspolaze mnogo širim repertoarom različitih korisnih osobina za prilagođavanje najraznovrsnijim situacijama. Za razliku od polno tipiziranih osoba, androgine ispoljavaju veću kreativnost, veće samopoštovanje i mentalnu uravnoteženost. Koncept androginiteta zasniva se na poželjnosti posedovanja osobina koje su dobre, bez obzira na pol za koji su tipičnije i stoga je svako ko je u sebi ujedinio i prihvatio "muški" i "ženski" principu prednosti nad osobama koje permanentno izbegavaju da se suoče sa svojim osobinama karakterističnim za suprotni pol.

LITERATURA

1. Babejić, T. (2001). *Polne uloge i stereotipi o odnosima među polovima*. Beograd: Filozofski fakultet.
2. Bajčić, M. (1994). *Polni stereotipi – konstrukcija skale*. Beograd: Filozofski fakultet.
3. Havelka, N. (1992). *Socijalna percepcija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

4. Huici, K. (1984). The individual and social functions of sex role stereotypes. In: *The Social Dimension*, vol. 2 (H. Tajfel, ed.). Cambridge: Cambridge University Press, Editions de la Maison des Sciences de l Homme.
5. Rot, N. (1991). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
6. Supek, R. (1973). *Društvene predrasude*. Beograd: Radnička štampa.
7. Vukadinović, Đ. (ur.). (2002). Polni stereotipi. U: *Nova srpska politička misao*. Beograd: posebno izdanje, 2.

Milena Vukovic

Individual and Social Functions of Sex Role Stereotypes

Summary

As a result of ones need to make the world around more simple, and more easy to live in, people do create attitudes and stereotypes about all the things they meet. Sex role stereotypes have various individual and social functions that are the reason for their permanency and frequency. The question is: can the social convention of wide spread, ruling stereotypes be changed with some other convention, which would be more useful, both for individual and society.

Key words: Attitude, Sex Role Stereotype, Individual and Social Function of Sex Role Stereotype, Androgyny.

Јелена Протић

Тутор: проф. др Жарко Требјешанин
Дефектолошки факултет у Београду

ПРИНЦИП ПОСЛУШНОСТИ И АУТОРИТАРНА ЛИЧНОСТ У ЛИКУ КОНРАДА РУТКОВСКОГ У ДЕЛУ КАКО УПОКОЈИТИ ВАМПИРА БОРИСЛАВА ПЕКИЋА

Увод

Ауторитарност има корене у потреби за припадањем. Посматрана са овог аспекта, дакле, сврстана у унутрашње, несвесне механизме, ова појава је веома значајна за психоаналитичаре. Први који ју је идентификовао као засебан проблем био је Ерих Фром.

За њега, ауторитарност је доминантна особина тзв. ауторитарне личности, и, условљавајући образац њеног понашања, одређује је као особу непродуктивног карактера. Ауторитарност је и веома актуелан социјални проблем, због своје распрострањености и утицаја на друштво. Јавља се у тоталитарним политичким системима, али постаје и даља основа њиховог деловања – ауторитарни карактер њених следбеника био је *spiritus movens* нацистичке идеологије.

Овог проблема се у делу *Како упокојити вампира* дотиче и Борислав Пекић, и, кроз савршено укомпоноване структуре две паралелне нити приче, остављајући теоријске расправе по страни, он приказује овај и још неке психолошке и филозофске проблеме на делу – у стварном животу, односно ставља до знања шта је оно што их у ствари чини проблемима. Кроз размишљање и поступке професора Конрада Рутковског, Пекић, бескрајно ироничан према свом главном јунаку, критикује тоталитарне режиме, као и лењост духа њихових поданика – али не оних непросвећених и необразованих, који су послушни да би били заштићени. Он говори о интелектуалцима који своје умне напоре усмеравају ка проналажењу ефикаснијег начина за спаљивање што већег броја лешева, и онима, попут Рутковског, који су веровали да, као производ хришћанског учења и традиције средње класе, у себи једноставно немају варварских нагона.

Конформирање оних који су довољно свесни да могу да схвате шта је тоталитаризам и колико је опасан, оних који би, дакле, могли да му се супротставе, јесте најопаснији облик духовне лењости. У

сотији *Како упокојити вампира*, Пекић описује баш овакву личност – интелектуалца, који се из страха за сопствени живот приклања нацистичким идејама и пракси, а да тога ни сам не постане свестан док не буде прекасно. Кроз зачарани круг његове неоспорне кривице и неубедљивих оправдања пред сопственом савешћу, приказан је ауторитарни карактер, његова својства и начин на који он подупире један тоталитарни режим.

Фромово одређење појма ауторитарности

Ерих Фром ауторитарност одређује као један од механизма бекства од слободе, односно коначног исхода процеса индивидуације. У развоју личности детета, оно у једном тренутку постаје свесно своје издвојености у односу на остатак света, и свега што се у свету налази. Ради се о прекидању примарних, биолошких веза, и овај процес код особе проузрокује страх због осећања изолованости. Све док је потпуно интегрисана у свет око себе, без свести да би се некад могла наћи на супрот свему томе, особа се осећа сигурно и спокојно. Међутим, издвојивши се, остаје сама, суочена са многим непознатим, опасним аспектима света око себе, који остаје надмоћнији и свеprisутан. Поновна интеграција са светом је немогућа, јер, од периода реформације, човек има све више слободе од разних ограничења. То условљава страх и неподношљиво осећање усамљености, који сада терају особу да створи нове, тзв. секундарне везе које би је поново повезале са светом и вратиле некадашњу сигурност.

Те секундарне везе најчешће се успостављају кроз тежње за потчињавањем и господарењем, односно кроз мазохистичке и садистичке обрасце понашања.¹ Присуство мазохистичких стремљења у понашању особе подразумева и садистичка стремљења, она наизменично јачају и слабе, и у зависности од тога се испољавају. До извесне мере су свесна, али се углавном рационализују, па се тако мазохизам најчешће види као искрена самокритика, или искрена љубав и оданост, а садизам као брига за другу особу и усмереност на оно што је за њу добро. Као што су мазохистичке тежње неодвојиве

¹ Основну идеју о садомазохистичком карактеру Фром је прихватио од Фројда, изостављајући, међутим, његово тумачење, које се у почетку заснивало на посебним аспектима сексуалности, а касније на објашњењу да су садизам и мазохизам последице мешања ероса и танатоса.

од садистичких у једној личности, тако ни две особе у односу у којем је једна потчињена, а друга "господар" не могу једна без друге. Ова симбиоза колико је штетна, толико је и јака, баш због тога што кроз такве, врло интензивне односе са делом тог "спољашњег света" особа покушава да поново постане његов интегрисани део, што потврђује претпоставку да је корен проблема у издвојености и усамљености.

Ауторитарна личност, кроз потчињеност другој особи, која је у некој области општепризнат ауторитет, или особи која је за њу из неког разлога посебна, фасцинантна, покушава да се самоактуализује, оствари. Неспособна за индивидуализовано искуство, она није у стању да то уради сама, да кроз сопствено размишљање и деловање постане остварена личност, ауторитарној особи је увек потребан неко надмоћнији, супериорнији да би, кроз идентификацију са њим, кроз његова достигнућа, имала утисак да је у стању да помери границе сопствене личности, да напредује. Евентуална постигнућа нису битна сама по себи, вреднује их искључиво компетитивно.

Али, особа може стајати у оваквом стању зависности и потчињености и у односу на неку идеју – кад нема никаквог *feedback*-а, односно друге особе која би је на неки начин потчинила. У оваквим случајевима, флукуације између жеља за потчињеношћу и господарењем су чешће. Са једне стране потпуно се робује некој идеји, а са друге се с презиром гледа на оне који је не прихватају. У потчињености другој особи, односи су углавном непромењени, а замене улога ретке и углавном краткотрајне.

Потчињеност идеји, мада не подразумева нужно присуство других људи, такође умањује осећање усамљености.

Код ауторитарне личности, ова посвећеност идеји или неком, за ту особу вишем циљу, толико је интензивна да она има утисак да би могла и умрети за њу. За ауторитарну личност ти виши циљеви и узвишене идеје су најчешће неке традиционалистичке вредности попут слободе, религиозног учења, или патриотизма, који код њих увек прелази у национализам. На овај начин имају утисак да су део нечег узвишеног, вреднијег и трајнијег од самог живота.

Ауторитарна особа ће се одрећи такве идеје само ако се стави у службу неке друге, за коју сматра да је још узвишенија, вреднија, племенитија.

Због оваквог, потчињеног односа према ауторитету било које врсте, ове особе имају утисак да се над сопственим животом не може успоставити контрола, да људским животом влада нека спољашња,

надмоћна сила. У складу са својим уверењима и стремљењима, они јој се покоравају, и ту трпељивост и способност да се све, а нарочито оно лоше што се деси, прихвати као неизбежно сматрају највећом људском врлином. Такође, силу било које врсте узимају као изговор за све лоше што сами ураде, тј. склони су избегавању одговорности и конформизму, као и конвенционализму и ригидности у мишљењу. Треба напоменути да постоји и тзв. "реактивна ауторитарност", која није црта личности, већ пре реакција на нпр. фрустрацију, анксиозност или стање хаоса, нестабилности у друштву. У оваквим ситуацијама, код неких особа се јавља појачана потреба за ауторитетом који би био у стању да заведе ред и ког би сви слушали. Ауторитарни обрасци понашања, као и начин расуђивања такође могу бити научени. Ако су у некој средини општеприхваћени, кроз процес васпитавања ће се преносити и на децу. Структура породице, њен историјски контекст, природа односа унутар породице, наклоност коју показују родитељи и санкције које спроводе – све то даје информацију о томе како се развија спремност за мишљење, осећање и делање на ауторитаран начин.

Ипак, када се говори о ауторитарној личности, углавном се имају у виду особе код којих ауторитарност јесте црта личности и представља тежњу да се кроз идентификацију са ауторитетом превазиђе стање очаја и осећање усамљености и сопствене безначајности.

Могућности психоанализе у тумачењу књижевних дела

Како упокојити вампира је можда најбољи књижевни приказ и расправа о овом проблему. Продубљеном психолошком мотивацијом, мермерно чистим линијама приповедања, подсмевајући се људској таштини² и рушећи успут митове, Пекић је ауторитарности дао облик и име. Али, он се не задовољава причом као литерарном илустрацијом тоталитарног духа, већ настоји да том духу потражи корене у мисаоном наслеђу западне цивилизације.

На дилему да ли психоанализу треба примењивати у тумачењу књижевних дела, најбољи одговор је дао Др Хуго Клајн. Он сматра

² Проблемом људске таштине Пекић се бави у многим својим делима, најконкретније у новели *Успење и суноврат Икара Губелкијана*. У истом делу, главни јунак је такође једна трагична фигура, изгубљена у лавиринту самозаваравања, која замишља да води побуну против нацистичког режима, али је, у ствари, све време на коленима. Побуна о којој је реч постоји само у његовој машти.

да психоанализа не сме да претендује да објасни дело у потпуности, већ да евентуално покуша да протумачи поступке неког од ликова, да попуни евентуалне празнине које није било могуће адекватно појаснити уобичајеним књижевним поступцима. Ово становиште је најоправданије када се примењује у романима тока свести у којима читава радња почива на унутрашњем животу главних ликова, а остали актери радње нису представљени описно, већ искључиво кроз своје поступке.

Управо овакав роман је и *Како упокојити вампира*. Писма главног јунака – Конрада Рутковског – замена су за ауторску нарацију, што пружа најдиректнији увид у психу тог лика. Осим писама, у дело су се "поткрали" једино Предговор и Примедбе приређивача.³

Ауторитарна личност у лику Конрада Рутковског

Доктор филозофије, професор средњовековне историје на Универзитету Хајделберг, Конрад Рутковски (Konrad Rutkowski) је читавог живота стајао у једном замршеном односу према мноштву ауторитета на пољу филозофије и историје. За време Другог светског рата био је мобилисан у јединице SS полиције, а службовао је у једној варошици у Далмацији. Двадесет година након тога он одлучује да на летовањесасвојомсупругомодеуиститајградић.ПрофесорРутковски је разуман, сталожен, високообразован човек, интелектуалац, неко за кога се не би рекло да је икада био официр у SS трупама. Он о својој прошлости, уосталом, никад и не прича. Вероватно о њој никада и не мисли, јер је сувише заузет научним радом коме је у потпуности посвећен.

Професор Рутковски је један од оних расејаних учењака чија је једина страст проучавање односа Curie Romane и словенских Wislana, рађања пољске државе у време Отона I, или пољских свадбених обичаја из тог времена. Он презире историчаре попут Хилмара Вагнера (Hilmar Wagner), брата своје супруге, који се бави искључиво модерном историјом и у највећој мери се труди да њене садржаје популаризује не би ли се књиге које пише боље продавале. Конрад Рутковски је човек истински посвећен науци, он је учењак у

³ Епистоларном нарацијом писан је и четврти том *Златног руна*, али у овом делу наративне јединице приповедања су писмо – одговор, док је у *Како упокојити вампира* комуникација једносмерна (затворена).

души, реченице које пише су дуге, пуне компликованих асоцијација и дигресија, а фонд речи које користи више него богат. Човек који је читав живот посветио књигама, чији живот јесу књиге. Он их у толикој мери поштује, обожава, да не подноси штампарске грешке. Кад наиђе на грешку, просто га обузме гнев, али не према штампару или преписивачу, већ према самој реченици или фрази у којој се грешка налази. Затим узима грубу гуму за брисање или нарочит ножић, струже грешку са хартије и "незграпном изразу првобитне идеје враћа девичански изглед".⁴

Вероватно је сам професор Рутковски схватио дата имитација живота и убеђења ипак не може да надвлада оно што је мислио да је сахранио у најмрачнијем углу подсвести, а што је ипак било живо, и након двадесет две године тежило да провали у Пољску Отона I. То га је нагнало да поново оде у исто место у коме је за време Другог светског рата службовао као поручник при Geheime Staatspolizei. Кроз писма Хилмару Вагнеру, такође професору на Хајделбергу, он призива своје ратне успомене, покушавајући можда да их оправда, а можда да их једном заувек покопа. Ова исповест, и поново оживљена грижа савести која га мучи због служења нацистичкој Немачкој (поготово у Краљевини Југославији, земљи у којој је одрастао), доводи до озбиљног погоршања професоровог психичког здравља, што резултира његовом погибијом неколико месеци касније. Једно од кључних питања у целом догађају је свакако шта је уопште натерало једног мирног, интелигентног човека да приступи SS трупама. Поготово зато што он и сам тврди да их се ужасавао и да је он, као човек и интелектуалац, целим бићем био и остао против нацистичке идеологије и праксе.⁵

Конрад Рутковски је ипак подржавао нацистичку теорију о вишим и нижим расама. Пристигавши поново у Далмацију, његово прво опажање односи се на контраст светла и сенке, разређеност боје – као да гледа слику на зиду. "Али онда, наравно, и ти анимални јужњачки мириси".⁶

Ова подела људи на узвишене и прљаве, мање и више вредне једна је од основних карактеристика ауторитарне личности.

⁴ Пекић, Борислав (2002). *Како упокојити вампира*. Нови Сад: Соларис, стр. 27.

⁵ "Ја сам у Гестапо угуран силом, због изванредне меморије и познавања домородачког језика, о чему имам доказа у преписци коју сам око моје прекоманде на фронт водио са берлинском Централом у Prinz Albrechtstrasse 8" (ibid., стр. 27).

⁶ Ibid., стр. 31.

Страхопоштовање према ауторитету увек је праћено презиром или мржњом према слабијима од себе.

Ауторитет коме се, и свесно и несвесно, покорава поручник Рутковски је пуковник Штајнбрехер.⁷ Пуковник Штајнбрехер волео је психички да малтретира ухапшенике, и тако их приморава на признање, уместо да их пребија на смрт. Исто је поступао са поручником Рутковским, који се понашао као да је затвореник у редовима SS. Увиђајући његов унутрашњи отпор служби, пуковник Штајнбрехер јесу своју вештину⁸ деликатне душевне игре, невидљиве агресије на чула и нагоне⁸ усмерио ка поручнику. Он сваку његову реч и поступак објашњава као инсубординацију или велеиздају, игра се са њим мачке и миша, и стално му узгред напомиње да би могао бити стрељан. Поручник, са друге стране, непрестано покушава да му доскочи, да га надмудри, стално упада у расправе с њим које неретко и сам иницира, мада тврди да их се грози. Наравно, пуковник увек излази као победник, читав процес се понавља изнова и изнова. Рутковски је огорчен, мрзи и SS и пуковника, али ипак, описујући га, у писмима о њему говори сасвим неутрално, готово похвално. Након неког времена, чак почиње да прича као он – исти дуги монолози и сумануте идеје. Потпуно је свеједно да ли ауторитарна личност мрзи или воли одређени ауторитет (чак и када га обожава, увек је присутна и подсвесна мржња) – однос је исти, и та идентификација са предметом страхопоштовања је константа у том односу.

Упркос мржњи и отпору који осећа, поручник⁹ обавља редовне дужности (...) у границама правилника Ратне службе, довољно ефикасно, да му се ништа не би могло пребацити⁹. Компромис са савешћу је нашао у изговору да он не припада SS јединици, да јој је⁹ „насилно присаједињен, у њу увучен ћудима ратне дистрибуције, захваљујући у првом реду бесмисленом распореду крви, која би у јужној Панонији (где је поручник одрастао) морала да буде словенска,

⁷ „Укратко, SS пуковник Хајнрих Штајнбрехер (Heinrich Steinbrecher), командант наше Sonderkommande, беше носилац двоструког гвозденог крста за невојничке заслуге стечене на војничким територијама, и окорели националсоцијалиста, па ако је у нечему био још окорелији, ако је постојало нешто чему би он, у пресудном часу, био спреман да жртвује идеологију, отаџбину, бесмртну душу па и самог себе – била је то супремација духа свеопште и свемогуће полицијске контроле, чији је он био непоколебљиви верник и неподмитљиви првосвештеник” (ibid., стр. 34).

⁸ Ibid., стр. 36.

⁹ Ibid., стр. 40.

а не германска, а затим и невероватној способности памћења, ђаво и њу да носи”.¹⁰

Међутим, и поред свега, поручник “по линији своје људске и интелектуалне савести”¹¹ жели да помогне несрећним заробљеницима.¹²

Јасно, поручник само избегава одговорност за чињеницу да је у ствари један од најокрутнијих полицајаца у Sonderkommandi. Он, након свега што је из књига упио о просвећености и узвишености људског духа, након ропског клањања Науци и Интелектуализму, једноставно не може да прихвати чињеницу да је то што јесте – један прилично ревностан SSофицир. Робујући Духу, поручник је заборавио на стваран свет и поступке, упао у улогу квазиинтелектуалца за кога све почиње и завршава се у теорији. Он је од идеја, које су чиниле сав његов живот, направио својеврстан вакуум у коме није могао да дише, и у коме баш ништа није имало тежину, па чак ни речи које су биле једини вид практичног рада који је упражњавао. Али његов отпор нацизму и помоћ ухапшеницима остали су идеја, нису били чак ни преточени у речи.¹³

Умишљајући да се разликује, поручник је служио “новом свету” који су стварали нацисти, а који је требало да буде “ни Еден, ни Хад старог”, већ “пакао индивидуалистичког испаштања и рај поистовећења са заједницом”.¹⁴

Када се најзад усудио да покуша да спасе једног заробљеника, није имао снаге да подухват изнесе до краја, па ни вештине да све уради како треба. Учинио је то само да би себе могао да увери да

¹⁰ Ibid., стр. 40.

¹¹ Ibid., стр. 44.

¹² “Али лична спремност да им помогнем зависи од способности да одржим положај са којег то могу да чиним. Па и да напредујем према положајима са којих ћу то још успешније предузимати. (...) Овакав морални програм захтева стриктно и савесно обављање свих полицијских дужности, па и оних најнепријатнијих, све уз јасну свест да је то само гнусно средство за постизање узвишеног циља, да је привремено мучење људи тек нужан пут до њиховог трајног ослобођења. А зар један такав програм сме да се жртвује само из пукe интелектуалне таштине?” (ibid., стр. 44–45).

¹³ “Мој се отпор држао најваљанијих интелектуалних традиција. Сав се исцрпљивао у душевној области и настојањима да сам себе формулише, па засада ником није био од користи, осим што је мучни иследнички посао олакшавао свешћу да га интимно презирем и да се по томе разликујем од свих других курвиних синова у професији” (ibid., стр. 40).

¹⁴ Ibid., стр. 66.

је интелектуалац и хуманиста. У складу са својом ауторитарном природом, он је затвореника, наравно, презирао. Сматрао га је, наиме, сувише глупим да се сам брани, па је уместо њега смишљао одговоре и уносио их у записник.¹⁵

Пуковник Штајнбрехер је наредио да тог затвореника погубе, и то само зато што је приметио шта се дешава. Пустио је поручника да на миру заврши своје узвишено дело, затим сâм приморао затвореника да му каже што га је интересовало, а онда га осудио на смрт.

Огорчен, поручник је дао одушка свом очајању и гневу тако што је на смрт премлатио једног другог затвореника.

Насиље над слабијима од себе јесте управо начин на који ауторитарне личности испољавају сопствену немоћ. Кроз идентификацију са особама моћнијим од себе одржавају илузију да су и саме способне и значајне, а испољавање агресивности даје им осећај снаге. Дубоко свесне да су у бити немоћне и слабе, ауторитарне личности покушавају то да потисну понашајући се насилнички, а њихов бес увек је усмерен ка неком слабијем од њих самих.

Након ових догађаја, поручник је доживео нервни слом. Када се рат завршио и он се напokon опоравио, одрадио годину дана тзв. радне рехабилитације, његов некадашњи професор довео га је за асистента на Хајделбергу. Од тада се сав посветио науци и целокупна европска интелектуална традиција постаје једино божанство коме се клања. С обзиром да је та дихотомија између поносног настављача поменуте традиције и SS официра постојала у њему и пре, раздирала га, терала га да клањајући се првој парадоксално постане оличење друге, он се сав посветио науци не би ли лакше потиснуо сећање и одговорност за злодела.

Али дела нису идеје, не могу се мењати ни заборавити, зато се неминовно с њима морао суочити. Када је до тога дошло, када је схватио сву дубину своје кривице, поручник своје дотадашње научне и интелектуалне ауторитете одбацује, увиђајући да је човек више од система уверења и идеја, и да су његова дела оно што га чини човеком. Професор Рутковски, већ озбиљно нарушеног психичког здравља, одбацује Науку и сав се предаје новој доминантној идеји – потпуном

¹⁵“Колико ми дивних одговора пропада једноставно зато што тај блесан није за њих дорастао! Мрзим га, Хилмаре! Осећам према њему ледену нетрпељивост. Према том представнику просечности која надживљава све историјске и биолошке катастрофе” (ibid., стр. 207).

негирању било какве теорије, чак и сећања, било каквог облика писане речи, потпуном негирању Идеје у корист Праксе.

Пекићева критика европске интелектуалне традиције

Ова критика европске интелектуалне традиције је, као и остале у делу, Пекићев лични став. Изражавајући га на драстичан начин – кроз радикалне ставове особе чије психичко здравље је озбиљно нарушено, Пекић је једноставно желео да пошаље јачу поруку.

Говорећи о немачким филозофима попут Ничеа или Хегела као о зачетницима нацистичких убеђења или заговорницима тоталитарног друштва, он, на готово подругљив начин, ставља до знања да филозофија није негде изван света и људске праксе, да не треба мисао узносити док се њена примена у друштву не покаже као добра. Уздизање људског ума на разину нечег божанског није реално, јер се тиме занемарује други аспект људског бића – онај ирационални. Исто тако, претерано баратање апстрактним појмовима коначно доводи до тога да ти појмови изгубе тежину, било услед тога што разматрамо искључиво апстрактне ствари, било услед тога што неке друге које постоје свуд око нас апстрахујемо.

Покорност интелектуалним ауторитетима се суштински не разликује од слепог слушања наређења, што указује да образовање особе није пресудно за њену евентуалну ауторитарност. На ову чињеницу Пекић врло јасно скреће пажњу бирајући за главног јунака свог дела једног интелектуалца. С друге стране, оно што утиче на појаву ауторитарности јесте тоталитарно друштвено уређење. Професор Рутковски није човек кога је завела нацистичка идеологија – он је савршено свестан колико је она изопачена и опасна, њега је страх приклонио Гестапоу. Његова ауторитарност се вероватно никада не би испојила (бар не са тако катастрофалним последицама) да се није нашао у сред једног чудовишног система.

Пекић покушава да укаже на ову условљеност ауторитарности тоталитарним друштвеним уређењем – човека чија су веровања и начин размишљања сасвим супротна нацистичким, репресиван политички систем тера да се конформира, да своју ученост посредно стави у службу тог истог нацизма. Ситуација у којој се нашао није само условила да професор Рутковски, споља посматрано, у одређеним ситуацијама реагује као ауторитарна особа, он је почео тако и да размишља.

Пекић сасвим директно ставља до знања нешто чега је он сам био дубоко свестан – колико је тоталитарно уређење опасно за друштво, управо стога што допире до сваког појединца у њему.

Ова порука добија нову димензију у светлу Пекићевог политичког деловања у Србији на крају осамдесетих година XX века, када се, након скоро двадесет година добровољног изгнанства, вратио из Велике Британије да, као један од оснивача Демократске странке, помогне у успостављању вишестраначког система. Пекић је био критичар сопственог времена, један од оних којима није потребна историјска дистанца да би боље сагледали шта се око њих догађа. Имао је смелости и снаге да се успротиви свему што је сматрао за погубно у друштву у којем је живео, и да преузме одговорност за своје поступке. Отишао је корак даље од већине мислилаца и сврстао се у још ужи круг одважних и друштвено свесних за које се у делу *Како упокојити вампира* пита да ли више уопште постоје.

ЛИТЕРАТУРА

1. Клајн, Х. (1993). *Фројд, психоанализа и литература*. Нови Сад: Матица српска.
2. Марићевић, Л. (2001). *Самопоштовање и ауторитарност*. Београд: Београдска отворена школа.
3. Маслов, А. (1982). *Мотивација и личност*. Београд: Нолит.
4. Милграм, С. (1990). *Послушност ауторитету*. Београд: Нолит.
5. Милошевић, Н. (1996). *Књижевност и метафизика: Зиданица на песку II*. Београд: Филип Вишњић.
6. Петровић, Н. (2001). *Путеви истраживања ауторитарности*. Београд: Задужбина Андрејевић.
7. Пијановић, П. (1991). *Поетика романа Борислава Пекића*. Београд: Просвета, Београд: Досије, Горњи Милановац: Дечје новине, Подгорица: Октоих.
8. Требјешанин, Ж. (1995). *Душа и политика*. Београд: Време књиге.
9. Требјешанин, Ж. (1996). *Лексикон психоанализе*. Нови Сад: Матица српска.
10. Требјешанин, Ж. (1983). *Фромове дихотомије*. Београд: Нолит.

11. Фром, Е. (1980). *Ауторитет и породица*. Загреб: Напријед.
12. Фром, Е. (1983). *Бекство од слободе*. Београд: Нолит.
13. Фром, Е. (1970). *Заборављени језик*. Загреб: Матица хрватска.

Jelena Protic

The Problem of Obedience and Authoritarian Personality through the Character of Konrad Rutkowski in the Novel *How to Quiet a Vampire* by Borislav Pekic

Summary

The essay is about the problem of authoritarianism, viewed through a literary character, for the author considered that sheer theorizing about obedience could never be as vital and complete. For these reasons the choice was made to draw a parallel between the idea and practice of authoritarianism using as a basis the novel 'How to Quiet a Vampire' by Borislav Pekic. Through this novel, Pekic, who was himself a psychologist by profession, depicts the main character, Konrad Rutkowski, using complex philosophical architectonics, deepened psychological motivation and crystal clear lines of narration.

Through the discussion of the connection between totalitarian society and the above-mentioned problem, it was intended to indicate that whatever changes in a society, for better or worse, has its roots in human mind, and that this fact is frequently overlooked.

The term authoritarianism is explained mostly through the psychoanalytic theory of Erich Fromm, but, owing to the tendency of not being exclusive of other explanations, Fromm's theory was not the only source. Many views and classifications of, as well as researches into authoritarianism are not mentioned due to lack of space.

Key words: Authoritarianism, Authoritarian Personality, European Intellectual Tradition, Nazism

ARHITEKTURA

ARCHITECHTURE

Aleksandra Mijajlović

Tutor: dr Milan Prodanović

Tehnički fakultet Univerziteta u Novom Sadu

**ANARHISTIČKA POTKA U URBANIZACIJI SRBIJE:
DIVLJA GRADNJA I LEGALIZACIJA NASLEĐENOG
U USLOVIMA TRANZICIJE
– socio-antropološko-urbanistička priča,
ilustrovana primerom grada iz unutrašnjosti –**

Uvod

Tranzicija u zemljama socijalističkog bloka, simbolizovana padom berlinskog zida, i katastrofalne posledice rata na Balkanu, prouzrokovali su dalekosežne promene u društvenom prostoru gradova, načinu upravljanja urbanim prostorom, artikulaciji vizija budućnosti i obrascima prostornog razmeštaja. Razumevanje promena u zemljama zapadnog Balkana (ex YU) neizostavno se mora vezati za okolnosti rata i sankcija UN, bezvlašće, ratnu privredu – stanja koja su proizvela drastične socijalne i kulturološke poremećaje i obeležila ono što je nasleđeno kao društveno-prostorna struktura. Aktuelna strateška neminovnost priključenja tokovima evropskih integracija nameće potrebu prihvatanja parlamentarne demokratije, tržišne privrede i poštovanja ljudskih prava – zahteva koji svoj iskaz imaju i u urbanom prostoru. Zaustavljanje bezvlašća i pokušaji da se izgradnja legalizuje, otvara brojna pitanja za čije je rešenje potrebno razumevanje konteksta koji je prethodio tranziciji i pojašnjenje brojnih pojmova koji su obeležili okvire i uticali na formiranje prostorne strukture gradova.

Društveno vlasništvo nad zemljištem u ideologizovanim okolnostima socijalističkog samoupravljanja i komunalnog sistema sa kontradikcijama “odumiranja države” u totalitarnom okruženju, pogodovali su nastanku spontanegradnje, popularno nazvane “divlja gradnja”, fenomenu ni približno prisutnom u tom obimu u drugim socijalističkim zemljama. U prostorno uređenje se ugrađuju obrasci samopomoći, koji korespondiraju sa mentalitetom, autoritarnom tradicijom Balkana i uticajima civilizacija koje su prohujale ovim prostorima. Uvođenje mesne zajednice može se razumeti kao odjek ideje “jedinice susedstva” iz vizije vrtnih gradova (ranih pokušaja suočavanja sa iracionalnostima industrijske revolucije) na ovim prostorima, koje sa odsustvom formalne kontrole graditeljskih

poduhvata oko gradova i u samim gradovima, navodi na upotrebu termina "anarhistička potka" – u značenju uspostavljanja veza sa idejnim strujanjima i praksom pomenutih tradicija. Današnji procesi legalizacije, uz pokušaje redefinisavanja urbanističkog planiranja i urbanističkog projektovanja, uvođenja pojmova urbani dizajn i urbani menadžment, i uspostavljanja kontrole i administracije uređenja prostora primerenih komunalnim sistemima evropskih gradova, nemogući su bez razumevanja determinanti prethodnog urbanog sistema, kao temeljnih uzročnika nasleđene urbane morfologije.

Diskurs

I. Pseudoanarhizam – svesni instrument političkog, administrativnog i planerskog sistema

Urbanističko planiranje kod nas, u današnjem shvatanju tog termina, javlja se nakon II svetskog rata, kada se i ideja o dugoročnom planiranju grada učvršćuje kao sastavni deo opštih ideoloških opredeljenja. Koncept planskog rukovođenja zemljom je postavio korespodentni obrazac i u planiranju grada. Generalno planiranje nametnulo se kao dominantni model, što ne znači da se paralelno nisu javljala i druga nastojanja koja bi vodila alternativnom rešenju, pružajući naizgled najveću mogućnost za uspostavljanje kontrole nad urbanim procesima, kroz planiranje grada u totalitetu, isticanje fizičke dimenzije prostornog, sveobuhvatnost i generalnost, predviđajući vrednosna i interesna opredeljenja. Čitava praksa dugoročnog planiranja gradova se odvijala u jednom paradigmatomskom maniru,¹ gde su specifičnosti vremena i autohtonih uticaja zanemarivane i podređivane društveno-političkom kontekstu.²

Praćenjem razvojnog puta ovog paradigmatomskog procesa, dolazi se do postavki da je jedan od dominantnih trendova i posebnih fenomena srpske urbanizacije najmanje dve decenije s kraja prošlog veka – divlja, bespravna, besplanska, neplanirana gradnja – bio kolektivno proizveden unutar samog političkog, administrativnog i planerskog sistema, da nije

¹ Po Kuhnu, svaka paradigma prolazi kroz sledeće faze: (1) predparadigmatomski period, (2) period razvoja, (3) period artikulacije, (4) postparadigmatomski period i (5) period krize.

² Bajić-Brković, Milica, *Urbana sredina i urbanizacija*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1991.

nastao slučajno, spontano, pretežno zbog demografskih pritisaka,³ kao i da je “marksizmu neprijateljska, malograđanska teorija, koja u svom konceptu negira ulogu proleterske partije”⁴ – anarhizam, bio svesno implementiran u procese urbanizacije Srbije.

U jednom totalitarnom režimu kojem je trebala posebna potvrda masovne socijalizacije, moderna, idejni naslednik utopija XIX veka, u arhitektonskom smislu podsticana industrijalizacijom, tipizacijom, montažnom gradnjom i tipskim projektima, dobila je totalitarnu podršku i postala pokret hiperprodukcije, koji je povratno afirmisao sistem. Tako je nastao i Novi Beograd, obezbeđujući ogromni stambeni fond nakon demografske implozije i kroz koji je stambena politika u duhu moderne rešila pitanje stambenog deficita.⁵ Uporedo sa pristupom “tabula raza” i “buldožerskim urbanizmom”, urbanizacija je u sredinama manjih razmera imala karakter pionirskih vizija i poduhvata engleskih urbanista ranog industrijalizma, prvenstveno Ebenezer Haurda (Ebenezer Howard, 1850–1928), čiji je zadatak bio rešavanje narastajuće neusklađenosti i racionalizacije haosa u vodećim gradovima industrijske ekspanzije.

II. Ideje anarhizma u urbanizmu

Svojevrsna utopija Ebenezer Haurda jeste jedinstvena kombinacija predloga, kako on to sam i kaže u uvodnom poglavlju svoje jedine knjige *Grad – bašta sutrašnjice*⁶, njegovih savremenika i velikih imena socio-ekonomske misli: Sen-Simon, Furije, Ledu, Oven, Bakunjin, Kropotkin,⁷ Maršal. U nameri da se ublaži konflikt urbanizacije i rasta kapitalističkog grada, radništvu se nude neke od uvreženih privilegija srednje klase – kuća sa baštom na distanci od centra grada, omogućena transportnom revolucijom, idilični uslovi “seoskog” življenja sa mogućnošću ostvarenja socijalnih veza nalik onima u gradu. Jedan od ključnih dijagrama, “tri magneta”, i policentrična vizija “socijalnog grada”, fizička realizacija trećeg

³ Milić, Vladimir, “Divlja naselja: od divlje gradnje do rekonstrukcije”, *Danas*, broj 43, septembar 2003.

⁴ Vujaklija, Milan, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1986.

⁵ Mihaljević, Gavriilo, *Ekonomija i grad*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1992.

⁶ Prvo štampana 1898. pod naslovom *Sutrašnjica: mirna staza ka pravoj reformi*, reprintovana pod novim naslovom 1902.

⁷ Petar Kropotkin, geograf, anarhista, proteran iz Rusije, tridesetih godina dvadesetog veka živeo u Engleskoj.

magneta, grad-selo (prva dva su grad i selo), bili su srž ideje. Magnet grad-selo završavao se rečima sloboda i kooperacija, građani bi posedovali zemljište u trajnom vlasništvu, a mehanizmi ostvarivanja "socijalnog grada" bili bi lokalni menadžment i samouprava, bez centralne intervencije države. Proizvedeni model posredno je implicirao rastakanje društva uništenjem mnogostrukih lokalnih veza, dok je društvena integracija mimo atomizovane familije ograničena funkcionalno-ekonomskom vezom putem radnog mesta, daleko od lokaliteta stanovanja. Ideje su odapele trendove suburbanizacije – niti sela, niti grada.⁸

Društveno-ekonomsko-urbanistička struktura

I. Socijalni kapital – demografska kretanja i kulturni kodovi

Pri proučavanju procesa urbanizacije mora se voditi računa o njegovoj kompleksnosti, prostornoj i vremenskoj dimenziji. Karakteristike i značaj demografskih tokova treba posmatrati kao faktor sa povratnim dejstvom na druge dve komponente urbanizacije – aktivnosti i životne sredine, a evolucija stanovništva u gradovima ne može se posmatrati odvojeno od one u selima – urbana populacija nosi mnoge tragove svog ranijeg razvitka u fazi ruralizacije – mnoge ruralne karakteristike se zadržavaju kod novih gradskih stanovnika, a neke od njih mogu čak privremeno i dominirati u gradskom životu.⁹

Praveći etnopsihički presek kroz južnoslovensko stanovništvo, Cvijić govori o glavnim psihičkim crtama, društvenoj i ekonomskoj organizaciji šumadijskog varijeteta dinarskog tipa, koji zauzima gotovo celu moravsku Srbiju, kao o milenijumskoj tradiciji: potpuna orijentisanost na kosovski mit, plemensko-rodovska i zadružna usmerenost na patrijarhat, na oca i "tačnu određenost na koji se način ima misliti i delati", čime je stvoreno ono što danas imamo – sasvim različit vid kulture i društva u odnosu na individualitet u građanskom društvu zapadnog čoveka.¹⁰

⁸ Prodanović, Milan, *Socio-spatial characteristics of rural and related sub-urban settlements in Serbia*, Ph.D. thesis 1981, Bartlett School of Architecture and Planning, University College London, translated to Serbian 1983.

⁹ Stefanović, Dušan, *Urbanizacija*, Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema ISPU, Beograd, 1973.

¹⁰ Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1966.

II. Urbanistička kultura

Takvoj mentalnoj strukturi, pridodajmo i odsustvo kontinuiteta u razvoju građanstva i razvoju grada, što je neophodno za razumevanje celokupne slike urbanog razvoja.¹¹ Vremenski okvir u kome se razvija grad moderne srpske države vezan je za period prve polovine XIX veka. Ovaj period je značajan za razvoj srpskog urbanizma ne samo zbog činjenice da se pristupilo skoro zaboravljenoj disciplini – formiranju novih gradova, što predstavlja privilegiju sa današnje distance, gde se pretežno vrši transformacija postojećih struktura, već i zbog činjenice da je osnivanje novih gradova obeležje srpske regionalne politike prve polovine XIX veka. Društveni odnosi u kojima građanstvo učestvuje kao jedna od zainteresovanih strana, u tesnoj su vezi sa fizičkim formiranjem grada. Analogno tome, razvoj građanstva i razvoj grada čine jednu celovitu pojavu. Kontinuitet u razvoju građanske kulture veoma je nedostajao srpskom građanstvu.

¹¹ U vezi sa tim, može se govoriti i o potpunom odsustvu urbane kulture u srpskom narodu. Rimska urbanizacija nije uspjela da po dubini teritorije trajno urbanizuje prostore današnje Srbije, a srednjovekovna Srbija bila je zemlja bivših gradova, na šta upućuju i tekstovi srpske književnosti, među kojima je i ovaj u kojem se daje spisak gradorušilačkih podviga Stefana Nemanje, iz pera njegovog sina Stefana Prvovenčanog (XIII vek). “Jer pođe prečasni sveti Simeon (Stefan Nemanja) sa ugarskim kraljem, i dođe do grada po imenu Sredca, i razruši ga i opustoši do kraja. A kada se ugarski kralj vrati u svoju državu, Sveti, rastav se od njega, otide sa silom svojom na grad Pernik, pa i njega razruši silom svojom i opustoši grad Stob, i grad Zemln, i grad Velbužd, i grad Žitomitski, i grad Skoplje, i grad Leški u Donjem Pologu, i grad Gradac, i grad Prizren, i grad slavni Niš, i grad Svrlijig, i grad Ravnii (vizantijski naziv za Čupriju, prim. aut.), i grad Kozli. Te gradove poruši i do kraja temelja ih iskoreni, jer ne osta kamen na kamenu koji se ne poruši. I ne podigoše se ni do danas. Zemlje njihove, i bogatstva njihova, i slavu njihovu priloži bogatstvu i slavi otačastva svoga, i slavi velmoža i naroda svoga.”

Kulturne prilike koje su vladale u Srbiji u potpunosti su se razlikovale od onih koje su vladale u drugim evropskim zemljama. Za vreme turske vladavine u gradovima Srbije, srpsko stanovništvo imalo je minorno učešće u društvenom, kulturnom i, uopšte, javnom životu. Srpsko stanovništvo uglavnom je bilo raspoređeno u ruralnom okruženju, dok je veoma mali broj Srba živeo u gradskim prostorima.¹² Tridesetih godina XIX veka tursko stanovništvo počelo je da napušta srpske gradove, a u isto vreme novo srpsko stanovništvo iz susednih država počelo je da ih naseljava. Ta činjenica je bila od najvećeg značaja za pitanje kontinuiteta u razvoju građanske kulture.¹³ I dok se današnja Vojvodina popunjavala pretežno strujama sa juga, u kojima je i bilo nešto starog gradskog stanovništva, severna Srbija, a naročito Šumadija, popunjavala se uglavnom potpuno neurbanim ljudima. Dok je u Vojvodini Austrija sprovodila plansku kolonizaciju evropskog tipa, naseljavanje pod Milošem Obrenovićem svodilo se na manje-više slobodno zaposedanje napuštenog zemljišta i krčenje šuma. Severno od Save i Dunava nastajala su nova, ušorena, ortogonalno regulisana sela (*Kolonialdörfer*), od kojih su neka posle neosetno prerasla u male gradove. Tip civilizacije se od grada širio prema selu. Na južnoj polovini srpskog prostora stvari su stajale sasvim drugačije. U rudimentarnim procesima urbanizacije ne samo da grad nije mogao uticati na selo, već je selo, sve do najnovijeg doba, uticalo na navike gradskog života. Već tada, početkom veka, umesto prave urbanizacije kreću hibridni procesi poluurbanizacije.¹⁴

III. Politički sistem – planska politika i zakonski okviri

Na kraju, zemljišna politika, kao svesna, voljna i organizovana snaga vladajuće klase u domenu definisanja ciljeva, instrumenata i oblika

¹² Maksimović, Branko, *Idejni razvoj srpskog urbanizma*, SANU, Beograd, 1966.

Udeo gradskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika Srbije dugo je bio veoma mali. Od ukupnog broja stanovnika Srbije koje je 1866. godine iznosilo 1094863, u gradovima je živelo svega 121383, što predstavlja samo 11,1%. Procenat stanovnika koji je živeo u gradovima je 1890. godine pao na 9,45%. Međutim, ni taj mali procenat ne može se u celokupnom iznosu smatrati gradskim stanovništvom. U većini gradova, dobar deo stanovništva bavio se zemljoradnjom, tako da su gradovi predstavljali neku vrstu kombinacije seosko-gradske strukture. U takvim okolnostima, koje su trajale sve do prvog svetskog rata, nije moglo biti ni govora o kontinuitetu razvoja gradske kulture.

¹³ Đokić, Vladan, *Urbana morfologija: grad i gradski trg*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004.

¹⁴ Bogdanović, Bogdan, "Srpska utopija", *Republika*, tematski broj 17, april 1996.

uređivanja i korišćenja gradskog građevinskog zemljišta i kao sastavni deo razvojne i urbane politike, u datom sistemu opredeljuje način života, organizaciju rada, posebno planiranja, usmeravanja, izgradnje i korišćenja gradskih naselja. Kratak prikaz geneze naše zemljišne politike nakon II svetskog rata potvrđuje stav da suštinskih promena te politike nije ni bilo; vršena su samo poboljšanja sistema, čak i u Programu ekonomske stabilizacije, koji je, uz reformu iz 1965, najradikalniji dokument u ovoj oblasti. Jasno je da vladajuća partija nije želela da izvrši radikalne promene, već da samo popravi postojeće suštinske osnove po kojima je ta ista vladajuća partija i dalje zadržavala totalitarnu vlast.¹⁵

¹⁵ Mihaljević, Gavriilo, *Ekonomija i grad*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1992. Geneza naše razvojne politike:

- 1944: sve nadležnosti oko uređenja zemljišta idu na NO odbore;
- 1945–1955: NO odbori kontrolišu obnovu naselja, uz “frontovski rad”;
- 1955: osniva se namenski doprinos za stambenu izgradnju u okviru opštinskih fondova koji uređuju i građevinsko zemljište;
- 1958: donosi se Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada, zemljišta, stanova (mogu se imati 2 veća ili 3 manja stana) uz simboličnu naknadu, koja se isplaćuje u roku od 50 godina;
- 1959: prva radikalna mera čisto zemljišne politike – 10% predračunske vrednosti objekta uplaćuje se opštini za uređivanje zemljišta i komunalnu izgradnju, regulisano saveznim zakonom;
- 1962: saveznim zakonom se uvodi doprinos za korišćenje zemljišta;
- 1965: ukidaju se opštinski fondovi i osnivaju stambena preduzeća koja, pored ostalog, vode poslove uređivanja i upravljanja građevinskim zemljištem;
- 1970: ukidanjem stambenih preduzeća, opet poslovi zemljišta prelaze direktno na lokalnu upravu, sve do 1972;
- 1972: osnivaju se SIZ-ovi, samoupravne interesne zajednice, za uređivanje zemljišta i komunalnu izgradnju, kojima se dodaju i putevi lokalnog značaja;
- 1974: novim Ustavom SFRJ i Srbije opet se potvrđuje društveni status gradskog građevinskog zemljišta i uloga SIZ-ova;
- 1982: pokušaj reforme Programom ekonomske stabilizacije, koji u ovoj oblasti radikalno poboljšava postojeći sistem (radna grupa koja je predlagala poboljšanje: Tone Klemenčić, Dušan Stefanović, Ljubinka Pjanić, Lazo Antić, Mithad Aganović – nosioci istraživačke misli komunalne delatnosti, ali samo u okviru postojećeg društveno-ekonomskog sistema, pošto su radikalniji zahtevi za izmenu osnova sistema bili kažnjiva jeres);
- 1990: (kvazi)demokratski izbori, formalni pluralizam, višepartijski sistem, ali radikalnih promena u komunalnoj oblasti i uređivanju zemljišta nema;
- 1992: pokušaj promene republičkih zakona, ali pravih odgovora systemske prirode još nema; privatna inicijativa još nema suštinski već samo deklarativni i formalni značaj.

Genealogija

Novi talas demografskih zemljotresa, u periodu 1945–1948, obnovio je mehanizme ireverzibilnih društvenih procesa migracija i trajnog nastanjivanja ruralnog stanovništva u gradovima i ozbiljno doveo u pitanje slabo definisane okvire gradske samosvesti i još slabije gradske memorije. U sprovođenju politike disperzivne urbanizacije, težilo se uravnoteženom demografskom rastu velikih, srednjih i malih gradova, i posebno ubrzanoj dezagrarizaciji sela. Ukupna politika urbanizacije usmeravana je na “semiurbanizaciju” seosko-poljoprivredne populacije – dezagrarizovano ruralno stanovništvo sa domicilom u manjim gradovima.¹⁶ Tako stvorena istorijska kategorija donosi sa sobom specifičnu strukturu socijalnog kapitala¹⁷ i tradicionalne navike seoskog stanovanja, sadržinski različite od modernog urbanog, započinjući sa proizvodnjom oblika u fizičkoj strukturi grada, koji će se kao nasleđeni elementi dugo zadržati u prostornoj slici Srbije i stvoriti jednu novu kulturu.

Grad je za semiurbanizovanog čoveka bio mentalno pusta mapa. Isforsirana urbanizaciona politika i neadekvatna zemljišna ekonomika ostavila je na raspolaganje patrijarhalnom polugradskom graditelju da u duhu kontinuiteta tradicionalnih odnosa ponudi i realizuje kodekse svojih vrlina. Obezbeđujući sebi krov nad glavom, on zadržava oblike izgradnje i eksploatacije stanova naturalnog karaktera – vlasnik i korisnik su isto lice, što je eksplicitni izraz ruralizacije grada, pri čemu se u procesu prenosa u gradove ruralni oblici stanovanja neophodno degenerišu. Karakteristične tendencije kvalitativnih promena osnovne funkcije – skloništa, evoluiraju vremenom kroz nove tehnologije građenja i delimičnu kupovinu usluga specijalizovanih građevinskih proizvođača, podstičući velepne gradograditeljske poduhvate ambivalentnog ruralno-urbanog graditelja, neprilagođenog novim zahtevima gradske sredine, za koju su ga istinski

¹⁶ Stefanović, Dušan, *Urbanizacija*, Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema ISPU, Beograd, 1973.

Podatak da je 1961. od ukupnog broja stanovništva Jugoslavije bilo urbanizovano u pravom smislu reči svega 18%, da je skoro 47% još uvek pripadalo grupi seosko-poljoprivrednih žitelja, a da je preko 35% bilo “semiurbanizovano” može da dokumentuje suštinsku specifičnost urbanizacije u našoj zemlji.

¹⁷ Prokopijević, Miroslav, “Social capital during transition”, Beogradska otvorena škola, mart 2004.

Social capital would be stock of informal rules embodied in individuals, which belong to a group, tribe or nation.

vezivale jedino nove okolnosti zaposlenja. Nadolazeće decenije donose sa sobom involutivne trendove u državne i društvene strukture.¹⁸ Osamdesetih godina privreda vidno ulazi neopozivo u fazu stagnacije, a devedesete su joj donele spektakularni pad, na koji je uticalo mnoštvo činilaca – raspad zemlje, učinci rata, sankcije Saveta bezbednosti, hiperinflacija i siva ekonomija, slom monetarnog sistema. Narasle potrebe rešavanja egzistencijalne nužde koja se u institucijama sistema osporavala, a u ekonomskim nepravilnostima i u legalnim tokovima objektivno činila nedostupnom, sprovedene su prećutno u okrilju partijske i administrativne korupcije, kao čin socijalne pravde, iskazane kroz samogradnju – sada već legitimnog čina novokomponovanog ruralno-urbanog kulturnog koda. Na izgled benigna transmisija ruralne prakse inicirala je formiranje fenomena graditeljske grupe, obilnog opusa, raznovrsnog arhitektonskog izraza, u estetskom i sociološkom smislu, često naklonjenog kiču.

Društveni proizvod i artikulacija izgrađenog

Posledični proizvod – objekti izgrađeni bez građevinske i upotrebne dozvole na područjima koja nisu bila “pokrivena” planom (kupovina parcela na poljoprivrednom zemljištu), objekti građeni suprotno planskim odredbama (ako je plana bilo), odnosno koji su građeni na uzurpiranim javnim površinama (čiji status nije bio jasan ni tada, niti danas u procesu legalizacije) – dihotomija u prostornom ponašanju na gradskom građevinskom zemljištu i neposredno izvan, praćena neformalnim pravnim aktima, zapuštenim sistemom planiranja, profesionalnom odgovornošću institucionalnih i strukovno relevantnih aktera (čija se etika, razlozi, motivi i sile, kao i nesebični podsticaj i odgovornost u oblikovanju divlje gradnje još uvek ozbiljno ne dovode u pitanje), ostavila je za sobom, gradove urušenog urbaniteta i brojna pitanja i dileme društva u tranziciji, čiji su urbani procesi dodatno opterećeni promenom vlasništva nad zemljom i artikulacijom nasleđa.

Sudbina divlje gradnje, u evropskim razmerama originalnog fenomena, čiji su uzroci i logika, slojevitost i složenost predmet aktuelnih pravnih i strukovnih istraživanja, u izvesnoj meri determinisana je novim Zakonom o planiranju i izgradnji,¹⁹ koji je s tim u vezi i prepoznat kao

¹⁸ Madžar, Ljubomir, “Involutivni trend jugoslovenske privrede”, Beogradska otvorena škola, decembar 2003.

¹⁹ Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS 4/2003, posebno čl. 160–164.

zakon o legalizaciji. Ostaju sporna područja izgradnje na građevinskom zemljištu koje je bilo nacionalizovano (zemljište je i dalje interesantno za denacionalizaciju i vraćanje imovine prethodnim vlasnicima), korišćeno od društvenih firmi, zatim parcelisano i iskorišćeno za bespravnu izgradnju i ništa manje komplikovana situacija u slučaju privatnog vlasništva.²⁰ Tako pravno uokvirena nekretnina pretpostavlja dalje rekonstruktivne poduhvate.

Globalni pomak urbanizma sa linearne procedure tipa arhitekture velikih razmera ka aktu kolektivne kreacije, kroz Partnerstvo za urbanu sredinu, usredsređuje pitanje kolektivne kreativnosti kroz proceduru dijaloga među akterima u prostoru – stvaralačkom energijom tradicionalnog ruralno-urbanog graditelja, preduzetničkim inicijativama, pravilima državne administracije, lokalnih gradskih vlasti, finansijskih institucija – u proces u kojem učestvuju brojni akteri u kompleksnoj participatorno-transparentnoj proceduri kao izrazu demokratskog ponašanja. Tuse, kao neizbežna, nameće uloga trećeg sektora, nevladinih organizacija – novih partnera društvenih odnosa. U takvim tendencijama vidi se i mogućnost ponovnog oživljavanja neprofitnog sektora, koji nije samo posledica tranzicionih promena, već i njihov promoter, a naročito u istočnoevropskim, postkomunističkim zajednicama, gde su razlozi za jačanje sektora uslovljeni kontekstom ekonomske i političke transformacije ovih zemalja. Socijalne posledice prestrukturiranja privrede, slabi državni socijalni programi, motivisali bi i pokrenuli građane da se sami organizuju, jer različiti oblici građanskog samoorganizovanja, solidarnosti, pomoći i samopomoći funkcionisali su i pre uspostavljanja komunističkog poretka, koji su autonomiju sektora potpuno ugušili.²¹ Reinventing – ponovno otkrivanje grada ili, možda, pre njegovo svesno utemeljivanje u mentalnoj mapi šarene srpske demografske

²⁰ Milić, Vladimir, "Divlja naselja: od divlje gradnje do rekonstrukcije", *Danas*, broj 43, septembar 2003.

Na parcelama koje je na svojoj livadi parcelisao prethodni vlasnik, bespravno su izgrađene kuće, a ono zemljište što je preostalo između redova parcela da se koristi za pristup kao put ili ulica, ostalo je u vlasništvu prodavca parcela. De jure, to je privatno zemljište, pa kada se divlje naselje legalizuje i ucrtava u katastar i geodetske podloge, ovi putevi moraju se proglasiti javnim zemljištem. Nakon toga, opština ga mora eksproprijisati od privatnog vlasnika i to po tržišnoj ceni. Drugim rečima, sada država treba legalizovanim divljim graditeljima da kupi ulice od prodavca zemljišta koji im je prethodno prodao parcele i reši problem njihovog uređenja i održavanja, isto kao i deficit infrastrukture i socijalnih servisa.

²¹ Paunović, Žarko, "Nevladine organizacije – pojam, uloga i značaj u savremenim društvima", Beogradska otvorena škola, mart 2004.

kulturne strukture, idejom o rekonstrukciji arhitektonskog tkiva malim poduhvatima, pomacima od parcele do parcele u inkrementalnom ostvarenju harmonične celine, bez predeterminisane ishodišne forme, afirmisali bi potencijale socijalnog kapitala.

U administrativno-organizacionom smislu, transformisanje zajednice koju je karakterisala kontrolisana ekonomija i autoritarni politički poredak u tržišnu ekonomiju i liberalno-demokratski poredak podrazumeva uporedost demokratizacije i decentralizacije,²² čime bi se mehanizmi urbanog, tj. prostornog menadžmenta preneli na lokalnu zajednicu, implicitno i program uređivanja zemljišta, kojim se operacionalizuju svi prostorni i urbanistički planovi, a deo izvora prikupljanja sredstava i inicijalni nosioci programa postali bi nadležstvo lokalnih ingerencija. Posebno delikatan deo menadžmenta prostorom je izdavanje građevinske dozvole, te se taj postupak mora koncentrisati na jednom mestu, i učiniti efikasnim i jasnim.

U pogledu poželjnog nivoa državne intervencije na tržištu gradskog zemljišta, nameće se politika formiranja banaka zemljišta, kao najznačajnijeg načina primene javne svojine, dok se komparativna analiza efikasnosti obavljanja komunalnih delatnosti u zavisnosti od svojinskih statusa komunalnih preduzeća razlikuje od sektora do sektora i u tom smislu ne daje konačne preporuke.²³

Trade mark – evropski fenomen

Našavši se u okolnostima pritiska tranzicionih promena, sa željom da sebi obezbedi siguran razvoj i prosperitet, očekuje se da entitet podrazumevan kao Srpski grad mora da pronađe svoju poziciju na tržištu gradova. U uslovima globalizujućih trendova komunikacije, ljudsko društvo na početku novog milenijuma karakteriše opšti konzumerizam, razvoj masovnih medija, jačanje multinacionalnih kompanija, preoblikovanje ličnog i nacionalnog identiteta i još uvek nepremostivi jaz između bogatog i siromašnog dela čovečanstva. Pomeranje pitanja identiteta grada sa memorije i samorefleksije na branding (branding), podrazumeva promenu tokova konceptualizacija urbanističkog planiranja ka urbanom dizajnu i urbanom menadžmentu, kao i istraživačke poduhvate usmerene ka taun

²² Vujačić, Ilija, "Aktuelni problemi regionalizacije Srbije", Beogradska otvorena škola, maj 2004.

²³ Begović, Boris, *Ekonomika urbanističkog planiranja*, CES, Beograd, 1995.

brendingu (Town branding), radi razvijanja svih potencijala grada i radi stvaranja novih vrednosti u okviru njega.²⁴

U uslovima kada je istovremeno potrebno privući strani kapital i sačuvati sopstvene ekonomske interese, neophodno je vrednovati polazne pozicije, sagledati pozitivne aspekte želje za gradnjom, i dalje, kroz formiranje razvojnih inicijativa, uspostaviti najproduktivniju vezu između nasleđa i potencijala, realnih mogućnosti i očekivanja, ne previđajući neospornu kreativnu energiju samograditelja i njihovu potrebu za stvaranjem identiteta, koje, ukoliko se pravilno institucionalno definišu, mogu biti stalni izvor pozitivnih efekata na domaćem i stranom tržištu, a ne hronično žarište urbanističkih i društvenih problema. Kako je jedan od bitnih preduslova za uspešnost na tržištu jedinstvenost proizvoda u svojoj kategoriji, koja se može ogledati i u samo jednoj osobini, ne treba brinuti da će u dugom i kompleksnom procesu formiranja prepoznatljivog i prihvatljivog identiteta, izostati distinktivnost srpskog grada u odnosu na ostale gradove u regionu i svetu.

Moguće je naslutiti nekoliko pravaca budućih istraživanja: 1. društveni i legalni kontekst i projekcija tradicionalnih i nametanih obrazaca u prostor kao materijalizacija želje za gradnjom, 2. analiza obrazaca kooperacije samograditelja, tehnike, materijali, prirodne, legalne i urbanističke okolnosti samogradnje oko gradova, i 3. transformacija kulturnih kodova s patrijarhalno-autoritarnih ruralnih ka oblicima suburbanih i urbanih konceptualizacija, a kao preduslov za stvaranje obrazaca civilnog društva.

LITERATURA

1. Bajić-Brković, Milica, *Urbana sredina i urbanizacija*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1991.

²⁴ Garašanin, Peđa, "Town branding: kreiranje identiteta grada", *Danas*, broj 43, septembar 2003.

Brend (brand) je jedinstvena vizuelna, emotivna, racionalna i kulturna slika koju povezujemo sa kompanijom ili proizvodom. Brend zauzima posebno mesto u svesti potrošača. Brend-ime je samo reč ili fraza koja pobuđuje niz pozitivnih emocija i navodi potrošača na akciju. Konačni cilj je izgradnja čvrste veze sa potrošačem kroz njegovu identifikaciju sa brendom i postizanje njegove potpune lojalnosti. Brend i komunikacione aktivnosti vezane za njega trebalo bi da reflektuju attribute, ličnost i karakteristike proizvoda, u ovom slučaju grada.

2. Begović, Boris, *Ekonomika urbanističkog planiranja*, CES, Beograd, 1995.
3. Bogdanović, Bogdan, "Srpska utopija", *Republika*, tematski broj 17, april 1996.
4. Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1966.
5. Đokić, Vladan, *Urbana morfolgija: grad i gradski trg*, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2004.
6. Garašanin, Peđa, "Town branding: kreiranje identiteta grada", *Danas*, broj 43, septembar 2003.
7. Hall, Peter, *Cities of Tomorrow*, Blackwell Publishers, Oxford, 2001.
8. Maksimović, Branko, *Idejni razvoj srpskog urbanizma*, SANU, Beograd, 1966.
9. Madžar, Ljubomir, "Involutivni trend jugoslovenske privrede", *Beogradska otvorena škola*, decembar 2003.
10. Mihaljević, Gavriilo, *Ekonomija i grad*, Arhitektonski fakultet u Beogradu, 1992.
11. Milić, Vladimir, "Divlja naselja: od divlje gradnje do rekonstrukcije", *Danas*, broj 43, septembar 2003.
12. Paunović, Žarko, "Nevladine organizacije – pojam, uloga i značaj u savremenim društvima", *Beogradska otvorena škola*, mart 2004.
13. Prodanović, Milan, "Rekonstrukcija gradova kroz partnerstvo za urbanu sredinu", *Danas*, broj 43, septembar 2003.
14. Prodanović, Milan, *Socio-spatial characteristics of rural and related sub-urban settlements in Serbia*, Ph.D. thesis 1981, Bartlett School of Architecture and Planning, University College London, translated to Serbian 1983.
15. Prodanović, Milan, *Encyclopaedia of Vernacular Architecture of the World*, edited by Paul Oliver, Cambridge University Press, Cambridge UK 1997, author of the various sections of Balkan architecture.
16. Prodanović, Milan, "The reconstruction of Balkan cities", *Magazine CITY*, analysis of urban trends, culture theory, policy, action, Newcastle UK 2000.
17. Prodanović, Milan, "Out Of Ground Zero", *Case Studies in Urban Reinvention after September 11*, edited by Joan Ockman, Columbia University New York, chapter on Balkan Cities, PRESTEL publishers München, 2002.
18. Prokopijević, Miroslav, "Social capital during transition", *Beogradska otvorena škola*, mart 2004.

19. Vujačić, Ilija, "Aktuelni problemi regionalizacije Srbije", Beogradska otvorena škola, maj 2004.
20. Vujaklija, Milan, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd, 1986.
21. Stefanović, Dušan, *Urbanizacija*, Centar za analizu i projektovanje prostornih sistema ISPU, Beograd, 1973.
22. Zakon o planiranju i izgradnji, Službeni glasnik RS 4/2003.

Aleksandra Mijajlovic

Anarchist Background of the Serbian Urbanism

Summary

The process of transition with its catastrophic consequences of Balkan war left deep marks in the spatial arrangement of Serbian towns and cities. The attempt to follow the courses of European integration, which is understood here as the transformation of urban processes to accord with parliamentary democracy, market economy and respect of human rights, one has to understand the processes which preceded the transitional circumstances. The planning process in Serbia and ex-YU has been very much determined by the circumstances of the specific Yugoslav self management brand of socialism, the framework of social ownership of building land and the contradictions of "elimination of state" in totalitarian setting. The attempt to analyze the institution of Mesna Zajednica one could trace the relationship to the idea of neighborhood unit, the early attempt of garden city movement in England as an attempt to overcome the alienation of industrial city and the link to thought of contemporary humanists and anarchists. The rapid expansion of Serbian cities to the surrounding fields produced the illegal building which was tolerated by authorities and it formed later the trademark of the urban identity even of contemporary Serbian towns and cities. In the period of transition and the state of lawlessness the process was even more intensified and became the source of new urban identity. It represented the materialization of transmission of traditional cultural codes to space and to urban context marking the shift from patriarchal authoritarian – rural to suburban and urban context forming the specific cultural identity. The adaptation to

the transitional requests of repositioning of cities and the shift to identity accordance to branding could also rely on the self help housing as the way of using the spontaneous social energy of house builders. The directions of future research could envisage: 1. The research of the social and legal context of the projection of traditional and patterns into the urban space as the materialization of the migrants demand to build. 2. The analysis of the patterns of cooperation of self builders, the techniques, materials, natural and legal and planning circumstances of self building around Serbian cities. 3. The transformation of cultural codes from patriarchal authoritarian rural to patterns of sub-urban and urban conceptualizations as the precondition for creation of patterns of civic society.

Key words: Anarchism, Serbian Urbanism, Industrial City, Culture

Dobrivoje Erić LaleTutor: prof. dr Ranko Radović

Arhitektonski fakultet u Novom Sadu

**ARHITEKTURA NA PEPELU VEČNE VATRE
(Beogradsko graditeljstvo posle Miloševića)**

Retko je koji diktatorski režim, u nekoj imaginarnoj opštoj istoriji diktatorskih režima, olako propuštao priliku da poentira na polju monumentalnih, vizuelnih simbola, gde razni vidovi arhitektonskog delovanja doprinose jačanju svesti naroda, srećnog što ima takvog vođu. Klasični primeri za ovo potiču iz vremena Hitlera, Musolinija ili Staljina, čak su se proširili i na, po pitanju diktature, raznorodne zemlje Afrike i Azije. Sa druge strane, i zemlje istinske demokratije su razumele ovakve procese, pa tako u Francuskoj stoje simboli Miteranovog doba u okviru "Velikih radova", poput čuvene Velike kapije na Defansu, u Parizu, koja čini jedinstvenu vizuelnu celinu sa Trijumfalnom kapijom i kapijom Karusel, ispred Luvra. Ovaj neobični vizuelni sklop vodi pogled posmatrača od Defansa, kroz pomenute kapije, do Velikog Luvra, odnosno staklene piramide, takođe iz doba Miterana. Tako su simboli njegovog doba zaokružili ideje postavljene još u doba Napoleona. Sličan je slučaj i sa arhitekturom ujedinjenog Berlina, verovatno najvećeg evropskog gradilišta u poslednjih petnaest godina. Na nekadašnjoj demarkacionoj liniji kapitalističkog i komunističkog sistema, grade se remek-dela savremene arhitekture, dokaz ekonomske moći i kulturne snage nemačke države.

Sada se, nažalost, moramo vratiti onim retkima, koji nisu preterano marili za predstavu, bar arhitektonsku, koju ostavljaju o svom vremenu. Doba Miloševića je Srbiji ostavilo još jednu u nizu crnih rupa ili mrlja, koje svedoče o kulturnom i političkom stanju države i njenog naroda. U arhitektonskom smislu, ostavljena je bukvalno spržena zemlja, na kojoj je ponosno stajala samo jedna stvar: falusoidna Večna vatra, (anti)simbol svoga vremena i prostora. Sklepana na brzinu, u cilju proslave veličanstvene pobeđe nad celokupnim NATO-om, ona vrlo rečito govori dve stvari. Prvu svojim oblikom, upućenom svima koje zanima šta vrli predsednik ima da im saopšti. Drugu priča nam saopštava kvalitet materijala, uloženi trud i uopšte monumentalnost spomenika, ako se o tako nečemu uopšte može govoriti. Šlag na torti je moćna vatra, koja je jedno vreme gorela na vrhu ove sklepancije, sva u duhu večnog plamena, kakav proizvode oni mali,

providni upaljači, što se u podzemnom prolazu kod Zelenog venca prodaju za 15 dindži. Tačka. Bukvalno tačka, ali crvene boje, od sramote što smo živeli u takvom gradu.

Naravno, Večna vatra je i stanje umetničkog, arhitektonskog duha, zatečenog krajem 2000. godine, kada je ipak trebalo krenuti negde. Ponegde su olakšicu predstavljale sveže raskršćeni prostori, zahvaljujući angažmanu naših zapadnih prijatelja/neprijatelja. Jedna od prvih urađenih stvari je bila podizanje *beogradskog zida*, autentične strukture, postavljene na vrhu zgrade u Brankovoj ulici, pored istoimenog mosta. Cilj je bio da se naši pogledi zaštite od superstrukture dve kuće, kosih krovova, koje su imale sve potrebne dozvole. Ovakav postupak bi se mogao nazvati legalističkim krpljenjem.

Međutim, prvi podstrek za ozbiljnijom arhitekturom je došao sa onih strana kojima bismo se najmanje nadali. Naime, *porażena* ekipa iz revolucije, koja to i nije bila, pokazala je da su nade uzaludne, a da nam je bivanje pacerima postalo karakterna osobina. To je nešto kao kad Vam džiber mazne devojku, pa Vas još negde navata na Dorćolu, strpa pištolj u usta, tera da se kezite i više "Vidi ludaka!". To se, otprilike, desilo u srcu Dedinja, na uglu ulica Neznanog junaka i Bulevara mira, gde je nikla čudovišna građevina televizije Pink. Kada bi ova zgrada stajala u bilo kom haj-tek delu Londona ili neke druge metropole, bila bi smatrana izuzetnim delom svoga stila, dostojnim grada u kome se nalazi. Izmeštena, međutim, u srpski ambijent, u centar rezidencijalnog Beograda, opasana miljeom istoricističke arhitekture, sa sve ružičastom etiketom Jula, ona predstavlja klasičan nokaut nadi u moralni i kulturni oporavak nacije. Treba spomenuti i ponosnog arhitektu, koji je za svoje delo dobio i nagradu Salona arhitekture. Ime mu je Aleksandar Spajić.

Posle Pinka, osmneli su se i drugi ugledni pojedinci, te kompanije. Goran Vojvodić, takođe na Dedinju, podiže palatu Gemaks, koja na daleko suptilniji način rešava problem prostora u kome se nalazi. Diskretno ušuškana u postavljeno zelenilo, ali i jednom stranom okrenuta sopstvenim teniskim terenima, ne pokazuje nikakve pretenzije da dominira okruženjem, već pravce svog prostiranja traži po horizontalnom uklapanju u ambijent. Sačinjena je u kombinaciji stakla i punih zidova, savremenih linearnih rešenja i diskretno odabrane polihromije. Jedna od najvećih kompanija Srbije, Delta, smestila je svoju zgradu u neposrednoj blizini najvažnijih kompanija nekadašnje Jugoslavije – Jugopetrola, Rada, hotela Interkontinental, Sava centra, ali i Geneksa, iz čije je nekadašnje ekonomske imperije i potekla. Upravna zgrada Delte je sasvim odgovarajuće uklopljena

u svoje okruženje, a jedino što je ističe je izuzetno urađen parking prostor, primer dobre pejzažne arhitekture. Važno je reći da je Delta podigla i poklonila Beogradu stakleno-čelični sat na Trgu republike, što predstavlja očigledan angažman ove korporacije u vizuelnom oblikovanju grada.

Iznenadjuće je to da verovatno najmoćnija srpska mašinerija, konglomerat Braća Karić, nije želela da izgradi sopstveni prostor, već iznajmljuje nekoliko zgrada u Beogradu. Ipak, porodica Karić prednjači u jednom drugom arhitektonskom vidu. Reč je o vilama i rezidencijama, uglavnom na Dedinju, mestima ekskluzivnih okupljanja aktuelne ekonomske elite. Međutim, 2003. godine njihova arhitektura je dobila i svoju ideološku potku, u vidu knjige *Arhitektura rezidencija i vila Beograda 1830–2000. godine*, autora mr Ljiljane Miletić-Abramović. Knjiga počinje prvim konacima kneza Miloša i kneginje Ljubice, a završava se sa desetak projekata za porodicu Karić. Neki od potonjih su opisani rečima “Versaj kao prototip” i “graditeljski poduhvat rafiniranog tipa”, pa su tako kuće porodice Karić zauzele svoje respektabilno mesto u poslednjih 170 godina. A, da, zaboravljeno je da se napomene da je knjigu štampala Karić fondacija...

Nisu samo miljenici starog režima dobili mogućnost da se umetnički iskažu. Šansu imaju i pojedini novi tajkuni, poput kralja šećera, Miodraga Kostića, koji je na vrlo problematičnom tenderu otkupio zgradu nekadašnjeg Centralnog komiteta, na Ušću. Sudbina ova zgrade na zaista sjajan način odslikava ideološke i političke promene, kroz koje je Srbija prošla. Podignuta je 1967. godine, kao simbol socijalističke države, kao kapija-kula, koja čuva ulaz na novobeogradsku teritoriju, razvijenu baš u doba realnog komunizma. Ona je posebno okrenuta prema starom gradskom jezgri, koje je smatrano leglom reakcionarnog i buržoaskog društva. Devedesetih godina 20. veka postaje simbol novog, nacional-socijalističkog (!) društva, jer su u njoj sedišta vladajućih partija SPS-a i Jula, ali i vlasti milih radio i tv-stanica: Pinka, Košave i Radija S. Godine 1999. postaje simbol američkog miroljubivog ratovanja, odnosno *humanog bombardovanja*. Sada je simbol novog srpskog kapitalizma, a promućurni planeri su već smislili da se odmah pored može podići još jedna takva, koja bi se posle sa prvom povezala zajedničkom staklenom ljuštrom. To je već simbol doba kloniranja, o kome se za sada samo šuška.

Na našu sreću, ipak je ostalo nešto ljudi, svesnih odgovornosti posla kojim se bave. A postoje i projekti, manjeg obima, samim tim i manjih raspoloživih sredstava, koji mogu da budu dobra priprema za vreme kada će Beograd dobiti svoju arhitektonsku renesansu. Jedan od najboljih primera je nova zgrada Jugoslovenskog dramskog pozorišta, na glavnoj

gradskoj osi Slavija–Kalemegdan, kojom je nekada išao čuveni trolejbus 22l. Arhitekta Zoran Radojičić je stvorio delo izuzetno liričnog, ali i teatralnog duha, koje u sebi nosi jasne reference na prethodnu zgradu pozorišta, ali na klasično postmoderni način. Istovremeno, to je i potpuno samosvojna građevina, kojom je Beograd zaista ulepšan, a u koju Beograđani mogu sa ponosom da vode svoje goste, ma odakle oni bili. Nedaleko od JDP-a, na mestu gde se susreću Nemanjina ulica i Trg Slavija, isti arhitekta je, zajedno sa Dejanom Miljkovićem, podigao možda još umilniju i suptilniju kuću, tržni centar Futura. Gotovo neprimetna, u središtu gradske vreve, ali i pod monstroznom senkom megalomanske nove Narodne banke, Futura živi svoj mirni život, u, tako deluje, savršenom skladu sa okolnim, starijim građevinama. Dovoljno je pogledati zadnji, dvorišni deo zgrade, gde se vidi brižljiva obrada svih površina, ali i pažnja posvećena uklapanju dvorišnog prostora. Ovo je pravi biser arhitektonskog minimalizma, koji je dobio priznanje 25. salona arhitekture. Nažalost, Futuri je izmakao Grand prix istoga salona, koji je, sasvim zasluženno dobio Vasilije Milunović i njegova MPC zgrada. Ništa manje valjana u ideji i realizaciji, MPC tek na nešto drugačiji način artikuliše svoje pročišćene oblike, prikazane kroz kombinaciju staklenog zida, drveta i metala. Razlika je samo u pristupu, jer je ovu zgradu nemoguće ne primetiti, pogotovo noću, kada joj odlično rešeno osvetljenje daje gotovo zavodljivu notu.

U neposrednoj blizini MPC-a, konačno je završena unapred slavna Beogradska arena, arhitekta Vlade Slavice, ali je svaki pokušaj njenog vremenskog određenja veoma komplikovan. U neposrednoj blizini arene, nastaju ogromni poslovno-stambeni kompleksi, koji su neophodan pratilac velikih sportskih priredbi, a investitori su uglavnom inostrane kompanije. Važno je spomenuti i obnovu sportskog centra Tašmajdan, kao i okolnih ulica, za Svetski kup u vaterpolu, kao diskretni, ali znatni doprinos našem sportu, ali i samome gradu.

Nakon godina zastoja, sve se češće grade i luksuzne građevine, namenjene stanovanju. Čitav konzorcijum arhitekata se okupio oko velikog prostora, na, uslovno uzevši, uglu Bulevara kralja Aleksandra i Ulice Milana Rakića. Mario Jobst nastavlja svoje vesele maštarije u kompleksu Enjuba, u duhu kombinovanja lego kockica. Ipak, u segmentu stambene arhitekture, suvereno vlada prostor između ulica Braće Nedić i Kumanovske, gde je stvoren prostor pun emocija za porodičan život. Trebalo je samo videti brigu projekatana oko jednog starijeg drveta, koje je sačuvano za vreme radova, a ne posećeno, kako je to inače uobičajeno. Možda i najlepšu zgradu u ovom kompleksu, a i jednu od lepših u celom Beogradu, projektovao je prof.

Brana Mitrović, verovatno najznačajniji graditelj Beograda u poslednjih petnaestak godina. Pored ovoga, slavne su i njegove Palata Cepter i HVB banka, u Rajićevoj ulici, iznad francuske ambasade.

A da šansa za uzlet i renesansu beogradske arhitekture zaista postoji, uverićete se ako dođete ili se vratite u ovaj grad, preko aerodroma u Surčinu. Nakon godina tavorenja i propadanja, konačno je na red došla obnova jednog od najmanjih prestoničkih aerodroma u Evropi. Stara konstrukcija, čiji je krov bio u simboličnom obliku leptirovih krila, dobila je, takođe simboličnu, stakleno-čeličnu zaštitu, zapravo veoma savremeni i praktični oklop, koji inteligentno komunicira sa vremenom u kome nastaje, ali koji i poštuje prostor – on nam je u boljim vremenima bio najdraža veza sa svetom. Arhitekta Miroslav Stefanović pokazuje kakav odnos zaslužuju istinski vredna dela naše kulture i umetnosti, i kako je, čak i ovde, moguće živeti u duhu sa prohujalim vremenima.

Dobri voje Eric Lale

Architecture in Belgrade During Milosevic Rule

Summary

This essay describes development of the architecture in Belgrade during the rule of Slobodan Milosevic. The most important part of the text applies to the characteristics of transitional period in our country and its influences on the Urban and Architectural Changes in Belgrade.

Key words: Architecture, Belgrade, Development.

Milan Popadić

Tutor: docent Mileta Prodanović

Fakultet likovnih umetnosti u Beogradu

**NOVA ARHITEKTURA NOVOG PAZARA:
PAZARENJE ARHITEKTURE
1912–2003.**

Uvod u pojam “pazarenja”

(U grad kad hoćeš, iz grada kad te puste)

Novi Pazar: town, southern Serbia, Yugoslavia. It lies in the Raška River valley, in rough and hilly country near the site of Ras, which was the capital city of the medieval Serbian state in the 12th–14th century. In the vicinity are Roman baths, and the Church of St. Peter, one of the oldest in Yugoslavia (7th or 8th century), is an interesting example of early Slav architecture. (...)

Encyclopaedia Britannica (Novi Pazar)

Neću reći ništa novo kada kažem da ime Novi Pazar sugerise postojanje “starog” Pazara (Pazarišta, Trgovišta, Rasa...). O odnosu ubikacije ovih toponima i mogućnosti njihovog identifikovanja postoji prava, “profesorska” raspra(va) (tj. prepucavanje po novinama, medijima i uopšte u svakoj zgodnoj prilici).¹

No, naša igra počinje kada **Novi** Pazar, postane “**stari**”, kada ono što se ranije smatralo imanentno novopazarskim, (čaršijski rečeno: “has-pazarskim”) zameni nečim novim (možda “novim od starog”, možda “drugim od istog”, sve u svemu drugačijim).

¹ Neki od ključnih priloga toj raspravi nalaze se u: Popović, Marko: *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, posebna izdanja 34, Beograd, 1999; Hrabak, Bogumil: “O identifikaciji Rasa sa Novim Pazarom”, *Novopazarski zbornik* 19, Novi Pazar, 1995, strane 294–298; Kalić, Jovanka: “Predturska istorija Novog Pazara”, *Novopazarski zbornik* 19, Novi Pazar, 1995, str. 301–303; Jovan Nešković, Nađa Kurtović Folić, Slobodan Đorđević, Ranko Radović: *Čaršija u Novom Pazaru*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo, Beograd – Kraljevo, 1988. Još jedna od stvari koja unosi zbrku jeste i to što je prostor Novog Pazara zaštićen od strane UNESCO-a kao “Stari Ras sa Sopoćanima”.

Arhitektura kao materijalizacija društveno prihvaćenih kulturnih vrednosti se može shvatiti i kao ekran sa koga se čita (bez obzira na pismenost) stanje grada. Slika na ekranu Novog Pazara nudi sadržaje od sapunskih pastorala, različitih "Sex & City" simulacija do "hard-core" pornografije.

Devedesetih godina prošlog veka se na pazarskoj pijaci (tada dominantnom *brendu* grada) moglo naći sve od "igle do-zamalo-lokomotive" (ipak, kroz Novi Pazar ne prolazi pruga)²; slično, u gradu je od 1912. do danas nastao galimatijas kulturnih paradigmi, urbanističkih neodređenosti i arhitektonskih oblika. Nedoumice, nastale kao posledica ovakve arhitektonske prakse i njenih raznoraznih tumačenja (auto-tumačenja i tumačenja te prakse "sa strane"), otvorile su pitanja koja su inicirala pisanje ovog teksta:

- Da li je arhitektura Novog Pazara duboko sinkretična ili proizvoljno-nasumična interpretacija istorijskih oblika?
- Da li je ovo pazarska (proizvod "duha mesta"), pazarena (prenesena od nekud, uvezena) ili pazarena (po-pazarena/inficirana/metastazirana) arhitektura?
- Da li na ovaj način nastaje neka nova (kvazi) kuturna paradigma?

Ujedno, odgovori na ova pitanja su ciljevi rada. Bilo-kako-bilo, dobrodošli u igru pazarenja arhitekture.

Od novog do starog i nazad – zaobilaznim putem

(O naopakoj alhemiji pretvaranja novog u staro)

*Moja će vojska u Staroj Srbiji pored hrišćana
zateći i muslimane, koji su nam isto tako dragi,
a, sa njima Arbanase, hrišćane i muslimane.....
Mi svima nosimo slobodu, bratstvo i jednakost,
u svemu kao i Srbima...*

Naređenje kralja Petra I Karađorđevića
Ibarskoj vojsci 1912.

² Novi Pazar je u dva navrata "zamalo" dobio železnicu; prvo krajem XIX veka, kada je za ovaj kraj bila zainteresovana Austrougarska, a drugi put kada je Generalnim planom iz 1956. predviđena železnica – ali, ovaj, to je pre bilo *opšte mesto* u GUP-u nego realna procena.

Posle kolere (“kolernih godina”, od 1908. do 1911), 23. 10. 1912. u Novi Pazar došla je i srpska vojska.

Ibarska vojska, predvođena generalom Mihailom Živkovićem, ulazila je, po svom uverenju, a bogami i po naređenju kralja Petra I, u Staru Srbiju, u “stolno mesto” prvih Nemanjića. U isto vreme i iz istog mesta, povlačeći se, izlazila je turska vojska (“po svom uverenju, a bogami i naređenju”) iz “kaze” Novi Pazar, koja je od 1902 pripadala prištinskom sandžaku.³

Tog 23. oktobra (vidi vruga – prestupne!) 1912. godine Novi Pazar je postao “Stari” Pazar⁴. Ipak, i ta 1912. je samo jedna od onih godina koje bi mogli da nazovemo “prekretnicama”.⁵ Istoriju grada Novog Pazara, pre svega, karakteriše urbani ili proto urbani kontinuitet, ali praćen kulturnim diskontinuitetima.⁶

Na sada važećem grbu grada, pored ne baš definisanih heraldičkih oznaka, nalazi se i godina 1461, zasluživši to mesto činjenicom da je to godina kada se Novi Pazar prvi put pominje pod tim imenom u pisanim izvorima. Imenovanje grada u pisanim izvorima je više nego raznovrsno i kreće se od varijeteta transkripcija, preko bukvalnog prevođenja do “umetničkih sloboda” u povezivanju toponima.⁷ Taj niz izgleda ovako: Asione (Rasione, Rasina, Ras),⁸ Arsa, Ras, Rs, Rascia, Novi Pasar, Nuovo

³ Administrativna pripadnost Novog Pazara: **1)** Ras/Raška/Rascia – prestonica Nemanjića od 1168. do 1282. **2)** Posle propasti Dušanovog carstva, Ras pripada Vojinovićima, Musićima i Brankovićima. **3)** Bosanski sandžak od 1463. **4)** Bosanski pašaluk od 1584. **5)** Novopazarski sandžak od 1790. **6)** Bosanski sandžak od 1817. **7)** Novopazarski kajmakamluk – središte u Sjenici, od 1852. **8)** Novopazarski vilajet od 1872. **9)** Kosovski vilajet od 1877. **10)** Prištinski sandžak od 1902. do 1912. (E. Mušović, 1978:42).

⁴ Da ta zbrka “novo-staro” bude veća doprinosi i činjenica da se posle 1912. u srpskim izvorima “Stara Srbija” pominje kao “Novi krajevi” (K. Kostić, Dimitrije Dimitrijević..).

⁵ Jasno je da ne nameravam da napišem nekakvu »zipovanu« istoriju Novog Pazara. U ovom trenutku mi je bliža ideja **arhiva** u onom smislu u kojem je uveo Mišel Fuko: »...zakon onoga što može biti rečeno, sistem koji uređuje pojavu iskaza kao singularnih događaja « (Fuko, Mišel: *Arheologija znanja*, Plato, Beograd, 1998., str. 140)

⁶ Iako su od antike na ovamo prisutni elementi urbaniteta, ovaj prostor je dostigao pravi karakter urbanog (u integralnom smislu) jedino u XVI i XVII veku.

⁷ Ovde ću zbog potpunosti pregleda imena navesti i primere za Ras, Trgovište i za Novi Pazar

⁸Ovo je jedna veoma retka konstrukcija: Kosta Kostić rimsku *statio Asione*, identifikuje sa Rasom, dok Teodor fon Ipen povezuje *Asione* sa prostorom današnjeg Novog Pazara. (K.Kostić:1914:390). Postoje i pretpostavke da je ime Ras ilirskog porekla i da znači “ploča” (E.Mušović, 1979:8).

Pazaro, Noui Pasar, Novo Bazar, Novi Passar, Novobazzarro, Novopasaro, Nova Bazar, Nova Bassar, Noua Pasar, Nobozar, Noroposam, Kembasal, Eski Bazar, Yeni Bazar, Jeni Bazar, Jggu Bazar, Nuovo Mercato, Neumarkt, Newmarckt, Neuwemarscheit, Novibazaria.

Bogatstvo ovih “stilskih vežbi” omogućeno je mnogobrojnim “uglovima posmatranja”: rimskim, vizantijskim/romejskim, srpskim/raškim, turskim, bosanskim, dubrovačkim, nemačkim, austrijskim, albanskim. Takva heteronomija je verovatno karakteristična za svaku (oprez!!! “stereotip na putu”) *kuću na drumu*, pa još Carigradskom, a ne treba zanemariti ni onaj drugi – Dubrovački.

Zahvaljujući administraciji turske carevine, brojnim piscima i putopiscima (od Prokopija, Evlije Čelebije, Artura Evansa do Alena Ginzberga) koji su se “rado zadržavali” u Novom Pazaru,⁹ i najnovijim popisima, struktura stanovništva praćena je gotovo od srednjeg veka do danas. Ipak, sumnjam da statistika može da “dočara šarenilo” socijalne slike Novog Pazara. Da bih opisao ovaj aspekt grada, nudim jednu otvorenu strukturu reči koje imenuju etničke, verske, političke, kulturne i potkulturne grupe:¹⁰

Bošnjaci, Srbi, Turci, Jevreji, muslimani, Muslimani, Jugosloveni, Čerkezi, Cigani, Romi, Bosanci, Albanci, Goranci, “Vasojevići”, “Hercegovci”, “Starovlašani”, “Rašani”, Čergari, pravoslavci, islamčani, katolici, “sandžaklije”, “Vlasi”, “Turci”, komunisti, partijci, đumuglije, “čaršijski”, “p`zarci”, “sišli-(s-brda)”, “seljaci”, “bauštelci”, “džamijski”, “sufije”, “vehabije”, “crkveni”, Srbi-komunisti, Srbi-pravoslavci, “soroševci”, “suljovi”, “rasimovi”, “muftijini”, “šešeljevci”, “drogaši”, sektaši, “tafradžije”, “mudžahedini”, “četnici”...(imaću milosti pa ću zanemariti, za Novi Pazar karakterističnu, podelu po mestu stanovanja: jalijari, potočari....). Ukrštajući ove termine, a slobodno dajte sebi slobodu raznoraznih kombinacija, dobićete presek socijalne strukture Novog Pazara.¹¹ Broj kombinacija je beskonačan i verovatno bi na ovom mestu Kant rado ponovio svoju ideju da *konačnost*, ljudima sa ovih prostora, nikada nije bila imanentna.¹²

⁹ Na primer evo izvoda iz putopisa Benedikta Kuprešića : »... i dođosmo noću u Novi Pazar. Tu kod naše stare ugostiteljke, Srpkinje, prenoćismo. U ponedeljak, 16. januara, ostadosmo cijeli dan u Novom Pazaru.«

¹⁰ Pod navodnicama su **etikete**, reči pejorativnog, iskrivljenog ili nepravilnog značenja.

¹¹ Tipa: “četnik–sektaš–komunista”, “vehabia–drogaš”...

¹² “Stanovnici evropske Turske (...) nikad nisu imali, niti će imati preduslove za sticanje konačnih odlika naroda” (Kant, Imanuel: *O lepom i uzvišenom u umetnosti*, Bonart, Nova Pazova, 2002, str. 69).

Arhitekturu Novog Pazara do 1912. opisaću iz “senke” dva poznata imena – Jovana Cvijića i arh. Milana Zlokovića.

Jovan Cvijić je 1911, u svojim *Osnovama za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, pripremajući tako na polju teorije dolazak srpske vojske, pisao: “..(novopazarska čaršija je) dugačka oko 800 metara i ide poprečke preko celog centralnog polja i reke Raške; to je tipska turska čaršija, poglavito od drvenih dućana i čepenaka, iznad kojih je drveni krov, poduprt drvenim stubovima, i tako je s obe strane znatan deo Pazara natkriven. Te naslone zovu *saćicama*, i zbog njih se može u čaršiji i po rđavom vremenu ugodno i kupovati trgovati.”¹³

“Jedna od glavnih karakteristika svih tih kuća leži u prijatnoj toplini koja zrači iz svake odaje, iz svakog kutka... Koliko god da je muslimanska kuća bila odvojena od ulice i nepozvane radoznalosti prolaznika, toliko je kuća i njen raspored bio otvoren, često čak i rasplinut prema prirodi, prema nebu, drveću, cveću, vodi i njenom žuboru.”¹⁴

U samom gradu postoje, pored ovih “pastoralnih” motiva i monumentalne građevine i sakralne i profane namene (džamije, hamami, hanovi, tvrđava sa “kulom motriljom”, gradska crkva...). Pitanje je da li je ovo istorijsko nasleđe, u kome ima pravih remek-dela arhitekture, suštinski uticalo na razvoj nove arhitekture Novog Pazara, u kojoj ima i pravih *demek-dela* “arhitekture”. Iako ne fizički, Novom Pazaru vizuelno pripada i manastir Đurđevi stupovi.¹⁵ Đurđevi stupovi, ili manastir svetog Đorđa (u poslednje vreme sve češće se pominje pod tim “ozbiljnim” imenom) svakako nije akropolj Novog Pazara, a istina ni Pazar nije antički grad.¹⁶ Manastir koji se nalazi na uzvišenju iznad grada je, oprostićete mi neodređenost ovog paraurbanističkog termina, pre neka vrsta meta-dominante. Novi Pazar i Đurđevi stupovi stoje u kompleksnom istorijsko/političko/kulturološkom odnosu: Đurđevi stupovi su ono što Novi Pazar označuje kao Ras, ali i znak

¹³ Cvijić, Jovan: *Osnovi za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije*, SANU – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1996, str. 413.

¹⁴ Zloković, Milan: “Uticaj istoka na našu folklornu arhitekturu”, *Umetnički pregled* br. 9, Beograd, 1940, str. 261.

¹⁵ Što se tiče tog “fizičkog” aspekta, postoji priča kako je novopazarska tvrđava započeta (posle 1689) od materijala sa Đurđevih stupova, ali je taj proces zaustavljen. Takođe, u zidinama tvrđave pronađen je i kameni materijal, verovatno antičkog porekla (E. Mušović, 1979:25).

¹⁶ Mada bi “Trojanac” Artur Evans imao šta da kaže o antičkoj istoriji prostora Novog Pazara (Evans, Artur: *Pješke kroz Bosnu i Hercegovinu tokom ustanka, avgusta i septembra 1875*, Sarajevo, 1973).

da Rasa, tu dole, više nema. I na kraju, crkva svetog Đorđa je bila poslednja odbrana turske vojske u borbama oko Novog Pazara 1912. Svoj ulazak u grad, srpska vojska je platila rušeći ono što je došla da obnovi.

Slike 1, 2, 3. Tvrđava Ras i Novi Pazar: rođaci ili komšije.

Nova arhitektura Novog Pazara (Anatomija pazarenja)

...(postoje) slučajevi u kojima delovi čuvaju
kontinuitet, ali celina nije nešto kontinuirano.

Ruđer Bošković:¹⁷ *Theoria philosophiae*
I, uostalom, zašto bi umetnost morala da bude
niz *Crescenda Continua* u Velikoj Tradiciji ?

Čarls Dženks: *Moderni pokreti u arhitekturi*
naturalis

Da nastavim ranije započet niz: posle kolere i srpske vojske u Novi Pazar došla je i “planska” izgradnja.¹⁸

“Jalova tendencija evropeizacije balkanskih gradova”, kako je period između dva (svetska) rata nazvao novopazarski arhitekt Amir Ćorović,¹⁹ posle 1945. se pretvara u sterilnu internacionalizaciju arhitekture (veza reči “internacionalni stil” i “internacionala” nije bez značaja) da bi

¹⁷ Slavni evropski naučnik je sin dubrovačkog trgovca koji je trideset godina “živeo i radio” u Novom Pazaru.

¹⁸ “Planske” kuće su bile one koje su izvedene po arhitektonskom projektu. Prva takva kuća u Novom Pazaru bila je kuća Čavića u ulici Stevana Nemanje, o kojoj će kasnije biti više reči.

¹⁹ “Potpuno je prekinuta veza sa neimarskim tradicijama i po ugledu na druge srpske gradove, ovde srećom daleko sporije, na licu nekadašnje *kasabe lepotice* počeli su da niču mrlje od malterskih ukrasa, *simboli jedne jalove tendencije evropeizacije balkanskih gradova*” (A. Ćorović, 1969: 408) – kurziv M. P.

od kraja šezdesetih do devedesetih nastao najeksplicitniji oblik onoga što zovem pazarenjem arhitekture (za sada ovaj tehnički pojam možete shvatiti kao “pazarsko čitanje” moderne i postmoderne). Devedesete su svakako decenija turbo-folka koji se u arhitekturi manifestuje kroz bespravnu ili “progledam-ti-kroz-prste-radi-socijalnog-mira-a-mojeg-blagostanja” gradnju (tj. povratak “ne-planske” kuće). Novi milenijum doneo je i nove “ideale” u “šeher” Pazar – prepotenciju čelika i stakla – i, eto nas opet na početku.²⁰

Centar “starog” Novog Pazara razvijao se uz čaršiju, koja predstavlja varijantu linearnog trga. Međutim, urbanisti Novog Pazara, šezdesetih godina XX veka, inspirisani radijalnom mrežom ulica (što postojećih, što “auto-oktroisanih”), su zamislili novi ne centralni trg, već “širi centralni gradski rejon, koji u sebi objedinjuje raznovrsne funkcije gradskog centra, a zahvata površinu od 30 hektara”.²¹ Svi pojedinačni slučajevi o kojima će sada biti više reči našli su svoje mesto na tom poligonu “pazarenja”.

Kuća Čavića. Kada je, konačno, 1912. završena kuća Čavića, sa akademski oblikovanom fasadom, uz korišćenje elemenata istorijskih stilova, bila je pravi E.T. za Novi Pazar, grad kojeg i dan-danas, na “početku trećeg milenijuma”, opisuju kao “inače simpatičnu i lepu otomansku palanku”.²² Polihromna neorenesansna i neobarokna dekoracija unele su u *Neo Pazar* začetak onoga što će arhitekturu grada posle 1912. činiti prepoznatljivom – alokaciju arhitektonskog iskaza.²³

Slike 3. i 4. Kuća Čavića: “zapadno” od Edena.

²⁰ Remark bi frazirao: “Na zapadu ništa novo”, a Said – da biti zapadnjak na Orijentu “uvek podrazumeva posedovati svest odvojenu od od svoje okoline i nejednaku sa njom”.

²¹ A. Ćorović, 1969:418.

²² Miloš Vasić, Novi Pazar, *Vreme*, 533, 22. mart 2001.

²³ Pojava “stilske arhitekture” se objašnjava uticajem arhitektura Bosne i Hercegovine i Soluna, koje se naglo “evropeizuju”.

Od 1912. grad se menja, a zajedno sa njim i kuća Čavića, “ni kriva ni dužna”. Od rezidencijalnog objekta, posle 1945. postaje škola, a zatim i administrativna zgrada “preduzeća koje obećava”. U međuvremenu su čak i fasade izmenjale mesta, tako što je ispred čeone fasade, izgradnjom Doma kulture, ukinuta ulica pa je bočna fasada, orijentisana prema ulici Stevana Nemanje postala glavna.

Kuća Čavića je trenutno u veoma ruiniranom stanju. Prilaz kući je neuređen, dekorativna plastika se, najprostije rečeno, ljušti i otpada, ali se još uvek jasno vidi da je ovo onaj *izviđač Zapada* koji je *deflorisao*, dragu-nam, “inače simpatičnu i lepu”, mada možda malo matoru, “kasabu lepoticu”.

Stara i Nova lučna zgrada. “Centar [grada] je (...) okružen zidom od visokih stambenih lučnih zgrada koje predstavljaju pozadinu živo oblikovanih objekata u centru i najbolji završetak raznougaojnih blokova iza sebe.”²⁴ I eto tako, sa dve lučne zgrade (planirane su “tri sestre”, ali Pepeljuga nije stigla do ponoći kući),²⁵ centar Novog Pazara je “gradom ograđen”.²⁶ Ove dve sestre usedelice (“stara” i “nova” lučna zgrada) u punom smislu predstavljaju ono što Dženks zove “invertirani profil”, tj. kineski zid, a Venturi “prostorni beleg razrešenja odnosa spolja – unutra i njegove drame”, mada u novopazarskom kontekstu, ovaj “zid” pre započinje dramu nego što bilo šta razrešava. I arhitektonski iskazi *aversa* i *reversa* Lučnih zgrada se drastično (dramatično) razlikuju. Fasada okrenuta ka centru grada (*avers*) je razučena igrom modularnih elemenata sa završnom obradom u kulijeu, dok je *revers* u crvenoj fasadnoj opeci i neodoljivo asocira na srednjovekovna manastirska utvrđenja.

Slike 5, 6, 7. **Lučna zgrada:** bedem, oveća kuća ili omanji grad?

²⁴ A. Ćorović, 1969:419.

²⁵ To jest, Generalni plan nije realizovan do kraja.

²⁶ Ovim izrazom, Teodosije opisuje podizanje stambeno-odbrambenih zidina Hilandara (Teodosije: *Žiije svetog Save*).

Lučne zgrade se mogu posmatrati i kao *čaršija umesto čaršije*. Istina, pešačke pokrivene pasarele sa uslužnim i trgovačkim sadržajima na nivou prizemlja “lučne zgrade” su pre prototip orijentalnog bezistana, nego čaršije, ali karakteristično je da one definišu pravac kretanja – “kroz lučnu”, kao što postoji pravac “kroz čaršiju”.²⁷ Tako linija Lučnih zgrada postaje svojevrsni (lučni) *decumanum*, u odnosu na *cardo*-staru čaršiju²⁸.

Hotel “Vrbak”. Čarls Dženks, nasuprot multivalentnoj arhitekturi, koja ističe postojanje mnogih nivoa značenja i složenih vrednosti, stavlja jednovalentnu arhitekturu, koju karakteriše prosto nagomilavanje elemenata/delova. Arhitektura “Vrbaka” mogla bi se analizirati sa obe ove pozicije – značenja je toliko da su jednostavno jako teško čitljiva, tj. prenogomilana su do nečitljivosti. U ulozi smo artiste na žici koji se stalno naginje, čas nad promišljenošću, čas nad proizvoljnošću.

U pokušaju da izbegnem (cirkuski) artizam, uvešću pojam heterotopije u arhitekturi pod kojom podrazumevam povezivanje različitih koncepata (kako arhitektonskih tako i opštih) u cilju materijalizacije arhitekture. Arhitektura “Vrbaka”, u ovom kontekstu, pozicionirana je između *Hiljadu i jedne noći*, Borhesovog *Priručnika fantastične zoologije* i novogodišnjeg ukrasa za jelku.

Slike 8. i 9. **Hotel “Vrbak”:** Šeherezada, Asterion i lampion – *three in one*.

²⁷ Postoji i odrednica “iza lučne”, koji opisuje sve ono što se inače radi/dešava “iza kulisa”.

²⁸ Starorimski gradovi imaju dve glavne ose: *cardo*-pravac sever-jug i *decumanum* istok-zapad. Stara čaršija u Novom Pazaru ima približno ovaj pravac sever-jug, dok “stara lučna” zgrada u blagom luku polazi iz zapadnog dela grada, pa preko “nove lučne” “stiže” do istočnog dela. “Pupak sveta”, tj. mesto gde se seku ove dve ose, novopazarska “mladost”, koja se ovde redovno sastaje, zove – “zevalište”.

U ovom trouglu (ili tromeđi) simulakrum-tradicije, hibridnosti i *camp*-a, hotel "Vrbak" jeste manifestacija, ali i materijalizacija, želje i volje za drugošću. Svakako, ako se ne radi o nečem – trećem.

SDK. Izgradnjom filijale *Službe društvenog knjigovodstva* 1981, krunisan je, sudeći po oblikovanju građevine gotovo bukvalno, vek bankarstva u Novom Pazaru.²⁹ SDK je bila (prema enciklopediji Prosveta) "samostalna organizacija koja vrši poslove opšteg društvenog interesa". Zgrada SDK bez sumnje ukazuje na tu "samostalnost", a "opšti društveni interes" valjda treba tražiti u zadovoljstvu građana Novog Pazara što su dobili svoju mini-verziju *Vavilonske kule* i *Semiramidinih vrtova* – two in one.

Slike 10, 11. i 12. **SDK:** (Vavilonska) kula "od banaka".

Stepenasta struktura nad kružno-kompozitnom osnovom svoje arhetipe svakako ima u arhitekturi Bliskog istoka, ali, srećom, zgrada SDK nije doživela sudbinu najpoznatijeg objekta sa tih prostora, već pomenute Vavilonske kule. U stvari, to je tačno u materijalnom smislu, ali ne i u onom drugom – lingvističko/metaforičnom – tj. prostor u zgradi SDK (budući da "služba", barem ova, više ne postoji) trenutno je podeljen između četiri različite (*privatno*-interesne) banke.

City cafe & Silver centar. Interpolacijom se uglavnom naziva postupak umetanja u niz nove kuće između dve postojeće. Kolokvijalni naziv za ovu praksu je "plombiranje", a novi element se naziva – "plomba". Međutim, u okviru popularne kulture, tj. u kontekstu u kojem se ova pojava često sreće, verujem da ovom "pretakanju novog vina u stare mešine" više

²⁹ Prve banke koje se javljaju na ovom prostoru su "Centralna otomanska banka" (1856) i "Ziraat banka" (1888). Prva banka osnovana u Novom Pazaru je (originalnog li naziva!) "Novopazarska banka a.d." 1914. godine (Sekulić, Milovan: "Osnivanje i rad *Novopazarske banke a.d.*", *Novopazarski zbornik* 19, Novi Pazar, 1997, str. 94).

odgovara pojam – inplant. Arhitekta Pazara prešle su *dug put* od arhitekta-demijurga do arhitekta-plastičnog hirurga.

Slike 13, 14. i 15. City café: “Viva Las Vegas” in vivo.

Cilj ovakve arhitektonske prakse zaista je sličan estetskoj hirurgiji, tj. u oba slučaja se radi o preoblikovanju *fasade*, sa malim razlikama u materijalu – umesto silikona – alkoBond i staklo. Naravno, takav anatomske *outfit*, zajedno sa “diskretnim” brendom ispunjava svoj zadatak: “da održava zavođenje u vidu simulakruma afekta, simulakruma želje i libidalnog investiranja u jednom svetu u kome se potreba za tim surovo oseća”.³⁰ Setimo se kuće Čavića – ne zvuči li ova Bodrijarova opaska kao nekakav *deja-vu*?

Pazarenje arhitekture (in medias Ras)

Our towns are copied fragments from our brest.

William Butler Yeats

Lasno je u Širaz ući, ali kako iz njega izaći?

Orijentalna poslovice

Kao jednu od glavnih funkcija³¹ grada, Mamford navodi: “pretvaranje mehanizma biološke reprodukcije u društveno stvaralaštvo”. Ovaj opšti stav bi se na primeru Novog Pazara mogao razumeti,³² tako što bi “društveno

³⁰ Bodrijar, Žan: *O zavođenju*, Oktoih, Podgorica, 1994, str. 196.

³¹ “Glavna funkcija grada jest pretvaranje snage u formu, energije u kulturu, mrtve materije u žive simbole umetnosti, te mehanizme biološke reprodukcije u društveno stvaralaštvo” (Mamford, 1988: 577).

³² Pretpostavljam da Mamford pod “društvenim stvaralaštvom” podrazumeva neki oblik “socijalizacije” građana, kao što su na primer: karnevali, litije pa čak i građanski protesti u Srbiji 96/97.

stvaralaštvo” predstavljalo aktivnost većeg dela “biološke reprodukcije”, tokom devedesetih, u radu gradske pijace (u stvari “gradskog pijaca”, pošto je u Pazaru “pijaca” muškog roda). Ljubitelji narodnih umotvorina će u ovom “pijačnom društvenom stvaralaštvu” rado prepoznati odjeke latinske poslovice po kojoj je ime znak (*Nomen est omen*). Novopazarska čaršija, okreni-obrni,³³ vezana je za trgovinu, trgovina za robu, roba za imetak... Sada bi trebalo da se ljubitelji “bisera narodne riznice” sete još jedne umotvorine, (ne “deda za repu, baba za dedu...”, već) “starostavne” kletve: *Da-bog-da imao, pa nema*o.

Iz vremena kada je Novi Pazar “*imao*” (to se pre svega odnosi na XVI i XVII vek, na vreme u kome je Pazar upoređivan sa velikim gradovima u regionu) ostalo je sećanje/ubedenje/fiks-ideja o Pazaru kao velegradu/prestonici/”centru”. Sa tim sećanjem sačuvale su se među Pazarcima i neke osobine koje se pripisuju ljudima iz velikih gradova: otvorenost, komunikativnost, “širokogrudost”...³⁴

Ali, od Austro-turskog rata 1689. pa nadalje, Pazara »nema«; gubi se njegova trgovačka moć, putevi ga zaobilaze i “šeher” Pazar počinje da “vegetira”.³⁵ Zajedno sa ratovima, hajdučijom, bolestima koji postaju svakodnevnica Pazara i njegove okoline, među Pazarcima se “uvlače” podozrivost, sitničavost, pritivnost, osionost.

Ta istovremena pozicija centra i margine, velikog grada-”šehera” i “memljive zabiti”, preslikana na grad, stvara osećaj nekakve urbanističke šizofrenije ili socijalne hermafroditnosti.

Takođe, Novi Pazar je kulturološki “rastrgnut” između Srbije i Bosne, što bi Čerčil rekao,³⁶ dve zemlje koje razdvaja isti jezik. Sredinom XIX veka, J. G. Jurišić je Novi Pazar nazvao “vratima od Bosne”.³⁷ Ja bih tu metaforu produžio (*kao espresso*) sa epitetom “dišanovska” vrata, po onim vratima koje

³³ Okreni: Pazar – Pazarište – Trgovište – trg – piazza – pijaca(a).

Obrni: čaršija – čaršu (pers.) – čarei (tur.) – četvorostran – square – trg – pijac(a).

Ranije sam već pominjao bukvalne prevode imena grada: Nuovo Mercato, Neumarkt, Neuwemarscheit...

³⁴ Tin Ujević o ljudima koji žive u velegradu kaže: “Njihov vidokrug je širi, njihovo doživljavanje otvorenije, u njihovom rasuđivanju ima manje predrasuda” (Ujević, Tin: “Tipologija, psihofizika i mentalitet velegrada, Eseji, rasprave, članci IV, Znanje, Zagreb, 1965, str. 303).

³⁵ U zavisnosti od političkog konteksta, završava se i “propadanje” grada: “Slavni Novi Pazar je vegetirao sve do Oslobođenja 1912 godine” (K. Kostić, 1914: 397), ili “Drugi svetski rat i Revolucija zaustavili su u velikoj meri opšti pad ovog grad” (A. Čorović, 1969: 409).

³⁶ Istina, Čerčil je to rekao u vezi sa Amerikom i Engleskom, zemljama proleterskim.

³⁷ K. Kostić, 1914: 397.

je konstruisao Marsel Dišan. (Vrata se nalaze u uglu koji definišu dva zida i gde se osa vrata nalazi u samom uglu, tako da kada se vrata otvore u jednom zidu “spontano i automatski” se zatvore u drugom.)³⁸

I treći oblik šizofrenije, gotovo opšte mesto u arhitekturi XX veka, je jukstapozicija tradicije (bilo srp/bsko-srednjovekovne ili muslimansko-orijentalne) i modernosti kao materijalizacije savremenih koncepata.

Ove tri distinkcije, poziciona, kulturološka i konceptualna, temelj su onoga što sam nazvao: **pazarenje**.

Pazarenje je, dakle, arhitektonska praksa koja materijalizuje navedene kulturne paradigme i konstruiše karakterističan, heterotopan i višeznačan, prostor grada.

Slike 16. i 17. “Pazarenje”: heterotopije ili “efemerni simptomi”.

Nova arhitektura Novog Pazara, koju sam ovde analizirao, na ovaj ili onaj način, u zavisnosti od arhitektonskog iskaza,³⁹ inficirana je “virusom” pazarenja.

Pitanje je da li se ova “infekcija” može izbeći, s obzirom na “kontaminirani” kontekst; sa druge strane, ovakva arhitektonska praksa Novi Pazar, čini različitim, zanimljivim, a možda i šarmantnim.⁴⁰

³⁸ Rad se zove: *Porte, 11 rue Larrey* (1927). U prevodu, jednostavno: *Vrata u Ulici Lari br. 11*. Jedno od tumačenja rada je i da su to vrata koja su uvek otvorena. Zanimljivo je da Konstantin VII Porfirogenit (*De administrando imperio*, sredina 10. veka) pozicionira Ras na granici Srbije i Bugarske. Nejasno je samo sa čije strane se grad nalazio (Popović, Marko: *Tvrđava Ras*, Arheološki institut, posebna izdanja 34, Beograd, 1999, str. 37).

³⁹ Arhitektonski iskaz se sagledava kroz oblikovanje, funkcionalnost, dimenzije, tehnologiju... Takođe, arhitektonski iskaz se može odrediti i kao metonimijski oblik jezika arhitekture.

⁴⁰ Bodrijar “šarmantno” suprosvavlja “pravilu, zakonu i ekonomiji”. *Šarmantno* izvorno znači (od lat. *carmen*) magična pesma, proročanstvo u stihu (Bodrijar, Žan, *O zavodjenju*, Oktoih, Podgorica, 1994, str. 157).

Sledeći Ničea, kome se nije dopadalo da se istovremeno govori o Šileru i Geteu, Borhes kaže da je podjednako nepristojno govoriti o prostoru i vremenu, "budući da možemo zanemariti naše mišljenje o prostoru". Možda se isto može reći i o Arhitekturi i Novom Pazaru. Samo, šta zanemariti?

Pa-zar i ti ...
(Post scriptum ili prilog za (auto)biografiju)

*Izašavši iz autobusa iz Novog Pazara na kišu
ispišao sam se pokraj zidina tvrđave u Magliču
i razgovarao sa psima na obali Ibra.
Pokazali su mi zube i lajali su dugo, dugo.*

Alen Ginzberg: Čuvari tradicije

Svaki grad je pozorište.⁴¹ U toj igri posmatranja, u kojoj se uloge posmatrača i posmatranog konstantno smenjuju, takozvana objektivnost je mrtva, ubijena nesposobnošću objekta da posmatra.

Motiv ovog ubistva (*my dear Watson*) je jasan. Njime pravdam osnovna polazišta, tj. temelje na kojima je fundirana igra "pazarenja":

- tekst je uvek subjektivan i višeznačan (bilo ovaj tekst koji sada čitate, bilo tekstovi arhitektonskih iskaza koje sam ja "čitao");
- ne treba se plašiti razlika, niti ih treba slaviti – treba ih tumačiti;
- arhitektura jeste napraviti kuću, ali arhitektura jeste i život kuće.

Sasvim je moguće da je ovo *uputstvo za upotrebu* moglo da se nađe i na početku teksta, (pre "izlaska iz autobusa") ali sam ga sačuvao za kraj, u najboljoj tradiciji(?) proizvođača konzervi na kojima (na konzervama, ne na proizvođačima) piše: *otvarač je unutra*.

Uostalom, kakva bi to bila igra kad biste sve znali unapred.

⁴¹"Ne događa se samo u kazalištu da gledalac oseća da su glumci veći od života. To je također karakteristična iluzija koju stvara grad, jer je urbano središte ustvari kazalište" (L. Mamford, 1988:70).

LITERATURA

[Servantes, negde u *Don Kihotu*, piše da pravi gospodin nosi na put uvek, ni manje ni više, nego osam knjiga. Dakle, evo tih osam izabranih, od kojih sam ja sastavio svoj tekst, a (da li je nepristojno reći?) dokoni čitalac može sastaviti još koliko god hoće]

1. Ђоровић, Амир: “Урбанизам Новог Пазара”, Нови Пазар и околина, Књижевне новине, Београд, 1969.
2. Dženks. Čarls: *Moderni pokreti u arhitekturi*, Građevinska knjiga, Beograd, 1988.
3. Костић, Коста: “Наши нови градови– 4. Нови Пазар”, Дело, Београд, 1914, стр. 390–397.
4. Krunić, Jovan: *Kuće i varoši u oblasti stare Raške*, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1994.
5. Mamford, Luis: *Grad u historiji*, Naprjed, Zagreb, 1988.
6. Мушовић, Ејуп: Етнички процеси и етничка структура становништва Новог Пазара, Етнографски институт САНУ, Београд, 1979.
7. Todorova, Marija: *Imaginarni Balkan, XX vek*, Beograd, 1999.
8. Venturi, Robert (et. al.): *Poruke Las Vegasa*, Građevinska knjiga, Beograd, 1990.

Milan Popadic

**New Architecture of Novi Pazar:
Pazarization of Architecture
1912–2003**

Summary

Novi Pazar is the town in south-west of Serbia with long proto-urban and urban history. Because of Novi Pazar's specific historical / political / ethnic / cultural position, in town was developed characteristic architectural praxis, which I named *pazarization of architecture*.

If architecture is defined as materialisation of socially acceptable cultural values, then *pazarization* is architectural praxis which materialise *local cultural paradigms* and constructs characteristic, heterotopic and polysemantic, space of city. (*To pazarize* [from turk. Pazar / Bazar – square, piazza, market place] means to trade, to buy and sell, but also, something that belongs to the town of Pazar)

Key words: Architecture, Culture, Other (Orientalism, Balkanism, “Pazarism”), To Pazarize, Novi Pazar, Reverse Reading.

PRAVO \approx LAW

Ivana Palinkas

Tutor: Lynn Malley, PhD
Belgrade Open School

POLICE TORTURE IN SERBIA: THE LAW AND ITS APPLICATION**Introduction**

In February 1995, three policemen arrested one young man, Milan Ristic, while looking for murder suspect. It was alleged that they hit him with some blunt object on the head and killed him instantly. Afterwards, they moved the body, broke both thighbones and eventually called an ambulance. The policemen told the investigators that the young man committed suicide by jumping from the roof from a nearby building. Unfortunately, no proper investigation was made on this case, so the real truth was never established.¹ People cannot help but pay attention when a story like this is told. Police brutality particularly attracts attention because people used to trust in their own state and officials, but in the cases like this they start to feel unprotected. Therefore, cases of police torture are often discussed in public and stories like the Ristic case never let people stay indifferent. In this paper I will examine the national and international laws regulating police torture in Serbia and Montenegro, their correspondence, their effectiveness and lack of effectiveness, and finally, I will illustrate the application of these laws in a representative case.

Overview

The international community pays attention to instances of torture since they always involve severe violations of human rights. During the last half century, many international laws have emphasized the importance of human life and dignity and therefore prohibited capital punishment and corporal punishment.² Acts of torture are defined and prohibited by many

¹[http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/bf5d0d4f175e6e4bc1256b670035b936?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/bf5d0d4f175e6e4bc1256b670035b936?Opendocument), last visited June 1st, 2004

² Some authors even consider the prohibition of torture as a part of international customary law: Dimitrijevic, Vojin and Milan Paunovic *Human Rights*, Belgrade, Belgrade Centre for Human Rights, 1997

international laws. A state becomes obliged to follow those laws by ratifying them. International law establishes many international law bodies. The role of some international bodies is based on improving the human rights situation in particular countries. The role of international organizations in fighting against torture is not always effective, but giving publicity to cases of torture is at least the first step.³ Although there are various types of international law bodies, in the abstract they can rarely bind a country with their decisions. Nevertheless, the importance of international law and the international community is significant in fighting against torture.

When analyzing any human rights situation in a particular country, it is important to look at the Constitution of that country for several reasons. Constitutions usually guarantee and define human rights. Constitutional norms usually determine the position of international law in relation to the national law. Thus, in the subject of human rights, the state shows its willingness to respect standards formulated in international laws and to exercise the obligations to the international body whose competence the state has recognised through the Constitution.

Under national laws, torture is usually prohibited under the criminal laws which define and prohibit torture with more precise definitions than constitutions. It is important to guarantee the human rights of criminal suspects throughout criminal proceedings, since some parts of the criminal process, especially investigations, can pose special risks to the suspect. In addition to facing a criminal charge, a person suspected of torture may face the civil sanction of paying reparations for damages. This civil sanction may be imposed with or without criminal sanctions, and is not dependant on conviction of a criminal charge. In analyzing the laws regarding police torture in Serbia and Montenegro, I will next explain in more detail the relevant international standards as well as the Serbian and Montenegrin laws regulating torture in Serbia and Montenegro.

Definition of Torture

Police torture is just one kind of torture. Because torture can occur in so many different ways and places and by so many different people, it is very difficult to define the concept in an all-encompassing manner. Because

³ The reason for the lack of effectiveness of international bodies is that countries frequently avoid international obligations by declaring them as an act of violation of national sovereignty.

of this, many international law documents prohibit torture but either do not define it or state a definition that is too broad. For instance, one of the current definitions in international law is from the United Nations Convention Against Torture and other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (“UN Convention”). According to the UN Convention, torture can be defined as:

...any act by which severe pain or suffering, whether physical or mental, is intentionally inflicted on a person for such purposes as obtaining from him or a third person information or a confession, punishing him for an act he or a third person has committed or is suspected of having committed, or intimidating or coercing him or a third person, or for any reason based on discrimination of any kind, when such pain or suffering is inflicted by or at the instigation of or with the consent or acquiescence of a public official or other person acting in an official capacity. It does not include pain or suffering arising only from, inherent in or incidental to lawful sanctions.⁴

It is important that the UN Convention regulates not only torture, but inhuman or degrading treatment or punishment, although it does not explain the difference between these terms. It is obvious that both terms include a high grade of suffering and that torture is the higher grade of suffering.

But this fundamental principle can be hardly recognized in practice. Thus, many writers emphasize that cases of torture cannot be recognized without analyzing all of the circumstances in the context of a concrete situation.⁵ Important circumstances can be age, gender, role in the society, or other personal features. The same writers also note that the cases of torture often may depend on culture. Cultures have different approaches to and customs about torture.

⁴ Art. 1 of the Convention. This is the only definition provided in the international law documents Serbia and Montenegro is bound by.

⁵ Giffard, Camille, *The Torture Reporting Handbook*, published by Human Rights Centre, University of Essex, UK, translated and published in Belgrade, 2003; Dimitrijevic, Vojin and Milan Paunovic, *Human Rights*, Belgrade Centre for Human Rights, Belgrade, 1997.

The UN Convention provides: "No exceptional circumstances whatsoever, whether a state of war or a threat of war, internal political instability or any other public emergency, may be invoked as a justification of torture."⁶

While it is clear from the torture definition in the UN Convention that both physical and psychological sufferings can be viewed as torture, not each and every suffering qualifies as such. Suffering has to include some specific elements in order to be considered torture. For example, the UN Convention mentions extraction of statements as one of the possible goals in explaining why the severe pain or suffering is inflicted.

According to the UN Convention definition of torture, it can be committed by any state official and in any location. Although any location can be considered as a place of police torture, some places carry higher risks than others. Most often, places like police stations are involved.

The risk of police torture being committed is high during the whole criminal proceeding, but the highest risk is during the investigation, while the suspected person has not been in a position to contact the family or a lawyer. For this reason, it is important to provide effective and enforceable norms in criminal proceedings. International laws usually give a general direction to national laws to regulate this subject more concretely and in a way to take care of human rights.

The laws of Serbia and Montenegro do not provide any definition of torture. Even the term torture is not used in any law.

International Laws

Some international law bodies (for example, committees, commissions or in some cases international courts) are created by international law in order to promote respect for human rights in the various countries of the world. International law bodies can have different mandate, but rarely can they bind a country with their decisions. Usually, the country is obliged to deliver a regular report to the international committee, if the competence of the specific committee has been recognised. A regular report should describe the human rights situation within the particular state, and should state all the measures state officials have taken to improve the situation (for instance, changes that have been made in the national laws). If the

⁶ Art. 2 of the UN Convention.

international body is actually a court like the European Court of Human Rights, then the country may be bound with the court's decisions that are the result of a finished judicial process.

Some international laws dealing with the torture issue (directly or indirectly) are binding on Serbia and Montenegro because of ratification. The most important of these laws are

The International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR).

This Covenant is important because it obliges its state members to submit regular reports to the Human Rights Committee. Serbia and Montenegro is obliged to submit periodic reports to the Committee on the measures adopted in Serbia and Montenegro which give effect to the rights recognised in ICCPR. The ICCPR is considered as one of the most important human rights treaties under international law. It does not provide a definition of torture, but regulates: "No one shall be subjected to torture or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. In particular, no one shall be subjected without his free consent to medical or scientific experimentation."⁷

The United Nations Convention (UN Convention)

The UN Convention provides a definition of torture. When ratifying the UN Convention, the Federal Republic of Yugoslavia (now Serbia and Montenegro) also obliged itself to submit to the Committee against Torture of UN (CAT) periodic reports on torture issue within state territory. As a result, the CAT can receive and consider communications by state parties, by individuals or on behalf of individuals.⁸

Serbia and Montenegro, as one of the state members of the Council of Europe, is obliged to ratify two major human rights documents. Thus, on 26th December, 2003, the State Parliament of Serbia and Montenegro ratified the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment⁹ and the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental

⁷ Art. 7 of International Covenant on Civil and Political Rights.

⁸ In May 2001, Ristic case was the first communication on Yugoslavia that Committee was dealing with

⁹ Adopted in Strasbourg in 1987, with two Protocols from 1983.

Freedoms¹⁰. By the ratification is given the opportunity to prohibit torture within the competence of European Court of Human Rights and the European Committee against Torture.

National Laws

Constitutional Law

The Constitutional Charter of the State Union of Serbia and Montenegro (Constitutional Charter)

The Constitutional Charter provides a specific mechanism for applying international laws under the law of Serbia and Montenegro. Article 10 provides that "the ratified international treaties and generally accepted rules of the international law have priority over the law of Serbia and Montenegro and the law of member states." As applied, this means that the rights provided in the above mentioned international instruments may be practiced inside Serbia and Montenegro without implementation (in contrary with the norms guaranteed in the former Constitution of Federal Republic of Yugoslavia¹¹).

A common rule is that norms that came from international laws can be applied to national law after the state adopted that international law and implemented it. Implementation means that the relevant international document needs to become a form of national act or some other national law through the legislative process. A different solution comes from Article 10. of the Constitutional Charter: an international document can be used within Serbia and Montenegro without implementation, only on condition of adoption.

The Charter on Human and Minority Rights and Civil Freedoms of Serbia and Montenegro

The Charter on Human and Minority Rights and Civil Freedoms of Serbia and Montenegro provides: "No one shall be subjected to torture, or to cruel, inhuman or degrading treatment or punishment. No one shall

¹⁰ Adopted in Rome in 1950, amended by eleven Protocols.

¹¹ Adopted in 1992 and replaced with the Constitutional Charter of Serbia and Montenegro in 2003.

be subjected to medical or scientific experimentation without his free consent.”¹² However, no definition of the term torture is given by any national (Serbian and Montenegrin, Serbian or Montenegrin) document related to this term. The Constitution of Serbia and the Constitution of Montenegro prohibit “torture, degrading treatment or punishment”.¹³ Thus, the term “inhuman” is not mentioned.

Criminal Law

Criminal law in Serbia and Montenegro is made up of several codes¹⁴. Each of these documents only indirectly prohibits torture, since the term “torture” is not explicitly used and there is no such criminal offence as “torture”. Thus, in cases of torture, the suspected person can be accused of some criminal offence which includes inflicting severe physical or psychological suffering in its definition. When talking about police torture, only certain types of state officials (police officers or other state officials involved in criminal proceedings) can commit a crime.

Therefore, according to the specific circumstances, criminal charges may be brought against a suspected person as a way to punish an act of torture: incitement to civil injury,¹⁵ extraction of statements,¹⁶ abuse of official position, dereliction of duty and failure to report a criminal offence carrying a prison term of five years or more.¹⁷

The article called “Incitement to Civil Injury” states:

A person acting in an official capacity who abuses another, inflicts severe physical or psychological suffering, or coerces or insults him or otherwise treats him in a manner violating his human dignity, shall be punished with a term of imprisonment of three months to three years.

¹² Art. 12 of the The Charter on Human and Minority Rights and Civil Freedoms of Serbia and Montenegro.

¹³ Art. 26 of Serbian Constitution, Art. 24 of Montenegrin Constitution.

¹⁴ The substantial criminal law is composed in Basic Criminal Code of Serbia and Montenegro (CCSM), Criminal Code of Serbia (CCS) and Criminal Code of Montenegro (CCM). Criminal proceedings is regulated in Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro.

¹⁵ Art. 191 of Basic Criminal Code of Serbia and Montenegro.

¹⁶ Art. 190 of Basic Criminal Code of Serbia and Montenegro.

¹⁷ Articles 174, 182, 199 of Criminal Code of Serbia and Montenegro.

The extraction of statement is defined as "confession or any statement obtained from an accused, witness, expert witness or other person by an on-duty law enforcement agent through the use of force, threats, or any other proscribed means." The same criminal charge forbids the aggravated extraction of a statement, requiring extreme force to have been used, or consequences of a serious nature for the victim in subsequent legal proceedings against him, and carries a minimum penalty of one year in prison.

These regulations are found in the Basic Criminal Code of Serbia and Montenegro. The Criminal Code of Serbia and the Criminal Code of Montenegro use similar provisions, although without using terms "infliction of severe physical or psychological pain" and "coercion".¹⁸

The central point in preventing police torture is providing guarantees related to criminal proceedings. The CHMR provides for the protection of one's liberty and security of person. International law regulates a person's liberty and security in many provisions, especially rules of arrest, detention and custody. It becomes crucial to respect these international standards during a criminal proceeding, otherwise some violations of human rights may occur, even torture. According to international standards, an arrested person or a person in similar position should not be exposed to measures which are not necessary for criminal procedure. International documents typically emphasize:

...Anyone who is arrested shall be informed, at the time of the arrest, of the reasons for his arrest and shall be *promptly* informed of any charges against him. Anyone arrested or detained on a criminal charge shall be brought *promptly* before a judge or other officer authorised by law to exercise judicial power and shall be entitled to a trial within a reasonable time or to release.¹⁹

In practice, the crucial problem comes from the fact the term "promptly" can be interpreted in many ways. The ICCPR do not provide any direction in interpreting this term.

¹⁸ Articles 65, 66 of Serbian Criminal Code and articles 47, 48 of Montenegrin Criminal Code.

¹⁹ Article 9 of the International Covenant on Civil and Political Rights; similar provisions can be found in other relevant international human rights treaties.

According to Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro, the detention can be ordered only by decision of a competent court, "and only in cases prescribed by the Code and only if the same purpose cannot be achieved by other means."²⁰ The previous law allowed the possibility of detention ordered by the police, but this provision has been declared unconstitutional by the Federal Constitutional Court in year 2000. Serbia and Montenegro also provide next guarantees²¹, according to relevant international human rights standards:

The decision of the detention is served to the person concerned at the time of deprivation of liberty or at the latest 24 hours from the moment of deprivation of liberty or appearance before the investigating judge. The detained person can appeal against this decision but appeal does not delay execution. Appeal must be dealt with within 48 hours. The duration of detention must be restricted to the shortest possible time.

Duration of the detention is limited to 48 hours and investigating judge has to be informed immediately. Investigating judge can request the detained person to be brought to him promptly. The detained can appeal against the decision of the detention. The investigating judge is obliged to decide on the appeal within 6 hours. The suspect cannot be interrogated in this position without his counsel. If the presence of his counsel is not insured, police shall either release the detained person immediately or bring him before the investigating judge. It is not allowed to use force, threat, deceit, promise, extortion, exhaustion or other similar measures against the accused to obtain his statement or confession or anything that could be used as evidence against him.²² Injury to the personality and dignity of detained person, and extraction of confessions or other statements from detained person or another party to the proceedings is also forbidden. State officials must be conducted in a way that "fully respects the personality of the accused".²³

²⁰ Art. 141 of Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro.

²¹ Art 143, Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro.

²² Art 89, Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro.

²³ Articles 12,148, 89 of Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro.

Other laws also prohibit torture, like the Serbian Act on the Enforcement of Criminal Sanctions which guarantees the right to humane treatment of convicted persons, and the Serbian Interior Affairs Act which obligates law enforcement officers to use force in a manner that will produce the least harmful consequences.

Civil Law and Reparation

According to laws of Serbia and Montenegro, the victim of torture may initiate civil proceedings in order to gain damage reparation. This reparation has as its aim to fix the damage which is produced by torture. The Constitutional Charter of Serbia and Montenegro provides for compensation for damages sustained as a result of the unlawful or improper conduct of state officials. Damage that resulted from torture can be both material and immaterial. Reparation is usually, but not necessary, given as money compensation. It happens in practice that a person convicted for committed act of torture is not obliged to pay damage reparation. It is also possible that a person who was not convicted of torture is obliged to pay civil reparation. The explanation lies in the nature of criminal and civil proceeding. The guilt in criminal and civil proceeding values from different aspects and criteria. Usually stronger criteria is demanded under criminal than civil law. Especially in the situation when the victim is not able to identify the perpetrator, the reparation may be sought from the state (Serbia and Montenegro).

Interplay Between International and National Standards

As already mentioned, no law in Serbia and Montenegro uses the term "torture", although, due to the UN Convention, Serbia and Montenegro is obliged to ensure:

... that all acts of torture are offenses under its criminal law. The same shall apply to an attempt to commit torture and to an act by any person which constitutes complicity or participation in torture. Each State Party shall make these offenses punishable by appropriate penalties which take into account their grave nature.²⁴

²⁴ Article 4 of the UN Convention.

In my opinion, it would be easier to fight against torture if there was the definition of torture in any law. Related to this, the CAT made a recommendation to the Federal Republic of Yugoslavia to prohibit torture in itself (strictly as defined in Torture Convention UN) in year 1998.

The definitions in the described criminal charges under the Basic Criminal Code of Serbia and Montenegro mostly correspond to the UN provisions. The only important difference is that the “incitement to civil injury” does not require intent. Due to the Convention, the intent is the crucial element of torture.

The next important point is that the ICCPR emphasizes an obligation to prohibit an attempt to commit torture, which the laws of Serbia and Montenegro do not. When taking into account the serious nature of torture, this could be observed as a failure of Serbian and Montenegrin laws. In my opinion, punishing an attempt to torture, even with a lesser punishment may help in preventing torture.

Due to international standards, some changes have been made in Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro in the recent period. The most important change is that detention cannot be ordered by the police but only by the competent court.

My Position

In my opinion, it would be much easier to prosecute criminals if torture was prohibited in itself as criminal offense. In addition to changes in the law, I think that there are more objectives Serbia and Montenegro should focus on.

First of all, the public should be kept more informed about this important issue. At least by publishing each allegation, people could criticise it. The work of all nongovernmental organizations dealing with torture should become more transparent. For example, it would be helpful if official statistics about torture allegations in Serbia and Montenegro were kept. Also, by nominating an ombudsman (an institution that exists in many European countries), the human rights situation would improve. I believe that it is also important for state officials to be more informed about this problem. Training judges, police officers, and other officials is an important first step. Furthermore, for preventing and punishing police torture, it is necessary to improve the Serbian and Montenegrin judiciary in general so that it can work more effectively.

Case of Milan Ristic

To illustrate how above described laws work, let us look at the case of Milan Ristic.

The Committee against Torture made a decision on Communication No. 113/1998 in May 2001.²⁵ The Communication was submitted by Radivoje Ristic, father of Milan Ristic, alleged victim. His communication was based on claim "that an act of torture resulting in the death of his son, Milan Ristic, was committed by the police and that the authorities have failed to carry out a prompt and impartial investigation". Furthermore, the author alleged:

... on 13 February 1995, three policemen arrested Milan Ristic in Šabac (Serbia and Montenegro). One of the officers struck his son with a blunt object ... behind the left ear, killing him instantly. The officers moved the body and, with a blunt instrument, broke both thighbones. It was only then that they called an ambulance and the on-duty police investigation team, which included a forensic technician. The policemen told the investigators that Milan Ristic had committed suicide by jumping from the roof of a nearby building and that they had an eyewitness to that effect... after the departure of the ambulance the policemen struck the deceased on the chin, causing injury to his face...

Mr. Ristic noted that two reports, the autopsy report and the report by the doctor who came with the ambulance are not coherent. He provided both copies of the reports. The autopsy report noted that "death was caused by an injury to the brain as a result of a fall on a hard surface", but the report by the doctor who came with the ambulance did not contain any similar statement. In that report, the doctor observed "weak bleeding from the injury behind the left ear... through the trousers above the right knee an open fracture of thighbone could be seen with small blood signs...". Afterwards, at the request of the parents, two forensic experts examined the autopsy report and found it contradictory.

²⁵[http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/bf5d0d4f175e6e4bc1256b670035b936?OpenDocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/bf5d0d4f175e6e4bc1256b670035b936?OpenDocument), last visited June 1st, 2004.

The parents of the victim exhausted all domestic remedies before appealing to the Committee against Torture. In their communication, they noted that the State of Serbia and Montenegro did not formally carried out proper investigative proceedings. In communication was claimed that "the investigation was not carried out in accordance with the provisions of the Criminal Procedure Code of Yugoslavia" and "the State party has violated several articles of the Convention, in particular articles 12, 13 and 14."²⁶ The parents of the victim filed criminal charges against a number of police officers before the Public Prosecutor who eventually dismissed the charges. Then, the parents brought their own indictment before the court, but the investigating judge found no grounds for believing that the alleged criminal offense had been committed. Eventually, the District Court endorsed this decision. Furthermore, the Serbian Supreme Court dismissed the appeal of the parents as unfounded.

Serbia and Montenegro had different version of the situation, based on allegations that the alleged victim took alcohol and drugs and had already tried to commit suicide some time before. Therefore, Serbia and Montenegro stressed that no acts of torture had been committed and the reason why an investigation had not been ordered was "the lack of strong evidence to prove a causal link between the behaviour of the three defendant police officers and the death of the victim."

The Committee considered the communication on the basis of information provided by the parties concerned. The main task was to examine if there were violations of articles 2, 12, 13, 14, 16 of the UN Convention, as the author of communication alleged.

With regard to articles 2 and 16 of the UN Convention, the Committee observed that "its competence is limited to considering whether the State party has failed to comply with any of the provisions of the Convention. In the present case, the Committee will therefore not pronounce itself on the existence of torture or ill-treatment". This statement actually means that the Committee may only examine violations of the UN Convention in its decision, but without assessing the guilt of persons who have allegedly committed torture.

²⁶ Art. 12 of the UN Convention provides right to prompt and impartial investigation, art. 13 the right of the person who alleges he has been subjected to torture to complain to, art.14 provides that victim of torture obtains redress and has an enforceable right to fair and adequate compensation.

With regard to articles 12 and 13, the Committee observed "apparent differences" between the report made by the doctor who came with the ambulance, the autopsy report and the report by two forensic experts at the request of the parents of the alleged victim. The Committee also noted that the police did not immediately inform the investigating judge of the incident. Due to article 154 of the Criminal Procedure Code of Serbia and Montenegro, the on-site investigation should have been overseen by the investigating judge.

At last, the Committee concluded that the investigation that was conducted by the State party's authorities was neither effective nor thorough. Moreover, the Committee noted that the state party has had enough time to conduct a proper investigation, since six years have elapsed since the incident took place. In the light of these circumstances, the Committee eventually found that the State party, Yugoslavia, has violated its obligations under articles 12 and 13 of the UN Convention to investigate promptly and effectively allegations of torture or severe police brutality.

As mentioned, the Committee could not pronounce the existence or nonexistence of torture being committed in the presented case, because it did not fall under its mandate. Nevertheless, the main goal of this decision was to urge the State Party to provide an appropriate legal remedy, in accordance with Yugoslav law. Because of that, the Committee stressed the need of carrying out such investigation without delay.

LITERATURE

1. Dimitrijevic, Vojin and Milan Paunovic, *Human Rights*, Belgrade, Belgrade Centre for
2. Human Rights, 1997.
3. Giffard, Camille, *The Torture Reporting Handbook*, published by Human Rights Centre, University of Essex, UK, translated and published in Belgrade, 2003.
4. *Human Rights in Yugoslavia 2002 Report*, Belgrade, Belgrade Centre for Human Rights, 2002.
5. *Human Rights in Yugoslavia 2000 Report*, Belgrade, Belgrade Centre for Human Rights, 2000.
6. [http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/bf5d0d4f175e6e4bc1256b670035b936?Opendocument](http://www.unhchr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/bf5d0d4f175e6e4bc1256b670035b936?Opendocument), last visited June 1st, 2004.

Ivana Palinkaš

Policijska tortura u Srbiji

Rezime

Uloga države je da zaštiti, a ne da bezrazložno kažnjava pojedince. Otud svaka država treba da se bori protiv torture. Budući da tortura predstavlja ozbiljnu povredu ljudskih prava, veliki broj međunarodnih udruženja bavi se monitoringom i zaštitom od torture. Ideja ovog rada jeste da prikaže stanje u pogledu policijske torture u Srbiji.

Ključne reči: tortura, policija, kazna, zaštita.

Jelena Radoman

Tutor: prof. dr Vesna Knežević-Predić

Fakultet političkih nauka u Beogradu

JEDNO MOGUĆE ČITANJE SLUČAJA LOKERBI

Pored brojnih neusaglašenih mišljenja o pravnoj prirodi međunarodnog prava, da li je to prvenstveno pravni ili politički sistem, koja mu je svrha, da li i koliko danas postoji povjerenje u jedan takav sistem, postoji široko usvojena i prihvaćena definicija tog sistema, a to je da je međunarodno pravo normativni sistem koji reguliše, u prvom redu, odnose između država, ali i država i međunarodnih organizacija, pojedinih grupa (izbjeglica, apatrida...), pa čak i pojedinaca.¹ Takav sistem, sa svom složenošću koju danas ima, mnoštvom odnosa koje reguliše i pitanja koja unaprijed rešava, kao i velikim brojem subjekata, svoje preteče ima u običajima ustanovljenim između država u međusobnom saobraćaju, koji su kasnije pretočeni u formalna pravila (trgovinski sporazumi, paktovi o nenapadanju, o razmjeni zarobljenika, i sl.), ili su ostali na nivou običaja. Sa umnožavanjem broja subjekata sa svojstvima nezavisnosti i suverenosti dolazi do umnožavanja i usložnjavanja odnosa između njih i do potrebe kodifikacije i ujednačavanja nekih segmenata tih odnosa. Prva polovina 19. vijeka donosi prve kodifikacije, u cilju očuvanja mira, regulisanja nekih pitanja u mirnodopskom periodu, ali i prethodnog regulisanja nekih odnosa koji mogu nastati (okupacija, rat, invazija).² Šira kodifikacija nije

¹ O tome ko predstavlja subjekta u međunarodnom pravu postoje neujednačeni stavovi. Postoji saglasnost da su to oni koji su nosioci prava i obaveza po međunarodnom pravu. Neki autori, poput Jankovića recimo, smatraju da su to države, međunarodne organizacije i pojedinci (Branimir M. Janković, *Međunarodno javno pravo*, Narodna knjiga, Beograd, 1980, str. 2). Avramov i Kreća prethodnom dodaju uslov posjedovanja parnične sposobnosti i zasniivanja međunarodnog pravnog odnosa, pri čemu bi samo države predstavljale "prave" subjekte međunarodnog prava, a subjektivitet bi se, pod određenim uslovima, mogao priznati i međunarodnim organizacijama, ali pojedincu nikako (dr Smilja Avramov, dr Milenko Kreća, *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 2001, str. 325). Andrašić smatra da su to samo države i međunarodne organizacije, jer je, sem prethodnih uslova, njihova odgovornost regulisana tim pravom (akademik Juraj Andrašić, prof. dr Božidar Bakotić, prof. dr Vidoslav Vukas, *Međunarodno pravo*, 1. dio, Školska knjiga, Zagreb, 1995, str. 53).

² Kodifikacija međunarodnog prava predstavlja preciznije formulisanje i sistematizaciju pravila međunarodnog prava u oblastima u kojima već postoji obimna praksa država,

bila moguća bez pokroviteljstva određene organizacije. Najprije je to bilo Društvo naroda, a danas su to Ujedinjene nacije. Povelja, kao osnovni pravni akt u sistemu Ujedinjenih nacija proizašla je iz usvojenih načela i dotadašnjih tekovina kodifikacije, ali donosi i progresivni razvoj. Principi formulisani u Deklaraciji o načelima međunarodnog prava o prijateljskim odnosima i saradnji između država u skladu sa Poveljom UN (1970) odaju karakter međunarodnog prava i ono što se smatra neprikosnovenim i zaštićenim u takvom sistemu. Deklaracija donosi sedam načela a to su: 1. načelo da se države u svojim međusobnim odnosima moraju uzdržavati od prijetnje silom ili upotrebe sile, koje su uperene protiv teritorijalne cjelovitosti i političke nezavisnosti bilo koje države, ili su na bilo koji način nespojive sa ciljevima UN; 2. načelo da države moraju rešavati međusobne sporove mirnim sredstvima na takav način da ne ugroze međunarodni mir, sigurnost i pravdu; 3. načelo o dužnosti da se, u skladu sa Poveljom, ne interveniše u poslove unutrašnje nadležnosti bilo koje države; 4. dužnost država da međusobno sarađuju u skladu sa Poveljom; 5. načelo ravnopravnosti i samoodređenja naroda; 6. načelo suverene jednakosti država; 7. načelo da države moraju u dobroj vjeri ispunjavati svoje obaveze prihvaćene u skladu sa Poveljom.³ Na osnovu načela UN, evidentno je da je najveća "dragocjenost" u međunarodnom pravu država i njena suverenost, kao i obaveza takve države na rešavanje svih sporova mirnim putem tj. uzdržavanje od upotrebe sile i prijetnje silom. Slučaj Lokerbi donosi protivstavljanje utilitarizma i političke premoći nekih država i datih načela, tj. situaciju sukoba države i organizacije kada su osnovni pravni temelji sistema UN ignorisani. Naime, data načela su obavezujuća ne samo za države članice, već i za organe UN pri njihovom radu. Prijetnja i upotreba sile protiv Libije na osnovu rezolucija Savjeta bezbjednosti, a povodom slučaja Lokerbi jeste narušavanje svih navedenih načela, kao i ovlašćenja od strane organa u odnosu na ona koja su predviđena Poveljom. Povelja daje osnov i određuje obim nadležnosti svih organa, nekih detaljnije, nekih načelno. Od glavnih organa, za potrebe ovog rada biće razmatrani naročito Savjet bezbjednosti i Međunarodni sud pravde.

Za razliku od Generalne skupštine, koja je plenarni organ i ovlašćena da razmatra sva pitanja iz domena obuhvaćenih Poveljom (što su gotovo sve sfere međunarodnih odnosa), ali koja ne donosi obavezujuće

precedenti i doktrina. Čl. 15 Statuta komisije za međunarodno pravo UN www.un.org/low/ilc/texts/statufra/htm

³ Branimir Janković, *Međunarodno javno pravo*, Naučna knjiga, Beograd, 1980.

odluke, Savjet bezbjednosti je politički organ koji se sastoji od deset promjenljivih i pet stalnih članica (SAD, Velika Britanija, Francuska, Kina i Rusija), čija je nadležnost mnogo uža u odnosu na Generalnu skupštinu i mnogo specifičnija, a čine je pitanja međunarodnog mira i bezbjednosti. Savjet bezbjednosti je organ koji je, zahvaljujući manjem broju članova, predviđen za brzo djelovanje, rešavanje sporova i donošenje obavezujućih odluka. Osnovi njegove nadležnosti su u glavama 6 i 7 Povelje, koje će biti predmet razmatranja u daljem dijelu rada.

Međunarodni sud pravde je glavni sudski organ UN, koji kao takav treba da pri svom radu ostane van političkog uticaja i da odlučuje shodno važećim izvorima prava navedenim u Statutu Suda (postojeći međunarodni ugovori, međunarodni običaji kao dokaz opšte prakse prihvaćene kao pravo, opšta pravna načela priznata od strane civilizovanih naroda).⁴ Dok je odnos Generalne skupštine i Savjeta bezbjednosti zasnovan na strogoj podjeli nadležnosti, Sud ima *compétence de la compétence*, tj. sam odlučuje o svojoj nadležnosti u svakom konkretnom slučaju. Prethodni uslov za uspostavljanje njegove nadležnosti u konkretnom slučaju je saglasnost volja strana u sporu, uspostavljena predviđenim načinima (izričitim pristankom ili prećutno). Odnos Savjeta bezbjednosti i Suda može se posmatrati u domenu dominantno političkog i dominantno pravnog principa, što može biti primijenjeno i u analizi slučaja Lokerbi.

Budući da je sistem međunarodnog prava podsistem ukupnih međunarodnih odnosa, koji su u prvom redu politički tj. odnosi moći, očigledno je da je preplitanje prava i politike neizbježno i u krugu sistema UN. Uostalom, motivi iz kojih je nastao sadašnji sistem međunarodnog prava kao i oni iz kojih sa on danas poštuje su politički. Bila bi to neumjesna idealizacija pretpostaviti da pravo može da postane i ostane nezavisno od motiva iz kojih je nastalo i koji su ga u najvećoj mjeri oblikovali. Lokerbi slučaj predstavlja konkretnu manifestaciju preplitanja prava i politike u okviru UN sistema. Specifičnost ovog slučaja je u otvaranju savremene debate o mjestu, ulozi i funkciji Savjeta bezbjednosti, odnosu legislative i sudstva na međunarodnom planu. Odgovori na ta pitanja, koji se javljaju tek u naznakama, mogli bi možda ponuditi sliku današnjih međunarodnih odnosa, instrumenata realizacije politike moći i njenih ograničenja, sa posebnim akcentom na značaj i ulogu UN kao stožera sistema kolektivne bezbjednosti.

⁴ Čl. 38 Statuta Međunarodnog suda pravde.

Slučaj Lokerbi se odnosi na događaje od 21. decembra 1988. godine, kada se avion PANAM 103, sa odredištem Kenedi aerodrom u Njujorku, nedugo posle polijetanja sa Hitrou aerodroma u Londonu srušio sa visine od 10.000 m iznad mjesta Lokerbi, u Škotskoj. Njegov skelet, sa tijelima putnika i posade, obrušio se na stanovnike Lokerbija. U toku nepunog sata, bilans je bila smrt 243 putnika, 16 članova posade i 11 mještana. Istragu povodom događaja je vodio američko-škotski tim, u periodu od januara 1989. do decembra 1991. Materijalni dokaz, proizašao iz do tada najobimnije istrage sprovedene povodom djela terorizma (istraga je vođena u 50 država., ispitano je 14000 ljudi, istraženo 845 kvadratnih milja oko Lokerbija), bio je djelić elektronskog tajmera, proizvedenog u Švajcarskoj, a od kojih je dvadesetak isporučeno 1985. Libiji. Forenzički je otkriven mikročip detonatora bombe, a tehnički otisak je pronađen na košulji koja se nalazila u koferu sa bombom. Međutim, najznačajniji dokaz je pronađen kod dva libijska obavještajca, pri čijem hapšenju u Senegalu 1988. je pronađen plastični eksploziv *Septex*, kao i bilješke jednog od optuženih. Na tim dokazima se zasnivala optužnica, zvanično podignuta 14. novembra 1991, protiv dva libijska državljanina – Ali Megrafija i Kalifa Fimaksa. U to vrijeme, između SAD i Velike Britanije, na jednoj, i Libije, na drugoj strani, nijesu postojali zvanični diplomatski odnosi. Nefomalan zahtjev za ekstradiciju dvojice njenih državljana Libiji je dostavljen, stoga, posredstvom belgijske ambasade u Tripoliju. Dvije nedjelje kasnije, američka i britanska vlada su izdale zajedničku deklaraciju, kojom se od Libije traži:

- da preda, sa svrhom da im se sudi, sve osumnjičene u vezi sa zločinom i da prihvati odgovornost za postupke njenih obavještajaca;
- da objelodani sve podatke koji se odnose na slučaj, uključujući imena svih odgovornih lica, i da dozvoli slobodan pristup svim svjedocima, dokumentima i drugim materijalnim dokazima;
- da plati odgovarajuću nadoknadu.⁵

Libijin odgovor na te zahtjeve se smatrao predvidljivim.

Zahtjev za ekstradiciju se tumačio kao miješanje u unutrašnje stvari jedne suverene države, budući da između Libije i obje druge zemlje nije postojao ugovor o ekstradiciji. Umjesto takvog zahtjeva, nadležni sudski

⁵ Michael Plachta, *The Lockerbie Case – The Role of the Security Council in Enforcing the Principle Aut Dedere Aut Judicare*, EJIL, 2001, Vol. 12 No. 1 125–140.

organi Libije su započeli sopstvenu istragu i osumnjičene lišili slobode. Takvo ponašanje pokazuje poštovanje načela *aut dedere aut judicare*, na čiju primjenu upućuje i Konvencija o suzbijanju protivzakonitih akata usmjerenih protiv bezbjednosti civilnog vazduhoplovstva, potpisana u Montrealu 1971. godine. Libija, međutim, ide i korak dalje, ponudivši saradnju američkim i britanskim organima, njihovo prisustvo suđenju u Libiji, ili čak da Međunarodni sud pravde odredi kojoj državi prirada nadležnost da sudi osumnjičenima.

Gdje je u svemu tome mjesto Montrealske konvencije iz 1971? Naime, sve tri direktno uključene strane su potpisnice Montrealske konvencije, koja je na snazi u periodu incidenta i koja definiše šta se smatra aktom narušavanja bezbjednosti putnika, posade i samog plovila, koje države i na kojim osnovama mogu zasnivati jurisdikciju, kao i njihov međusobni odnos u slučaju spora. Konvencija predviđa jurisdikciju države na čijoj teritoriji se djelo desilo, ili one u kojoj je plovilo registrovano,⁶ ali i primjenu načela *aut dedere aut judicare* koje se odnosi na državu na čijoj teritoriji se nalaze osumnjičeni.⁷ Nijedna od ovih odredbi ne isključuje primjenu nacionalnog prava (libijski zakoni ne dozvoljavaju ekstradiciju svojih državljana). U slučaju nepostojanja ugovora o ekstradiciji, Konvencija može poslužiti kao osnov. Njom je takođe uspostavljena obaveza saradnje država u krivičnom postupku i odustajanje od upotrebe sile i prijetnje silom u slučaju spora.⁸ Libija je smatrala da je ponašanje SAD i Velike Britanije suprotno ovim odredbama, jer su odbile ponuđenu saradnju uz prijetnju, a kasnije i primjenu sankcija. Svaki spor između zemalja potpisnica koji ne može biti riješen pregovorima, a tiče se primjene i tumačenja Konvencije, Konvencijom⁹ je predviđeno da bude riješen arbitražom, a ukoliko ona ne urodi rešenjem u šestomjesečnom periodu, na zahtjev bilo koje strane spor može biti iznjet pred Međunarodni sud pravde.

Upravo na osnovu te odredbe, Libija se 3. marta 1992. obratila Sudu, iznoseći postojeći spor kao spor oko tumačenja i primjene Montrealske konvencije, istovremeno traživši izricanje privremenih mjera. Razlog izdavanja privremenih mjera jeste neposredna opasnost po pravo i interes koji je predmet spora. Svoj zahtjev Libija je bazirala na činjenici da

⁶ Član 5 Konvencije o suzbijanju protivzakonitih akata usmjerenih protiv bezbjednosti civilnog vazduhoplovstva, Montreal, 1971.

⁷ Član 7, isto.

⁸ Član 11, isto.

⁹ Član 14, isto.

SAD, Velika Britanija i Francuska, koja im se u međuvremenu pridružila u zahtjevima, vrše permanentan pritisak na nju, ne isključujući primjenu sile. Libijin predlog arbitraže je ignorisan i proglašen irelevantnim, a nastavlja se na insistiranju da ona bezuslovno ispuni predočene joj zahtjeve. Libijino obraćanje Sudu se zasnivalo i na činjenici da je Libija sa svoje strane preuzela sve potrebne mjere da zasnuje svoju jurisdikciju (shodno Konvenciji), da se shodno međunarodnom pravu poziva na Montrealsku konvenciju kao jedini pravni okvir koji reguliše odnose ovih zemalja povodom incidenta, a da SAD i Velika Britanija permanentno krše međunarodno pravo upućujući joj prijetnje i time ugrožavajući njen pravni, politički i teritorijalni integritet. Sa druge strane, SAD i Velika Britanija odriču jurisdikciju Suda pozivajući se na rezolucije Savjeta bezbjednosti: Rez. 731 od 21. januara 1992, kojom se Libiji samo naglašavaju već upućeni zahtjevi ovih zemalja i Rez. 748, donesenu tri dana nakon završenog usmenog postupka pred Sudom, kojom "Savjet bezbjednosti izražava duboku zabrinutost povodom toga što Libija još uvijek nije dala pun i zadovoljavajući odgovor na zahtjeve iz Rez. 731, kao i da takva situacija predstavlja prijetnju međunarodnom miru i bezbjednosti..." Rezolucijom 748 Libiji se uvode sankcije.

Šta je specifično, a šta uobičajeno u ulozi organa UN povodom slučaja Lokerbi? Rezolucije 731 i 748 se tumače u svijetlu Rezolucije 1373 iz 2001. god., koja je donesena u formi legislativnog, unilateralnog akta. Njom se uspostavlja niz generalnih odredbi (povodom borbe protiv terorizma) koje su obavezujuće za sve države članice UN i bez njihove saglasnosti. Da li se Savjet bezbjednosti ovim već ponaša kao legislativni organ ("svjetski zakonodavac") ili samo iskazuje takve pretenzije? Ovim se nije prvi put otvorila debata povodom uloge i prirode ovog organa. Mnogi su uspostavljanje *ad hoc* tribunala za bivšu Jugoslaviju i Ruandu, ocijenili kao element međunarodne legislative.¹⁰ Kejt Harper je postavila isto pitanje povodom Rez. 687 (kojom se Iraku zabranjuje posjedovanje biološkog i hemijskog oružja, mada se obaveze Iraka iz Ženevskog protokola iz 1925. odnose samo na neupotrebu takvog oružja) i Rez. 748, kojom se suspenduju prava Libije iz Montrealske konvencije. U oba primera, Savjet bezbjednosti je reagovao na pojedinačan slučaj, ne donoseći opšte pravilo koje bi se primijenilo u sličnoj situaciji.¹¹ Svaka nova situacija bi tražila

¹⁰ M. Koskenniemi, *The Police in the Temple: Order, Justice and the UN – A Dialectical View*, 1995, 6 EJIL, 325–348.

¹¹ K. Harper, *Does the UN Security Council Have the Competence to Act as a Court and Legislature?* 1994, 27 NYUJILP, 103, 126–129.

novu rezoluciju, što je sasvim u suprotnosti sa ujednačenim djelovanjem i ovlašćenjima Savjeta bezbjednosti iz Povelje. Poglavlje 6 predviđa njegovu aktivnost kada "neki spor prijeti da ugrozi međunarodni mir i bezbjednost"; a Poglavlje 7, čl. 39 se odnosi na prijeljnu miru, narušavanje mira ili čin agresije. To se može označiti kao prepoznatljiva, manje problematična uloga Savjeta bezbjednosti čije su osnove jasno date Poveljom. Očigledno, preduslov za aktiviranje ovlašćenja Savjeta bezbjednosti je postojanje konkretne situacije, određenog akta, recimo, koji predstavlja prijeljnu miru ili čin agresije (oružani napad, uzimanje talaca npr.). Povelja, takođe, navodi moguće načine postupanja Savjeta u takvoj situaciji, tj. kojim sredstvima i na koji način on može reagovati i doprinijeti da se problem riješi, tako da se ostane u domenu poštovanja osnovnih principa (rešavanja sporova mirnim putem, neupotrebe sile, nemiješanja u unutrašnje stvari...). Rez. 1373 donosi novinu, budući da pod prijeljnom miru i bezbjednosti ne podrazumijeva samo konkretnu akciju, već i vrstu ponašanja, pri čemu prijeljna miru ostaje prazna forma kojoj Savjet svojim odlukama daje sadržaj. Zagovornici takvih proširenih ovlašćenja Savjeta smatraju da on treba ne samo da primjenjuje pravo, već da ga sam i stvara.¹² Takva uloga Savjeta može se jedino nazvati kvazi-legislativnom. Naime, on ne uspostavlja novo opšte pravilo koje će biti primijenjeno u svakoj sličnoj situaciji (što bi bila legislativa), već improvizuje u primjeni već postojećeg opšteg pravila, pri čemu je varijacija udaljena od osnovne ideje, tj. djelimično je sasvim nova tema, odnosno novo pravilo (u pojedinačnom). Lokerbi je rečit primjer takve funkcije. Mišel Plahta, odobravajući takvu novu i izmijenjenu poziciju, daje jednu moguću interpretaciju uloge Savjeta bezbjednosti u slučaju Lokerbi, po kojoj je Savjet ponudio jedno neobično rešenje koje podržava postojeći sistem ekstradicije, ali ga istovremeno dopunjava i mijenja po nahođenju organa koji je pozvan da djeluje kada se taj sistem pokaže neuspješnim. Slučaj Lokerbi je otvorio nova pitanja o institutu ekstradicije, budući da se stvari nijesu završile tamo gdje je bilo logično da se završe – sa odbijanjem takvog zahtjeva od strane države kojoj to pravo daje postojeće pravo, tj. ugovori i načela na snazi. Naime, pošto između Libije i bilo koje od ovih zemalja ne postoje ugovori koji predviđaju i uređuju pitanje ekstradicije, a Libija je izvršila svoje obaveze predviđene Montrealskom konvencijom, tj. započela je postupak protiv osumnjičenih, ne postoji pravni osnov po kome bi ona bila obavezna da ipak isporuči osumnjičene. Ali, SAD i Velika Britanija i dalje insistiraju na izručenju kao jedinoj opciji koja bi ih

¹² J. F. Dulles, *War or Peace*, 1950, 194.

zadovoljila, negirajući Libijino pozivanje na nacionalno pravo, nepostojanje ugovora o ekstradiciji i Montrealsku konvenciju. Savjet bezbjednosti ih prati u takvim zahtjevima, kreirajući obaveze jednoj državi koje su u suprotnosti sa obavezama koje ona ima kao članica UN i potpisnica međunarodnih ugovora (Lokerbi tu ipak nije usamljen slučaj ako se ima u vidu isti stav Savjeta bezbjednosti kada Sudan nije isporučio osobe osumnjičene za napad na egipatskog predsjednika Mubaraka 1995,¹³ ili kada Talibani nijesu isporučili Bin Ladena, optuženog za bombardovanje američkih ambasada u Keniji i Tanzaniji 1998).¹⁴ Na Libijino pozivanje na Konvenciju, nije odgovoreno rezolucijama, već kratkim političkim izjavama. Jedan britanski zvaničnik je rekao da se radi o "izuzetnim okolnostima umiješanosti jedne zemlje". Da li je, u stvari, kao krivac viđena država Libija, a ne pojedinci? Rezolucija 748 je već donijela kvalifikaciju Libije kao države koja podržava terorizam, pa se donosi odluka o preduzimanju određenih mjera prije nego što je i jedan sud razmotrio slučaj. Bernard Grifit¹⁵ smatra da je Rez. 748 donesena na osnovu pretpostavke krivice koju bi svaki sud morao odbiti. Gdje se nalazi prijetnja miru i bezbjednosti čije postojanje se Rezolucijom tvrdi ali ne obrazlaže? Prema Savjetu, to je nespремnost Libije da u potpunosti odgovori na zahtjeve SAD i Velike Britanije. Međunarodno pravo ne pruža odgovor kako odbijanje da se predaju osumnjičeni (kada za to ne postoji pravna obaveza) i odbijanje da se plati kompezacija predstavljaju prijetnju miru i bezbjednosti. Političkim riječnikom rečeno, a što se niko zvanično nije usudio reći, da li je postojanje te i takve libijske vlade prijetnja miru? Međutim, Savjet bezbjednosti nije pozvan da odlučuje o legalnosti i legitimnosti jedne vlade ili jednog uređenja. Kada to bude radio, to će bititi sasvim jasno miješanje u unutrašnje stvari jedne zemlje sa današnjeg stanovišta. Šta je to što je Savjet normalno mogao da uradi i što je bilo očekivano? Na osnovu Povelje, Savjet je mogao (i trebalo je) da ispita da li dalje produženje spora može dovesti do ugrožavanja mira i bezbjednosti. Ako se utvrdi da je tako, on može da pozove strane na rešenje spora mirnim putem. Umjesto toga, jednostranim podržavanjem zahtjeva jedne strane, Savjet kao da je prevazišao svoju uobičajenu ulogu (manje-više neproblematicnu i priznatu), prevazišao čak i kvazi-legislativna ovlašćenja

¹³ SC Resolution 1044 (31 Jan 1996) and SC Resolution 1054 (26 April 1996).

¹⁴ SC Res. 1214 (Dec. 1998), SC Res. 1267 (Oct. 1995), SC Res. 1333 (Dec. 2000) and SC Res. 1363 (July 2001).

¹⁵ Bernhard Greafarth, Leave to the Court What Belongs to the Court – The Libyan Case, EJIL, 1993, 184–205.

koja je nešto ranije sebi dopisao, i došao do jednog drugog pola, a to je da vrši sudsku ili kvazi-sudsku ulogu, pri čemu je procedura odlučivanja jednaka političkoj volji, a argumenti sile i moći ne traže čak ni eufemističko prikriivanje terminologijom prava. Oni koji su sa odobravanjem gledali na ovu situaciju postupanje Savjeta su opravdavali time što ono u stvari ne bi predstavljalo novu, kvalitativno drugačiju ulogu i ponašanje od strane Savjeta, već samo novo sredstvo u vršenju već priznatih funkcija. Drugim riječima, prijetnja jednoj strani u sporu i potpuno podržavanje druge strane u njenim zahtjevima je samo sredstvo rešenja spora za koje se pretpostavilo da je ne najbolje i najefikasnije, već jedino moguće. Ali zašto se nije ni pokušalo sa drugim sredstvima (mirnog rešenja spora) za čiju upotrebu postoji osnov i okolnosti koje ih ničim ne isključuju? Na to pitanje, kao i Libijino utemeljeno i opravdano pozivanje na Montrealsku konvenciju i nadležnost Suda, rezolucijama nije odgovoreno.

Šta za to vrijeme radi i kako reaguje glavni sudski organ UN – Međunarodni sud pravde? Uloga Suda je vidljiva, naravno, tek nakon iznošenja slučaja pred Sud od strane Libije, koja, pored iznošenja spora, traži i izricanje privremenih mjera. Sud je izašao sa stanovištem da prava na koja se Libija poziva “nису adekvatna da budu zaštićena preventivnim mjerama” (11:5 glasova). Ali, Sud sa 14:2 glasa odbija prigovor SAD i Velike Britanije koji se tiče njegove nadležnosti. Naime, one su odricale nadležnost Suda pozivajući se na rezolucije Savjeta bezbjednosti, kojima se, prateći njihovu liniju argumentacije, *prima facie* uspostavljaju obaveze država u konkretnom slučaju. Čak i ako Libija ima prava na koja se poziva na osnovu Montrealske konvencije, ta prava su suspendovana odgovarajućim rezolucijama, koja su primarna u hijerarhiji obaveza jedne države. Po tom tumačenju, nadležnost Suda se gubi samim donošenjem rezolucija od strane Savjeta a koje se odnose na isti spor. Jedini spor koji time može postojati je spor između Libije i Savjeta bezbjednosti. Međutim, Sud odbija takav prigovor uzimajući kao relevantan datum – datum podnošenja spora od strane Libije Sudu. Rezolucije kojima se Libiji uvode sankcije su donesene nakon toga, čime nadležnost Suda nije mogla biti poništena. Sud je bio decidan u stavu da ako je imao nadležnost u momentu Libijinog obraćanja, ima je i u čitavom narednom periodu.¹⁶ Mogućnost nezavisne odluke Suda svakako je umanjena donošenjem odluke o sankcijama koje

¹⁶ Question of Interpretation and Application of The 1971. Montreal Convention arising from the Ariel Incident at Lockerbie, ICJ Reports, 1998, par. 38.

<http://www.icj-cij.org/idoCKET/iluk/ilukjudgment/ilukjudgmentcontent.html>

treba da stupe na snagu dan prije donošenja odluke Suda. Tumačenja reakcija i mogućnosti djelovanja Suda u takvim okolnostima su višestruke. Centralno pitanje se, izgleda, tiče tumačenja sopstvene jurisdikcije od strane Suda. Pri tome, izdvojila su se dva dominantna mišljenja: jedno, uže, po kojem Sud ima nadležnost za tumačenje i primjenu Montrealske konvencije kao međunarodnog ugovora, ali ne i za tumačenje i hijerarhiju jednog međunarodnog ugovora i odluke Savjeta bezbjednosti, i šire, po kojem u nadležnost Suda spada i tumačenje takvog odnosa, tj. legalnosti odluka drugih organa, mada Sud takvo izričito ovlaštenje nema. Sud se očigledno priklonio prvom gledištu, izbjegavši tako da svojom odlukom dođe u sukob sa političkim organom kakav je Savjet bezbjednosti, ali se ipak nije odrekao svoje nadležnosti u konkretnom slučaju.. Tumačenje legalnosti odluka pojedinih organa UN bi značilo zadiranje u same temelje čitavog sistema i njegovu prvenstveno, ipak, političku prirodu. Takvu ulogu Suda ne predviđa ni sama Povelja. Jedino ograničenje koje ona načelno postavlja jeste da organi (naročito Savjet bezbjednosti, koji donosi obavezujuće odluke), pri donošenju odluka treba da djeluju u skladu sa međunarodnim pravom. Takvo načelno ograničenje postoji vjerovatno zato što se vjerovalo da je sistem "veta" taj koji bi mogao da uspostavi ravnotežu, ne dozvoljavajući političkoj volji, tj. samovolji nekih, da dobije izraz odluke jednog međunarodnog organa. Sistem veta se pokazao kao kontraproduktivan, najprije onemogućavajući Savjetu da reaguje onda kada je bila potrebna hitna reakcija, a danas, po nestanku hladnoratovske podjele, pokazuje se kao kontraproduktivan u drugom smjeru – ne onemogućava donošenje ishitrenih i neuravnoteženih odluka. Slučaj Lokerbi je okončan vansudskim putem. Devetog septembra 2003. vlade Libije, SAD i Velike Britanije obavijestile su Sud o odustajanju od spora pod njegovom nadležnošću. Time je postupak pred Sudom okončan, a da se on nije izjasnio povodom ključnih stvari u sporu. Libija je tvrdila da su joj do juna 1997. sankcije nanijele štetu od 23,5 milijarde dolara. A 22. aprila 1998. libijska vlada je pristala na suđenje u Holandiji, sa primjenom škotskog prava, uz panel sudija iz Škotske. U aprilu iduće godine osumnjičeni su predati Ujedinjenim nacijama, a sankcije su ukinute.

Slučaj Lokerbi je ukazao na nužnost preispitivanja postojećeg sistema UN, njegove uloge i mehanizama koji su mu na raspolaganju, o mjestu i značenju svake države pojedinačno u takvom sistemu. Pokazalo se da države koje konfiguriraju sa nezavidnim političkim odrednicama nemaju mnogo sredstava na raspolaganju koje bi aktivirale u svoju zaštitu, ali da je ne mogu očekivati ni u okviru jedne međunarodne organizacije koja

za sebe traži renome entiteta koji je u stanju takvu zaštitu da obezbijedi. Na primjeru Libije se vidi da je za jednu zemlju koja se nađe u situaciji permanentnog pritiska od strane druge ili drugih većih, moćnijih i time arogantnijih, najjednostavniji način izlaska jeste ići linijom manjeg otpora. Ona bi značila prihvatiti datu sliku sopstvenog položaja i nemanja drugih sredstava na raspolaganju sem povinovanja tuđim zahtjevima. Takva sveopšta rezignacija bi dala legitimitet i podršku unilateralizmu i politici sile u međunarodnim odnosima. Ako se već ne nalazimo na toj liniji preostaje rad na reformi jednog sistema koji još uvijek ima potencijal da onemogući legitimitet premoći jednog ili nekoliko subjekata na svjetskoj sceni.

Čitava priča i dilema o ulozi jedne globalne međunarodne organizacije i odnosima unutar nje dobija nova značenja sa novim spoljno-političkim tendencijama i dešavanjima na globalnom planu. SAD su krenule i nastoje da dobiju što veću podršku u “preventivnom ratu protiv terorizma”. Tvrdi se da sasvim nove okolnosti (internacionalna mreža terorističkih grupa, državno sponzorisan terorizam, finansiranje iz najrazličitijih izvora) traže sasvim nova sredstva i metode borbe protiv njih. Jedno novo sredstvo (prema Rezoluciji 1373) bila bi promijenjena uloga Savjeta bezbjednosti, koji bi imao pravo donošenja obavezujućih odluka u odnosu na pojedinačne slučajeve, bez nužnog utemeljenja i pozivanja na neko opšte pravilo. To nije klasična legislativna funkcija, već pravo donošenja političkih odluka, bez pravnih argumenata, koje bi bile ispoštovane kao pravom uspostavljene obaveze. Nove okolnosti zaista traže nova rešenja, ali jedno takvo rešenje bi značilo nepovratno gubljenje same ideje međunarodnog prava kakva postoji danas, kao i povjerenja koje postoji u odnosu na nju. Politički položaj, snaga i stav jedne države bi time odredio njena prava i obaveze na nivou prava shodno procjeni organa koji okuplja samo izvjestan broj i samo izvjesne države.

Namjera nam nije da impliciramo zaključak o štetnosti i izlišnosti postojanja organa kakav je Savjet bezbjednosti. Međunarodni odnosi prvenstveno su političke, a tek onda pravne prirode, pa je i potreban organ koji je u stanju da razmatra i reaguje i na tom nivou – političkom. Sadašnje okolnosti i uslovi u međunarodnim odnosima upravo traže efikasan organ koji je u stanju da brzo reaguje. Ali, kao pandan njemu nužan je i sudski organ koji se ne plaši da sudi i odlučuje o legalnosti odluka takvog organa, tj. koji za to ima ovlašćenja. Dakle, svjetski poredak, sadašnji ili neki novi koji je u nastajanju, traži i aktivan Savjet bezbjednosti, ali i nezavisan Sud. Pored svega, Savjet bezbjednosti ostaje primarno politički organ koji donosi političke odluke. I kada i ako vrši neku kvazi-sudsku funkciju i rešava pravne

sporove, on nikada ne primjenjuje sudske metode, ne postiže rezultate suda niti dostiže kvalitet sudske odluke. Zato njegove odluke ne mogu i ne smiju zamijeniti sudske, tj. on kao organ ne smije odlučivati o stvarima koje su već pred Sudom ili treba da budu razmatrane od strane Suda. Otuda i apel – ostaviti Sudu ono što mu pripada.¹⁷ Isti autor smatra da Sud, razmatrajući određeni spor između strana, može i treba da razmatra i legalnost odluka Savjeta bezbjednosti donesenih po istom pitanju. U suprotnom, ne samo Savjet, već i svaka država bi mogla Sudu uskratiti jurisdikciju, iznoseći spor pred Savjet bezbjednosti i tražeći političko rešenje, i time čak i ne dozvoliti drugoj strani zaštitu pred Sudom.

Možda se čitava priča sa Ujedinjenim nacijama, Savjetom bezbjednosti, Međunarodnim sudom pravde može posmatrati i u prilog tvrdnje realista u teoriji međunarodnih odnosa po kojoj je međunarodno pravo, tj. njegovo poštovanje samo dio političkog ponašanja svake države i da se ono poštuje do nivoa do kojeg ono doprinosi očuvanju interesa pojedinačne zemlje. Morgentau¹⁸ kaže da je danas na djelu samo jedna ideologija međunarodnog prava koja je odora stvarnom političkom ponašanju i moći. Da li su odnosi na globalnom planu došli do tog nivoa da im takva vrsta ideologije i prikrivanja više nije potrebna? Realisti bi se vjerovatno složili, a idealisti još uvijek insistirali na tome da je međunarodno pravo sistem normi, pravila i procedura koji je primjenljiv u svim vremenima, nezavisno od bilo kakvih i ma koliko specifičnih okolnosti. Jedni će biti demantovani bliskom budućnošću i novim normama djelovanja i ponašanja koje ona donese.

LITERATURA

1. Akademik Andraši Juraj, prof. dr Bakotić Božidar, prof. dr Vukas Vidoslav, *Međunarodno pravo*, 1. dio, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
2. Dr Avramov Smilja, dr Kreća Milenko, *Međunarodno javno pravo*, Savremena administracija, Beograd, 2001.
3. Dr Bartoš Milan, *Međunarodno javno pravo*, Kultura, 1958.

¹⁷ Bernhard Graefrath, Leave to the Court What Belongs to the Court – The Libyan Case, EJIL, 1993, 184–205.

¹⁸ Morgenthau, *Politics Among Nations*, 1967, 87.

4. Janković M. Branimir, *Međunarodno javno pravo*, Narodna knjiga, Beograd, 1980.
5. Konvencija o suzbijanju protivzakonitih akata usmjerenih protiv bezbjednosti civilnog vazduhoplovstva, Ujedinjene nacije, Montreal, 1971.
6. Povelja Ujedinjenih nacija, Informacioni centar Ujedinjenih nacija, Beograd, 1971.
7. Paulus, Andreas, Jurisprudence of the International Courte of Justice, Lockerbie Cases: Preliminary Objections, ICJ Reports, 1992, 3.
8. Scott, Shirly, International Law as Ideology: Theorizing the Relationship between International Law and International Politics, EJIL, 1994, 1–325.

Jelena Radoman

One Possible Reading of Lockerbie Case

Summary

Preamble of the text brings the general stipulations about the international law system and the system of the United Nations as today's mostly adopted system of international law. Quintessence of the text is about law and politics overlap, about dualism and their possible cooperation on the Lockerbie case as example. Lockerbie case opened series of questions considering relations between UN organs (especially about Security Council and International Court of Justice) and thereby made problematical law - politics relation within UN system. Purpose of the text is to give description of possible new tendencies in that sphere and possible way of transcending said dualism..

Key words: International Law, United Nations, Security Council, Montreal Convention, International Court of Justice.

EVROPSKE INTEGRACIJE

EUROPEAN INTEGRATION

Marko Đurić

Tutor: dr Duško Lopandić

Ministarstvo spoljnih poslova Srbije i Crne Gore

TRANSFORMACIJA EU I NJENA MEĐUNARODNA ULOGA

Uvod

Evropa je, tokom istorije, prolazila kroz različite periode razvoja. Bila je predmet osvajanja i naseljavanja sa Istoka. To joj je omogućilo da postane kolevka velikih civilizacija, snažnih kultura, najznačajnije geopolitičko područje novije istorije, čime je uticala na razvoj ostalih delova Zemljine kugle.

I danas, kada su SAD, upravo stvorene iz evropskog tkiva, postale geostrateški centar sveta, Evropa je ponovo na potezu. Uzimajući inicijativu i pionirsku ulogu u stvaranju globalnog društva i "svetske vlade", Evropska unija (EU) kroz svoj primer daje obrazac za razvoj savremenog društva, nužno potreban za način života i rada čoveka postmodernog društva. Čoveka, koji je sposoban, mada duboko svestan svojih korena, da se uključi u dinamiku savremenog razvoja kao slobodan stanovnik sveta.

Nedavno smo bili svedoci još jedne pobede Evrope nad podelama i razgraničenjima. EU je 01.05.2004. g., priključenjem novih 10 članica, postala zemlja sa najvećim tržištem na svetu, a svoje granice je protekla od Atlantika do Rusije.

Put do ovakvih strateških odluka na tlu Evrope vodio je kroz razna raskršća i politička previranja. Kroz evropsku istoriju tekli su snažni procesi kulturne i ekonomske integracije.

Kultura je pritome odigrala odlučujuću kohezionu ulogu, ignorišući strateške i političke prepreke. S druge strane, u prelomnim trenucima društvenog razvoja, vodeće zemlje Evrope iscrpljivale su svoje potencijale u jalovim borbama za fizičko osvajanje teritorija, unoseći dezintegraciju koja je vodila u najkrvavije ratove koji su u XX veku dva puta do temelja razrušili Evropu, uništili sav njen ekonomski potencijal i značajno redukovali njeno stanovništvo.

Kako je rođena ideja o ujedinjenoj Evropi

U predvečerje II svetskog rata, pojedinim intelektualcima bio je jasan put kojim Evropa mora sebi da prokrči prolaz ka cilju daljeg napretka. Grupa intelektualaca, okupljena pod nazivom Nova Evropa, među kojima je bio i Dimitrije Mitrinović,¹ zastupala je ideju da se evropski narodi ujedine, svesni da se radi o teritoriji gde je dalji prosperitet moguć samo na temeljima saradnje i integracije. Duboko svesni svog evropskog identiteta činili su napore da se izbegne surovi rat koji je bio na pomolu. Istovremeno su sugerisali da se V. Britanija, tada još uvek velika kolonijalna sila, "okrene" Evropi, kako bi obezbedila dalji razvoj i put u moderno društvo. Po okončanju II svetskog rata, zastupnici integracije Evrope, podržani od SAD, nastavili su svoje dalje angažovanje. Čerčil, u govoru u Cirihu 19.09.1946. g., izrazio je svoje opredeljenje za viziju "Sjedinjenih Evropskih Država" kao pandan snažnom SSSR-u, čiji je prvi korak trebalo da bude stvaranje Saveta Evrope.

Pedesetih godina, francuski predsednik De Gol izjavio je da budućnost Evrope vidi u ujedinjenoj Evropi od Atlantika do Urala. Bila je to nezamisliva ideja, budući da je Evropa bila podeljena "gvozdenom zavesom" na Istočnu socijalističku i Zapadnu kapitalističku, bez realnih mogućnosti za približavanje između dve suprotstavljene celine. Neposrednim inicijatorom stvaranja EU može se smatrati Francuska. Na predlog tadašnjeg francuskog ministra inostranih poslova Roberta Šumana, formirana je 1951. g. Evropska zajednica za uglj i čelik (EZUČ), kao preteča današnje EU. Glavni motivi za pokretanje ove inicijative utemeljeni su željom da se otpočne sa izgradnjom poverenja između zapadnoevropskih zemalja i Nemačke i da se ojača sigurnost, mir, blagostanje i zajednička moć² među njima.

Ugovoru o EZUČ najpre su se priključile Francuska, Italija, Nemačka i države Beneluksa. Na Konferenciji ministara spoljnih poslova EZUČ, održanoj u Mesini 1955. g., usvojen je zaključak da se počne sa integracijom u dve nove oblasti: carinskim olakšicama i atomskoj energiji. Na osnovu toga, 25.03.1957. godine potpisan je Rimski ugovor o osnivanju

¹ Priznati srpski intelektualac, koji je živeo u V. Britaniji.

² Evropske države koje su bile dominantne na međunarodnom planu do 1914. g. rasparčale su se u toku dva svetska rata. Nove svetske sile, SAD i SSSR, postavile su merila nove međunarodne moći, koja su daleko nadmašivala mogućnosti manjih evropskih nacionalnih država. Zapadnoevropske države nadale su se da će političkim ujedinjenjem povratiti veliki deo one moći koju su pojedinačno izgubile.

Evropske ekonomske zajednice (EEZ) i Euratoma. Spajanje izvršnih organa EZUČ, EEZ i Euroatoma u Evropsku zajednicu postiže se sporazumno 1965. godine. Dalji put evolucije EZ rezultirao je potpisivanjem "Svečane deklaracije o Evropskoj uniji" 19.06.1983. g., na zasedanju održanom u Štutgartu.

Lična karta Evropske unije kao zajednice 25 zemalja

Na početku novog veka, Evropska unija se našla pred izazovom najvećeg proširenja u svojoj istoriji. Pred EU se našlo 14 molbi za pristupanje, a među njima 10 iz Srednje i Istočne Evrope. Prvog maja u EU je primljeno 10 novih članica.³ Istovremeno, to je označilo i kraj podeljenosti Evrope ideološkim barijerama, jer su Estonija Letonija i Litvanija bile nekad u sastavu SSSR, a Poljska, Češka i Slovačka članice SEV-a. Predsednik Evropske komisije Romano Prodi je tim povodom izjavio da je 15 godina posle pada Berlinskog zida nastupila "kulminacija zadivljujućeg procesa ujedinjenja Evrope". Celokupna svetska politička elita svesna je realnosti da ovim proširenjem odpočinje era "nove" Evrope.

U pravoj poplavi podataka i procena šta praktično predstavlja EU kao unija 25⁴ članica, ističe se da zajednica sada obuhvata površinu od 3,9 miliona kvadratnih kilometara i 454 miliona stanovnika, što govori da je izbila u red najmnogoljudnijih država sveta posle Kine i Indije. Nemačka je najmnogoljudnija zemlja Unije sa 82,5 miliona, dok je Malta na dnu lestvice sa samo 378.000 stanovnika. EU je sada zajednica sa 20 umesto ranije 11 zvaničnih jezika. Bruto društveni proizvod po stanovniku iznosi 21.941 evro, ali ekonomija je svakako najbolnija oblast u proširenoj EU, jer 10 novih članica čine tek 40 odsto bruto nacionalnog proizvoda 15 starih članica i taj jaz u razvijenosti i bogatstvu će svakako biti jedna od najtežih prepreka za skladne unutrašnje odnose.

Od ključnog značaja za funkcionisanja EU su njene zajedničke institucije, izgrađene posle 53 godine upornog zidanja i doživljanja "Evropskog hrama".⁵ Ove institucije jedna drugu dopunjuju, a svaka igra

³ Estonija, Letonija, Litvanija, Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija, Malta i Kipar.

⁴ Belgija, Danska, Finska, Francuska, Irska, Italija, Luksemburg, Nemačka, Holandija, Portugalija, Austrija, Grčka, Španija, Švedska, V. Britanija i deset novoprimljenih (vidi fusnotu 3).

⁵ Evropski parlament, Savet (ministara) EU, Evropska komisija, Evropski sud pravde, Prvostepeni sud Evropskog suda pravde i Evropski finansijski sud.

važnu ulogu pri praćenju svih odluka. Rad institucija pomažu i druga tela.⁶ U Uniji su jedinstveno uređene samo one oblasti u kojima države članice zajedničkim snagama mogu doseći više nego pojedinačno. Takav način delovanja nazivaju zajedničke politike.⁷

Evropska unija ima: svoju valutu – evro, zastavu sa 12 žutih zvezda⁸ raspoređenih u krug na plavoj podlozi, himnu (Oda radosti iz Betovenove 9. simfonije) i praznik Dan Evrope – 9 maj.

Transformacija EU i njena međunarodna uloga

1. Transformacija EU

Transformacija EU se odvija permanento od njenog osnivanja, kao svojevrtni evolutivni razvojni proces. Dinamika razvoja i napretka pretpostavljala je reforme vezane za sferu ekonomije i politike, a višestruko širenje EU kreiralo je promene u cilju postizanja novih nivoa ravnoteže i saradnje unutar EU.

Od početka integracionih procesa u Evropi, tri koncepta izgradnje zajednice su se pojavljivala kao mogući put: federalizam, međuvladina saradnja i funkcionalizam. Na Haškoj konferenciji 1948. g., prilikom osnivanja Saveta Evrope, u suštini nametnuto je rešenje međuvladinog sistema saradnje.

Države koje su se zalagale za nadnacionalnu integraciju nisu bile zadovoljne takvim rešenjem pa su posegle za tržišnim funkcionalnim putem integracije. Tako je formiran EZUČ. Saradnja, koju je jednom započela politička elita, usled “spill-over” efekta⁹ širi se na druge oblasti i

⁶ Komitet regija, Ekonomsko-socijalni odbor, Evropska centralna banka, Evropska investiciona banka, Komesar za čuvanje ljudskih prava i agencije specijalizovane za delovanje na područjima nekih zajedničkih politika EU.

⁷ Obrazovna politika, Politika azila, imigracija i viza, Politika jednakih prava, Politika konkurencije, Politika ljudskih prava, Politika prema Africi, Aziji, L. Americi, Mediteranu, Politika pridruživanja i saradnje, Politika saobraćaja, Politika u oblasti energetike, Politika u oblasti kulture, medija i telekomunikacije, Politika u oblasti ribarstva, Politika u oblasti zdravstva, Politika u oblasti istraživanja i tehnologija, Politika vezana za omladinu, Politika zapošljavanja, Politika zaštite potrošača, Poljoprivredna politika.

⁸ Zvezde koje čine krug ne predstavljaju nekadašnji broj članica EU, već daju akcenat na savršenost ukupnosti –krug kao savršen oblik koji garantuje jednakost.

⁹ Oslanjajući se na ekonomsku teoriju integracije, put vodi od slobodne trgovinske zone, preko carinske unije do unutrašnjeg tržišta i konačno stiže do ekonomske i monetarne unije. Ova ekonomska integracija prerasta u političku integraciju.

time postepeno izgrađuje nadsacionalnu integraciju. Formula glasi, put je cilj, odnosno oblik sledi delovanje. "Spill-over" mehanizam je u toku evropske integracije više puta jasno došao do izražaja.

EZUČ je u poslednjih pedeset godina prerastao u EU, koja danas broji 25 država članica, i koja u skoro svim klasičnim državno-političkim oblastima ima važna regulativna ovlašćenja. Naglasak funkcionalizma ovde je posebno stavljen na dinamiku integracije. Ostaje otvoreno pitanje koja vrsta "političke unije" će iz toga na kraju proisteći. Od epohalnog govora ministra spoljnih poslova Nemačke Joške Fišera, održanog 12. maja 2000. g. u Berlinu, vodi se intenzivna debata o budućnosti evropske integracije. Odobravanje i osporavanje iz redova mnogobrojnih vodećih političara nije izostalo. Svako razvija svoj sopstveni projekat, pri čemu se nude sve klasične solucije.¹⁰

2. Dinamika reformi

Kasnih šezdesetih i sedamdesetih godina, nakon delimično kontroverznih rasprava o obliku Zajednice, pojačan je zahtev za jasnijim opredeljenjem političkih dimenzija procesa usaglašavanja, koji je od 1970. bio oličan, između ostalog, u stvaranju Evropske političke saradnje (EPS), preteći Zajedničke spoljne i bezbednosne politike (ZSBP). Značajni podsticaji došli su od samita šefova država i vlada, održanih 1969. g. u Hagu (prvi pokušaj stvaranja Ekonomske i monetarne unije), kao i 1972. g. (određivanje ciljeva EU) i 1974. (osnivanje Evropskog saveta) u Parizu. Prvi neposredni izbori za Evropski parlament, održani 1979. g., dali su dodatnu demokratsku legitimaciju procesu integracije. Jedinostveni evropski akt donet 1978. g. omogućio je, programom unutrašnjeg tržišta i uvođenjem većinskog odlučivanja, oslobođanje institucionalnog impulsa koji je tokom jedne dekade reformi, preko Mastrihta 1992. g., konačno doveo do Ugovora iz Amsterdama 1997. g., Nice 2000. g. i Lisabonske deklaracije 2003. g.

¹⁰ Spektar ciljeva kojima teži EU obuhvata podržavanje ekonomskog i socijalnog napretka i visokog nivoa zapošljavanja, kao i ostvarivanje ujedinjenog i stalnog razvoja, koji se realizuju, pre svega, stvaranjem jednog prostora bez unutrašnjih granica, jačanjem ekonomske i socijalne povezanosti i osnivanjem ekonomske i monetarne unije. Drugi suštinski cilj Unije je potvrđivanje sopstvenog identiteta na međunarodnom nivou, pre svega zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom, u šta, na duge staze, spada i utvrđivanje odbrambene politike. Kao treće, dogovoreno je jačanje zaštite prava i interesa državljana država članica uvođenjem državljanstva Unije. Najzad, u ciljeve Unije spada i očuvanje i dalji razvoj Unije kao prostora slobode, bezbednosti i prava.

Ugovor iz Maastrichta bio je prelomna tačka na reformskom putu EU, jer je omogućio suštinske reforme (pridodat stub pod krov EU koji pokriva Zajedničku bezbednosnu politiku i saradnju u pravosuđu) i ubrzao dinamiku integracionih procesa.

Ugovorom iz Nice, Unija nije dobila svoj konačan oblik, ali su njime preduzete duboke promene unutar institucionalnog sastava EU (sistem glasanja kvalifikovanom većinom u Savetu EU) koji će omogućiti Uniji i nakon prijema 10 novih članica nesmanjenu efikasnost delovanja i odlučivanja. Od 1999. g., šefovi država i vlada EU bavili su se stvaranjem evropske bezbednosne i odbrambene politike (EBOP), institucionalnim, kao i operativnim materijalnim merama. Tu spada i sastavljanje civilnih i vojnih snaga za akcije u slučaju kriza. Taj razvoj u značajnoj meri menja poziciju EU. Da li će ubuduće nastupati kao samostalna vojna i odbrambeno-politička organizacija, bitno zavisi i od razjašenja njenog odnosa prema NATO-u. Povelja o osnovnim pravima, koja u šest različitih kategorija formuliše osnovna prava svih stanovnika Unije, svečano je proklamovana decembra 2000. g. u Nici.

Trenutno teku aktivnosti oko teksta nacrtu Ustava Evrope. Planira se da će razgovori o nacrtu Ustava biti završeni u junu 2004. g. Time bi EU dobila najznačajniji akt i simbol državnosti.

3. Uticaj reformi na odnose unutar EU

Svaka promena unutar EU izaziva pomeranje centra ravnoteže i na nju reaguju sve zemlje članice. Dinamika reformi i transformacija EU često je bila sputavana različitim interesima i samim mogućnostima (neravnomernosti u veličini i u ekonomskoj i političkoj snazi) pojedinih članica da sprovedu reforme. Kada bi procenile da su im interesi ugroženi, koristile su razne oblike veta, ljubomorno čuvajući već stečene prednosti. Odluka EU da se proširi na Istok najavila je nova pomeranja balansa snaga. Dominantne članice, zabrinute za efikasnost budućih reformi, u nastaloj situaciji pokušavaju da nametnu svoja dodatna rešenja. Lansiran je predlog "Evropa sa dve brzine", koji je zastupala Nemačka, a varijanta toga je i Koncept evropskog jezgra (dokument Šojble-Lamers iz 1994. g.) koji je lansirala Francuska. Unutrašnje jezgro čine Nemačka i Francuska koje su motor integracije. Ovi predlozi su kritikovani, budući da su ostale zemlje u tome prepoznale mogućnost da postanu članice drugog reda. Karakteristično ponašanje zabeleženo je pod pojmom "Evrope a' la carte", koje relativizuje tekovine Unije, jer dopušta nacionalnim država slobodu

izbora i odlučivanja u pogledu nekih odluka. Da bi u budućnosti mogla da započne tešnja saradnja između članica, Ugovorom iz Amsterdam uvedene su tri "klauzule o fleksibilnosti" kao mera za rešavanje specifičnih oblasti političke svakodnevnice jedne EU sa 28 i više članica. Engleska, veći oponent unutar Zajednice, u sadašnjoj situaciji okreće se vidno Zajednici, sa željom da postane glavni promotor EU u delu politike prema SAD i izgradnji novih transatlantskih odnosa dve super sile.

Nemačka posle ujedinjenja postaje najmnogoljudnija zemlja EU – to je Francusku uplašilo zbog pretpostavke da će se time smanjiti nemački interes za Zajednicu. Širenje Unije na Istok daje Nemačkoj posebnu dimenziju, jer nove susedne članice su tradicionalno upućene na nju, a to joj daje i dominantnu ulogu u pregovorima sa Rusijom. To čini preduslove za stvaranje novih "koalicija" unutar EU i pruža šansu nekim članicama da ojačaju svoje pozicije (koalicija Engleska–Poljska–Španija).

4. EU kao nova sila poretka

Po okončanju sukoba Istok–Zapad, EU je dobila ključnu poziciju u procesu preuređenja kontinenta. Zbog njene ekonomske snage i političkog značaja, ona je glavni partner u modernizaciji i demokratizaciji postkomunističkih zemalja u svom susedstvu. Od 1989. EU postepeno razvija politički i regionalno diferenciranu politiku prema Istoku, služeći se čitavim nizom instrumenata. Gledano iz Briselske perspektive, nastala je podela Istočnog bloka na zemlje Srednje i Istočne Evrope (SIE), zemlje Jugoistočne Evrope i Zajednicu nezavisnih država (ZND). Zemlje iz grupe SIE nedavno su se pridružile Uniji i od sad će pratiti njen razvoj. Za dvanaest novih država ZND, EU je razvila Sporazume o partnerstvu i saradnji. Oni ne sadrže perspektivu pristupanja. Nakon intervencije NATO protiv Jugoslavije i u vezi sa Paktom o stabilnosti, EU je zemljama Jugoistočne Evrope ponudila tzv. Sporazume o stabilizaciji i pridruživanju,¹¹ pri čemu se ugovornom partneru priznaje status potencijalnog kandidata za člana EU.

¹¹ Što se tiče stabilnosti Balkana, na predlog EU G-8 je na svom Samitu u Kelnu, juna 1999. g., usvojio Pakt o stabilnosti Jugoistočne Evrope. On je sveobuhvatni okvir koordinacije aktivnosti međunarodne zajednice koji ima za cilj aktivno predupređivanje krize. Na osnovu njega, EU nudi zemljama ovog područja Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju. Težište ovog sporazuma zasniva se na otvaranju perspektive za potpunu integraciju u strukturu EU, izgledima za sticanje statusa kandidata za pristupanje EU, unapređenje demokratije, pravne države, privrednog razvoja, regionalne saradnje i političkog dijaloga.

Među zemljama ZND, posebno mesto zauzima Rusija. Ona, za razliku od Ukrajine ili Moldavije, ne teži članstvu u EU, budući da sebe smatra samostalnim političkim centrom i evroazijskom silom koja razvija sopstveni vid demokratije i tržišne privrede. Međutim, za Rusiju je EU atraktivna kao partner u modernizaciji i međunarodni akter koji podstiče multipolarnoustrojstvo međunarodnog sistema. Za prozapadnoorijentisane delove ruskog građanskog društva i političke stranke, EU je podsticaj za demokratizaciju države i društva. EU želi da, putem maksimalnog učešća i dijaloga, pridobije Rusiju kao partnera za kooperativni evropski bezbednosni poredak. Zbog toga se maksimalno zauzimala za članstvo Rusije u Savetu Evrope i G7/8. U pogledu proširenja NATO, koje Moskva žučno kritikuje, politika Rusije prema EU je u funkciji njene politike prema SAD.

Nedavnim proširenjem, EU je obuhvatila teritorije nekadašnjeg SSSR-a, izbila sa svojim Šengenskim viznim režimom na granice Rusije i pritom okružila rusku enklavu Kalinjingrad. Vizni režim na granicama EU stvara poseban izazov za obe strane. U skladu sa svojim političkim interesima, EU će svakako pronaći adekvatnu soluciju propustljivih i "kooperativnih" granica, posebno u vezi sa Kalinjingradom.

Rusija je, na najave širenja EU na istok, počela da strahuje zbog efekta po njene izvozne interese.

EU teži da bude promoter mira i sigurnosti na kontinentu, u šta spada u prvom redu proširenje kooperacije sa Rusijom. U tome joj Putinov pragmatizam u velikoj meri pomaže. Od velikog značaja za EU je da suzbije nepoverenje i ubedi Rusiju da povećanje EU vodi daljem razvoju političkih i ekonomskih kontakata između novih članica EU i Rusije, ali na novim savremenim osnovama. Rusija je pozitivno odgovorila na ove napore, time što je dva dana pred proširenje dala zeleno svetlo da bilateralni Ugovor o ekonomskoj saradnji obuhvati nove članice EU. Za EU ostaje problem prekomernih intervencija Rusije u Čečeniji, sloboda štampe i dalji proces demokratizacije, ali u funkciji dnevne politike EU tu pokazuje značajnu fleksibilnost.

Na samitu u maju 2000, Putin se založio za reforme u ruskoj privredi, kako bi je približio normama EU i olakšao najavljena strana ulaganja. Ukoliko se ostvari, to bi otvorilo vrata EU za veće investiranje i trgovinsku razmenu. Uspešna aplikacija Rusije za članstvo u WTO i uspostavljanje slobodnog tržišta sa EU bilo bi ogroman korak na putu ka približavanju Rusije EU. Rusiju bi integracioni procesi mogli približiti, po statusu, zemljama članicama.

5. Transatlantska saradnja

Posle 1945. g., SAD je u Zapadnoj Evropi pripala uloga sile zaštitnice i posrednika. Padom "gvozdene zavese", nestao je SSSR kao generator evroatlantske međuzavisnosti. Sada se pred SAD i EU postavlja izazov pronalaženja novih oblika saradnje i uzajamnih odnosa. Za vreme hladnog rata, zajednička bezbednosno-politička ugroženost činila je da se potisnu suprotnosti u interesima, ali danas razlike jasno izlaze na svetlost dana. Planovi Džordža V. Buša o raketnoj odbrani nisu naišli na odobravanje u EU. S druge strane, SAD sa skepsom gledaju na evropsku bezbednosnu i odbrambenu politiku. U takvoj konstalaciji odnosa snaga, NATO pokriva prevencije i menadžment kriza uz postepenu tendenciju da se sa prevashodno vojnih preusmeri u političke vode.

U ekonomskim odnosima između dva partnera postoje kako elementi saradnje tako i suparništva, a svedoci smo i ekonomskih sporova gde EU optužuje SAD da ne poštuje propise obavezne za članice WTO.

Uvođenjem evra, formiran je jedinstven evropski monetarni prostor, čime je dolar dobio snažnog konkurenta na svetskom finansijskom tržištu. Prevlast dolara kao međunarodne rezervne i transakcione valute dovedena je time trajno u pitanje.

Padom Berlinskog zida, SAD su postale vojna sila bez konkurencije, što im daje stratešku prednost koju one sve više žele da koriste mimo UN i da unilateralno intervenišu u područjima svojih strateških interesa, vešto koristeći političko nejedinstvo članica EU po tom pitanju.

EU je strateški partner SAD sa kojim ima najbližu politiku i sistem vrednosti, ali EU ne odobrava unilateralne i samovoljne odluke SAD i zagovara izgradnju institucija i normi, tzv. "svetsku vladu", i delovanje unutar njih.

Objava rata terorizmu od strane Bušove administracije povodom 11. septembra i velika solidarnost koju je EU tom prilikom iskazala, stvorila je prostor da se ojača transatlantsko poverenje i dala mogućnost da se izvrši pritisak na SAD da se preusmere na institucionalne okvire delovanja. Intervencija SAD, u saradnji sa V. Britanijom, u Iraku ponovo je poljuljala EU politički prostor i dovela do unutrašnjih podela, čime se značajno narušava njen kredibilitet i jedinstvo. Posebno su Francuska i Nemačka izrazile svoje neslaganje sa intervencijom SAD kao veoma opasnim presedanom po svetski mir i bezbednost.

EU smatra da u saradnji sa SAD treba da da odgovor na zajedničke strateške izazove, a to su: mirna nova organizacija Evrope (proširenje NATO

i EU), oblikovanje svetskog ekonomskog sistema i rešavanje globalnih problema kao što su zagađenje životne sredine,¹² migracije i terorizam.

EU, kao faktor međunarodne stabilnosti, ima izgrađenu politiku prema Aziji (pomoći Avganistanu i Iranu), za rešenje bliskoistočne krize i prema zemljama Severne i Subsaharske Afrike, gde u budućnosti vidi zone svoga uticaja. EU je najveći donator pomoći siromašnim zemljama, svesna da borba protiv siromaštva u svetu vodi rešenju svetskog terorizma, i kriminala. Međutim, svoju pomoć ne svodi na čistu podelu para, već se priklanja pravilu "štapa i šargarepe", tražeći od zemalja primalaca da se založe za izgradnju demokratskih institucija vlasti i uprave, slobodu štampe i ljudska prava.

6. Optimističke prognoze

Optimističke prognoze integracionih procesa i globalizacije u okviru buduće "takmičarske Evrope" do 2010. g. predviđaju dalji proces integracije i širenje EU, uz jačanje njene ekonomske i političke moći. Prognoze se baziraju na razvoju novih tehnologija, mobilne telefonije i e-trgovine, uz snažne podsticaje liberalizma u trgovini i povećan pragmatizam u politici na nivou Unije i članica. Međutim, EU, svesna političke težine socijalnih prava, ne planira da odustane od svojih sistema vrednosti i modela uravnoteženog socijalnog društva. Optimističke prognoze najavljuju prerastanje EU u svetsku super silu koja će uspeti, sa manjim izuzecima, da sa SAD postigne veliki stepen saradnje i razumevanja i uspostavi otvoreni globalni transatlantski sistem trgovine.

Međutim, postoji i tamna strana medalje. Ukoliko želi da opstane, izložena izazovima daljeg širenja, Evropa mora steći predstavu o sebi, postići strateški konsenzus o svrsi, pravcu i formi svog delovanja. EU-kontinentom neće se više moći vladati matricom Rimskih ugovora. To postavlja neslućene izazove pred sve činioce ovog velikog projekta.

¹² SAD su odbile da ratifikuju Dokument iz Kjotoa, kao najvažniji dokument za borbu protiv zagađenja okoline na globalnom planu, koji je za EU politiku od bitnog značaja. Slične opstrukcije SAD čine i u vezi sa Međunarodnim sudom pravde i zabranom biološkog oružja. Takve opstrukcije onemogućuju rešavanje trenutno aktualnih globalnih problema i degradiraju značaj međunarodnih institucija.

LITERATURA

1. Verner Vajdenfeld, Wolfgang Vesels, *Evropa od A do Š*, Fondacija Konrad Adenauer, Beograd, 2003.
2. Dr Duško Lopandić, *Osnivački ugovori Evropske unije*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, 2003.
3. Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Verzal press, Beograd, 2000.
4. Edward Bannerman, Steven Everts, *Europe after September 11th*, CER.
5. David Gowan, *How the EU can help Russia*, CER, january 2001.
6. Charles Grant, *EU 2010, An optimistic vision of the Future*, CER.
7. Steven Events, *Shaping a credible EU foreign policy*, CER.
8. Charles Grant, *Europe's new political geography*, CER.
9. Steven Event, *Unilateral America, Lightweight Europe?*, CER.
10. Milenko Kreća, Milan Paunović, *Praktikum za međunarodno javno pravo*, Dosije, Beograd, 2002

Marko Djuric

Transformation of the European Union and Its International Position

Summary

This paper tries to analyse the problem of the EU reformes and to emphasize it's reflection to relations between member-countries as well as to interational economy and policy

European Union was established in the 1951 firstly named The Economic Organization for Stell and Coal. Up to now it pass tought many stages in his reforme making proces. Last Enlargement of Europe Union, which was brought 10 new members, on the 1st May this year, has also been a reason for deep reforme. All that reforms have shaped numerous EU policies.

The Maastricht treaty was the most important in the story of EU. The treaty, concluded in December 1991, served two broad purposes. First, it established a clear path towards a monetary union. Second, the treaty turned the EU into a 'political union' with the member-states pledging to work together on issues of internal and external security. In many respects, Maastricht was a huge step forward.

All reform efforts should focus on improving the EU's ability to act, both in crises and day-to-day diplomacy. To ensure these and reforms are successful, EU leaders will need a road map, to give them a clear sense of direction in the future EU of 25 or more member-states.

Key words: European Union, Human Rights, NATO, USA, Russia, Enlargement, Contitution, Reformation.

Милош Дошен

Тутор: др Радован Ковачевић

Привредна комора Србије

РЕГИОНАЛНА ПОЛИТИКА ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ

Европа региона

Од времена када су европске државе отпочеле процес интеграције па до времена које је претходило формирању ЕУ, европским простором су, по броју, доминирале јаке и централизоване државе. На другој страни постојале су малобројније државе у којима је степен децентрализације био већи, док су Немачка, Аустрија и Белгија функционисале као федерације.

Евидентну кризу централистичке државе коментарисао је 1980. швајцарски критичар друштва Денис де Ружмон: "Државе су премале да би играле одлучујућу улогу на светском нивоу, или осигурале своју одбрану. Оне су, са изузетком две или три државе, превелике да би своје регионе заиста испуниле живошћу и решиле проблеме незапослености, екологије и образовања". Овај проблем је био очигледан политичким елитама европских земаља, као и политичарима Европске економске заједнице. Та ситуација је довела до замаха два паралелна процеса, са једне стране то је супранационална интеграција (оличена у формирању ЕУ), а са друге стране може се говорити о успону региона, као квалитативно нових простора унутар држава, а у неким случајевима региони се конституишу без обзира на државне границе. Појава регионализма у Европи уско је повезана са великим питањима у дебати о будућности ЕУ; то су питања ефикасности, демократије и солидарности. Региони имају капацитет да превазиђу проблем смањивања или стагнације економске ефикасности. Проблем демократског дефицита, који је повезан са укрупњавањем бирократског апарата и повећаном сложеностју механизма одлучивања у Унији, могао би бити решен уколико би региони постали значајнији учесници у политичком одлучивању, чиме би се Унија приближила грађанима и утицала на ниво њиховог учешћа у политичком одлучивању. Унутар региона, на најповољнији начин, могу се решавати нагомилани социјални проблеми и могу се унапређивати солидарност и кохезија као основи интеграције.

Региони доживљавају успон на три начина. Први начин се односи на економске промене и развој, који се све чешће идентификују као процеси који су везани за одређени регион, при чему предности и особености тог простора играју значајну улогу у процесу структурног прилагођавања привреде. Региони се тако јављају не само као економски ентитети унутар националног простора, него се појављују и на европском и глобалном тржишту, где међусобно конкуришу за инвестиције, тржиште и технологију. Други начин успона региона јесте сфера политике, где се региони доживљавају као политички простори, посебно тамо где су културни или национални идентитети веома изражени. Захтеви за повећањем аутономије и моћи не разматрају се више само на националном нивоу, већ и на нивоу Уније, а исто тако европска питања се све чешће процењују управо у односу на регионе. Трећи начин на који региони доживљавају успон тиче се институционализације утицаја региона. Успон снажних конститутивних региона значајан је зато што су се државе одрекле дела своје моћи, те је пренеле на регионални ниво, што је регионима отворило веће могућности за партиципацију у политичком животу Уније. Настанком Комитета региона (Уговор из Мастрихта), формирано је тело које ће као део система институција Уније, сумирати и каналисати регионалне и локалне интересе, те ће их уграђивати у законодавне процесе.

Основни проблем који стоји на путу идеје да европски региони постану један од стубова одлучивања у Унији и који релативизује значај Комитета региона јесу и даље велике разлике које постоје између самих региона у земљама Уније. Покретачи идеја о саодлучивању региона, немачке савезне државе, имају готово државотворни карактер и велике политичке моћи. На другој страни стоје региони Грчке, Финске, Данске или Ирске који имају чисто административни карактер. Код већине других држава Уније постоје тенденције увећавања политичких и економских моћи региона. У Великој Британији успостављени су регионални парламенти у Шкотској и Велсу, у Шпанији су успостављени посебни политички статуси појединих региона који подразумевају висок ниво аутономије, док је у Италији дошло до децентрализације и повећања легитимитета регионалних институција пошто их сада бирају грађани на изборима.

Проблем кохезије и настанак регионалне политике ЕУ

Свакопроширење европске породице подразумевало је пријем земаља са свим њиховим проблемима. Приступањем Велике Британије 1973. године, Италија је нашла снажног савезника у постављању захтева за одлучну акцију саме Заједнице у решавању проблема њиховог регионалног развоја. Обе земље су имале проблем ниске развијености појединих региона и потребу за структурном реформом привреде у тим и другим регионима. Као резултат тих напора, 1975. настао је европски фонд за регионални развој (ERDF), чији је утицај ипак остао мали. Проширење Заједнице из 1981. (Грчка) и 1986. (Шпанија и Португалија), изнова је указало на проблем неједнаке развијености региона и великог јаза који је постојао у погледу дохотка, животног стандарда и незапослености. Ове неједнакости, које су изражене између региона унутар земаља као и између самих земаља (на релацији старе–нове чланице; језгро–периферија), идентификују се као проблем кохезије, а овај проблем је једна од главних брига европске политичке сцене. Постојање проблема кохезије и наставак економске интеграције, оличене у успостављању јединственог тржишта, које је са собом носило ризике структурног прилагођавања економија региона и држава, утицало је на Заједницу да преузме одговорност и успостави сопствену регионалну политику која би, као приоритетне, решавала ове проблеме. Своје основе регионална политика има у члану 130а-е Јединственог европског акта, што је касније пренето у чланове 158–162 Амстердамског уговора. Тај политички основ довео је до значајне реформе Структурних фондова током 1988. и настанка данашњег облика регионалне политике Заједнице, иако су се административне процедуре, финансијски оквир и приоритети до данас мењали неколико пута.

Регионална политика ЕУ

Регионална политика се може дефинисати као низ мера и активности које су настале да би утицале на географску дистрибуцију економске активности. Таква пракса је усмерена на остваривање два велика циља: (1) потпомагање развоја географских области које заостају у односу на водеће регионе и (2) смањивање регионалних неједнакости у погледу дохотка, животног стандарда или нивоа запослености. Кохезија и уједначавање показатеља економске

активности на европском простору су кључни идеје на којима почива регионална политика ЕУ.

Унија на различите начине оправдава велика средства која су усмерена у регионалну политику. Један од најзначајнијих политичких оправдања регионалне политике је аргумент солидарности, која треба да постоји између богатих и сиромашних области Уније. Овај аргумент је уједно и највише критикован од стране заступника неолибералне економске доктрине. Регионална политика се оправдава и потребом да се елиминише притисак реструктурирања економије региона и земаља у целини, који је настао као природна последица успостављања јединственог тржишта. Његовим настанком неке земље а посебно одређени региони широм Европе су постали изложени својеврсним стихијским силама, које изазивају бројне социјалне и економске проблеме. Помажући да се привреда неког региона модернизује и структурно реформише, регионална политика подупиरे процес кохезије у Унији, па стога налази и оправдање. Од увођења заједничке монете на територији Уније, регионална политика може да послужи као средство за елиминацију асиметричних шокова у привреди.

Реформом Структурних фондова из 1988, настали су и основни принципи регионалне политике. Принцип концентрације подразумева да се преко две трећине средстава фондова усмерава у области које су дефинисане као најнеразвијеније и стога као приоритетне. Партнерство подразумева да се политика планира и спроводи под заједничком одговорношћу земље чланице и одређених институција Уније. Најзад, принцип додате вредности регионалне политике, подразумева да средства фондова могу да се користе само као комплементарна са средствима које унутар сопствене политике за регионални развој издваја Влада неке земље чланице.

Централни задатак регионалне политике ЕУ је успостављање тачно одређених услова за добијање финансијске подршке и кофинансирање мера политике и пројеката.

Финансијски основ регионалне политике су Структурни фондови Уније. Путем ових фондова, Унија решава проблеме регионалног развоја, структурног прилагођавања и кохезије. Ниво средстава којима располажу фондови данас преставља око 35% буџета Уније. Финансијска подршка Структурних фондова подразумева кофинансирање инфраструктуре, инвестиција и пројеката обукерадне снаге и запошљавања. Структурни фондови су једно име за: Европски фонд за регионални развој (ERDF), Европски социјални фонд (ESF),

Европски фонд за развој и гаранције у пољоприврди (EAGFF); осим ових фондова, постоји и Кохезиони фонд (CF) који је настао као фонд за кофинансирање пројеката заштите животне средине и транс-европских транспортних мрежа (TENs) у тзв. кохезионим земљама (Ирска, Шпанија, Португал и Грчка).

Средства Структурних фондова употребљавају се за остваривање одређених циљева (планова) регионалне политике (objectives). Различити циљеви подразумевају систематизацију региона према параметрима као што су ниво дохотка, ниво запослености или подложност неком од негативних утицаја европске интеграције. Број циљева се мењао и смањивао у процесу реформе саме регионалне политике, па их данас има три. На основу принципа концентрације, преко 70% средстава Структурних фондова усмерено је на оставаривање циља 1 (Objective 1). Њиме се финансира развој региона чији је бруто производ мањи од 75% европског просека. Ово није једини критеријум за сврставање региона у овај циљ; то су и слабо настањени региони Уније (Финска, Шведска), региони са лошом инфраструктуром и слабо продуктивном аграрном привредом и високом незапосленошћу. У овим регионима, којих има преко 50, живи око 22% популације ЕУ. Циљ 2 (Objective 2) обухвата регионе који пролазе кроз процес деиндустријализације, опадања производње и запослености у производном сектору, у којима радна снага има императив преквалификације. Континуирана депопулација и остали социјални проблеми који су у вези са губитком посла и наступајућом кризом (криминал, деградација животне средине итд.), такође могу квалификовати неку област за овај циљ. Региони који се суочавају са пропадањем индустрије рибарења такође потпадају под овај циљ. Циљ 3 (Objective 3) настаје услед потребе да се изађе у сусрет великом проблему незапослености и неоптимално уређеног тржишта радне снаге, што је посебно током деведесетих година XX века, али и до данас, негативно утицало на привредни раст. Овим циљем обухваћени су региони изван циља 1 и њиме се финансирају пројекти модернизације образовног и тренинг система, као и мере оптимизације тржишта рада и повећања флексибилности радне снаге.

Осим на наведене циљеве, средства структурних фондова се усмеравају и на тзв. иницијативе Заједнице (Community Initiatives) То су пројекти регионалне политике који се спроводе када су у питању неки одређени регионални проблеми од већег значаја за саму Унију. Те иницијативе су Interreg III – пројекти прекограничне сарадње, Urban

– иницијативе за ревитализацију сиромашних урбаних области са социјалним проблемима, Leader – подршка руралном развоју и Equal – стварање једнаких могућности на тржишту рада.

Од свог настанка, регионална политика је преиспитивана и мењана неколико пута. Планирани циљеви се остварују у односу на стратегије и оквири који су садржани у вишегодишњим стратешким документима, тзв. Community Support Frameworks (CSFs). Три таква документа су до сада сачињена (за периоде 1988–94; 1994–99; и важећи 2000–2006) и у односу на њих може се говорити о три генерације регионалне политике. Прва два периода, иако су постигнути значајни резултати, нису испунила очекивања у погледу умањења неједнакости и увећања нивоа кохезије. Постојале су потешкоће у планирању и извођењу пројеката; бирократске процедуре су се знатно искомпликовале због захтева Комисије да контролише све фазе пројеката; број циљева и иницијатива је био знатно већи; апсорпција средстава алоцираних за пројекте је била спора (око 15% одобрених средстава није вучено 1993; а 1998. чак 40%), и уочено је да је главни разлог томе била лоша организација финансијског менаџмента и лоша пројектна документација. Да би се побољшала ефикасност политике и њених мера, важећи стратешки оквир (CSF 2000–2006) прецизно предвиђа задатке пројектног менаџмента (пројектовање, имплементацију, финансијски менаџмент и мониторинг); захтева од националних власти да именује тела која ће преузимати одговорност за пројекте и финансијско управљање и која ће бити контакт партнери; захтева знатно строжије процењивање и извештавање.

Теоријски оквири регионалне политике

Питање сврсисходности регионалне политике често се постављало у претходних неколико година. То коинцидира са појавом бројних студија које емпиријски доказују да се оваквом политиком, у довољној мери, не остварују жељени циљеви, као и студија које критикују регионалну политику аргументујући нејасан теоријски оквир у коме она функционише, при чему су њени циљеви често засновани само на политичкој вољи, али не и на теоријским поставкама које могу да дају резултате. Посматрајући однос између уложених средстава и постигнутих резултата, мора се приметити слабост концептуалног оквира унутар кога се оправдава регионална политика.

Неколико ствари је сигурно: у последњих 20 година није дошло до значајног умањења доходовних разлика и незапослености на нивоу региона; по нивоу дохотка, земље су се међусобно приближиле, али разлике које постоје између региона појединих земаља и даље истрајавају; доказано је да регионална политика може да изазове управо супротне ефекте од оних који су пожељни. Дакле, није необориво показано да регионална политика даје резултате, велика средства која су на располагању често се троше погрешно а неки од пројеката који су подржани дубоко и негативно утичу на животну средину.

Нео-класична економска теорија доходовне разлике и друге неједнакости објашњавана основна снабдевености региона, природним ресурсима, факторима производње, инфраструктуром и технологијом. Уклањање препрека кретању фактора омогућило би тржишним силама да делују у правцу успостављања равнотеже. То значи да би економска интеграција сама по себи требало да неутралише разлике које постоје. Нео-класична теорија међународне трговине говори да низак ниво продуктивности није препрека да се искористе добробити од трговине засноване на компаративним предностима. Мере политике не могу се оправдати овим теоријским поставкама, јер интеграција није довела до конвергенције региона. Ове теорије у својим аналитичким оквирима узимају у обзир само силе које доводе до конвергенције. Међутим, истраживања у овој области показују да овим традиционалним анализама нису обухваћене силе које могу да доведу до дивергенције или чак до активног онемогућавања конвергенције.

Развојем нових теорија економске географије и модела ендеогеног раста, направљен је пробој у разумевању проблема хроничних неједнакости које постоје између региона. Ове теорије, које нагласак стављају на економије обима, несавршену конкуренцију, феномен локалних технолошких преливања, малих интеррегионалних миграција, смањења трансферних трошкова и унапређење инфраструктуре, погодније су да буду концептуални оквир за регионалну политику, зато што нуде објашњење феномена истрајности регионалних неједнакости. Наглашавајући значај економије обима и локалних преливања, овај оквир имплицира да постоје позитивни ефекти агломерације (концентрисања) економске активности, ситуације у којој су регионалне неједнакости нормална појава. Уколико агломерација позитивно утиче на раст продуктивности, онда је нелогично тврдити да ће регионална

политика која утиче на смањење неједнакости региона утицати на раст ефикасности на европском нивоу. За илустрацију супротстављених ефеката и односа агломерације и регионалне изједначености, може се употребити упрошћен модел "богати север-сиромашни југ". Унутар овог модела долази до пада трансакционих трошкова, што ће узроковати већу концентрацију предузећа на богатом северу. Иако са становишта циљева регионалне политике звучи парадоксално, то је логично јер ће користи, подстицаји и профит предузећа бити већи: производиће на богатијем тржишту на коме се може експлоатисати корист од економије обима. Истовремено, такво предузеће, због малих трансакционих трошкова, има бољи приступ сиромашном југу, те за то предузеће постоје апсолутне предности у односу на предузеће које производи у сиромашном региону. Одличан пример овог модела је италијански Mezzogiorno (јужни региони), где је унапређење инфраструктуре довело до замаха процеса деиндустријализације.

Просторна агломерација економске активности има позитиван утицај и на иновације и технологију у привреди, самим тим и на раст. Цена иновација опада а њихов ниво се повећава када је концентрација активности већа. Блискост иновативног и производног сектора доводи до стварања бољих и ефикаснијих технолошких процеса. Концентрација привредних субјеката доводи до повећања конкурентности услед технолошких преливања. У овом моделу увећање агрегатног раста привреде и нивоа иновација је очигледно. Технолошка преливања се шире и на друге регионе, па нови играчи улазе на тржиште, смањују профите монополиста, а све то смањује доходне неједнакости.

Постојећом регионалном политиком значајно се финансира развој транспортне инфраструктуре. Теорије економске географије долазе до закључка да развој транспортне инфраструктуре може да има различите ефекте. Уколико се финансира инфраструктура унутар једног региона, последица је привлачење предузећа на тај простор, повећање дохотка и раста у региону. Истовремено се смањује ниво концентрације економске активности, па раст читаве привреде неће бити оптималан. Може се повећати и ниво доходних неједнакости, јер предузећа у богатијем региону бележе раст профита због смањења конкуренције. Финансирање инфраструктуре између различитих региона даје подстицај да се повећа агломерација у богатијем региону (већем тржишту), због предности производње у том региону (економија обима, иновације). Што су трансакциони трошкови мањи,

већа је тенденција централизације. Активност скреће из сиромашног у богати регион, повећавају се регионалне доходне неједнакости, али привреда бележи оптималнији раст.

Још један инструмент регионалне политике могу бити прости трансфери у неки регион. То могу бити разни облици стимулација или субвенција. Таква политика доводи до смањења доходних разлика. Ово, вештачко, повећање дохотка стимулише предузећа да се лоцирају у том региону због повећане потрошње. То на вештачки начин изазива смањење концентрације економске активности и њену неоптималну дисперзију, што смањује раст преивреде и позитивне ефекате технолошких преливања.

Регионалном политиком се кофинансирају инвестиционе схеме, инфраструктурни пројекти и образовање/тренинг. Правила која се односе на финансирање инвестиционих пројеката доводе до појаве својеврсне конкуренције региона у привлачењу инвестиција. Велике компаније интензивно траже регионе у којима могу да остваре највеће уштеде на рачун помоћи Структурних фондова. Доносећи такве одлуке, компаније не воде рачуна о концентрисаности економске активности (долази до неоптималне дисперзије), а са друге стране компаније не воде рачуна о недовољној покретљивости економских агената (радне снаге), који услед промене локације предузећа остају пенализовани и као радници и као потрошачи.

Наиме, европски простор је веома хетероген по многим показатељима. Мобилност радне снаге је веома мала између земаља и између региона једне земље, као и интерсекторска мобилност (спремност и оспособљеност да се ради у некој другој грани индустрије). У таквој ситуацији, промена локације неког предузећа погубно ће деловати на економске агенте који највећим делом нису спремни да промене место живљења или индустрију у којој раде. Мала мобилност радне снаге у Европи повезана је са културним и језичким наслеђем одређене заједнице и са устаљеним обрасцима понашања унутарње. Студије супоказале постојање изражене инертности унутар неких локалних (регионалних) заједница (path dependance). Инертност се односи на упорно истрајавање одређених традиционалних образаца потрошње и производње, који чине дистинкцију између различитих заједница и региона. Тај феномен има своје дубоке корене у културним разликама којима је Европа пребогата. Сви ови нови модели и феномени које економска географија аргументује показују да су ефекти регионалне политике врло сложени и контрадикторни.

Постоје негативне последице регионалне политике: смањење стопе раста (директни трансфери), смањење стопе раста комбиновано са повећањем доходовних неједнакости (финансирање инфраструктуре унутар једног региона) и релокација предузећа у богати регион (финансирање инфраструктуре између региона). Због оваквих последица, неопходно је озбиљно преиспитивање циљева регионалне политике. Неопходно је да се у потпуности промени политичко вредновање појмова једнакост и ефикасност. Циљеви које регионална политика поставља пред себе (смањење неједнакости између региона, повећање ефикасности на националном и паневропском нивоу и смањивање неједнакости између земаља) не могу се постизати у исто време инструментима ове политике. У економији је познато да се једним инструментом политике не могу постизати различити циљеви. Зато се може закључити да је за решавање проблема неуједначеног развоја и ефикасности неопходно успостављање нових постулата на којима треба да почива политика, редефинисање циљева и стварање нових инструмената политике.

Економска географија се није бавила само критиком постојеће политике, већ је и предложила неке конкретне мере које могу, на веома елегантан начин, да реше проблем доходовних неједнакости, животног стандарда и запошљавања. Фокус ових теорија је на иновацијама. Смањење цена иновација и политика која би смањила законске и друге баријере за њихово ширење могла би истовремено да решава проблеме регионалних неједнакости и привредног раста. Таква политика могла би да обухвата субвенције за истраживања и развој технологија, развој образовне и телекомуникационе инфраструктуре, смањивање баријера за улазак на тржиште за нова предузећа, стварање нових и редефинисање улоге постојећих институција. За разлику од финансирања транспортне инфраструктуре (смањења трансакционих трошкова), која може да има негативне ефекте, финансирање инфраструктуре која смањује препреке за проток информација доводи до појаве позитивних технолошких преливања. Због специфичне природе саме информационе технологије, та преливања већ на самом почетку су у потпуности просторно дисперзована, тј. нису усмерена на узак простор. Када се говори о институционалним оквирима који би били погоднији за решавање наведених проблема, наглашава се да циљ треба да буде формирање институција које могу да стварају нове везе и мреже кључне за економски развој на локалном нивоу, а у свету чији је напредак детерминисан технологијом. Институције

које су способне да унапреде привредни раст неког региона могу бити привредне коморе, професионална удружења, истраживачки центри при универзитетима, обједињена јавно-приватна саветодавна тела или локалне агенције за економски развој. Такве институције треба да буду центри у којима ће моћи да се користе предности од економије засноване на знању, иновацијама и свежим идејама. Политика која би била усмерена на формирање привредних кластера такође би утицала на регионални развој и раст економије. Кластери се заснивају на систематичним односима који постоје међу предузећима; ти односи могу бити засновани на заједничким или комплементарним производима, производним процесима, заједничким технологијама, потребама за природним ресурсима и др. Сваки регион има одређену концентрацију неке врсте производње која је изнад просека за ту државу. Механизми и политика која би подржавали развој кластера могу бити корисни због предности које има привреда организована на овај начин. Географска концентрисаност у овом случају има предности као што су смањени трансакциони трошкови набавке потребних инпута, лака доступност специјализоване радне снаге и, најважније, позитивна технолошка и друга преливања која се јављају у таквом окружењу. Важност кластерског груписања привреде је, стога, од великог значаја за регионални развој. Политика која стимулише појаву и развој малих и средњих предузећа може бити значајан инструмент борбе против регионалних неједнакости. У условима развоја технологије, настанка "нове економије", примене разних иновација у пословању и негативног процеса деиндустријализације, карактеристичног за многе европске регионе, настанак оваквих предузећа је природан процес, али и императив. Нова врста предузећа, тзв. *network enterprises*, представљају последицу транзиције од индустрије масовне производње до економије која је занована на знању и информационим технологијама. Велики број ових предузећа потврђује да није неопходно да се стално расте да би се био успешан. Настанак и развој оваквих предузећа може значајно да утиче на смањење регионалних неједнакости и на решавање проблема незапослености. Предуслови да неки регион има користи од развоја овакве економије су висок ниво флексибилности, предузетнички менталитет и широка употреба информационих технологија.

Инструменти политике који нису чисто регионалног карактера: смањивање цена иновација, развој телекомуникационе инфраструктуре, промена институционалног оквира, стимулисање

груписања привреде у кластере, подстицаји за развој нове економије, у комбинацији са неким постојећим инструментима: развој образовне мреже и улагања у социјални капитал могу, успешније него постојећи политички оквир, да утичу на решење проблема регионалних неједнакости, које у Европи већ дуго истрајавају.

Регионална политика у светлу проширења Уније

Земље централне и источне Европе су деценијама биле планске економије. Лоцирање индустрије је, стога, било планско и економска активност је усмеравана у регионе према нетржишним критеријумима, што значи да индустријска активност није била оптимално алоцирана. Пошто су то били системи једнакости и равноправности, било је излишно говорити о регионалним неједнакостима, а регионалне власти нису имале никаквог утицаја на доношење одлука. Политичке промене и почетак транзиције имале су далекосежне последице. Неконкурентност се посебно одразила на високо индустријализоване регионе, који су у року од неколико година постали стари индустријски центри и расадник социјалних и економских проблема. Рецесија, која је довела до повећања незапослености, повећала је регионалне неједнакости и показала је колико недостају квалификоване регионалне институције. Фактори као што су политичка и економска култура која није фаворизовала предузетништво, колапс тешке индустрије и географско померање тржишта са истока на запад, били су један од највећих асиметричних шокова у економској историји тог дела Европе.

Значајан је ниво регионалних неједнакости у овим земљама. Применом критеријума циља 1 на 56 региона земаља ЦИЕ, увидело би се да само четири региона испуњавају тај критеријум (Праг, Братислава, Keszep Madjaroszag и Кипар). И поред значајног транзиционог напретка, велики делови Пољске, Мађарске и Словачке су неки од најсиромашнијих делова Уније. Највећи делови Румуније и Бугарске не прелазе ни четвртину просека дохотка по становнику у Унији. Ови показатељи значе да ће региони земаља ЦИЕ бити подобни за примање највећег дела средстава Структурних фондова. То представља опасност за регионе у Унији петнаесторице, који због тога више неће примати онолико средстава као до сада. Императив тих региона и политичара у Унији је да се њима обезбеди прелазни период током кога ће се они постепено "одвикавати" од помоћи (тзв. лако

приземљење). Потпуно је сигурно да ће приступање нових чланица, означити велики буџетски притисак на Структурне фондове, који у том светлу треба да се преиспитају и реформишу.

Било би погрешно циљеве регионалне политике спроводити у овим земљама као што је то био случај у Унији петнаесторице. Негативна искуства примене регионалне политике (снажно наслеђе клијентелизма и лоше финансијско и оперативно управљање пројектима у Грчкој и Италији) и последице које могу да настану, као што је већ објашњено (финансирање транспортне инфраструктуре, трансфери и др.) постављају изазов пред творце политике.

Једна од могућих теоријских поставки која може да послужи као основ за регионалну политику у овим земљама је Вилијамсонова хипотеза (1965) која сугерише да су регионалне неједнакости у сиромашној привреди релативно мале. У првој развојној фази, како расте ниво привредне активности, регионалне неједнакости се повећавају. Како привреда постаје развијена, регионалне неједнакости постепено нестају. Ово је претпоставка која се показала као тачна у земаљама западне Европе. Сиромашни региони немају довољно велику способност апсорпције инвестиција, а најчешће је то комбиновано са лошом обученошћу радне снаге, наслеђем лошег пословног окружења и инертношћу која постоји у таквим заједницама. Зато је у ранијим фазама развоја земље веома важно створити тзв. "пол раста" (growth pole), који претпоставља свесно спровођење развојне и регионалне политике у правцу концентрисања економске активности у регион у коме су претпоставке за раст привреде најбоље (урбане зоне, перспективна тржишта и др.). Развој иновативних и напредних индустрија у оваквим регионима природно доводи до преливања позитивних ефеката развоја. Позитивна преливања се јављају у два облика: (1) кретање радне снаге из сиромашних у богатије регионе (раније фазе) и (2) кретање капитала и технологије из богатијих у сиромашније крајеве.

Сасвим је сигурно да постојећи облици регионалне политике, који су углавном мотивисани политичким обзирима једнакости и просторне уједначености, нису прави одговор на проблеме регионалне неједначености и уопштено ниског нивоа развијености у земљама које приступају Унији. Регионална политика у садашњем облику сасвим сигурно неће издржати буџетски притисак који очекује њене фондове. Уколико се не почну примењивати нови механизми које предлаже економска теорија и уколико се нагласак не премести са

једнакости на повећање продуктивности и ефикасности, перспективе регионалне политике Европске уније у новопримљеним земљама неће бити добре.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mike Artis, Frederick Nixon, *The Economics of European Union*, Oxford University Press, third edition, 2000.
2. Diego Puga, "European regional policies in light of recent location theories", CEPR Discussion Paper published in *Journal of Economic Geography*, 2001.
3. Philippe Martin, *Are European Regional Policies Delivering?*, CERAS-ENPC, Paris and CEPR, 1999.
4. Mary O'Sullivan, *SME's Employment, Technology, and Competitiveness*, INSEAD, France, 2000.
5. Reiner Martin, *Financing EU Cohesion Policy in Central and Eastern Europe – A Budgetary Timebomb?*
6. Marco Lopriore, *Network enterprises and the information society: issues for EU regional policies.*
7. Michael Keating, *Europe of the Regions. Prospects and Opportunities*, European University Institute.
8. Diego Puga, *The rise and fall of regional inequalities*, Center for Economic Performance, Discussion Paper No. 314, November 1996.
9. Ákos Kengyel, *The EU's Regional Policy and its extension to the new members*, Center for European Integration Studies, discussion paper, 2000.
10. Paul J. Tracey, Gordon L. Clark, Helen Lawton Smith, *Agents, Endowments, and Path-Dependence: Making Sense of European Regional Development*, The Association of American Geographers.
11. David Wolfe, *The challenge of Globalisation for Europe's Regions*, Center for International Studies, 2002.
12. *III Cohesion Report*, European Commission, 2000.
13. *Европа од А до Ш; приручник за европску интеграцију*, Фондација Конрад Аденауер, Београд, 2003.

Milos Dosen

Regional Policy of the European Union

Summary

This paper deals with basic concepts, reality, problems and prospects of regional policies of European Union. It has been explained how these policies work, what are their functional background and which are the basic principles and concepts underlying these policies. It seems that the basic conceptual framework of regional policies is not appropriate in light of their bad performance and persistence of some of the main problems which these policies ought to fight. Recent developments in economic science, mirrored in creation of new economic geography, new location theories and endogenous growth models, shows the need for reforming regional policies. This work explains those new trends in science that can serve as a background for new conceptual framework of future regional policies that should be more efficient and delivering. Finally, EU has become larger recently, and new member states are now eligible for most of Structural Funds aid. That is the fact that changes complete architecture of regional policy funds, which brings new problems for regional policies. EU regional policy have to be reformed.

Key words: Regions, European Union, Policy, Structural Funds, Reforms.

BIOGRAFIJE

BIOGRAPHIES

НИКОЛА ДАМЉАНОВИЋ

Рођен сам, као веома румена беба, у породилишту у улици Народног фронта у Београду, давног 11. новембра 1977. године. У истом граду сам завршио основну школу "Бранислав Нушић", као и данас непостојећу 11. београдску гимназију. Пошто сам руменилом предодређен за Пољопривредни факултет, уписујем исти у Београду и тренутно сам апсолвент на смеру Воћарство и виноградарство.

Осим воћа, винове лозе, ракије, вина и природе, волим и спорт, планинарење, путовања, и Тамару.

NIKOLA DAMLJANOVIC

I was born as a very rosy cheeked baby at maternity hospital in Narodnog fronta street in Belgrade, on ancient November 11th 1977. Primary school " Branislav Nusic ", and today non-existent 11th belgrade gymnasium, secondary school, I finished in the same city. Being blush, I was predetermined to Faculty of Agriculture, so I entered it in Belgrade, and at the moment I am a senior student on department of fruit science and viticulture.

Besides fruit, grapevine, rakija, wine and nature, I love sports, mountaineering, traveling, and Tamara.

RADMILA JOKSIMOVIĆ

Рођена 28. јуна 1980. године у Београду. Основну и средњу школу завршила у Београду. Тренутно је апсолвент на Филозофском факултету у Београду.

RADMILA JOKSIMOVIC

Born on the 28th of June 1980, Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade.

JELENA MAKSIMOVIĆ

Rođena 10. jula 1980. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

JELENA MAKSIMOVIC

Born on the 10th of July 1980, Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology of the University of Belgrade.

ANICA MILENKOVIĆ

Rođena sam oktobra 1981. u Kraljevu, gde sam završila osnovnu školu i gimnaziju. Trenutno sam apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu, smer engleski jezik i književnost i studentkinja Centra za ženske studije u Beogradu. Svoja prva radna iskustva stekla sam kao profesor engleskog jezika.

ANICA MILENKOVIC

I was born in October, 1981. in Kraljevo, where I finished both primary and secondary school. I am currently an advanced student of English at Faculty of Philology in Belgrade and student of Belgrade Women Studies Centre. I gained my first working experience as an English language teacher.

JOVAN APOSTOLOVIĆ

Trenutno sam na poslednjoj, četvrtoj godini osnovnih studija novinarstva na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Takođe, dopisno studiram menadžment informacionih sistema na Londonskoj školi ekonomije i političkih nauka.

Prošle školske godine sam završio kurs ženskih studija u Centru za ženske studije u Beogradu. Učestvovao sam na velikom broju seminara i kurseva, od kojih su najznačajniji: Fulbrajtove kurs američkog novinarstva, seminar Ajreksa i Anema o radio novinarstvu, seminar Politeja o civilnom društvu i Mostov seminar o nenasilnom rešavanju sukoba.

Bio sam aktivan u nevladinim organizacijama: Libergraf, Cesid, Centar za ženske studije; i u studentskim organizacijama Studentska unija FPN i Studentski savez Stud. doma "Lola". Na letnjem programu studentske prakse, radio sam u novinskoj agenciji Tanjug.

Stipendista sam Fondacije za razvoj mladih talenata Republike Srbije i Fondacije Konrad Adenauer Republike Nemačke. Jovan Apostolović; rođen 23.12.1981. u Beogradu, Srbija i Crna Gora.

Mobilni telefon i e-mail: 064/2445-146, st.john@beotel.yu

JOVAN APOSTOLOVIC

Currently I am on the last, fourth year of my BA studies of journalism at the Faculty of Political Sciences in Belgrade. I also attend a distance learning BS course of information systems and management at the London School of Economics and Political Science. Last school year I have finished a course of women studies at the Center for Women Studies in Belgrade.

I participated in numerous short-term seminars and courses such as: Fulbright's course of American journalism; Irex and ANEM's seminar about radio journalism; Politeia seminar about civil society; Most's seminar about non-violent resolutions of conflicts etc.

I had been active in NGOs: Libergraf, Center for Free Elections and Democracy, Center for Women Studies; and in student organizations Students' Union of Faculty of Political Sciences and Students' Alliance of Student Hostel "Lola".

I had practical experience in agency journalism on summer practice program in national news agency Tanjug. I am granted by two foundations: the Foundation for Development of Young Talents of Republic of Serbia and the Foundation Konrad Adenauer of Republic of Germany. Jovan Apostolović; born on 23.12.1981. in Belgrade, Serbia and Montenegro.

Mobile phone and e-mail: (+381)64/2445-146, st.john@beotel.yu

MARIJA ŽARKOVIĆ

Rođena 12. februara 1978. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

MARIJA ZARKOVIC

Born on the 12th of February 1978, Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology of the University of Belgrade.

MAŠA ŠUKOVIĆ-KRAGULJAC

Rođena 13. juna 1976. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filološkom fakultetu u Beogradu.

MASA SUKOVIC-KRAGULJAC

Born on the 13th of June 1976, Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philology of the University of Belgrade.

JELENA VUKOTIĆ

Rođena 29. marta 1978. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završila u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

JELENA VUKOTIC

Born on the 29th of March 1978, Belgrade. She finished her primary and secondary schools in Belgrade. Currently she is a senior student at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade.

DAVID PUPOVAC

Rođen 5. maja 1977. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

DAVID PUPOVAC

Born on the 5th of May 1977, Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade.

TIJANA MORAČA

Rođena sam u Zrenjaninu 1980. godine. Apsolvent sam na Fakultetu dramskih umetnosti, na Katedri za pozorišnu i radio produkciju. Od 1999. godine učestvujem u različitim projektima u oblasti internacionalne kulturne saradnje, umetničke produkcije i kulturnog menadžmenta. Radim na radiju B92 od 2002. godine. I tako sve dalje... Dobro je...

TIJANA MORACA

I was born in 1980. in Zrenjanin. I am currently a senior student at the Faculty of Dramatic Arts, Department of Theatre and Radio Production, in Belgrade. I have participated in various projects which deal with international cultural cooperation, artistic production and cultural management since 1999. I have been working at B92 radio since 2002. And so on and on...It's good....

GORDANA PETKOVIĆ

Rođena 24.07.1979. u Jagodini. Apsolvent na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu, smer Urbana rekonstrukcija. Student Glavnog programa Beogradske otvorene škole, školske 2003/2004. godine.

GORDANA PETKOVIĆ

Born on 24th July 1979. in Jagodina. Senior student on Faculty of Architecture in Belgrade, major Urban reconstruction. Student of Core programme on Belgrade Open School during school year 2003/2004.

IVANA PETROVIĆ

Rođena 18. jula 1980. godine u Kruševcu. Osnovnu i srednju školu završila u Kruševcu. Trenutno je apsolvant na Fakultetu političkih nauka u Beogradu.

IVANA PETROVIC

Born on the 18th of July 1980, Krusevac. She finished her primary and secondary schools in Krusevac. Currently she is a senior student at the Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade.

STEFAN ALEKSIĆ

Rođen 26.08.1980. godine u Obrenovcu. Posle završene najgore osnovne škole na svetu i gimnazije u Obrenovcu, slučajno upisao Filozofski fakultet u Beogradu, Odsek etnologija i antropologija. Trenutno je apsolvant, sa dijagnozom: blaga kriza identiteta. Upisao glavni program Beogradske otvorene škole 2003. godine. Od tada, naravno, uspešan u svemu. Najveći uspeh u životu: naučio da svira flautu.

STEFAN ALEKSIC

Born on 26.08.1980. in Obrenovac. After finishing the worst elementary school in the world, and highschool in Obrenovac, only

by accident started studying the Faculty of Philosophy, department of Ethnology and Anthropology. He is on the final year, and diagnosed: Crisis of identity. In 2003. started attending BOŠ. Since then, of course, he has been successful in everything. Biggest successes in life: learned to play the flute.

MIRKO POPOVIĆ

Rođen u Gornjem Milanovcu 16. avgusta 1979. godine. Apsolvent Filozofskog fakulteta u Beogradu, Odeljenje za istoriju. Student XI generacije BOŠ-a. Živi i radi u Beogradu.

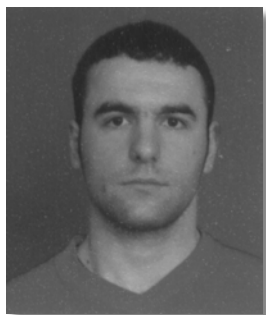
MIRKO POPOVIC

Born in Gornji Milanovac on 16 August, 1979. Student of the last year of the Faculty of Philosophy in Belgrade, History Department. Student of the XI generation of BOS. Lives and works in Belgrade.

MARKO NIKOLIĆ

Rođen u Beogradu 1976. godine. Nekada visokorangirani izviđač, teniser i talentovani matematičar. Sada apsolvent na Fakultetu organizacionih nauka (Odsjek za informacione sisteme) u Beogradu. Upisan regularno, položio prijemni ispit. Prosečna ocena: 7.85.

Fanatično zainteresovan za istoriju, geografiju i pisane radove (eseji, kratke priče, kritike). Kao debater sa međunarodnim iskustvom, rado prihvata diskusiju o svemu što je vezano za vojna, politička i mitološka pitanja (posebno grčke i skandinavske mitologije). Ostatak vremena provodi proučavajući velike svetske ratove. U retkim prilikama pokazuje interesovanje i za profesiju koju je izabrao. Gaji veliko poštovanje i ljubav prema prirodi i životinjama. Ne odvađa se od svog miša.

Posebno bih želeo da se zahvalim profesoru Dejvidu Heču na njegovoj velikoj pomoći, usmeravanju i, nadasve, strpljenju.

MARKO NIKOLIC

Born in Belgrade in 1976. Once a high-ranked scout, tennis player and a talented mathematician. Now an undergraduate at the Faculty of Organizational Sciences (in English: School of Business Administration, Department of Information Systems), University of Belgrade. Enrolled as a full time student after passing the application exam. Overall GPA at the moment: 7.85 (on a 10.0 scale).

Highly interested in history, geography and written language (essays, short stories, critics). An awarded debater, always open for a good discussion regarding military, political and mythologic (particularly Greek and Scandinavian) issues. Spends the rest of his time studying the Great World Wars. On special occasions, shows some interest for his chosen profession as well. Pays great respect toward nature and animals. Travels around with his mouse.

I would like to acknowledge the assistance of Professor David Hatch, and to express my gratitude for his great help, guidance and patience.

ANA KOPREN

Rođena sam 01.09.1978. Živim u Grockoj, predivnom mestu na obali Dunava. Imam diplomu farmaceutskog tehničara. Bavila sam se glumom pet godina u dramskom studiju "Bata Miladinović" i akademskom pozorištu "Branko Krsmanović-Krsmanac" u Beogradu. Bila sam članica plesnog studija "Dono". Upisala sam 1998. Fakultet političkih nauka u Beogradu, smer Socijalna politika i socijalni rad, sada sam absolventkinja.

Učestvovala sam na nekoliko seminara i letnjih škola iz oblasti razvoja građanskog društva, ljudskih prava, političkih veština i nenasilne komunikacije. Članica sam NVO "Unija studenata socijalnog rada".

ANA KOPREN

I was born on September 1st 1978. I live in a beautiful place on the Danube cost, Grocka. I have a pharmacist technician degree. Five years

i have been actress in drama studio “Bata Miladinović” and academic theatre “Branko Krsmanović- Krsmanac” in Belgrade. I was a member in dance studio “Dono”. In 1998. I entered the Faculty of Political Sciences in Belgrade, the department for social policy and social work, senior year now.

I participated in several seminars and summer schools in the field of development of civic society, human rights, political skills and nonviolent communication. I am the member of NGO “Union of students of social work”.

DANICA PAVLOVIĆ

Rođena sam u Kruševcu, 1. oktobra 1980. Završila sam gimnaziju “Vuk Stefanović Karadžić” 1999. u Trsteniku, i iste godine upisala Saobraćajni fakultet u Beogradu, gde sam trenutno apsolvent na Odseku za vazdušni saobraćaj. Nekoliko poslednjih meseci sam angažovana na Katedri za kontrolu letenja i vazduhoplovna pristaništa kao stručni saradnik i pišem diplomski rad na temu Simulacija terminalnog saobraćaja u zoni aerodroma.

DANICA PAVLOVIC

I was born in Krusevac on 1st October 1980. I finished High School “Vuk Stefanović Karadžić” in 1999 in Trstenik, and I am an advanced student at the Faculty of Traffic and Transport in Belgrade, Department of Air Traffic and Transport. During last few months I was engaged as assistant at the department for Flight Control and Airports and I’m writing my final paper *Terminal traffic simulation at the airport*.

VLADIMIR BURGIC

Vladimir Burgić, propali student više fakulteta, rođen je 11. 7. 1980. (ako je verovati podacima iz njegove lične karte). Stalno je nastanjen u Blacu, Državna zajednica Srbije i Crne Gore. Bavi se čitanjem, računarima, astronomijom. Više o njemu možete pronaći na www.burga.mail15.com

VLADIMIR BURGIC

Vladimir Burgic, wasted student of several faculties, (according to his PI) was born on July 11, 1980. His permanent address is Blace, State Union of Serbia and Montenegro. He is interested in reading, computers and astronomy. More about him you can find on www.burga.mail15.com

NENAD PETROVIĆ

Rođen 23. novembra 1979. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

NENAD PETROVIC

Born on the 23th of November 1979, Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Economics of the University of Belgrade.

VESNA VESNIĆ

Rođena 10. jula.1981. godine u Užicu. Osnovnu i srednju školu završila u Užicu. Trenutno je apsolvent na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

VESNA VESNIC

Born on the 10th of July 1981, Uzice. She finished her primary and secondary schools in Uzice. Currently she is a senior student at the Faculty of Economics of the University of Belgrade.

ИВАНА СИНКОВИЋ

Poђena sam у Beogradу, 16 јануара 1980. Ту сам завршила и основну школу и гимназију. Студирам психологију на Филозофском факултету у Beogradу. Тренутно сам пред одбраном дипломског рада. Посебно ме занима психоанализа, колико њена историја, толико и савремени токови. С тим у вези, бирала сам и тему свог турског рада.

IVANA SINKOVIC

I was born in Belgrade, on January 16th, 1980. I finished primary school and high school there. Now, I am a psychology student at The Faculty of Philosophy in Belgrade. At this point of time, I am waiting for my graduation paper defense. I am especially interested in psychoanalysis, its history, as well as its contemporary courses. The choice of the subject for my essay was, therefore, associated to that interest.

JELENA PAVLOVIĆ

Roђena sam 1979. u Beogradu. Gimnaziju matematičkog smera sam završila u Kraljevu. Trenutno sam absolvent psihologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu i demonstrator na predmetu Psihologija ličnosti. Učestvovala sam u nizu stručnih seminara i kurseva (internacionalni online kurs “Teaching and Studying in Virtual Learning Environments”, uvodni kurs iz kognitivno-bihejvioralne terapije, polaznik višeg kursa iz konstruktivističke psihoterapije).

Stipendista sam Republičke fondacije za razvoj naučnog i umetničkog podmlatka.

JELENA PAVLOVIĆ

I was born in 1979 in Belgrade. Completed Kraljevo High School - section for Natural Sciences. Currently a senior student at the Department

of Psychology at the University of Belgrade and a teaching fellow in Personality psychology. Took part in various psychological seminars and courses (international online course "Teaching and Studying in Virtual Learning Environments", Introductory Course to Cognitive-Behavioral Therapy, attendant in the Constructivist Psychotherapy Education). I won the scholarship of the Republic Foundation for the Development of Science and Art Students.

MILENA VUKOVIĆ

Rođena 2. marta 1979 u Beogradu, gde je završila osnovnu školu i gimnaziju. Apsolvent je Filozofskog fakulteta, Odeljenja za psihologiju, a trenutno se bavi izradom diplomskog rada na temu *Dispozicije za amoralno reagovanje i modaliteti ličnih usmerenja menadžera*.

MILENA VUKOVIĆ

Born on March 2, 1979. in Belgrade, where she finished elementary and high school. She is senior student Faculty of Philosophy in Belgrade, department of psychology. At the moment she is doing a final paper *Dispositions for amoral behavior and modalities of personal orientation of managers*.

ЈЕЛЕНА ПРОТИЋ

Рођена 7. августа 1981. у Лозници. Од 2000. живи и (не) ради у Београду, као студент Филолошког факултета. Бави се превођењем са енглеског и француског језика. Интересује је књижевност и теорија књижевности, психологија, оријентална култура, културологија, економија... И страни језици. Не интересује је физика, хемија, староенглески језик и поезија викторијанског периода.

Тренутно је апсолвент на Групи за енглески језик и књижевност.

JELENA PROTIC

Born on 7th of August 1981 in Loznica. Since the year 2000, she has been living and (not) working in Belgrade, as a student at the Faculty of Philology. Translates from English and French. Interested in literature and literary theory, psychology, oriental culture, culturology, economics... And foreign languages. Not interested in physics, chemistry, Anglo-Saxon language and Victorian poetry.

Currently, she is on the final year at the department of English Language and Literature.

ALEKSANDRA MIJAJLOVIĆ

Aleksandra Mijajlović je rođena maja 1979. u Čupriji. Osnovnu školu, školu za osnovno muzičko obrazovanje i gimnaziju opšteg smera u Čupriji završila je kao đak generacije. Učesnik je brojnih takmičenja, smotri i festivala, i dobitnik nekoliko republičkih nagrada. Jedan od osnivača lista gimnazijalaca i njegov prvi urednik i autor i voditelj emisije gimnazijalaca na Radio Čupriji.

Polaznik je programa geologije u Istraživačkoj stanici Petnica od 1996. Angažovana kao mlađi saradnik odeljenja za geologiju Istraživačke stanice Petnica 1997. i 1998. Objavila je rad "Šlihovska prospekcija u gornjem slivu reke Jablanice" u Petničkim sveskama 45. Dobitnik je zlatne medalje za geologiju na smotri naučnog i istraživačkog stvaralaštva mladih Srbije.

Apsolvent je na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu i demonstrator na predmetu informatika. Tokom studija učestvovala je na više stručnih kongresa i radionica u zemlji i inostranstvu.

U skupštini je Saveza studenata Doma studenata "Lola" od 2001.

Stipendista Ministarstva za nauku i tehnologiju Republike Srbije.

Strastveni putnik. Priprema se za volontiranje na predstojećim Olimpijskim igrama u Atini.

e-mail: aleksandra.arch@bos.org.yu

ALEKSANDRA MIJAJLOVIC

Aleksandra Mijajlovic was born in May 1979 in Cuprija. She finished primary and secondary school and elementary music school in Cuprija as the best student of generation. At the high school she participated numerous competitions, reviews and festivals and won several prizes of the republic of Serbia. As one of the founders of high school magazine she was its first editor and author and master of ceremonies of high school program on Radio Cuprija.

Since 1996. she participated at Petnica Science Center (PSC) seminars of geology and was engaged as teaching assistant in Department of Geology in PSC in 1997 and 1998. She published work "Panning in the Upper Course of the Jablanica River" in Petnicka sveska 45 and won golden medal for geology on review of scientific and research creativity work of young people of Serbia.

She is advanced student of Faculty of Architecture in Belgrade and teaching assistant at Informatics. During studies she participated several expert conferences and workshops in country and abroad.

She is member of parliament of Students' union of students' dormitory "Lola" since 2001. She is granted a scholarship by the Ministry of Science and Technology Republic of Serbia.

As the passionate traveler she is at the moment preparing for volunteer job at Olympic Games Athens 2004.

e-mail: aleksandra.arch@bos.org.yu

DOBRIVOJE ERIC LALE

Rođen 15. juna 1977. godine u Beogradu. Osnovnu i srednju školu završio u Beogradu. Trenutno je apsolvent na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

DOBRIVOJE ERIC LALE

Born on the 15th of June 1977, Belgrade. He finished his primary and secondary schools in Belgrade. Currently he is a senior student at the Faculty of Philosophy of the University of Belgrade.

MILAN POPADIĆ

Milan Popadić (1979) rođen je kao biće i kao gimnazijalac u Novom Pazaru. Svoj prvi ispit na Arhitektonskom fakultetu u Beogradu položio je 1999. To se zna. Ne zna se, međutim, kada će položiti i poslednji. Autoru bi bilo drago da na licima onih koji budu čitali tekst prepozna isti osmeh koji je i on imao u toku pisanja.

MILAN POPADIC

Milan Popadić (1979) was born as human and as high-schooler in Novi Pazar. In 1999, he has passed his first exam at Faculty of Architecture in Belgrade. That is the fact. When will he pass his last exam? Well, there is no fact about it. Author would be pleased if he recognizes, on the faces of those who had read the text, the same smile which he had, while he was writing it.

IVANA PALINKAŠ

Rođena 26. januara 1982. godine u Zrenjaninu. Osnovnu i srednju školu završila u Zrenjaninu. Trenutno je apsolvent na Pravnom fakultetu u Beogradu.

IVANA PALINKAS

Born on the 26th of January 1982, Zrenjanin. She finished her primary and secondary schools in Zrenjanin. Currently she is a senior student at the School of Law of the University of Belgrade.

JELENA RADOMAN

Jelena Radoman je rođena u Nikšiću, 24. jula 1981. Fakultet političkih nauka upisala 2000. godine. Od juna 2004, apsolvent je na

odsjeku Međunarodne studije, sa prosječnom ocjenom 9,56. Student na glavnom programu 11. generacije Beogradske otvorene škole.

JELENA RADOMAN

Jelena Radoman was born on 24th July 1981 in Niksic. She enrolled Faculty of Political Sciences in 2000. Currently senior student on the International relations department (average grade 9,56). Student of the 11th generation on Core program of the Belgrade Open School.

MARKO ĐURIĆ

Rođen sam jednog lepog, prohladnog novembra 1980. g. u Beogradu. Trenutno sam absolvent na Pravnom fakultetu u Beogradu.

MARKO DJURIC

I was born in 1980, in Belgrade. Now I am student of the Law School of the University of Belgrade.

МИЛОШ ДОШЕН

Рођен сам у Београду 03.12. 1979. године, где сам завршио основну школу и гимназију. Дипломирао сам 2003. године на Геоекономском факултету, на Смеру за Европску унију. Тренутно сам на одслужењу војног рока у Војсци Србије и Црне Горе.

MILOS DOSEN

I was born in Belgrade on 3th December, 1979. I have finished elementary and high school in Belgrade. I graduated from graduate school of Goeconomcs in Belgrade. Currently, I am on service in Army of Srbija&Crna Gora.

SPISAK TUTORA

LIST OF TUTORS

**Tutori u Beogradskoj otvorenoj školi
u akademskoj godini 2003/2004
(po abecednom redu)**

Prof. dr Ljiljana Bogoeva-Sedlar, Fakultet dramskih umetnosti
Univerziteta u Beogradu

Dr Ivan Čolović, Beogradska otvorena škola

Dr Vesna Đukić-Dojčinović, Fakultet dramskih umetnosti u
Beogradu

Prof. dr Milena Dragičević-Šešić, Fakultet dramskih umetnosti u
Beogradu

Dr Dejvid Džon Heč, Beogradska otvorena škola

Mr Petar Jevremović, Filozofski fakultet u Beogradu

Prof. dr Miroslav Jovanović, Filološki fakultet u Beogradu

Prof. dr Vesna Knežević-Predić, Fakultet političkih nauka u
Beogradu

Dr Radovan Kovačević, Privredna komora Srbije

Dr Duško Lopandić, Ministarstvo spoljnih poslova SCG

Dr Lin Meli, Beogradska otvorena škola

Prof. dr Snježana Milivojević, Fakultet političkih nauka u Beogradu

Prof. dr Ksenija Petovar, Arhitektonski fakultet Univerziteta u
Beogradu

Dr Milan Prodanović, Tehnički fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Dr Mileta Prodanović, Fakultet likovnih umetnosti u Beogradu

Dr Miroslav Prokopijević, Institut za evropske studije u Beogradu

Prof. dr Ranko Radović, Arhitektonski fakultet u Novom Sadu

Dr Dubravka Stojanović, Filozofski fakultet u Beogradu

Prof. dr Dušan Stojnov, Filozofski fakultet u Beogradu

Prof. dr Dejan Šoškić, Ekonomski fakultet u Beogradu

Prof. dr Đuro Šušnjić, Beogradska otvorena škola

Prof. dr Žarko Trebješanin, Defektološki fakultet u Beogradu

Prof. dr Mirjana Vasović, Fakultet političkih nauka u Beogradu

Mr Jasmina Vignjević, ICF-SEED

Dr Đorđe Vukadinović, Filozofski fakultet u Beogradu

Dr Divna Vuksanović, Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu

**Tutors in the Belgrade Open School in the
Academic year 2003/2004
(in Alphabetical Order)**

Prof. Ljiljana Bogoeva-Sedlar, Faculty of Drama Art of the University of Arts in Belgrade

Dr Ivan Čolović, Belgrade Open School

Dr Vesna Đukić-Dojčinović, Faculty of Drama Art of the University of Arts in Belgrade

Prof. dr Milena Dragičević-Šešić, Faculty of Drama Art of the University of Arts in Belgrade

Dr David John Hatch, Belgrade Open School

Mr Petar Jevremović, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

Prof. dr Miroslav Jovanović, Faculty of Philology of the University of Belgrade

Prof. dr Vesna Knežević-Predić, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade

Dr Radovan Kovačević, Serbian Chamber of Commerce

Dr Duško Lopandić, Ministry of Foreign Affairs of Serbia and Montenegro

Dr Lynn Malley, Belgrade Open School

Prof. dr Snježana Milivojević, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade

Prof. dr Ksenija Petovar, Faculty of Architecture of the University of Belgrade

Dr Milan Prodanović, Technical Faculty of the University of Novi Sad

Dr Mileta Prodanović, Faculty of Fine Arts of the University of Arts in Belgrade

Dr Miroslav Prokopijević, Institute of European Studies in Belgrade

Prof. dr Ranko Radović, Faculty of Architecture of the University of Novi Sad

Dr Dubravka Stojanović, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

Prof. dr Dušan Stojnov, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

Prof. dr Dejan Šoškić, Faculty of Economics of the University of Belgrade

Prof. dr Đuro Šušnjić, Belgrade Open School

Prof. dr Žarko Trebješanin, Faculty of Defectology of the University of Belgrade

Prof. dr Mirjana Vasović, Faculty of Political Sciences of the University of Belgrade

Mr Jasmina Vignjević, ICF-SEED

Dr Đorđe Vukadinović, Faculty of Philosophy of the University of Belgrade

Dr Divna Vuksanović, Faculty of Drama Art of the University of Arts in Belgrade

DONATORI

DONORS

Donatori - Donors

Institut za otvoreno društvo – HESP
Fond za otvoreno društvo – Srbija – FOS
Fridrih Ebert Fondacija – FES
Konrad Adenauer Fondacija – KAS
Švedska međunarodna agencija za razvoj – SIDA
Olof Palme Fondacija
Pax Christi Holandija
LGI
Civic Education Project
Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju – OEBS
Ministarstvo prosvete i sporta
Američka ambasada
DIPLO Akademija
Nansen Dialogue Centre
ISH
USAID
Centre for Civic Initiative
International Civil Society Forum
Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
Narodno pozorište u Beogradu
Debatni klub *Otvorena komunikacija*
Media Works
Biser
Radio B92
Politika
Danas
SRC Voždovac

Publisher

Belgrade Open School
Beograd, Masarikova 5, Palace Beograd, 16th floor
Phone: +381 11 30 65 800, 30 61 372
Fax: +381 11 36 13 112
E-mail: bos@bos.org.yu
<http://www.bos.org.yu>

On behalf of the Publisher

Vesna Djukic

Editor

Vladimir Pavicevic

Expert Council

Prof. Refik Secibovic (president), Faculty of Economics, Belgrade
Galjina Ognajnov, PhD, Faculty of Economics, Belgrade
Slobodan G. Markovich, PhD, Political Sciences Faculty, Belgrade
Jovan Protic, MA, Belgrade Open School
Vladimir Pavicevic, Belgrade Open School
Marinko Vucinic, Belgrade Open School

Proofreader

Miroslav Maksimovic

Technical Editor and Layout

Aleksandar Kostadinovic

Prepress

Belgrade Open School

Print

DOSIJE

Print Run

200

ISBN 86-83411-28-1